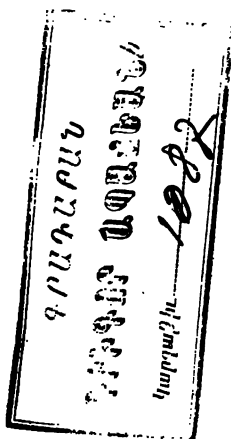

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

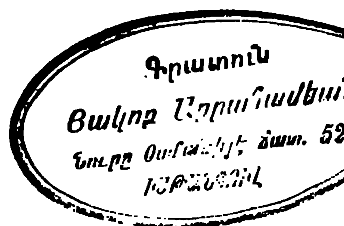
ԲՌՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ԸՆԴ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀՌՈՎՄԱՅ

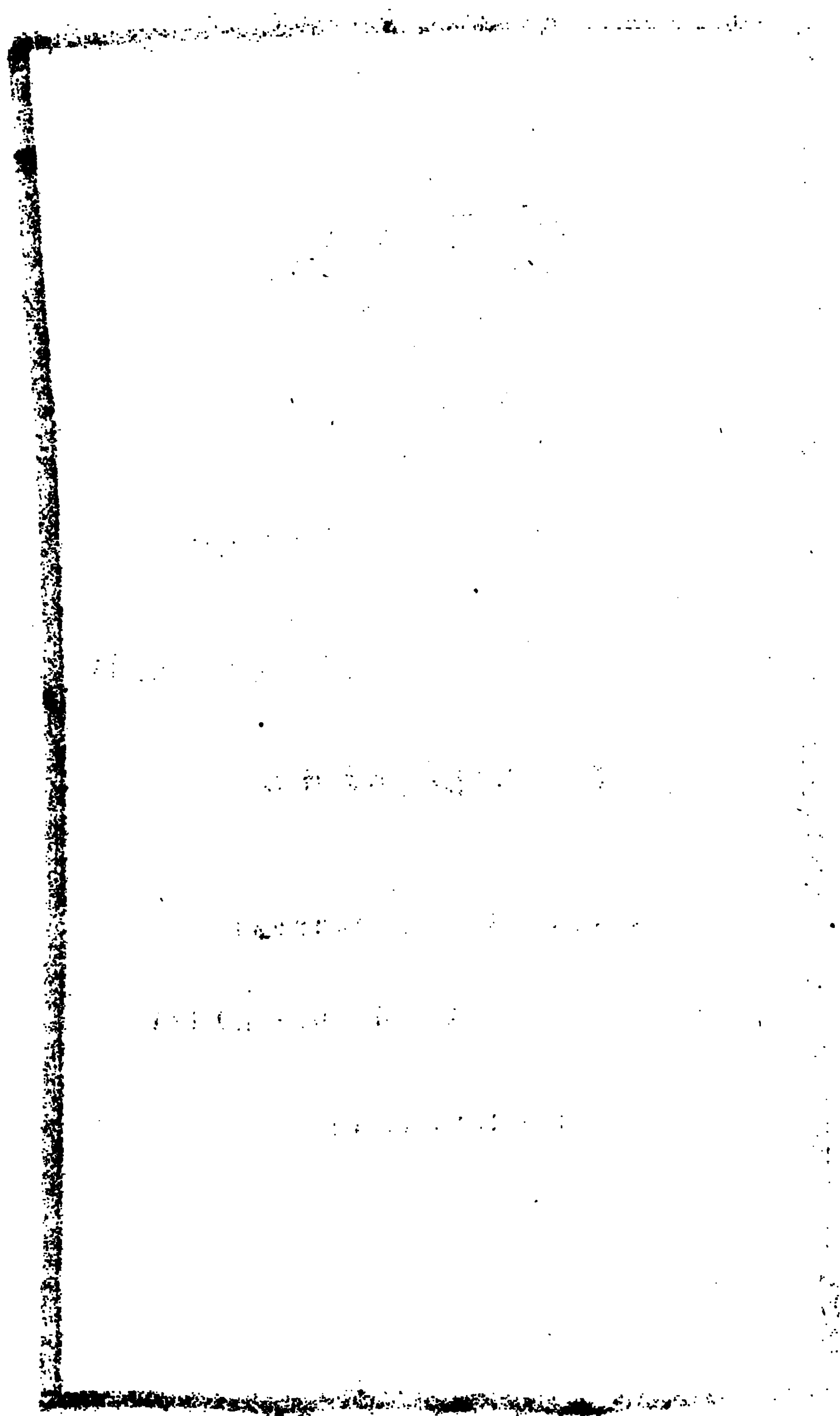

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ։

Ի Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ա. Ա. ԿՐԱԵՎՍԿԵԱՅ։
1884.

Въ типографіи А. А. Краевскаго (Бассейная, № 2).

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պանդուխտ է վերայ Երկրի և Երուսաղեմի
ամենայն ազգն Հայոց կոչեցեալ կան։

Սամուէլ Պատմագիր Գլ. ԺԵ.

Ա

Ի հրատարակելս մեր ի լոյս Հայացի Թարգմանութեամբ գրքին Յիշատակարանս դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն՝ հարկ անշուշտ վարկանիմք ծանօթս տալ վերծանողաց զպատմական անցիցն անցելոց ի Հայս, որք առիթք եղեն գաղթականութեան Հայոց յաշխարհն Լեհացւոց, համակ և զհանգամանաց քաղաքական վիճակի նոցա յաշխարհին յայնմիկ։

Որ ոք ուշի ուշով հետազօտեսցէ զյիշատակարանս պատմութեանց ազգիս մերոյ՝ նշմարէ ապաքէն զայս ինչ երևոյթ նշանաւոր, մասամբ իւիք բացայայտիչ պատմական անցից աշխարհին, զի ընդ յոլով երկարութիւն ժամանակի պատմութեան նորա չերևի ուրեք ձգտումն ի Հայս կազմելոյ պետութիւն միաւորեալ և անկախ, կամ պահպանելոյ զոր միանգամ ընկալանն. և այս մանաւանդ յայտնի տեսանի յետ ընդունելոյ աշխարհին զօրէնս քրիստոնէական հաւատոց, յորժամ միաւորեցան անբաժանելի ազգն և եկեղեցին Հայոց, կամ որպէս անկ է ասել՝ ազգն կամ գաղափարն ազգային խառնեալ մարմնացաւ յեկեղեցւոջն։ Սորին յաղագս յար վառ տեսանեմք ի նոսա զեղձ հոգևորի անկախութեան. և այս ձգտումն

յազատութիւն կրօնի և եկեղեցւոյ իւրեանց՝ կարևորագոյն է կէտ պատմութեան Հայոց և որոշէչ յատկանիշ նորա։

Ու վայր մի ժամանակի հանդիսացան արդարև Հայք ի պատմութեան արևելից իբրև նախիշխան պետութիւն և ի մրցումն իսկ ընդ Հռովմայեցիս մտին յաղագս աշխարհակալութեան Ասիացւոց աշխարհին, առ Տիգրանաւ ասեմ երկրորդիւ, արքայիւն Հայոց և դաշնակցաւ նորա, Միհրդատաւ Պոնտացւով. այլ զպատճառս հզօրութեանն անկ է գտանել ի բնատուր ախորժակս իշխանացս այսոցիկ, ի միաբանութեան նոցա ընդ միմեանս և ի քաղաքական հանգամանս ժամանակին, ոյք օճան եղեն երևելի վիճակին. ուստի և ոչ ընդ երկար ձգեցաւ այս վիճակ, առ ի չգոյէ ի ժողովրդեանն ներքին և յարաշարժ նկրտման առաքինանալոյ յայսպիսի հանդէսս աշխարհակալութեանց։ Վասն այսորիկ զկնի յաղթութեանցն Պոմպէոսի, որք ըստ պայմանաց դաշինն ի նմանէ առ Տիգրան առաջադրելոց չէին ապաքէն այնպէս ծանունք, զոր օրինակ ընծայեցուցանէն զայնոսիկ պատմագիրքն Հռովմայեցւոց, և մանաւանդ զկնի արշաւանացն Անտոնիոսի ի Հայս՝ եմուտ պետութիւնն Հայոց ընդ քաղաքական ազդեցութեամբ Հռովմայ և ապա՝ տէրութեանն Պարսից և կայսերութեանն Յունաց, և ասպարէզ եղև մրցութեանց այսոցիկ ազգաց, ոյք զմիմեամբ կլլելս առնէին տիրանալ Ասիոյ։

Ի վերջ կոյս Դ-ի դարուն բաժանեցաւ աշխարհն Հայոց ի մէջ երկոցունց պետութեանցս այսոցիկ, ունելով ի բաժնին Պարսից իւր թագաւոր։ Այլ հազիւ թէ ամք քառասուն անցին ի վերայ՝ և ահա բարձաւ իշխանութիւն թագաւորութեանն, և այն՝ ոչ բռնի եղանակաւ, ընդդէմ կամաց աշխարհին, այլ ձեռնտուութեամբ նոցին իսկ նախարարացն արքայութեանն Հայոց, որոց ընդ մտանելն զարքայն իւրեանց ի ձեռս Պարսից՝ յայս միտս և եթ յարեան տրտունջք ի Հայս, թէ չէր արժան տալ ի ձեռս անհաւատից զայր ոք քրիստոնեայ։

Իսկ իբրև ծանեան Պարսիկք, թէ կրօնն քրիստոնեան խարոց մեծ է ի մէջ նոցա և Հայոց, ոյր վասն յօժարակամ միտին Հայք ի կողմն Յունաց, և եդին ի մտի բառնալ ընդ ջինջ զքրիստոնէութիւն յաշխարհէն Հայոց հանդերձ համօ-

րէն պաշտօնէիւք նորին, զորս գլխաւոր հեղինակս համարէին հաղորդութեանց աշխարհին ընդ Բիւզանդիոյ՝ յորժամ խորհեցան ասեմ սրով և հրով մուծանել ի Հայս զօրէնս Զրադաշտի՝ յարեաւ յայնժամ աշխարհն Հայոց բովանդակ ի պաշտպանութիւն կրօնի և եկեղեցւոյ իւրում. և թէպէտ տկար էր զինու և լքեալ անօգնական գտաւ ի Յունաց՝ այլ կարի հզօրացեալ հոգւով՝ կանգնեաց յաղթանակ ընդդէմ բռնաւոր զօրութեան։ Ի սմին ժամանակի և արևմտեան մասն աշխարհիս մերոյ, որ ընդ իշխանութեամբ էր կայսերացն Բիւզանդիոյ՝ նեղեալ տագնապէր յեկեղեցականաց և կայսերացն Յունաց, զի ոչ սակաւ մոլեռանդութեամբ քան զՊարսիկս զհետ էին հաւանեցուցանելոյ զՀայս ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյն Յունաց։ Այլ և սոքա ձեռնունայն դարձան ի ջանս իւրեանց, որպէս և Պարսիկքն։ Եւ յորժամ յաւելին նկրտել կրկին պետութիւնքս, տիրողք աշխարհիս մերոյ՝ ի նպատակս իւրեանց, այն է սպառսպուռ ջնջել զբնատուր բնածին յատկանիշս ազգիս Հայոց՝ նոքին նոքեանք տուժեցան զմնասն. իբր զի Արաբացւոց նեղեալս և պարտասեալս գտեալ զՀայս ի դաւուց և ի բռնութեանց երկոցունց պետութեանց՝ դիւրութեամբ մեծաւ նուաճեցին ի ծառայութիւն իւրեանց զաշխարհն մեր բովանդակ։

Առ իշխանութեամբ Արաբացւոց անկերպարան իմն էր քաղաքական վիճակ Հայաստանի. քանզի նուաճեալ ընդ իւրեամբք համարէին զաշխարհն Արաբացիք, իսկ ի միւսմէ կողմանէն Յունաց չհաւանեալ ընդ իրաւունս նոցա ի վերայ աշխարհին՝ ունէին զայն իբրև զմի ի գաւառաց իւրեանց։ Եւ այս վիճակ յեղյեղուկ տարուբերեալ՝ չարեաց մեծաց եղև պատճառ վասն Հայոց։

Ի Թ. դարուն երևելի եղև ի Հայս ազգն Բագրատունեաց ճոխութեամբ ստացուածոց իւրոց և ազդեցութեամբ. և քանզի չզօրէին այլ ևս ամիրապետք Արաբացւոց ընդ բռամբ ի հնազանդութեան ունել զոստիկանս իւրեանց ի Հայս՝ վասն այսորիկ առ ի կարճել զապերասանութիւն նոցա յօժարութեամբ ընդարձակէին զիշխանութիւն և զիրաւունս ազգին Բագրատունեաց, և ի վերջ կոյս նորին Թ. դարուն պարգևեաց իսկ

ամիրապետն թագ արքայական և ընծայս մեծագինս առաք տանուտեառն նորին ազգի, Աշոտոյ Բագրատունւոյ։ Զնոյն արար և կայսրն Յունաց Բասիլ, որ փութացաւ և ինքնագիր հրովարտակաւ արքայ Հայոց զնա ծանեաւ, առաքելով նմա թագ արքայական։ Եւ ահա վերստին անդրէն նորոգեցաւ արքայութիւնն Հայոց ի միջոց ժամանակի Թ. դարուն, սահման ունելով իւր կարի անձուկ, որոյ մայրաքաղաք էր Անին։ Բայց յայսմ ևս նուագի ոչ երկանց և ճգանց ժողովրդեանն էր պտուղ աճումն նորաբողբոջ հայրատութեանն և ոչ ձգտման աշխարհին յանկախութիւն քաղաքական, այլ դիպմանց և եթ սահմանակից պետութեանցն, որպէս ի վերոյ յիշատակեցաւ։ Վասն որոյ և իշխանութիւնն Բագրատունեաց ցայն վայր միայն ձգեալ յերկարեցաւ, ցոր վայր դեռ գոյին պատճառքն, որք ծագման նորա եղեն հեղինակք։ Մինչ դեռ ևս յուժի էին Արաբացիք և արևելեան սահմանք կայսրութեանն չէին յապահովի ի յարձակմանց նոցա՝ մեծախնամով պաշտպանէին Յոյնք անկախութեան արքայութեանն Հայոց. իսկ յորժամ ի քայքայումն լուծաւ զօրութիւն ամիրապետաց, և զօրավարք և կայսերք Բիւզանդիոյ, ըստ մեծի մասին հայասերք (Յովհան Չմշկիկ) ի ձեռն նոցին իսկ Հայոց առ տակաւ տակաւ ընդարձակել կալան զիշխանութեան իւրեանց զսահմանս՝ զհետ եղեն նոքա յայնժամ նուաճելոյ ընդ ազդեցութեամբ իւրեանց և զարքայն Հայոց, և ի սկզբան անդ ԺԱ. դարուն իսկ և իսկ բարձին զիշխանութիւնն Բագրատունեաց, տիրանալով ի ձեռն մատնութեան մայրաքաղաքին նոցա Անւոյ։ Յայսմիկ ևս նուագի զերծ մնաց եկեղեցին Հայոց յորոգայթից Յունաց, զոր անդրէն նորոգեցին զհալածանս և զզաւս իւրեանց ընդդէմ եկեղեցւոյս մերոյ, մինչ զի և զկաթողիկոսութիւնն Հայոց ջանային բառնալ։ Բայց Հայք պաշտպանեցին հզօրապէս աթոռոյ կաթողիկոսութեան իւրեանց, թէպէտ և աթոռ արքայութեանն Բագրատունեաց մատնեցաւ ի կորուստ։ Այլ համարիմ, թէ հետևանք բարձման արքայութեանն Հայոց կորստաբեր մանաւանդ քան թէ շահաւոր եղեն վասն կայսրութեանն. զի թէպէտ և իշխանութիւնն Բագրատունեաց առ տկարութեան իւրոյ չէր ինչ վտանգաւոր

հզօրութեանն Բիւզանդիոյ, բայց նախադուռն իմն գոլով սահմանաց կայսրութեանն՝ պատուար էր արդարև նմա, յորոյ վերայ լուծանէին նախկին աշխարհաւեր յարձակմունք բարբարոս ժողովրդոցն Արևելից, զոր ի խորոց Ասիոյ արշաւանս ձեռնարկէին ի կայսրութիւնն։ Իսկ զկնի բառնալոյ իշխանութեանն Հայոց՝ մինչև հասանէր ցկայսրն համբաւ նորոց արշաւանաց, մինչև հրաման ի նմանէ ելանէր և մինչ կազմէր յարդարէր բանակ առ ի չուելոյ զդէմ ունելոյ զարշաւանին՝ կործանէր և աւերականայր արդէն աշխարհն բովանդակ։ Գուցէ և այս մի է ի պատճառաց առ ի բացատրել՝ թէ զիարդ հեշտեաւ տիրեցին փոքուն Ասիոյ ազգն Սելջուկեան Թուրքաց յԺԱ. դարուն։

Բ

Ընկումն քաղաքին Անւոյ և որ զկնի սորա արշաւանք Սելջուկեանց գլխաւոր առիթք եղեն զաղթելոյ բազմութեան Հայոց յաշխարհէն իւրեանց յարևմուտս կոյս։ Նոքին իսկ Յոյնք օժանդակէին զաղթականութեանցն այնոցիկ և անգիտանային ամենևին, թէ ոչ կարասցեն յար անվկանդ պահել զիշխանութիւն իւրեանց յարևելեան մարզի պետութեանն ընդդէմ ժողովրդոց մահմետականաց, առանց օգնականութեան և սիրոյ հաւատարմութեան բնիկ որդւոց քրիստոնէից աշխարհին։ Վասն այսորիկ ըստ նուազել ժողովրդեանն Հայոց յարևելեան սահմանս կայսրութեանն՝ աճելով աճեցին և ժողովուրդք մահմետականք, զոր ի հարկէ յար ընդ ակամբ թշնամաբար հայէին ընդ իշխանութիւնս քրիստոնէից. իբր զի Ղուրանն, որ մի միայն է գերագոյն աղբիւր քաղաքական և բարոյական իմացուածոց մահմետականաց, համակ և մատեան նոցա օրինական՝ հրամայէ հաւատացելոցն իւրոց մղել մարտ ընդ անհաւատս, անխնայ և անողորմաբար, ածել զնոսա բռնութեամբ յօրէնս Մահմետի և ընդ հարկօք կացուցանել։ *)

*) Մարտիք ընդ նոսա, զի հարցէ զնոսա Աստուած ի ձեռս ձեր և յամօթս արասցէ զնոսա, զի տացէ ձեզ զյաղթութիւն ի վերայ նոցա և բժշկեսցէ զսիրտս հաւատացելոց։ Կազիմիրսկի. Le Coran. Traduction nouvelle faite sur le texte arabe. Paris. 1857. գլ. Թ. 14. Տես և գլ. Թ. 5, 36, 38, 40—52. գլ. ԺԱ. 186, 187, 212—213.

Այսպէս Բիւզանդիոյ, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ՝ օժանդակէին Հայոց ի գաղթուճս և տային անուանի և ճոխ տանց նախարարութեանց Հայոց, փոխանակ կալուածոց նոցա ի Հայս՝ քաղաքս և բերդորայս և գաւառս ըստ չափու ի Փոքր Ասիայ և ի Կիլիկեցւոց աշխարհին. յո և գնային տոհմիկ նախարարքն հանդերձ աղխիւքն իւրեանց և ժողովրդովք։ Ի ձեռն սոցա հիմնեցան գաղթականութիւնք Հայոց ի Կիլիկիա, որոց զօրացեալ յիրս վաճառականութեան և քաղաքական խնդրոց՝ հուսկ ուրեմն օգնականութեամբ Խաչակրացն կանգնեցին արտաքոյ սահմանաց հնոյն Հայաստանի արքայութիւն Հայոց նոր, և հանապազ ի հաղորդութեան էին ընդ կաթոլիկ պետութիւնս արեւմտից յաղագս վաճառականութեան և քաղաքական գործոց։

Այլ ժողովրդեանն Հայաստանի զհետ յորդորեալ գաղթականութեանցս այսոցիկ և մանաւանդ խոյս տուեալ յերեսաց հալածչացն իւրեանց և տէարց մահմետականաց՝ լքին զաշխարհն իւրեանց հայրենի և խուռն բազմութեամբ դէմ եդեալ գաղթեցին յարեւմուտս կոյս, ուրանօր ըղձանային խաղաղութեան հասանել։ Ըստ նմին օրինակի, որպէս ընդ Կիլիկիա և ընդ Փոքրն Ասիայ՝ տարածեալ սփռեցան Հայք ընդ աշխարհն Պարսից և անտի մինչև ցԱժտէրխան, ի պետութիւնն Ղփչաղու, ուստի ի հաղորդութիւնս վաճառականութեան մտին ընդ վաճառատեղիս Վենետկեցւոց և Ջենովացւոց, բնակելոց առ եզր Սեաւ ծովուն և Ազախու. հասին և ի Խրիմ, ուստի ձգեցան, ծաւալեցան ի հիւսիսային Ռուսաստան, ի Մոլդաւիա, ի Վալախիա, ի Պոդոլիա, ի Լեհաստան, ի Գալիցիա, Տրանսիլվանիա, յաշխարհն Մաջառաց և յԻտալիա։ Զհետ մէն մի արկածից դժբաղդութեան, ժամանելոց ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ գային և գաղթականութիւնք նորանորք, որպէս զի զկնի արշաւանացն Մողոլաց, ապա Լէնկ-Թիմուրի, այլ և սովուցն, շարժութեանց երկրի և մահուանց, զոր ուղեկիցք իմն էին արշաւանացն՝ կարի յոյժ աճեցաւ թիւ գաղթականացն Հայոց։ Բայց թող զայս ամենայն՝ էին և այլ դիպուածք անցից, անցելոց արտաքոյ Հայաստանի, զոր պատճառք եղեն յարե-

մտակոյս եւ Հայոց գաղթելոյ. զոր օրինակ, ի պատճառս պարտութեան Տոխտամիշի ի Լէնկ-Թիմուրայ՝ գաղթեցին Հայք յԱժտէրխանէ ի Խրիմ, և յաղագս աճելոյ իշխանութեան խանին ի Խրիմ, և վասն տիրելոյն Օսմանեանց թերակղզւոյն (յամին 1475)՝ անդրագոյն եւս փոխեցան Հայք ի Խրիմէ, իմա ի Լեհաստան, ուրանօր գգուեաց զնոսա պետութիւնն ազգի ազգի խնամովք և արտօնութեամբք շնորհաց, որպէս տեսցուք ի ստորև:

Չեն ուրեք տեղեկութիւնք ի միջի զթուոյ Հայոց բնակելոց ի Սարայ և յԱժտէրխան կամ զհանգամանաց կենաց նոցա անդանօր. զոր ցուցմունք միայն կարճառօտք հաղորդութեանց նոցա ի մասին վաճառականութեան ընդ Պարսկաստան և ընդ վաճառատեղիսն Իտալացւոց: Այլ վասն Հայոց Խրիմու գիտեմք, զի կարի յոգունք էին անդր բնակեալ և յոյժ ականաւորք, մինչ զի պատմագրաց ոմանց ԺԴ. և ԺԵ. դարուց Armenia maritima կոչել զԽրիմ, այսինքն է Հայաստան ծովային: Ի միում քաղաքին և եթ Կաֆայ (Թէոդոսիոյ) թիւ նոցա համարիւր իբր 30,000, և եպիսկոպոսն նոցա ի զանազան դէպս դաշինս կնքէր ընդ հիւպատոսին Գենովացւոց:

Ընդէն և անդ ծանեաւ եկեղեցին Հռովմայ զկարեւորութիւն դիրից Կաֆայ քաղաքին, ուստի մարթ էր ապա ժամանակաւ շուրջանակի ծաւալել զօրէնս կաթողիկութեան. վասն այսորիկ յամին 1318 պապն Յովհաննէս ԻԲ. հիմնեաց ի քաղաքին աթոռ եպիսկոպոսի, որոյ առաջին դահակալն, Հիրոնիմոս եպիսկոպոս ի կարգէն Փրանչիսկեանց՝ զհետ եղև իսկոյն ուսալոյ զՀայս ի հնազանդութիւն պապին: Նա թէպէտ զկնի՞ ժողովոյն Փլորենտիոյ և եւս յաւելան գաւքն և նկրտմունք եպիսկոպոսացն կաթոլիկաց առ ի մոլորեցուցանել զՀայս՝ սակայն ոչ յաջողեցան խորհուրդք նոցա, քանզի և իշխանութիւնն Գենովացւոց նիրհակ կայր այսպիսի խորհրդոց և դիտմանց եկեղեցականացն Լատինացւոց ընդդէմ Հայոց, զորս գգուէին և ի պատուի մեծի ունէին Գենովացիք, մինչ մի ոմն ի հիւպատոսաց նոցա ասաց. Scitis enim terram istam populatam esse in majori parte Armenis, qui sunt

nobis fidelissimi et boni mercatores dantes civitati magnum beneficium. *) (Գիտէք դուք ապաքէն, զի աշխարհն մեծաւ մասամբն բնակեալ է ի Հայոց, որք այք հաւատարիմք են քան զմեզ և վաճառականք պատուականք, յորոց շահ մեծ է պետութեանն)։ Եւ Հայոց ի քաղաքին եպիսկոպոս իւրեանց բնիկ, այլև եկեղեցիք քան և չորք և վանք մի, յորս պահէին պատկերք սրբոց բազումք, սպասք եկեղեցւոյ և այլ բազում ինչ, զորս բերեալ էր անդր Հայոց յԱնի քաղաքէն։

Իսկ իբրև ընդ ձեռամբ Օսմանեանց նուաճեցաւ Ղրիմ և թուլացեալ անկան վաճառատեղիքն Ջենովացւոց ի նախկին ճոխութենէն և յիշխանութենէն՝ փոխեցաւ ապա և վիճակ Հայկազանց թերակղզւոյն, յորոց վերայ յարեան հալածանք և նեղութիւնք յիրեաց մահմետական ժողովրդոց և նուազեցաւ գործ վաճառականութեան նոցա։ Յայնժամ գաղթել սկսան Հայք ի Ղրիմէ ի սահմանս Լեհաստանի, ուրանօր հայրենակից եղբարք նոցա, որոց յառաջագոյն գաղթեալ էր անդր՝ վայելէին ի պէսպէս շնորհս և արտօնութիւնս։ **)

Սկիզբն գաղթականութեան Հայոց ի Ռուսաստան եղև յամին 1062, յորժամ մեծի իշխանին Ռուսաց Իզեասլաւի Մստիսլաւովիչի լուեալ զքաջութենէ Հայոց կոչեաց զնոսա ի Ղրիմէ խոստմամբք ի թիկունս իւր ընդդէմ թշնամեաց իւրոց, ազգին Պոլովցւոց։ ***) Եկին Հայք ի կոչն և ապա զտեղի առեալ բնակեցան ի Կիեվ և ի Կամենից քաղաքս,

---

*) Geschichte des Levantehandels in Mittelalter, v. W. Heyd. Հտ. Բ. յէջս 176, 392։

**) Զկնի նուաճմանն Ղրիմու ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց՝ ջանք և քարոզութիւնք Տաւալըզեն Հռովմայ յաղագս Միաբանութեան Հայոց առաւելան յԱժտէրխան քաղաքի։ (Տես ի մատենի կոմսին Դ. Տոլստոյի, որ անուանեալ կոչի Le Catholicisme Romain en Russie, Հ. Ա. 134—136, 166—172)։ Են աստ տեղեկութիւնք կարի հետաքննականք զքարոզչութեանց Լատինացւոց առ Հայս յԺԷ. դարուն, և զհայթայթանաց նոցա առ պետութիւնն Ռուսաց, զորս խնդրէին Հայք զպաշտպանութիւն եկեղեցւոյ իւրեանց ընդդէմ դաւուց Լատինացւոց։ Զնոյնս այսոցիկ գոն տեղեկութիւնք և ի գիրս Մորոշկինի, կոչեցեալ «Յիսուսեանք ի Ռուսաստանի» (Iезуиты въ Россіи). Հտ. Բ. գլ. Ե. 254—288։

***) Պատմագիրն Ռուսաց Կարամզին վկայէ, թէ ի ժամանակս Վլադիմիրայ Մոնոմախի էին ի Կիեվի բժիշկք հայկազունք, ճարտարք արուեստիւ։ Տես ի պատմութեան նորա Հտ. Գ. գլ. Է։ Ի Կիեվի էր և եկեղեցի Հայոց 11 էջ մատենիս։

ձեռնարկեալ զգործ վաճառականութեան, որով ճոխացան և անուանի եղեն։ Համբաւ յաջողուածոց նոցա ժամանեաց յունկն իշխանին Գալիցիոյ Դանիէլի Ռոմանովիչի և որդւոյ նորա Լևոնի, որք հրաւիրեցին զՀայս գալ և բնակել ի քաղաքին իւրեանց Իլվովի։

Ի սկիզբն նորոյ գաղթիս ոչ ըստ ամենայնի անդորր և յապահովք էին նորեկ Հայքն Իլվովայ, վասն յաճախակի ներքին պատերազմաց իշխանացն Գալիցիոյ. իսկ իբրև արքայն Լեհացւոց Մեծն Կազիմիր միաւորեաց ընդ Լեհաստանի զգաւառն Իլվովայ՝ ոչ միայն խաղաղացոյց զՀայս ազգի ազգի շնորհօք, այլ և զհետ եդև յամենայն զօրութենէ իւրմէ հրապուրել կոչել ի նորոյ ի սահմանս պետութեան իւրոյ զՀայս, որոց թոյլ ետ բնակել յԻլվով, պարապել յարուեստս և ի վաճառականութիւն. ետ նոցա արտօնութիւնս առնելոյ դատաստան օրինօք և սովորութեամբք իւրեանց ըստ մեծի մասին, այլ և ազատութեան կրօնից, զի դաւանութեամբ և ծիսիւք իւրեանց վարեսցին համարձակ։ Արտօնութիւնքս այսոքիկ եղեն վէմ անկեան, յորոյ վերայ հիմնեալ կառուցան յետոյ ժամանակաւ իրաւունք ինքնագլուխ վարչութեան ժողովրդեանն Հայոց Իլվովայ։

Ընդ հուպ ծանեան զբարելաւ վիճակէ նոցա հայրենակիցք նոցա, որ բնակեալ էին ի Հայաստան աշխարհի և նեղեալ տառապէին յերեսաց արշաւանաց բարբարոս ազգաց և մանաւանդ ջոլրոցն Լէնկ-Թիմուրի. վասն որոյ և հատուած կարի բազմաթիւ ելանէր անդրէն ի Հայոց աշխարհէն և գրոհ տուեալ դիմէր ի Լեհաստան ի սկիզբն ԺԵ. դարուն, զերծեալք ի տագնապեցն, որովք լցեալ էր ի ժամանակին աշխարհն մեր բնիկ, հաղորդ լինել բարեբաստիկ վիճակին ընդ իշխանութեամբ քրիստոնեայ արքային։

Ի վերջ կոյս նորին դարու ժամանէին ի Լեհաստան և սփռէին ի սահմանս պետութեանն գաղթականութիւնք Հայոց նորանորք յոգնաթիւք, որք ելին ի Ղրիմէ, յետ նուաճելոյ թերակղզւոյն ընդ ձեռամբ Օսմանեանց, որպէս յիշատակեցաք վերագոյն անդր։

Զսոսա ամենեսին գգուէին փաղաքշէին արքայք Լեհա-

ցուց, զփորձ առեալ զհաւատարմութիւն նոցա և զճարտարութիւն յարուեստս և ի վաճառականութիւն։ Տային նոցա դիւրութիւնս ազգի ազգիս յիւր կրօնից, դատաստանաց և վաճառականութեան, որպէս զի բարգաւաճեսցին նոքա օր ըստ օրէ և ծաղկեցուցեալ բարգաւաճեսցեն և զաշխարհն ընդ իւրեանս։ Յամի տեառն 1402 թոյլ ետ նոցա արքայն Վլադիսլաւ Բ. պարապիլ ի վաճառականութիւն անխափան ի բովանդակ պետութեանն առհասարակ. իսկ արքայն Վլադիսլաւ Դ. յամին 1641 ազատս կացոյց զնոսա ամենևին ի տուրց և ի մաքսից վաճառուց նոցա։

Այս արգասիք հաստատեցան բնակեցան Հայք յաշխարհին Լեհաց, առաւելեալք օր ըստ օրէ ի ճոխութիւնս, ի պատիւս և ի շնորհս, սիրեցեալք յարքայից և ի ժողովրդենէն, և ձեռն արկին ի գործ վաճառականութեան, յորում համդիսի անուանի եղեն յոյժ։ Տուրևառս առնէին նոքա մեծաւ մասամբ ընդ աշխարհս արտաքոյ սահմանաց պետութեանն և մանաւանդ ընդ արևելս, որոց նիւթք վաճառաց էին, թող զբազում այլ ինչ՝ կերպասք ի մետաքսէ և ի բըրդոյ, մորթք գործեալք և զէնք։ Բազումք ի նոցանէ փարթամացան ընչիւք և ստացուածովք յոյժ յոյժ, մինչև դէպ լինել նոցա քանիցս անգամ զանձու իւրեանց օժանդակել արքայից Լեհացւոց ի նեղութիւնս և ի դիպուածս անհնարինս։ Յոգունք ի նոցանէ նուիրեցին արծաթ յոլով վասն հասարակաց պիտոյից։ Այլք միանգամ ի նոցանէ այր տոհմիկք էին՝ մտանէին ի կարգ զինուորութեան Լեհացւոց և յայլ պաշտամունս պետութեանն, և յամենայն ասպարէզս երևելի եղեն և անուն լաւութեան ժառանգեցին, ոչ դուզնաքեայ վաստակելով վասն յօգուտ արքայութեանն ի բազում դիպուածս։ Թողումք աստ յանուանէ կոչել զայրն ականաւորս զաղթականութեանցն Հայոց ի Լեհաստանի. տեղեկութիւնք զնոցանէ հանգամանօրէն կարգեալ կան ի մատենին Սադովկայ Բարոնչի, որ անուանեալ կոչի «Վարք երևելի Հայկազանց Լեհաստանի», ուստի մարթ է հետաքննին ընթերցողացն լնուլ զպակասորդն աստ բանից մերոց։

Նոյնպէս և ի մասին ազատութեան կրօնից և գործոց

վաճառականութեան նոքին. իսկ արքայք Լեհացւոց ինքնա-
բերաբար շնորհէին Հայոց ազատութիւնս և դիւրութիւնս՝
այլ ոչ ըստ այսմ յեղանակի դիւրին եղև Հայոց ընդունիլ ի
նոցանէ և զիրաւունս դատաստանի ըստ օրինաց և սովորու-
թեանց իւրեանց ի ձեռն ընիկ դատաւորաց. քանզի գերմա-
նացի ժողովուրդն Լեհաց, որոց էին արդէն սահմանադրու-
թիւնք և օրէնք ինքնագլուխ վարչութեան, անուանեալ օրէնք
Մագդեբուրգի՝ ջանային, զի և Հայք, համակ որպէս
և այլ ժողովուրդք Լեհաց՝ նովին օրինօքն վարես-
ցին։ Եւ քանզի ոչ հաւանէին Հայք նուաճիլ ընդ օրինօքն
և դատիլ ի ձեռն վոյթի և դատաւորաց քաղաքին,
այլ կամէին զառանձինն իւրեանց վոյթ և դատաւորս
հայկազունս, ուր դատէիցին զնոսա ըստ վաղեմի օրինաց և
սովորութեանց Հայոց՝ վասն այսորիկ ընդ երկար մաքա-
ռեցան ընդ Գերմանացիս Լեհաց, դարս իբրև երկուս, և
բազում անգամ բողոքելով խնդրեցին յարքայից Լեհացւոց և
զայս շնորհ առնել նոցա։ Եւ զխնդրելին իւրեանց ընկալան
ուր ուրեմն, բայց ոչ զամենայնն ի միասին և ոչ ի սուղ
ժամանակի։ Յամի տեառն 1469 արքայն Կազիմիր Դ. ետ վճիռ,
զի դատեսցին Հայք ի ձեռն վոյթի քաղաքին, այլ զի անշուշտ
առաջիկայ գտցին դատաստանին և դատաւորք Հայոց։ Յե-
տոյ ժամանակաւ, յամսդ 1476, 1510 և 1518 արքունի
հրովարտակօք հրամայեցաւ, զի յորժամ դատաստանք լիցին
վասն անշարժական գոյից կամ ժառանգութեանց, վասն սպա-
նութեան կամ վիրաց կամ գողութեանց՝ դատեսցին յայնժամ
Հայք ի ձեռն վոյթի և դատաւորաց (Schoeffe) քաղաքին,
իսկ յայլ ամենայն գործս վնասուց դատեսցի զնոսա նոյն
վոյթ քաղաքին հանդերձ հայկազն դատաւորօք ըստ օրինաց
և սովորութեանց Հայոց։

Յամի տեառն 1518, քանզի սրտնջեցին անդրէն Հայք
զվճռոցդ առ արքայն Սիգիզմունդ Ա.՝ հրաման ետ սա նոցա
թարգմանել ի լեզու Ռութենացւոց կամ ի Լատինացւոց և
առաջի առնել նմա զօրէնս իւրեանց վաղեմիս ի քննութիւն,
զորս ոչ իմանային վոյթք և դատաւորք քաղաքին Լեհա-
ցւոց։ Եւ արարին Հայք ըստ հրամանի արքային և ի միւսում

ամին, որ էր 1519-ըդ՝ ցուցին նմա զԹարգմանուԹիւն օրինաց իւրեանց, զորս վաւերացոյց արքայն Սիգիզմունդ հանդերձ ինչ ինչ փոփոխուԹեամբք աննշանիւք: Այս դատաստանագիրք Հայոց բովանդակեն գլուխս 124 զիրաւանց և դատաստանաց քաղաքային և քրէական գործոց, ունելով հատուածս ի Հնոց և ի Նորոց Կտակարանաց, այլ և մասունս սահմանադրուԹեանց օրինացն Գերմանացւոց: *) Յուսկ ուրեմն յամին 1549 արքայն Սիգիզմունդ Օգոստոս ետ հրովարտակ, որով արգելոյր առհասարակ ամենայն ատեն իշխանաւորի Լվովայ քաղաքին, զի մի արասցէ դատ և դատաստան Հայոց, որք դատեսցին միայն ի ձեռն վոյԹին և դատաւորաց իւրեանց, զորս նոքին իսկ ընտրեսցեն: Յայսմ հրովարտակի դնեալ են իսկ և իսկ բանքդ հետագայք. Verum omnes et singulas eorum causas et negotia... ad judicium ipsum Armenicum remittant et eos impetere non presumant: (Յամենայն դատաստանս նոցա և ի գործս առանձնականս վճիռ հատցեն դատաւորք Հայոց. և մի ոք արգել արասցէ նոցա (Հայոց) դիմել առ նոսա:» Հրովարտակաւ այսուիկ ընկալան Հայք զիրաւունս անելոյ դատաստանս իւրեանց լիովին անկախօրէն ի ձեռն վոյԹի և դատաւորաց իւրեանց երկոտասանից, որք ընտ-

---

*) Զդատաստանագիրս Հայոց Լվովայ ի լեզու Լատինացւոց՝ հրատարակեաց Փ. Բիշոֆ ի Վիեննայ յամին 1862, (ի Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, XL. Band. II. Heft. Iuli) յորոյ յառաջաբանին գրէ հակիրճ տեղեկուԹիւնս զձեռագրոց դատաստանագրոցն, յորոց պատուականագոյնն ի հայ և ի լատին լեզուս վաւերացեալն ձեռամբ Սիգիզմունդի արքային՝ պահի առ կոմսին Տիտոսի Ջեալինսկւոյ: Են և այլ երկու օրինակք համառօտիւք լատիներէն, յորոց մին պահի ի դիւանի Լվովայ քաղաքին և միւսն ի մատենադարանի համալսարանին նորին քաղաքի: Գտանին և տամնիւ չափ օրինակք լեհացի ԹարգմանուԹեան դատաստանագրոցն, որ արարաւ յամի տեառն 1601 հրամանաւ դատաւորաց Լվովայ: Իսկ վասն ԹարգմանուԹեան գրոցն ի լեզու ՌուԹենաց, ըստ վկայուԹեան Բիշոֆի՝ չեն ուրեք յիշատակուԹիւնք:—Յառաջնում հատորի „Վաղեմի Մատենադարանի պատմագրաց Լեհացւոց» (հրատարակելոյն ի Վարշաւայ յամին 1843 ի ձեռն Կ. Վ. Վոյցիցկեայ) եդեալ է հրովարտակն արքային Սիգիզմունդի Առաջ, վասն Թարգմանելոյ ի լատին լեզու զդատաստանագիրս Հայոց. նոյնպէս և կարգեալ է լեհացի ԹարգմանուԹիւն դատաստանագրոցն ըստ կարգի յօդուածոց:—Զդատաստանագրոցս ընդարձակօրէն ճառեաց հանգուցեալ Հայրն Վ. Բաստամեանց ի Յառաջաբանին իւրում „Դատաստանագրոց ՄխիԹար Գօշի“ և զայս ինչ ապացուցանէ, Թէ այս Դատաստանագիրք լոկ քաղուածոյք իցեն ի Դատաստանագրոց ՄխիԹարայ Գօշի: Տես ի „Փորձ“ ամսագրի 1879 ամի, Թ. Զ. Յունիս:

բերէին ի ժողովրդենէն ամի ամի ի գլուխ նորոյ տարւոյն յիւր արքայ պատարագին և ապա տային երդումն հանդիսաւոր, թէ հաւատարիմք լիցին արքային։ Յետ այսր ամենայնի արքայն Ստեփանոս Բատորի յամին 1578 ամենեւին ընդարձակեաց և հաստատեաց զիրաւունս Հայոց ի մասին դատաստանի ընդ այլոց ժողովրդոց Իլվովայ, եթէ գոյին ինչ խտիրք. այլ և վաւերացոյց զամենայն արտօնութիւնս առհասարակ, շնորհեալս Հայոց յառաջնոց թագաւորացն յայլ և այլ ժամանակս, մինչ զի ըստ ինչ ինչ մասանց, մանաւանդ ի գործի վաճառականութեան, դիւրագոյն եւս եղև վիճակ Հայոց քան զնոցին իսկ Լեհացւոց կամ Գերմանացւոց. և յաջորդք արքային Բատորեայ բազում անգամ վաւերացուցանէին և եւս ընդարձակէին զշնորհս և զարտօնութիւնս Հայոց, յորս երևելի է արքայն Յովհաննէս Գ. Սոբեսկի։

Հանգոյն յեղանակաւ և որք բնակեալն էին արտաքոյ Իլվովայ Հայք՝ յաւելան օր քան զօր ի շնորհս և յարտօնութիւնս յարքայից Լեհացւոց, նա մանաւանդ Հայկազունք Կամենից քաղաքին Պոդոլեայ, ոյք ընկալան գրեա թէ զմի և զնոյն ազատութիւն ինքնագլուխ վարչութեան և դատաստանաց և շնորհս ի գործի վաճառականութեան՝ որպէս և Հայքն Իլվովայ, ունելով միայն դատաւորս չորս փոխանակ երկոտասանից։

Վիճակ կամ թեմ Հայոց Լեհաստանի զառաջինն հաստատեցաւ յԻլվով քաղաքի յամի Տեառն 1364 հրամանաւ Մայր Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի. և յառաջնորդութիւն վիճակին ընտրեցաւ նախ եպիսկոպոսն Գրիգոր ի ձեռն Մեսրովպայ կաթողիկոսին, և ընկալաւ հրաման ի Վլադիսլաւայ Ա. արքայէն՝ բնակել յԻլվով քաղաքի։ Արքեպիսկոպոսքն Հայոց Լեհաստանի հպատակէին միշտ Արարատեան Ս. Աթոռոյն և ըստ վաղեմի առաքելական աւանդութեանն, որ պահեցաւ յեկեղեցւոջ մերում՝ խնամէին և վարէին զգործս եկեղեցեաց միաբանութեամբ և գործակցութեամբ հօտին։ Իշխանութիւն արքեպիսկոպոսացն այնոցիկ ոչ միայն ի համօրէն Հայս Լեհաստանի ծաւալէր, այլ և ի վերայ այնոցիկ, որ բնակեալ էին ի Վալախիոյ։ Ամիս վեց ի տարւոջ կէին

առաջնորդքն յԼվով քաղաքի և զմիւս կիսամեայն՝ ի Կա-մենից, որ երկրորդ քաղաք կարևոր էր ի Թեմի նոցա։ Նի-կոլ Թորոսովիչ առաջնորդ էր ի Թիւս առաջնորդաց Հայոց Լեհաստանի։

Ի սկզբանէ անտի գաղթականութեան ի կիր արկանէին Հայկազունք զլեզուն Հայոց, զԼնոցին իւրեանց բարբառ․ իսկ յորժամ զաղթել սկսան անդր ի ԺԴ. և ի ԺԵ. դարս Հայք յԱժտէրխանէ, ի Խրիմէ և ի Կիլիկիոյ (յետ բառնալոյ ինք-նութեան Ռուբինեանց)՝ մուծաւ ի խօսս նոցա լեզուն Թաթա-րաց և այնպէս ճարակեցաւ յընդհանուր՝ զի յայն լեզու Թարգմանեցին Հայք մատեանս ինչ իւրեանց եկեղեցականս և աղօթս ինչ նովին լեզուաւ վարէին և յարձանագրու-թիւնս դատաստանաց և դաշանց դատաւորքն Հայոց Լը-վովայ։ Եւ յԺԷ. դարէն հետէ և այսր նուազ ի նոսա կի-րառութիւն լեհացի լեզուին, յոր լեզու Թարգմանեցին և զդատաստանագիրս իւրեանց։

Դ

Ի սկիզբն ԺԷ. դարուն ազնուական իմն ընծայեցուցանէր պատկեր վիճակ Մեծին Հայոց, որ տեսարան լեալ էր ան-ընդհատ պատերազմաց Տաճկաց և Պարսից։ Շահ Աբասայ եղեալ էր ի մտի աւերել և անապատ կացուցանել զմայրքաղաք աշ-խարհիս մերոյ, որ սահմանակիցքն էին պետութեան Օս-մանեանց, առ ի զգեմ ունելոյ զարշաւանաց նոցա. վասն այ-սորիկ բռնի վարէր զՀայկազունս բնակիչս Արարատեան գաւա-ռին ի Պարս և կամէր իսկ քակել զՍ. տաճարն Էջմիածնի և տարեալ զքարինսն ի Սպահան՝ անդ վերաշինել Էջմիա-ծին նոր, որպէս զի կամակար յօժարութեամբ լքանիցեն Հայք զհայրենի աշխարհն և զաղթեսցեն ի Պարսկաստան ի սէր տաճարին իւրեանց։

Յայսմ միջոցի Թշուառութեանց Հայկազունք Լեհաս-տանի, որպէս տեսաք ի վեր անդր՝ բարգաւաճեալք հանդի-սանային քան զամենայն հայրենակիցս իւրեանց ի ճոխու-թիւնս և ի բարեբաստիկ խաղաղական անդորրութեան բարե-

կեցինք. առ նոսա գային զունդագունդ ի Հայաստան աշխարհէ, իբրև ի գաւառ անքոյթ ապաստանի, ամենեքեան որ նեղեալք էին և կարօտեալք: Առ նոսա դիմեաց և կաթողիկոսն Հայոց Մելքիսեդեկ, փախստականեալն ի մահ ի քանի մի նուագս և ապրեալն մազապուրծ, որպէս զի ժողովեսցէ նուէրս ի մեծատանց Հայոց տեղւոյն և հատուցանիցէ զպարտիսն, ընդ որով կայր նեղեալ մայր Աթոռն Էջմիածին և տառապէր կաթողիկոսն: Այսու պատրուակաւ, թէև ըստ մասին, մարթ է բացատրել զպատճառս թուլութեան նորա, որ հաճեցաւ ձեռնադրել զՆիկոլ յեպիսկոպոսութիւն Լվովեցւոց ընդդէմ բողոքանաց ժողովրդեանն վասն առաւել ընծայից Նիկոլին, առ որով և նորին իսկ աջակցութեամբ անձն բռնաբար Հայկազունք Լեհաստանի ի Միութիւնն ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ: *)

Ե

Մինչև ցայսօր ժամանակի չէին առ մեզ լուր տեղեկութիւնք զԹշուառ միութենէն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ: Բայց զոր ինչ գրէ Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցի ի Պատմութեան իւրում (գլուխ ԽԲ.) յաղագս վշտաց և տառապանաց, զոր ժամանեցին ի Հայս Լեվովայ յեպիսկոպոսէ Նիկոլէ այն ամենայն սկիզբն է նոցանց: Պատմութիւնն Առաքելի գրեալ առնու ի թուականութեանս մերում ՌՃԹ (1660), երկամեայ զաշինն Նիկոլի ընդ կաթողիկոսին Փիլիպպոսի և հաշտութեամբ նորա ընդ հօտին իւրում այն ինչ սկիզբն դարձին: Հարկ է համարել զամն 1662, յորում ժամանակի բերան Հայկազունքն Լվովայ խնդրել ի Նուիրակէ պապին վարդապետս իւրեանց, Լատինացիս, կամ լաւ ևս զամն 1664, յորում ամի ժա-

*) Ցամն 1629—1630 համբաւաւոր քարոզիչն ի կարգէն Ցիսուսեանց Մաթէոս Ռժեւուս զառաջինն փորձեաց փորձ դարձուցանելոյ զՀայկազունս Ռուսաստանի ի կաթոլիկութիւն ի ձեռն երկպառակութեանց, որովք կամէր անջատել ի միմեանց զժողովուրդն և զհովիւս նորա և ի ձեռն ազգի ազգի խոստմանց պատրուակելոյ: Այլ ապարդիւն եղեն ջանք նորա: Տե՛ս Le Catholicisme Romain en Russie. Հ. Բ. եր. 47.

մնացին յԻլվով քարոզիչքն Լատինացւոց, պատրուակօք ուսուցանելոյ զմանկտին Հայոց: Մատենիկքն երկու, որ գերացս ճառեն, այն է «Նիկոլ կամ Հայոց ազգի կրած տարաբաղդութիւնքը Լեհաստանի մէջ» Ս. Պետերբուրգ 1864 (Հ. Գ. Պատկանեանց,) և «Նիկոլ եպիսկոպոս և Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն» Վաղարշապատ 1877 Գաբրիէլի արքեպիսկոպոսի Այվազեանց՝ աղբիւր ունին իւրեանց զյիշատակեալ պատմութիւնն Ռոաքէլի, զոր յեղյեղեն արդոյ հեղինակքն հանդերձ խորհրդածութեամբք և դատողութեամբք: Նոյն բան հարկ է ասել և վասն կարճառօտ յիշատակութեանց Դարձին, որ երևին ուրեք ուրեք ի գիրս Հ. Մխիթարեանց Վենետկոյ և Վիեննայի և ի Հանդէսս մեր, որք ամենեքին Թերի են և համառօտք, քանզի քաղեալ են մեծաւ մասամբն ի պատմութենէն Ռոաքէլի:

Վասն այսորիկ կարի օգտակար համարեցաք յաւելուլ ի գանձանակ դպրութեանս մերոյ զհայացի Թարգմանութիւն առաջիկայ Յիշատակարանացս, որք բովանդակեն զհանգամանօրէն պատմութիւն չարաչար անցից Դարձին, սկսեալ յամին 1662 մինչև ցամն 1677, որոց հեղինակք են նոքին իսկ քարոզիչքն Լատինացիք, ոյք մասնակիցք եղեն անօրէն գործոյն Միութեան Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ:

Բնագիրք Յիշատակարանացս, գրեալ ի լեզուս Իտալացւոց և Լատինացւոց չև ևս են ընծայեալ ի լոյս, որպէս և բազում շարադրածք զանցիցն և զվիճակէ Հայոց Լեհաստանեայց. այլ յամին 1876 ուսուցչապետն Ադոլֆ Պավինսկի հրատարակեաց ի Վարշաւի զլեհացի Թարգմանութիւն սոցին յերկրորդի հատորի իւրոց «Նիւթոց Պատմութեան»:

Ըստ այսմ լեհացի Թարգմանութեան արարաւ և Թարգմանութիւնս այս հայկական ի ձեռն Ս. Մալխասեանց, առաջարկելով մերով և վերակացութեամբ, ի գրոց լեզու, որպէս զի իմանալի լիցի առ հասարակ ամենայն բանասիրաց, մերոց և օտարաց, յորում վայրի կամ յորում ժամանակի և կեցցեն:

Եւ զայս ինչ ունիմք ի մտի՝ զի զմնացեալս, որ յաջողութիւն իմն է ողբալից յիշատակարանաց պատմութեան մերոյ և լրացուցիչ պատմագրաց մերոց նախնեաց՝ նովին լեզուաւն, որպէս նոցայն է՝ ընծայեսցուք բանասիրաց և յուսումնասիրութիւն ապառնի ժամանակաց:

Հեղինակ առաջնոյ մասինն պատմութեանս է Հ. Ալոյիսիոս Պիդու, գաղղիացի ազգաւ, կրօնաւոր կարգին Թէատինեանց, որոյ Յիշատակարան, գրեալ ի լեզու Իտալացւոց զայսպիսի ունի վերնագիր. «Breve relatione dello stato, principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Polonia e Walachia e provincie circonvicine e dell' erettione e fondatione del collegio pontificio di Leopoli per la medesima natione Armena sotto la cura de pp. chierici regolari detti volgarmente Teatini, sin al 1° aprile 1669, per il padre d. Luigi Maria Pidou C. R. superiore delle detta missione e collegio.

Իսկ երկրորդի մասին պատմութեանս գրելոյ ի Լատինացի լեզու, որ անուանեալ կոչի Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Polonae cum s. ecclesia Romana ad annum Christi 1676»՝ անծանօթ է հեղինակն. այլ թուի թէ անձն կարի մտերիմ լեալ իցէ առաքելութեանն կամ մի ոմն յանդամոց նորա, զի յոյժ հմուտ է ամենայն անցից Միաբանութեանն, զոր հանգամանօրէն և ոճով իմն պատմէ:

Երկոքին հեղինակքն սկիզբն առնեն Յիշատակարանաց իւրեանց ինչ ինչ տեղեկութեամբք ի վերայ վաղեմի քաղաքական վիճակի Հայոց և առաւելապէս ի վերայ պատմութեան եկեղեցւոյն մերոյ. այլ տեղեկութիւնքդ սխալ են մեծաւ մասամբն կամ թիւրեալք, մանաւանդ յորժամ բանք լինին զեկեղեցական ժողովոց մերոց և զախտաւոր արանց յուխտէ եկեղեցւոյ. իբր զի հերետիկոսս կոչեն զերանելի ախոյեանս առաքելական եկեղեցւոյս մերոյ, զորոց զդաւանութիւնն պահեցին սրբութեամբ (Յովհան Օձնեցի, Գրիգոր Տաթևացի և լն.) և ուղղափառս անուանեն զայնոսիկ, որք ըստ թիւր քաղաքականութեան կամ առ փառասիրութեան իւրեանց թուլացեալք իցեն ի միաբանութիւն ընդ Հռովմայ ի ժամանա-

կին, յորժամ ի Սիս քաղաքի էր աթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց։ Այլ մեք զանց արարեալ հերքել զայսպիսի բանս հայհոյութեանց վարկպարազիս, որք իմացեալ լինին յընթերցողաց մատենիս։ Բայց են և տեղեկութիւնք հետաքննականք զվիճակէ Հայոց Խրիմու, Գաղատիոյ, Ուկրայնի, Պոդոլիոյ և Լեհաստանի, զթուոյ եկեղեցեաց, վանօրէից և եկեղեցականաց և ժողովրդեան Հայոց ի քաղաքս քաղաքս։ Յիշատակին և սովորութիւնք ինչ որ պահեալ էին առ ժողովրդեանն, որպէս են Մատաղն կամ Զոհ, Նարօտն և Հմայիլ։

Քանզի հեղինակք Յիշատակարանացս հակիրճ բանիւք պատմեն զանցս Հայոց Իլվովայ և զտառապանս նոցա յերեսաց Նիկոլի և Յիսուսեանց, որք պատահեցին յառաջ քան զամն 1662, վասն այսորիկ զկնի այսր նկարագրութեան եդաք զբովանդակ գլուխն ԻԱ. պատմութեան Առաքելի Դաւրիժեցւոյ, *) որ ստուգապատում բանիւ հանգամանօրէն ճառէ զնեղութեանցն և զվշտաց, սկսեալ յեպիսկոպոսանալըն Նիկոլի մինչև ցամն 1660, և գլխաւորէ իմն զբովանդակութիւն պատմութեան աղետալի դարձին։

Պատշաճ թուի մեզ կարգել աստանօր զբովանդակութիւն Յիշատակարանացս, համառօտելով ի նոցունց զպատմութիւն Միութեանն, որով դիւրին եւս լիցի ընթերցողացն վերահասու լինել չարայարութեան իրացն, որք տրոհեալ են յերկոսին գիրս և անջատ, անջատ պատմին։

Գ

Յամի Տեառն 1623 վախճանեցաւ առաջնորդն Հայոց Լեհաստանի արքեպիսկոպոսն Մեսրովպ։ Եւ իբրև հակառակութիւնք լինէին ի ժողովրդեանն յաղագս ընտրութեան նորոյ եպիսկոպոսի ի յաջորդութիւն վախճանելոյն՝ գայր հասանէր յԻլվով կաթողիկոսն Հայոց Մելքիսեդեկ ի պէտս

*) Ի տպագիր օրինակէն Ամստերդամի, ուղղագրելոյն ըստ ձեռագիր օրինակին Առաքել վարդապետի, որ պահի ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյն Ս. Էջմիածնի։

նուիրուց։ *) Զայնու ժամանակաւ թեկն անձէր զաթոռոյ արքեպիսկոպոսութեանն Լվովայ և կրօնաւոր ոմն Հայազն Նիկողայոս անուն կամ Նիկոլ Թորոսովիչ կոչեցեալ, պատանի 22-ց ամաց, որ թէպէտ և «համբաւեալ էր յանդուգն գոռոզութեամբ և բարկացոտ վարուք» (էջ 154), այլ մեծամեծ ընծայիւք և պատարագօք և միջնորդութեամբ արանց ոմանց հաւատարմաց իւրոց գողացաւ զմիտս կաթողիկոսին, որոյ աչառեալ բազմութեան գանձուն և ոչ անսացեալ տրանջանաց և բողոքոց ժողովրդեանն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զնա եպիսկոպոս գաղտագողի յեղանակաւ, և սպառնալեօք նզովից բռնադատեաց զՀայս ի հնազանդութիւն նմա։ **)

Թէպէտև ընկալան Հայք զՆիկոլ առ ահի բանադրանաց կաթողիկոսին՝ այլ ընդ հուպ յարեան կազքն և խռովութիւնք կուսակցեալք ընդ նա և ընդ դատաւորս Լվովայ, որք ամս յոլովս ձգեցան և ի կորուստ վարեցին զժողովուրդն։ Նա այսմ ամենայնի պատճառք եղեն ինքնահաւանութիւն և աղտեղի վարք և կենցաղ եպիսկոպոսին, որ հեստէր բազմադիմի յոյժորմանաց դատաւորացն և առ ոտն հարկանէր զիրաւունս նոցա ի գործս եկեղեցեաց, այլև ապերասանութեամբ եղծանէր զկանոնս հայրենի եկեղեցւոյ։ Իբրև կարի թշնամացեալք էին երկոքին կողմանքն՝ առաքեցաւ

---

*) Զժամանակ գալստեան կաթողիկոսին Մելքիսեդեկի յԼվով շարագրողն երկրորդի մասին պատմութեանս դնէ զամն 1626։ Թուի թէ այս ժամանակակարգութիւն համաձայն իցէ և Պատմութեան Առաքել վարդապետին։—Տես ի հատուածի պատմութեանն Առաքելի ի ստորև։

**) Անհիմն ամենևին թուին մեզ բանք Հ.Հ. Պալճեանի և Ըստկարեանի, ի Մխիթարեանց Վիեննայի, որք գրեն զՄելքիսեդեկ կաթողիկոս կաթոլիկ գոլ և ձեռնադրել զՆիկոլ այսու դիտմամբ, զի որսասցէ զժողովուրդն ի ծոց կաթոլիկ եկեղեցւոյ։ Տես Հ. Վ. Ըստկարեանի „Եկեղեցական Պատմութիւն" էջ 379 և Հ. Ա. Պալճեանի „Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս" էջ 162։ Զի եթէ այդր արդարև նաև նշոյլ մի փոքրիկ այսպիսի դիտմանց կաթողիկոսին՝ ապաքէն ոչ վրիպէր այն յաչաց քարոզչացն Լատինացւոց, յօրինողաց զՅիշատակարանս, զոր ականջալուրք էին անցից ձեռնադրութեան Նիկոլի և առ աչօք ունէին զգիւանն Լվովայ համերձ հրովարտակօք թագաւորաց և կոնդակօք կաթողիկոսաց, ուստի և ոչ վրիպէին անշուշտ հրապարակել զփաստն կարևոր, որ ի միջէ կողմանցն ճշմարտութիւն իմն էր աւադութեան պարգն և ի միաւորն՝ հնար կարի յաջող՝ անկելոյ զՀայս դիւրաւ ի Միութիւնն։

առհա ի կաթողիկոսէն Էջմիածնի Մովսէսէ նուիրակն Խաչատուր վարդապետ առ ի ցածուցանել զխռովութիւնսն Հնդկիս իւրք և հաշտեցուցանել զհօտն ընդ հովուին։ Առ վայր մի զհետ նորա Նիկոլ բանիւք հրապուրանաց և պատրանօք յիւր կողմն ձգել զնուիրակն, բայց իբրև ետես, թէ ի զուր եղանեն աքնութիւնք նորա, այլ մանաւանդ հանդերձեալ են դատաւորքն հանդերձ նուիրակաւն կոչել զնա յատեան դատաստանի՝ վասն օգնութեան իւրք գտանելոյ չոգաւ ի վանս Կարմելիտեանց բոկոտնից, դաւանեաց զանձն կաթոլիկ և եմուտ ընդ իշխանութեամբ պապին։

Ծանուցեալ ժողովրդեանն և դատաւորաց զհամբաւն պղետալի՝ հանդերձ ամենայն ուխտիւ եկեղեցւոյ (բայց ի միջէ քահանայէ) փակեցին անդէն զդրունս տաճարաց առաջի ուրացելոյն և «ուխտեցին երդմամբ ի չարչարանս ամենայն զալ մանաւանդ քան ի ծառայութիւն ուրացեալն Նիկոլի» (էջ 156). բայց սա շուրջ պատեալ ամբոխիւ Լատինացւոց, եկեղեցականաց և աշխարհայնոց, համակ և բազմութեամբ զօրաց, յարեաւ և եկն ի վերայ մայր եկեղեցւոյն, բեկ խորտակեաց զդրունսն և ել և նստաւ անդրէն յաթոռ իւր։ Սովին օրինակաւ տիրացաւ նա և այլոց եկեղեցեացն ամենեցուն։ Իսկ ժողովուրդն Հայոց քանզի ունէին յարքայից Լեհացւոց արտօնութիւնս ազատութեան կրօնից՝ վասն այսորիկ դատախազք մտին յատեանս պետութեանն, պահանջելով յարքեպիսկոպոսէն զէթ եկեղեցի մի վասն կատարելոյ զօրէնս աստուածպաշտութեան իւրեանց։ Ծանեան արդարև դատաւորքն Լեհացւոց և արքայն Վլադիսլաւ Դ. զիրաւունս բողոքարկուացն և հրաման իսկ ետուն գործակալաց արքունի կատարել զխնդիր նոցա, եթէ խաղաղութեամբ իցէ և եթէ զօրութեամբ զինու։ Այլ իզուր, զի զոր օրինակ ստուգանեաց Նիկոլ պատուիրանացն Աստուծոյ և դրժեաց ուխտին իւրում և երդմանցն՝ սոյնպէս և հրամանացն արքայի անսաստեաց. «քանզի, բացագանչէ Հ. Պիդու, զրահիւք արդարութեան վառեաց Աստուած զսիրտ նորա» (էջ 231). այլ մեք գիտեմք, թէ ոյք ոմանք էին, որք զրահիւք դաւողի՝ հայթայթո-

նայց և սաղմանաց վառէին զսիրտ նորա և հզօրացուցանէին զնա յաւէտ, «ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ»: *)

«Իսկ ժողովուրդն Հայոց, գրէ Հ. Պիզու (էջ 22) անտի և այսր յամառեալ կայ ի հերձուածին և անգոսնէ զուղղութիւնն արարողութեանց, և ահա ամք են 26 և աւելի ևս, զի մարտնչի ընդ նմա (իմա ընդ Նիկոլի) սաստկաբար յոյժ, որչափ կար իցէ մարդոյ, ոչ ինչ խնայելով յարծաթ, որպէս զի անանկացան ամենեքեան, որ յառաջագոյն մեծատունքն էին առ հասարակ»:

*) Դնեմք աստ զօրինակ թղթագրոյն, զոր առաքեցին Հայկազունք Լվովայ առ կաթողիկոսն Ս. Էջմիածնի, ի 25-րդի աւուր Յուլիսի 1631 ամի:

...Կաթոլիկ եկեղեցականքն Լատինացւոց և ոստիկանք քաղաքին Լվովայ ջաղխեցին զփականս և զծխնիս եկեղեցւոյն և ի ներքս մուծին զանիծեալն. (լաւ էր եթէ կլեալ էր զմեզ երկիր, քան եթէ տեսանէաք զպղծութիւն այնպիսի): Զեպիսկոպոսն ոչ միայն եհան ի մէնջ, ի հարազատ որդւոցս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, համօրէն զեկեղեցիս, որով խափանեաց զկարգս աստուածպաշտութեան, այլ և չտայ իսկ թոյլ թաղել զմեռեալս: Ունի նա զքահանայս մեր, որ հաւատարիմքն իցեն օրինաց մերոց և ոչ կամիցին հնազանդիլ իշխանութեան նորա, գան հարկանէ զնոսա և կապեալս արկանէ ի բանտ և ոչ արձակէ՝ մինչև դարձցին և ընկալցին զԼատինացւոցն զհաւատս: Եւ ոչ ոք է, որ պատժիցէ զնա. քանզի համօրէն իշխանաւորք աշխարհայինք և եկեղեցականք ի կողմն նորա են և մանաւանդ Յիսուսեանք: Բողոքելով բողոքեցաք մեք առ արքայ. այլ չև է ընկալեալ մեր հրաման յարդարելոյ ատեան հարցափորձից և դատաստանի, և Աստուծոյ է միայն գիտելի՝ թէ երբ զայն ընկալցուք: Եւ եթէ լինիցի իսկ ատեան դատաստանի՝ խիթամք թէ և յայնժամ ոչ գտցէ յիրաւն ճշմարտութիւնն. քանզի որ ի Վարշաւայ նստի նուիրակն և այլ եկեղեցականք Լատինացւոց և առաւել ևս Յիսուսեանք յամենայն զօրութենէ իւրեանց պաշտպանեն անիծեալ եպիս-

Իբրև ծանեան Հայք, թէ կարի դժուարին է նոցա մաքառիլ ընդ Նիկոլի, որում պաշտպանէին բանիւ և գործով արքունիք հանդերձ Թագուհեաւն Մարեմաւ Լուդովիկէիւ, եկեղեցականք Լատինացւոց, Յիսուսեանք և մանաւանդ Ժողովն Տարածման Հաւատոյ, (Congr. de Propaganda fide) խորհեցան յայնժամ կռուել ընդ նմա նովին զինու, որով նայն զնոսա յաղթահարէր, ուստի խնդրեցին գտանել ի ձեռագիր մաշտոցի ուրեք դաւանութիւն ինչ եկեղեցւոյն Հայոց, յորում գրեալ էր, թէ ընդունին Հայք զնախսիրցութիւն պապին և զեօթանեսին ժողովսն զառաջինս. և զայս գիր դաւանութեան առաջի արարին արքային, առ ի ցուցանել, թէ միաբանք են նոքա ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ։ Բայց արքայն պահանջեաց, զի առ մեծագունի ևս հաստատութեան՝

կոպոսին։ Չոգաք մեք և առ նուիրակն և բողոք բարձաք ընդդէմ բռնութեանցս այսոցիկ. այլ նա արար մեզ պատասխանի, թէ չեն կարևոր իրքն. զի որպէս, ասաց, մկրտութեամբ աւազանին քաւեցան մեղքն նախկին՝ այսպէս և գործք եպիսկոպոսին Թորոսովիչի թողան նմա յորէն, յորմէ հետէ ընկալաւ նա զմիութիւնն ընդ Ս. Կաթողիկէ եկեղեցւոյն Հռովմայ։ Յորժամ խնդրեցաք, զի մեզ, որ քրիստոնեայքս եմք՝ տացի գէթ մին յեկեղեցեացն. ոչ հաւանեցաւ ընդ այս խնդիր մեր արքայն և ոչ նուիրակն և ոչ քահանայք Լատինացւոց, ինկքս աճելով կանոնս հռովմէականս՝ թէ ամենայն եկեղեցիք հնազանդին եպիսկոպոսին, որպէս իշխանաւորին իւրեանց։ Միով ասել բանիւ՝ վարին ընդ մեզ ըստ ամենայնի՝ զոր օրինակ առ աչօք մերովք ընդ եկեղեցւոյն Յունաց վարեցան, որ ի քսան ամաց հետէ ի զուր ճգնի իրաւունս գտանել։ Եւ զայս ամենայն առնեն, որպէս զի տկարացուք տակաւ ի զօրութենէ և հաճեսցուք ուր ուրեմն մտանել ի միութիւնն։ Տես ի Catholicisme Romain en Russie, Դ. Տոլստոյի, հատ. Բ. յէջն 49։ Հեղինակն հանեալ է զպատճէն բողոքագրոյս այսորիկ ի մատենէն Wiadomosc o Ormianach w Polszcze, Lwow, 1842.

վաւերացուցէ զթուղթն ինքն կաթողիկոսն Էջմիածնի։ Յայնժամ կազմեցան և մեկնեցան այլք երևելիք պատգամաւորք Հայոց հանդերձ թղթովն առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս, որոյ ի դարձին իւրում յԵրուսաղեմէ զանձն առեալ կեայր ի Կ. Պոլիս քաղաքի։ Ընդ նոսա փութացաւ անդր և Նիկոլ եպիսկոպոս, թուի թէ վասն խոստանալոյ զվաւերացումն թըղթոյն դաւանութեան (Կանչի եթէ յաջողէին Հայք ի ձեռն դաւանութեանն կաթոլիկէ ընծայեցուցանել զանձինս՝ հաւատալով տալ ընդ նմա ի հաւատոյն՝ յաղթահարել զնա անշուշտ իրաւամբք և արտօնութեամբք իւրեանց։ Տես յէջս 158—159 մատենիս։)

Պատմի, թէ վաւերացուցեալ իցէ կաթողիկոսին Փիլիպպոսի զառաջարկեալն թուղթ դաւանութեան. բայց իբրև ժամանեաց Նիկոլ ի Կ. Պոլիս և զղջացեալ ի վերայ ուրացութեան իւրոյ առաջի կաթողիկոսին հրաժարեցաւ ի դաւանութենէ կաթոլիկաց՝ ջնջել հրամայեաց յայնժամ կաթողիկոսն զթուղթն դաւանութեան և ետ Նիկոլի թուղթս օրհնութեան և կոնդակս, որովք դարձաւ Նիկոլ յԼվով առ ժողովուրդն՝ որ խնդութեամբ ընկալան զնա, իբրև լեալ դարձի նորա ի հաւատս հայրենի։ Յայնժամ հաստատեաց անդրէն Նիկոլ զկարգ և զբարեկարգութիւն յեկեղեցիս Հայոց ըստ ամենայնի, զոր օրինակ էին յառաջ քան զմիաբանելն իւր ընդ կաթոլիկաց. բայց միայն արտաքին ձևովք ինչ ջանայր պատրել զԼատինացիս, անգէտս լեզուին Հայոց, թէ արդեամբ մուծեալ իցէ Միութիւնն յեկեղեցիս Հայոց։ Վասն պատիր Միութեանս, որ եղև յամի Տեառն 1652՝ հաստատեաց Նիկոլ տօն յիշատակի ամի ամի։— Աստ զկայ առնու պատմութիւն Առաքելի վարդապետին։

Թէպէտ և ի հոգևորին խաղաղեցաւ այսպէս ժողովուրդն՝ այլ յոյժ տրտնջէր զՆիկոլէ վասն աղտեղի բարուց նորա, որ ունէր առ իւր տարփածու կին, յորմէ և որդիք ծնեալ էին նորա, վասն անառակութեանց, կաշառառութեանց, բռնութեանց և կողոպտելոյ զեկեղեցիս, «որովք մարթ էր կազմել հատոր մի ստուար գործոց դատաստանի» (էջ 29)։ Վասն այսորիկ իբրև եկն յԼվով նուիրակ պապին Պիգնատելլի յամին

1662՝ բողոքեցին առ նա Հայք զարքեպիսկոպոսէն իւրեանց և խնդրեցին բառնալ զչարն ի միջոյ հնարիւք իւիք։ Այսու պատճառանօք միջամուխ եղև Պիգնատելլի և ի գործ ենեղեցւոյ, քննեաց և վերահասու եղև, թէ առ վերին երեսս և եթ է Միութիւնն հրատարակեալ։ Յորդոր սկսաւ լինել ապա արքեպիսկոպոսին և դասաւորացն Հայոց, զի խնդրեսցեն ի Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ վարդապետ իւրեանց զկրօնաւորն կարգին Թէատինեանց զԿղեմենտոս Գալանոս, ըղպանծացեալն առ Հայս երեւելի երկօքն իւրովք ի մասին աստուածաբանութեան, գրելովք ի լեզուս Լատինացւոց և Հայոց, որպէս զի ուսուսցէ նա զմանկունս նոցա զբնիկ լեզուն նոցա զհայերէնն։ Ընդ այս առաջարկութիւն նորա կամաւ կամ յակամայից հաւանեցան Հայք. իսկ Նիկոլ խոստացաւ եւս տալ տուն ի պէտս բնակարանի դպրանոցին, մանաւանդ եթէ կարգեսցէ նմա Ժողովն ռոճիկ տարեկան։ Իսկ Ժողովոյն, որ այժմ և եթ փափագէր՝ խնդութեամբ ընկալեալ զխնդիր Հայոց՝ յամին 1663 առաքեաց ի Լեհաստան զԳալանոսն հանդերձ Հ. Աղեքսեաւ Պիդու և սպասաւորաւ միով, որոց ձմերեալ ի Միւնխէն քաղաքի՝ յամսեանն Ապրիլի միւսոյ ամին ժամանեցին ի Վարշաւայ և յառաջնում աւուր Մայիսի եկին մտին յԼվով քաղաք, բերելով հրովարտակս յարքայէն առ եպիսկոպոսն Նիկոլ և առ ժողովուրդն։

Ընկալաւ Նիկոլ զքարոզիչսն սիրելութեամբ բազմաւ, այլ ի բնակութիւն ետ նոցա սենեակ մի և եթ անպատրաստ և անմաքուր, յորում հարկեցան ննջել նոցա առ ժամանակ մի ի վերայ յարդի ընդ զինուորս ոմանս, և միայն ի ձեռն բողոքոց և սպառնալեաց կորզեցին զսենեակն հանդերձ այլով փոքու սենեկաւ ի պէտս իւրեանց միայն, ուրանօր և հիմն եդ Գալանոս դպրանոցին Լվովայ յամին 1665 ի 24-րդի աւուր Յունվարի և ուսուցանել կալաւ զմանկունս Հայոց, որոց թիւ զկնի սուղ ինչ ժամանակի յաւելաւ մինչև ցվեշտասան։ Ժողովն Տ. Հ. խոստացաւ տալ ամի ամի դահեկանս (սկուտս) 600 ի պէտս դպրանոցին, այլ վասն և Գալանոս խոստումն ետ պահելոյ աշակերտս տասն ի Հայոց, ուսուցիչս երիս և սպասաւորս ոմանս (էջ 165)։

Մինչդեռ յաջողէր դպրանոցն օր ըստ օրէ յուսմունս լեզուաց և յաստուածաբանութեան ըստ ոգւոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ՝ ոչ շատացաւ այնու Գալանոս. այլ ձեռնարկեաց զգործն կարևոր, յոր սակս և եկեալն իսկ էր, և թախանձել սկսաւ առ արքեպիսկոպոսին, զի մուծցէ փոփոխութիւնս ի կարգս աստուածպաշտութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ, խառնեսցէ ջուր ի բաժակն և ուղղափառեսցէ զգիրս պաշտամանց: Թէպէտ և ի սկզբան անդ ներհակ կայր Նիկոլ թախանձանաց նորա առ ահի հօտին իւրոյ, բայց յետոյ երկուցեալ թէ գուցէ զթոշակն կորուսցէ, զկարգեալն նմա ի Ժողովոյն Հռովմայ՝ զիջանել սկսաւ յառաջարկութիւնսն տակաւ առ տակաւ (էջ 42): Եւ նախ եմյծ յեկեղեցիս զյիշատակութիւն անուան պապին յառաջ քան զկաթողիկոսին (յամի Տեառն 1664, ի 24-րդի աւուր Սեպտեմբերի), և ապա հրամայեաց քահանայիցն ամենեցուն խառնել ջուր ի բաժակն ի ժամ սրբագործութեան ընծայիցն: Եւ քանզի այսմ հրամանի նորա ոչ հնազանդեցան քահանայքն, այլ զընդդէմն գործեցին, իսկ ժողովուրդն խռովեցաւ առ հասարակ՝ վասն այսորիկ ի բռնութիւնս անդրէն ձեռն էարկ Նիկոլ և հալածել սկսաւ զհակառակորդս իւր: Ի հեստողաց բանի իւրում էր զոր հալածէր յաշխարհէն, էր զոր հաշէր և մաշէր ի բանտի, էր զոր տուգէր սպառնալեօք, էր զոր լռեալ Տաճկաց ընծայեցուցանէր յաչս Լեհացւոց և այսու ճնշէր զնոսա փախստական մազապուրծ լինել ի սահմանաց պետութեանն: Եւ յայսմ ամենայնի օգնական և խորհրդատու էր նմա ինքն Գալանոս հանդերձ արքեպիսկոպոսաւն Լատինացւոց Իլվովայ և ուխտիւն Յիսուսեանց, որք գաղանեօք գործէին և զանխուլ ի Հայոց, որպէս զի մի յարուսցեն զնոսա թշնամիս իւրեանց:

Գոյժ հալածանաց եկեղեցւոյն Իլվովայ համբաւեալ ժամանեաց մինչև ի մայր Աթոռն Էջմիածնի. և կաթողիկոսն Յակոբ առաքեաց անդր զնուիրակն իւր զՊօղոս Թոխատեցի եպիսկոպոսն առ ի գտանել ելս ալագս: Եկն եհաս նա յԻլվով և որչափ աշխատ եղև՝ ոչինչ կարաց առնել, այլ մանաւանդ և ինքն տուժեաց զարկաւագ իւր զՎարդան, (որ ապա յաջորդեաց զաթոռ Նիկոլի) մեքենայութեանց

Լատինացւոց, որք ստանալեօք արտաքս հանէին զինքն յԻլվովայ ձեռնունայն։ Բայց նա յուղղոյն դիպեցաւ ի Կամենից և յայլ քաղաքս. յորդորեաց պնդեաց զՀայս հաստատուն կալ յօրէնս հայրենի եկեղեցւոյն, և իբրև ժամանեաց ի Վալախիա՝ յաւել և անտի ևս գրել թուղթ ի նոյն միտս առ ժողովուրդն Կամենեցի։

Այլ քարոզիչքն ծանեան, թէ հարկ էր մուծանել զփոփոխութիւնս յեկեղեցիս Հայոց Կամենեցի. զի տեսանէին, թէ մինչդեռ անխախուտ ունին Հայկազունք այնր քաղաքի զաւանդութիւնս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ ցայն վայր արհամարհին և անգոսնեն փոփոխութիւնքն մուծեալք յեկեղեցիս Իլվովայ և Զամոստեայ. քանզի Հայոց Կամենեցի կենդրոն իմն գոլով հայազն գաղթականաց Լեհաստանի և յոյժ երևելի առաջի պետութեանն՝ ոչ դոյզն ունէին ազդեցութիւն ի ժողովուրդս այլոց քաղաքաց։ Վասն այսորիկ, ըստ պահանջելոյ Գալանոսի առաքեաց Նիկոլ ի Կամենից թուղթ-պատուիրանաց ի ձեռն ուրացեալ քահանայի ուրումն Գրիգորի Բալսամովեչի, որպէս զի ընկալցին Հայք զփոփոխութիւնս և զպատարագն մատուսցեն խառնեալ բաժակաւ։ Այլ այնպէս սրտմտեցաւ ժողովուրդն ընդ լուր անօրէն հրամանին՝ զի հազիւ հազ ճողոպրեալ ապրեցոյց զգլուխ իւր պատգամաւորն արքեպիսկոպոսին։

Զայսու ժամանակաւ, ի 14-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամին վախճան հասանէր կենաց Կղեմենտեայ Գալանոսի, որ կորուստ անդառնալի եղև վասն առաքելութեանն Լատինացւոց։ *) Առ վայր մի լքան ընկան կաթոլիկք ի յուսոյ իւրեանց, և բազումք կարծէին, թէ ընդ վախճանի Կղեմենտեայ վախճան և առաքելութեանն հասանիցէ. նոյն ինքն արքեպիսկոպոսն Նիկոլ ժպրհեցաւ կորզել ի ձեռաց քարոզչացն զտունն, զոր տուեալ էր ի բնակութիւն դպրանոցին։ Բայց լատին

---

*) Կղեմենտեայ Գալանոսի են երկասիրութիւնք այսոքիկ.
Historia Armena originem Christianae Religionis in Armenia, Auctoribus s. s. Apostolis Bartholomaeo et Iuda Thaddaeo Francoforti et Lipsiae, 1701.

արքեպիսկոպոսն Լվովայ ոչ միայն մխիթարեաց և քաջալերեաց զքարոզիչսն և արգել զՆիկոլ ի խորհրդոյն, այլ և ստիպեաց իսկ զնա՝ զի ինքնին անձամբ երթիցէ ի Կամենեց և մուծցէ զփոփոխութիւնսն, քանզի պատուիրանք նորա ի հեռուստ՝ խոստացան ի ժողովրդեանէն և ոչ իմիք ազդեցին։ Նա սուղ ինչ ժամանակ հնարեցաւ Նիկոլ պատճառանօք յամեցուցանել զուղղութիւնն, այլ ապա յանհնարինս մնալ՝

Historia Armena Ecclesiastica et politica. Coloniae 1686.

Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis Armenicae, Armenis traditae ab Clemente Galano clerico regulari sacrae theologiae professore, et Sanctae Saedis Apostolicae ad Armenos Missionario. Addito Vocabulario Armeno-Latino omnium scholasticorum dictionum. Romae, ex thypographia S. Congreg. de Prop. fide 1655.

Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana. Roma, 3t. 1658—1690.

Մատեանքս այսոքիկ, և վերջինդ մանաւանդ, գրեալ են առ ի համոզել զՀայս ի Միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. այլ հետևանք նոցին ամենևին ընդդէմ եղեն խորհրդոց մատենագրին։ Իբր զի ի վերջին մատենիդ այնչափ հոծ են ստայօդ բանք և անգիտութիւնք զեկեղեցւոյն Հայոց և այնպէս կցկցուն և անտեղի հետևութիւնք բանին, զի և որ կաթողիկեքն էին ջերմեռանդն՝ զընդդէմն նորա գրեցին, որպէս Giovanni de Serpos, Հեղինակ մատենին, որ անուանեալ կոչի Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione et la morale della nazione Armena suddita dell' Imperio Ottomano. In Venezia, 3t. 1786.

Գալանոս մինչ չև էր մեկնեալ ի Հռովմայ յԼվով՝ յամսն 1650—1659 տեսուչ էր դպրանոցին Հռովմայ (Collegium), զոր եբաց պապն Աղէքսանդր Գ. ի պէտս Հայոց։ Դեռ ևս յամին 1584 ունէր ի մտի պապն Գրիգորիոս ԺԳ. հիմնել դպրանոց մի այսպիսի, այլ մահու կանխեալ՝ խափանեաց ընդ խորհուրդ նորա զայս։

յառաջագոյն մեկնեցաւ յԼւովայ և յ12-րդի աւուր Օգոստոսի 1666 ամին ժամանեաց ի Կամենից: Նա ի հսկել գործոց նորա և ի փութացուցանել՝ չոգաւ ընդ նմա և Տ. Պիդու, որ տեսուչ և գլուխ եկաց առաքելութեանն զկնի մահուան Գալանոսի:

Իբրև պատուիրեաց Նիկոլ քահանայից Կամենիցի ի վաղիւն պաշտել զպատարագն ըստ օրինի Լատինացւոց՝ ամենեքեան որպէս ի միոջէ բերանոյ մերժեցին զհրամանն և չոգան պատմեցին զիրսն դատաւորացն: Յայնժամ այնպէս ալեկոծեալ սրտմտեցաւ ժողովուրդն, զի փոքր մի ևս՝ և ի յայտնի խռովութիւն յանգէր յուզումն. գոչէին Հայք միաբան, թէ ոչ զոք գիտեն և ոչ ումեք հնազանդին, բայց միայն կաթողիկոսին Էջմիածնի, և զի ընդդէմ բռնութեանցն առ արքայ բողոքեցին: *) Վասն իրացս այսոցիկ տագնապ կալաւ զՆիկոլ և զորս ըստ նմանէ էին, որք զայն միայն խորհէին, թէ զիարդ զանձինս ապրեցուցանիցեն: Ուստի և խնդրեաց արքեպիսկոպոսն Լատինացւոց քաղաքին ի զօրավարէն, զի զինու ընկճեսցէ զյուզեալսն և հարկեսցուսցէ ի փոփոխութիւնս, այլ նա բացէ ի բաց հրաժարեցաւ անսալ խորհրդոյն և պատասխանէր՝ մի՛ զգուել զՀայս, որ միմիայն են ժողովուրդ հաւատարիմ և պատուաւոր քաղաքին: Յայնժամ զայս խորհուրդ ի մէջ առին ժողովուրդն և Նիկոլ, զի յղեսցեն զոք պատգամաւոր ի Վարշաւայ առ արքայն և առ նուիրակն և ի նոցանէ խնդրեսցեն զվճիռ գործոյն: Ուստի և ի սկզբան անդ կամէին Լատինացիք զինայն Ալոյիսեայ, բայց ապա զանդի-

*) Յայսմ ժամանակի, յորժամ դիւցազնաբար յարեան Հայք Կամենեցի ի պաշտպանութիւն եկեղեցւոյն իւրեանց ընդդէմ անօրէն հրամանաց Նիկոլի՝ հանդիպեցաւ առանձինն կինն Սեֆերովիչ, մայրապետ կուսաստանին Հայոց, որոյ ի մեծի պատուի գոլով առ ամենեսեան՝ յորդորէր և քաջալերէր զժողովուրդն մի անսալ բռնութեանցն, այլ ցանկ հաստատուն կալ և մնալ ի հաւատս իւրեանց, թէպէտ և ամենայն քանիւք իւրեանց հնարէին խափան լինել նմա Յեսուիտանք և եկեղեցականք Լատինացւոց: Յայս ամենայն և անձանձրէն գրեցին զկնոջէն հեղինակք կրկին Յիշատակարանացս. (էջք 82, 187, 194) — Նա [illegible] այր Սեֆերովիչի ի մատենական D-r Antoni-ի ընդ մակագրաւ Nowe Opowiadania Historycshe, ի հատուածին, որ կոչի Wartabied: Էջին առ հեղինակին ազգերք պատմականք ձեռագիրք, որ չև ևս են ընծայեալք ի լոյս:

տեալ ամենայն, թէ գուցէ առ բացակայութեամբ նորա միաբանեսցի Նիկոլ ընդ ժողովրդեանն կաշառօք արծաթոյ, զոր օրինակ արարեալն էր յառաջագոյն՝ յետս կացին ի խորհրդոցն և փոխանակ նորա առաքեցին ի Վարշաւայ զերշատակեան ի վերայ զքահանայն Գրիգոր Բալուանովիչ։ Փութացաւ և ժողովուրդն Հայոց յղել պատգամաւորս ի Վարշաւայ, հանդանակեաց վասն այլ և այլ պիտոյից պատգամաւորացն ոսկիս իբրև 2000, այլ և գրեաց թուղթ առ կաթողիկոսն Էջմիածնի։ Այլ որպէս դիւրին է գուշակել՝ ոչ ինչ օգտեցին ջանք և ընծայք պատգամաւորաց ժողովրդեանն. և զի բացակայ էր ի ժամանակին արքայն Լեհացւոց Սիգիսմոն ի Վարշաւէ՝ դիւրագոյն ևս եղև Բալուանեայ ստանալ թուղթս բարեյաջողս վասն կաթողիկեայ ի Թագուհւոյն, ի Նուիրակէ պապին և յայլոց արանց երևելեաց, որովք դարձ արար ի Կամենից։

Ժողովեցան յայնժամ դատաւորքն հանդերձ քահանայիւքն ի խորհուրդ, թէ զի՞նչ արժանն իցէ առնել. և թէպէտ եդեալ էր ամենեցուն ի մտի մի երբէք զերջանել ի հրամանս Թագուհւոյն և Նուիրակի պապին, մինչև ընդունեցին զպատասխանի թղթոյն իւրեանց առ կաթողիկոսն՝ բայց յայնժամ ժողովք երկպառակեցան քահանայք յուխտէ միաբանութեանն, քանզի հասեալ էին եկամուտք պարէնից նոցա առ դադարելոյ նոցա հրամանաւ Նիկոլի ի պաշտելոյ զխորհուրդս եկեղեցւոյ։ Այսպէս պատմեն երկոքին հեղինակք մատենիս, այլ գուցէ նոցին իսկ Լատինացւոց որսացեալ իցէ զոմանս ի թուլամիտ քահանայիցն յորդորանօք կամ սպառնալեօք։ Բայց որպէս և իցէ՝ յառաջնորդի աւուր Հոկտեմբերի 1666 ամին զառաջինն մատուցաւ պատարագ ի Կամենից քաղաքի ըստ արարողութեան Լատինացւոց։ Եւ թէպէտ ժողովրդեանն մեկուսացեալ յուրացողացն ոչ երթայր յեկեղեցի, այլ յաւուրս տօնից դիմէր ի մերձաւոր քաղաքն Խոտին ի Վալախիայ լսել զաստուածային պաշտամունս ըստ հարազատ արարողութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ՝ բայց պահանջելով եկեղեցականացն Լատինացւոց արգելաւ նոցա յաւուրս տօնից արտաքս քան զքաղաքն ելանել։

Այսու յեղանակաւ մուծան յեկեղեցիս Կամենիցի փո-փոխութիւնքն ըստ ոգւոյ Լատինացւոց, և թէպէտ ի սկզբան կարի խախուտ էր Միութիւնն և առ վերին երեսս միայն՝ բայց ապա յաճախակի այցելութեամբք կաթոլիկ իշխանաւորաց և նորանոր ստիպմամբք ընտելացան նորամուծութեանցն ժողովուրդք և եկեղեցականք։ Իսկ արքեպիսկոպոսին Նիկոլի պանծացեալ երեւելի սխրագործութեամբն իւրով խընդրեաց յարքայէ ի պարգեւ մասին գիւղ մի ի ռոճիկ եկամտից։ Բայց փոխանակ վարձուցն և պատուոց, որոց ակն ունէր՝ զայլ ինչ փոխարէն եգիտ եղկելին, անհամեմատ վաստակոցն, զոր վաստակեցաւ յօգուտ Ծաւալողացն, այլ արդար և իրաւ ամենեքին, հանգոյն որպէս տուժեցան համօրէն մանկունքն և ուրացողք եկեղեցւոյս մերոյ և ազգիս։

Մինչդեռ անօթ ընտիր և կարեւոր էր Նիկոլ Ժողովոյն Հռովմայ, յորս ձեռն մարթ էր մոլորեցուցանել և որսալ ըզՀայկազունս Լեհաստանի՝ ցայն վայր փաղաքշէին զնա Լատինացիք, չլսելոյն և չտեսանելոյն առնէին զբազմադիմի անառակութիւնս նորա և զյանցուածս, որ ժպրհէր իսկ զգենուլ զգեստս և կնգուղս պապից, առանց ունելոյ առ այս հրաման։ Իսկ յորժամ գլխաւորեցաւ Միութիւնն Հայոց Լեհաստանի և ոչ իմիք օգտակար էր այնուհետև Նիկոլ՝ անդէն և անդ զհետ եղեն բառնալոյ զնա ի միջոյ։ Յորդորել սկսաւ զնա Հ. Պիդու, զի թէպէտ և ոչ հաճեցաւ արքայ վարձատրել զվաստակս նորա, սակայն Ժողովն Ծաւալման Հաւատոյ ցանկայ փառաւորել զնա պարգեւօք մեծամեծօք, զոր ինչ նոյն ընձեռայցէ. վասն այսորիկ հարկ է նմա երթալ անձամբ ի Հռովմ և զառաջեաւ մտանել Ժողովոյն։ Զգայր ինքն Նիկոլ զպատճառանս պատրուակին և յուլանայր յուղին, այլ հուսկ յետոյ տեղի տուեալ յորդորանաց և ստիպմանց Ալոյիսեայ Պիտու և նորին նուիրակի պապին՝ ել յուղի մեծաւ շքով և ժամանեաց ի Հռովմ ի վերջերս Դեկտեմբերի ամսեանն 1668 ամին։ Անդանօր ընկալան զնա սիրելութեամբ բազմաւ, բայց նա ընդ հուպ ծանեաւ, թէ ըմբըռնեցաւ յորոգայթի, մանաւանդ յորժամ արգելին նմա արտաքս ի քաղաքէն ելանել և ի պէտս զգօսանաց իսկ։

Ուղեւորութեանքն Նիկողի ի Հռովմ ինքէ Պիւրու դպրատանութիւն իւր. այլ հեղինակ երկրորդի մասին գրոցս շարադրէ զանցս դիպուածոցն մինչեւ ցամն 1677։ Անտի տեսանեմք, զի եկաց մնաց Նիկող ի Հռովմ ամս վեց իբրեւ ի գառագեղի ըմբռնեալ, եւ ի փրկանս ազատութեան իւրոյ հարկեցաւ կատարել զպայմանսն, որ առաջարկեցան նմա. այսինքն է ձեռնադրել իւրով ընծայեալ ի պէտս բնակարանի դպրանոցին Լըվովայ տուն մի մեծ ի կոփածոյ վիմաց, զոր ոչ կամէր տալ յառաջագոյն. ձեռնադրեաց իւր յաջորդ զՎարդան Յունանեան, զկամորեալն ամենեւին ոգւով լատինական եկեղեցւոյ. եւ ուր ուրեմն մեծամեծ դժուարութեամբք, ըստ միջնորդութեան երեւելի արանց՝ զերծեալ մեկնեցաւ ի Հռովմայ. եւ դարձաւ յաթոռ իւր յԼըվով ի վախճանի 1674 ամին, ուրանօր վերստին կենցաղավարեցաւ ըստ առաջնումն, խռովելով եւ խուելով, մինչեւ վախճան հասանէր չարաքաստ կենացն յամին 1681։

Երկոքին հեղինակքն ի վախճանի գրոցն իւրեանց յաւելուն եւ զպատմութիւն դպրանոցին Լըվովայ, յորում են հետաքննին տեղեկութիւնք զուղղութեանց եւ զկարգաց դպրանոցին, զուսմանց եւ զկենցաղավարութենէ աշակերտելոցն. Տեսանեմք անտի, թէ ոչ ամենեցուն Լատինացւոց հաճոյ թուէին հնարք եւ հայթայթանք քարոզչացն, մինչեւ քահանայք ուրումն Լատինացւոյ ասել ի քարոզելին, թէ քարոզիչքն հանգոյն աղուեսուց տիրացան ստացուածոց եւ կալուածոց եկեղեցեացն Հայոց (էջ 202). իսկ թէ զիարդ վարէին ընդ միմեանս ժողովուրդն. եւ քարոզիչքն զկնի մուծման իսկ Միութեանն՝ է տեսանել ի պատմութեանս, թէ յորժամ ախտք եւ հիւանդութիւնք վարակեցան ի դպրանոցին, կարծեցին Լատինացիք, թէ Հայոց դեղեալ իցէ զքարոզիչսն (էջ 201)։ Այլ եւ երեւի, թէ ոչ միայն արտաքին պատճառք, իմա հրկիզութիւնք եւ հիւանդութիւնք, տհաճութիւն արքեպիսկոպոսին եւ ժողովրդեանն խափանարարք լինէին բարգաւաճման դպրանոցին, այլ նոցին իսկ քարոզչացն տգիտութիւն եւ կագք եւ գժտութիւնք ի ծածուկ, զոր աքօղել իմն նիւթին հեղինակքն՝ առաւել եւս վտանգէին զգործն։

Դուցէ և ի պատճառս դժուարութեանցն զորս կրեցան ամբաստանութիւնքն զդպրանոցէն, որոց մի առ մի պատասխանի տանէ Պիղու ըստ հրամանի նուիրակին (էջք 246—252):

Է

Ստանօր դադար առնու պատմութիւն երկոցունց Յիշատակարանացն. այլ մեք գիտեմք յայլոց աղբերց, թէ դպրանոցն Լվովայ մնաց հաստատուն ամս առաւել քան հարիւր, իմա մինչև ցամն 1784-րդ, յորում ժամանակի փակեցաւ ըստ հրամանի կայսերն Յովսեփայ: Յայնժամ խորհեցաւ Թոդոմն Տաւպման Հաւատոյ բանալ դպրանոց նոր փոխանակ փակելոյն ի Կամենից քաղաքին Պոդոլսկի, յոր վայր փոխադրեցաւ և պահեցաւ յերկոտասան պահարանս առ եկեղեցեաւն Հայոց քաղաքին գրատունն Թէատին կրօնաւորաց, որում ի ժամուն գին արկին ռուբլիս 20,000. սոյնպէս սահմանեաց ի թոշակ դպրանոցին Փունդուշ 150,000 ֆլորից (22,500 րուբլեաց), ապահովեալ անշարժական կալուք, իսկ պետութիւնն Լեհացւոց կարգեաց ի պէտս բնակութեան նորա զվանս կարգին Յիսուսեանց, որ ի Կամենից: Այլ ոչ գլխաւորեցաւ բան խորհրդոյն, քանզի զկնի յետին բաժանման Լեհաստանի երկուքն յերից մասանց Փունդուշին ծախեցան ի պէտս գիմնազիոնին Կրժեմենեցի և մի մասն՝ ի պէտս Հոգևոր Դպրանոցին Կամենեցի, այնու զի ուսանիցի ի դպրանոցին ձրի կղերիկոս մի ոմն ի Հայոց կաթոլիկաց և պատրաստեսցի անդ ի կոչումն հոգևորական: *)

*) Վաղագոյն քան զայս փոյթ կալաւ կայսրուհին Կատարինէ Բ. զՀայոց, բնակելոց ի գաւառսն անջատելոյ ի Լեհաստանէ և միացելոյ ընդ Ռուսաստանի, որպէս զի ունիցին նոքա իւրեանց պաշտօնեայս եկեղեցւոյ ըստ դաւանութեան իւրեանց. վասն այսորիկ հրամայէր պատուիրանագրաւն 1784 ամին՝ զի „բացցին դպրոցք կարևորք. իսկ առ ժամս յղեսցին ի Հայոց յիշատակելոց պատանի մի կամ երկուք ի սահմանս Նորին Մեծութեան կայսերն Հռովմայեցւոց յԼվով քաղաք, ուր ուսանիցին անդ նոքա ի դպրանոցին Հայոց. և առ այս տացի յոստիկանարանէս մերմէ թոշակ նպաստի չափով„: (Լիակատար Ժողովածու օրինաց, հատ. ԻԲ. թ. 15, 943): Բայց հրամանն ոչ եղաւ ի գործ:

Զկնի մահուան Նիկոլի Թորոսովիչի, որ առաջին եղև հայածէս կաթոլիկ արքեպիսկոպոսաց Լվովայ՝ նստաւ յաթոռ նորա աշակերտ Ծուալոյցին Վարդան Յունանեան յամի Տեառն 1681, որ բացէ ի բաց հերձեալ անջատեցաւ յԱթոռոյն Ս. Էջմիածնի: Զնա յաջորդեցին

Յովհաննէս Տովբիթ Աւգուստինովիչ 1715—1751,
Յակովբ Ստեփանոս Աւգուստինովիչ 1752—1783,
Յակովբ Թումանովիչ 1783—1798,
Յովհաննէս Սիմոնովիչ 1799—1816,
Կայետանոս Վարդերեսովիչ 1817—1831,
Սամուէլ Կիւրեղ Ստեփանովիչ 1831—1858,
Գրիգորիոս Միքայէլ Սիմոնովիչ 1858—1875,
Գրիգորիոս Յովսէփ Ռոմաշկան 1875—1881,
Իսահակ Նիկողայոս Իսակովիչ 1882:

Ըստ միանալն ընդ Ռուսաստանի Լեհացի գաւառաց արևելեան հարաւոյ՝ նուազէր տակաւ և սահման թեմի արքեպիսկոպոսին Լվովայ, քանզի ոչ հաճէր պետութիւնն Ռուսաց, զի այլք հպատակք իւր՝ հովուեսցին ըստ հոգևորին յիշխանաւորաց արտաքոյ սահմանաց իւրոց բնակելոց. վասն այսորիկ մոյծ զՀայս կաթոլիկս հպատակս իւր ընդ իշխանութեամբ կաթոլիկ եպիսկոպոսին Մոգիլևի: Յամին 1806 կանոնիկոսն Յովսէփ Քրիշտոֆովիչ կարգեցաւ հայածէս փոխանորդ կաթոլիկ եպիսկոպոսին Կամենեցի առ ի հովուել զՀայս, որ բնակեալ էին ի քաղաքս ինչ թեմի եպիսկոպոսին, և սահմանեցաւ նմա ռոճիկ 3000 րուբլեաց: Այս Քրիշտոֆովիչ ձեռնադրեցաւ յարքեպիսկոպոսէն Լվովայ յաստիճան եպիսկոպոսութեան և յամին 1810 կարգեցաւ վիճակաւոր եպիսկոպոս հանօրէն Հայոց կաթոլիկաց, բնակելոց ի սահմանս պետութեանն Ռուսաց, որում յաւելան ի ռոճիկն րուբլիք 1500 ի պէտս ատենի քարտուղարի և ի թոշակ ճանապարհի այցելութեան եկեղեցեաց թեմի նորա: Իսկ յամին 1812 ըստ Բարձրագոյն հրամանի յաւելան և այլ ևս 1500 րուբլիք ի վարձ բնակարանի, և տեղի բնակութեան նմա սահմանեցաւ ի քա-

գրքին Մօգիլեվի առ Դնեսդր գետով: Յետ մահուան նորա յամին 1816 կարգեցաւ տեսուչ Հայ-կաթոլիկ թեմին նախ-անգամն Անտոնիոս Վարդերեսովեչ, որ իբրև վախճանեցաւ՝ յամի Տեառն 1822 եղաւ կանոնիկոսն Նիկողայոս Մոշորդ վարիչ պաշտաման տեսչի, որ ընդ իշխանութեամբ էր Մօգիլեվի Լեհահայ Լատինացւոց: Յետ այսորիկ ամենևին խափանեաց պետութիւնն զվիճակն Հայ կաթոլիկաց վասն զի մի ժողովրդեան բնակելոյ ի Կամենից և ի Մօգիլեվ, ուր ընդ բնաւն ոգիք էին քանի մի հարիւր. յայնժամ Հայքն կաթոլիկք առ սակաւ սակաւ խառնեալ միաւորեցան ընդ Լատինացիս, ուր տիրացան եկեղեցեացն Հայոց և գումարոցն արծաթոյ և պատուական սպասուց եկեղեցեացն և կալուածոց նոցա: *) Եւ մինչև ցայսօր ժամանակի կանգուն կան դեռ տաճարքն իբրև ի յաւիտենական յիշատակ կառուցողացն անհետացելոց կամ զօրէն մահարձանաց ի վերայ ոսկերց ժողովրդեանն անճիտելոյ, որ ի պաշտպանութիւն հայրենի եկեղեցւոյն և ազգութեան նորա մաքառեցաւ ընդ երկար հզօրապէս ընդդէմ հալածչաց, և լքեալ ընկաւ ի մարտին, հիքացեալ զոհ մոլեգին բռնութեանց և բանսարկութեանց:

Գրեա թէ ի նոյն վիճակի Թարթափին և Հայք, ուր ըստ հոգևորին ընդ իշխանութեամբ են Հայ-կաթոլիկ արքեպիսկոպոսին Լվովայ, որոց թէպէտ և ի Հայ լեզու պաշտին արարողութիւնք եկեղեցւոյ ձեռագիր մատենիւք՝ բայց թիւրեալ յեկեղեցեան մատեանքն առ Նիկոլիւ և յաջորդօք նորա, և զարդիս խառնեալ և աղաւաղ ձևով պաշտին առ նոսա, աւանդութիւնք առաքելականք և ծէսք սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ, մաշտոց ունելով խուրեանց առանձինն, յաւելեալ և կրճատեալ. և ոչ իսկ մասն ունին նոքա ի փարչութեան

*) Յամին 1820—30 էին դեռ ևս եկեղեցւոյն Հայոց Կամենեցի, թող զբազում իրս պատուականս՝ գումար արծաթոյ 15,000 րուբլեաց և կալուածք: Յայսմ եկեղեցւոջ է և անուանի հրաշագործ պատկեր սրբուհւոյ Կուսին, որ ըստ աւանդութեան բերաւ անդր յԱնւոյ ի ձեռն Հայոց և մինչև ցայսօր ի մեծի պատուի է: Տես ի մատենին Le Catholicisme romain en Russie, հատ. Բ. , էջն 131:

գործոց եկեղեցականաց, ընդդէմ վաղեմի սովորութեան, քրիստոնէական եկեղեցւոյ։

Այլք, որք կիսով դարու չափ եռանդեամբ մեծաւ և անձնանուիրութեամբ պաշտպանէին անկախութեան իւրեանց. Հոգևորք՝ տակաւ տակաւ մոռացան զԵկեղեցին և կորուսին ըղձակատանիչս ազգին իւրեանց և գամ քան զգամ խառնեալ միաւորեցան ընդ Լեհացիս, բաց յայնոցիկ, որոց յօտար վայրս գաղթեալ՝ ի տար աշխարհս խնդրեցին տեղի ապաստանի։ Եւ զարդիս ոչ առաւելու քան զերիս հազարս թիւ մարդկանն, որ անուանեալ կոչին զանձինս Հայ և Հովուին յարքեպիսկոպոսէն Լվովայ. բայց և նոքա տգիտանան առ հասարակ զԵկեղեցւոյ Հայոց և սովորութիւնք հայկականք բարձեալ անհետացեալ են ի նոցանէ, որոց միայն գծագիրք դիմաց նոցա յիշեցուցանեն, թէ ուստի՛ք իցեն նոքա Նախնեացն, որոց լքեալ զտուն և զաշխարհ հայրենի՝ պանդխտեցան յաշխարհ օտար, և մատնեցին զանձինս ի վտանգս և ի նեղութիւնս՝ միայն զի անխախտ ունիցին զՀաւատս հարց իւրեանց և զհաւուց։

Եւ զի՞նչ ինչ միջոցքն էին հնարից, որովք զլխաւորեցաւ ի յանդ եւ կորուստ Հայկազանց Լեհաստանի։—Իյառաջնեայ պատմութեանս է ընթեռնուլ զեղերերգութիւնն, ողբոյն, յորում բռնութիւնք, և կաշառք, և խաբէութիւն, և խարդախութիւն, և բռնաբարութիւն՝ աստուածահաճոյ համարեալ են միջոցք. յորում ի ձեռն քսութեանց երկպառակին ի միմեանց հովիւն և հօտ նորա. յորում հովիւն անառակ և ցոփ և անխիղճ կաշառաքեկն և ուխտադրուժ նեղէ, հալածէ և ընկճէ, կանգնէ յաղթանակ ի վերայ ժողովրդեանն բարեպաշտի, եկեղեցւոյն Քրիստոսի։ Եւ որ գործակիցք լինէին նմա, և զի՞ ասեմ գործակիցք, առաջնորդք և դրդիչք ի գործն չարաչար՝ են այրք, որք զանձինս աշակերտս համարէին Քրիստոսի, զորոյ զբանն սուրբ կարգեալ են ի վարդապետել. այրք, որք ոչ խղճին և գործեն զանօրէնութիւն և զնենգութիւն «ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ». այրք արդարև ամբարիշտք, որոց ըստ գործոյն ամբարշտութեան ամբարիշտ և գործիքն եղեն։

Այս այսպէս փառաւորեալ կորեան Հայկազունք Լեհաստանի, առաւելեալքն երբեմն ի մեծութիւնս, ի փարթամութիւնս, յուսմունս, ի սէր Հայրենի եկեղեցւոյն և ազգին, որ ազգասէրքն կոչեցեալ էին, և ի նորոյ ակն յանդիման ցուցին զճշմարտութիւնն. վասնզի, թէ ըստ քաղաքական և պատմական բերմանց և հանգամանաց ազգիս՝ արտաքոյ Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ չէր Հայութիւն:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵԱՆՑ:

7 Մայիսի 1884 ամի

Ի Ս. Պետերբուրգ:

ԱՌԱՔԵԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱՒՐԻԺԵՑՒՈՅ

ԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՎՏԱՆԳԱՑ, ԶՈՐՍ ԿՐԵՑԻՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑՔՆ, ՈՐՔ ԲՆԱԿԵԱԼՔ ԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԻԼՈՎ։

Ձեռնադրութիւն Նիկօղայի և բողոք ժողովրդեանն։—Մահ Մելքիսեթի կաթողիկոսին։—Արտաքսումն Նորընծային։—Հակառակութիւն Նիկօղայի և դարձ Գրիգորին։—Գնալ Նիկօղին ի Պրուսայ և դառնալ անդէն։—Գալ Խաչատրոյ վարդապետին և վերադարձ ընդ Նիկօղայի։—Գար և բողոք Նիկօղին. զինի խնդրէր վասն հաշտութեան։—Դաշնադրութիւն Նիկօղայի։—Յափշտակութիւն եկեղեցւոյն։—Պատել զնուիրակն զՄարք Խաչն։—Դառնութեամբ վարեն Նիկօղին։—Դառնութիւն և ջարէք Նիկօղին։—Գնալ երիցոյն առ կաթողիկոսն։—Ընդդիմութիւն հրամանաց Թագաւորին։—Ջանք Լովացւոց աստ և անդ։—Վաճառումն անօթոց եկեղեցւոյն։—Գնան Նիկօղին առ կաթողիկոսն։—Պատահումն Աւետիսէն։—Ձեռնադրեր Նիկօղին։—Պատուէր կաթողիկոսին։—Հալածել Լեհացւոց և եպիսկոպոսին։

Ի վեր անդր ի կարգի պատմութեանս, զոր գրեցաք վասն Մելքիսեթի կաթողիկոսին, թէ գնաց նա յաշխարհն Իլախաց. արդ յորժամ եհաս նա անդր և եմուտ ի քաղաք Իլով յետ անցանելոյ աւուրց ինչ ի նմին Իլովէ քաղաքէ ոմն աբեղայ, որոյ անունն էր Նիկոլայոս՝ գտեալ ումանս միջնորդս և բարեխօսս արարեալ առ Մելքիսեթ կաթողիկոսն, զի օրհնեսցէ զինքն եպիսկոպոս ազգին Հայոց, որք կան Իլով քաղաքին և որոց շուրջ զնովաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ոչ

գոյր եպիսկոպոս նորա։ Եւ միջնորդացն մատուցեալ առ կաթուղիկոսն՝ ընծայեցին զոսկիս բազումս և խնդրեցին առնել զՆիկողայոս աբեղայն եպիսկոպոս։ Եւ կաթուղիկոսին տեսանելով զյոլովութիւն առ ձեռն պատրաստ ոսկւոյն՝ նաև ակնկալութիւն ևս յոլովից ոսկւոյ առյապայն, հաճեցաւ օրհնել զՆիկողայոսն եպիսկոպոս Նոլայ։

Իսկ քահանայք և ժողովուրդք քաղաքին, իշխանք և ռամիկք ի վաղուց ժամանակաց գիտելով զորպիսութիւն վարուց Նիկողայի աբեղային՝ գումարեցան միահաղոյն ամենեքեան և եկեալ առ կաթուղիկոսն՝ ծանուցին զբանս իւրեանց նմա և ասացին. Մեք գիտեմք զդա և զորպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ոչ է դա մեզ ընդունելի. մի՛ զդա՝ այլ զայլ ոք տուասցես մեզ եպիսկոպոս։

Իսկ կաթուղիկոսն քամահեալ՝ անարգեաց զժողովուրդն և զբանս նոցա և արտաքսեալ յերեսաց իւրոց՝ յետս դարձոյց զնոսա. բայց ժողովուրդքն ոչ թուլացան ի բանից իւրեանց, այլ ի բազում աւուրս բազում բանիւք խօսեցան ընդ կաթուղիկոսին և ոչ թողին օրհնել զՆիկօլն եպիսկոպոս։

Ապա կաթուղիկոսն ելեալ ի քաղաքէն՝ գնաց ի վանքն, որ անուամբ սրբուհւոյ Աստուածածնին կայ շինեալ արտաքոյ քաղաքին, զոր Նովացիք Հաճկատար Աստուածածին ասեն. և անդէն առանց գիտելոյ ժողովրդոցն մեկուսի յամբոխէն ի մէջ գիշերի սկսաւ օրհնել զՆիկող աբեղայն եպիսկոպոս։ Որում իբրազգած լեալ ժողովրդականաց քաղաքին՝ առ ժամայն ի նոյն գիշերին իշխանք և ռամիկք փաղփաղակի գումարեցան ի միասին և ընդ փոքր դուռն քաղաքին ելեալ փութանակի հասին ի տեղին. աղաղակէին առ կաթուղիկոսն. Մի՛ օրհներ զդա և մի՛ մատներ զմեզ և զեկեղեցիս մեր ի ձեռս անիրաւութեան այդմիկ, զի մեք գիտեմք զդա և զորպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ոչ է մեզ ընդունելի։ Եւ կաթուղիկոսն նստեալ ի վերայ աթոռոյ օրհնէր զՆիկող աբեղայն եպիսկոպոս, և խաչիւն, որ ի ձեռին էր՝ սաստէր ժողովրդեանն և զբանս ասելոյ, զոր ոչ է պարտ յիշել՝ ասէր նոցա։ Եւ թէպէտ ողորմելի ժողովուրդքն ամբոխեալ՝ յոգնակի աղաղակե-

ցին, ոչ լուաւ նոցա կաթուղիկոսն, այլ օրհնեաց զՆիկոլն եպիսկոպոս։

Յետ սակաւ սուղ ինչ աւուրց կամեցաւ Մելքիսէթ կաթուղիկոսն ելանել ի Լոռւոյ և գնալ ի քաղաքն Կամենից. և ժողովուրդքն հնարէին, զի թերևս զՆիկոլն ընդ կաթուղիկոսին ուղևորեսցեն ի գնալ։ Իբրև խօսեցան ժողովուրդքն ընդ Նիկոլին վասն գնալոյ ընդ կաթուղիկոսին՝ և նա խաբեաց զնոսա ցուցանելով զինքն կամայօժար ի գնալն։ Իբրև գնացին աւուրց ինչ ճանապարհ՝ ասաց կաթուղիկոսն ընդ Նիկոլին. Բաւական է այսքան գալն քո՝ այսուհետև խաղաղութեամբ դարձիր ի տեղին քո և ի գործ եպիսկոպոսութեան քո։ Ասաց Նիկոլն. Դու իսկ աչօք տեսեր, զի այնքան հակառակեցան քեզ և ոչ հաճէին յիս. և այժմ զիա՞րդ իշխեմ գնալ ի մէջ նոցա։ Եւ այնքան հնարեաց Նիկոլն՝ մինչ որ կաթուղիկոսն զգիր բանադրանաց, նզովից և կապանաց գրեալ ի վերայ ժողովրդեանն՝ ետ ի ձեռս Նիկոլայ եպիսկոպոսին. որպէս զի թէ ոք ընդդիմակայեալ հակառակեսցի և, ոչ ընկալցի զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան՝ լիցի ի ներքոյ բանադրանաց։ Եւ Նիկոլին առեալ զայս թուղթս և եկն ի Լոռ։ Ասաց ժողովրդեանն. Դուք ժողովեցարուք յաւուր կիրակէի յեկեղեցին, քանզի ունիմ խօսք ինչ խորհրդական հասարակապէս ասել ձեզ ամենեցուն։ Եւ յաւուր կիրակէին, յորում և ժողովուրդք ժողովեալք էին յեկեղեցին՝ հանեալ զթուղթն բանադրանաց՝ ետ ընթեռնուլ ի լուր ամենեցուն։ Իբրև զայն տեսին և լուան ամենայն ժողովուրդքն՝ սրտմտեալ մեծաւ ազով և վհատեցեալ սրտիւ ապուշ մնացին և ափիբերան կեցեալ լռեցին։ Իսկ կաթուղիկոսն Մելքիսէթ, որ գնայր ի Կամենից՝ իբրև էհաս անդր՝ զկնի սուղ ինչ աւուրց հիւանդացաւ. որ և մեռաւ իսկ յաղուհացից. պահոցն ի ծաղկազարդի շաբաթ օրն՝ ի տօնի յարութեան Ղազարու, ի մերում թուականին հազար և եօթանասուն և հինգ. և անդէն թաղեցաւ։ Յետ այսորիկ զկնի անցելոց աւուրց և ամաց ինչ դէպ եղև Նիկոլայի եպիսկոպոսին գալ ի քաղաքն Կամենից. և ի նոյն քաղաքէն զոմն սարկաւագ, որոյ անուն էր Խաչկօ՝ օրհնեաց աբեղայ, փոխեաց զանուն նորա և կոչեաց Օնոփրիոս։

Իսկ Սեբաստացի Գրիգոր վարդապետն, որ տուեալ էր ըղդատագրն վարդապետական Մօսէսի կաթուղիկոսին՝ էր այր երեւելի. զի վարուքն կարի պարկեշտ էր և չորակաց և իմաստութեամբն փարթամ, բանիբուն և յոյժ հանճարեղ. վասն որոյ անուանի էր նա ի մէջ աշխարհի, որ ամենայն աշխարհ կախեալ կայքին զնմանէ։ Եւ եղև այսորիկ Գրիգոր վարդապետիս յաւուրս յայսոսիկ գալ յաշխարհն Իլախաց, և նախ եմուտ ի քաղաքն Կամենից։ Անդ ի Կամենից էր և Նիկոլ եպիսկոպոսն. և կամեցան Նիկոլ եպիսկոպոսն և այլք ոմանք զնորընծայ աբեղայն զՕնոփրիոս արտաքս բերել ի քառասնից. վասն որոյ և եկեալ առ Գրիգոր վարդապետն՝ մեծարանօք հրաւիրէին գալ ի միւս եկեղեցին, յորում զպատարագն մատուցանելոց էր նորընծայն։ Եւ նորընծայն դեռ ևս ոչ էր լիով պահեալ զքառասունսն, քանզի տասն և հինգ աւուր օրհնեալ էր, զոր կամէին արտաքս բերել։ Վասն որոյ ասաց վարդապետն. Որովհետև ոչ է լցեալ թիւ քառասուն աւուրն, ոչ է պարտ հանել ի քառասնիցն. այլ պարտ է լիով պահել զքառասունսն ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և կանոնաց հայրապետաց մերոց. և ապա հրաման է նորընծային մատուցանել զպատարագ և արտաքս ելանել ի քառասնից։ Վասն որոյ և նոքա լռեցին զայն շաբաթն և ոչ բերին արտաքս զնորընծայն։ Եւ ի գալ միւսում կիրակէին կամեցան Նիկոլն և այլք արտաքս բերել զնորընծայն, վասն որոյ ի շաբաթօջն աւուր միւսանգամ եկեալ հրաւիրեցին զվարդապետն։ Եւ վարդապետն ոչ գնաց, այլ ասաց. Խօսքն մէկ կու լինի, որքան չէ լցեր զքառասունքն՝ չէ պարտ որ պատարագ մատուցանէ, այլ կացէք մինչ որ կատարի քառասունքն, ապա առնէ պատարագ և դուրս գայ ի քառասնիցն, որպէս որ աւանդութիւն է Հայոց ազգին և կանոնած է ի մեր հայրապետաց։ Իսկ նոքա ոչ եղեն ունկնդիր բանից վարդապետին և ոչ համբերեցին, այլ գնացին, ի յայնմ կիրակէին արտաքս բերին զնորընծայն, որ մատոյց զպատարագն։ Եւ այս կիրակիս, յորում զպատարագս մատոյց նորընծայն՝ դեռ քսան և երկու օր էր նորա, որ քառասունք էր պահեալ։

Այլ և եպիսկոպոսն Նիկօլ արար յոյժ զանդուգն և զանպատշաճ զգործ ի կիրակէիս յայսմիկ, յորում զպատարագն մատուցին։ Զանզի զեկեղեցւոյն այնմիկ, յորում էր վարդապետն՝ զդուռն փակեաց ինչպէս և զբանալին առ ինքն կալաւ, ոչ յիշելով զհրամանն Տեառն, Եթէ մատուցանիցես ըզպատարագն քո և անդ յիշեսցես, եթէ եղբայր քո ունիցի խէթ ինչ զքէն՝ թող զպատարագն քո ի վերայ սեղանոյն և երթ նախ հաշտեաց ընդ եղբօրն քում և ապա եկեալ մատուսջիր զպատարագն քո։ Ի վերայ այսմ գործոյ, որ եպիսկոպոսն փակեաց զեկեղեցին՝ յոյժ վշտացաւ վարդապետն, վասն որոյ ասաց. Այն մարդ անիծեալ լինի, ու այսօր գնայ յայն եկեղեցին։ Եւ եպիսկոպոսն յետ կատարելոյ պատարագին և արտաքս ելանելոյ ժողովրդեան՝ զայնմ եկեղեցւոյ զդուռն ևս փակեաց. և եղեն փակեալք երկուց ևս եկեղեցեաց դրունքն։ Եւ էին աւուրք աւագ տօներոյն, որ զկնի նոյն կիրակէին հետագայ յերկու շաբաթոջ աւուր Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ Տեառնեղբօրն էր տօն, և յերեքշաբթւոջն աւուր Ստեփանոսի Նախավկային էր տօն, և այլ ըստ կարգի։ Եւ մնացին յայսոսիկ աւուրքս եկեղեցիքն փակեալք առանց ժամի և պատարագի։

Ի վերայ այսոցիկ յաւել Նիկօլն այլեւս զնենգութիւն գործել առ վարդապետն և վշտացուցանել զնա. վասն զի գնաց առ վօյթն Սամէնից քաղաքին, որ ի մեծ իշխանէն վերակացու էր կարգեալ Սամէնից քաղաքին, որոյ անունն էր Լուկաշ. խօսեցաւ եպիսկոպոսն ընդ նմա և հաւանեցոյց զնա՝ զի արգելցէ զվարդապետն և մի թողցէ գնալ ի Լով կամ յայլ քաղաքս, այլ ի Սամէնից քաղաքէն դարձուսցէ զնա՝ յետ դառնալ ընդ իւր եկեալ ճանապարհն և գնալ յայլ աշխարհ։ Վասն որոյ և Լուկաշ անուամբ վօյթն առաքեաց զպատգամս առ վարդապետն ասելով, թէ մեծ իշխանն մեր թուղթ է ուղարկեալ մեզ՝ թէ այդ վարդապետդ, որ ի Թուրքի աշխարհէն եկեալ է՝ չաշուտ է եղեր. հրաման չկայ որ ի քաղաքէդ ելանէ. մի թողուք, որ երթայ, թէ ոչ՝ ձեր գլուխն կերթայ։ Եւ պատասխօք բանիւք արգելեցին ի գնալոյ զվար-

դապետն. և վարդապետն կայր անդէն իբրև զդիպահոջ։ Ապա արք ոմանք բարեպաշտօնք ի ժողովրդոց քաղաքին մատեան առ վօյթն և ծանուցին նմա զանմեղութիւն վարդապետին. ապա թէ հրաման եղև վասն վարդապետին, զի ելեալ գնասցէ, ոչ թէ ի Լով, այլ դէպի յետ, ընդ որ եկեալն էր։ Եւ վարդապետին ելեալ ի Կամէնիցոյ և եկն ի Բուղդան և ի յՈւռումելի, և ի Ճանապարհէն գրեաց զգիր բանադրանաց, նզովից և կապանաց ի վերայ Նիկօլային և առաքեաց ի Լով։ Եւ Նիկօլն ոչինչ հոգաց ի կողմանէ բանադրանացն, այլ կայր ի կարգի իւրում և ի քահանայագործութեան։ Բայց քահանայքն և ժողովուրդքն այնք, որք յառաջմէ նիրհակ էին Նիկօլին՝ ի բերան առեալ խօսէին, նաև յերեսաց ընդդէմ բերէին նմա. նաև ոմանք ոմանք նիրհականային ևս, և օր աւուր զօրանային նիրհակքն ի վերայ Նիկօլին։ Այլ և Գրիգոր վարդապետն ամենայն որպիսութիւն անցուածոցս այսոցիկ՝ այլև զանուղղայ վարս Նիկօլին թղթով ծանոյց Մօսէսի կաթուղիկոսին սրբոյ Էջմիածնի և խնդրեաց ի նմանէ, զի և նա բարձու հրամանաւ սրբոյ Էջմիածնի և կաթուղիկոսական իշխանութեամբն բանադրեսցէ զՆիկօլ եպիսկոպոսն։ Եւ Մօսէս կաթուղիկոսն ևս գրեաց զգիր բանադրանաց և առաքեաց ի վերայ Նիկօլայի եպիսկոպոսին։ Եւ այսու պատճառաւ առաւել ևս զօրացան նիրհակքն ի վերայ Նիկօլին և ի չմարդի ունէին զնա։

Ապա ոմանք ի ժողովրդականացն հարցումն արարին ընդ Նիկօլին, թէ ընդէ՞ր ոչ գնաս առ Գրիգոր վարդապետն և առնուս զարձակումն ի նորին կապանացն։ Եւ նա պատճառեաց, թէ ոչ ունիմ զթոշակ ճանապարհի. և ժողովուրդքն ժողովեցին զերիս հազար զուռուշս և ետուն նմա ի թոշակ ճանապարհի։ Այնուհետև եպիսկոպոսն՝ եթէ յիւրոց ինչ մտածութեանց և եթէ ի սադրելոյ յիւրոց բարեկամացն և թէ ի հարկելոյ ժողովրդոցն՝ ելեալ ի Լովայ գնաց ի կողմանս Կոստանդնուպօլսի և Կեսարիոյ, զի թերևս յուրեք գտեալ զԳրիգոր վարդապետն՝ տացէ մեղայ և առցէ զարձակումն ի նորին կապանացն։ Եւ գալով եկեալ էհաս ի քաղաքն Բուրսայ։ Պատահեցաւ, զի յաւուրսն յայնոսիկ անդ էր և խար-

քերդացի Արիստակէս վարդապետն։ Արդ այս Արիստակէս վարդապետս և այն կեսարացի Գրիգոր վարդապետն ունէին ընդ միմեանս զոխս նախանձու յոյժ սաստիկ։ Եւ թէ զի՞նչ էր պատճառ նախանձու և ոխակալութեան սոցին՝ բազում ժամանակաւ որոնեցի և զհաւաստին ոչ գտի, և զանհաւաստին ոչ գրեցի։ Եւ ի պատճառէ այսմ նախանձու բազում բանիւք և պէսպէս կերպիւ խօսեցաւ Արիստակէս վարդապետն ընդ Նիկոլայի եպիսկոպոսին և արգել զնա ի գնալոյ առ Գրիգոր վարդապետն։ Երբեմն ասէր, դու եպիսկոպոս ես և նա՝ վարդապետ. չունի զիշխանութիւն ի վերայ քոյ. երբեմն ասէր, իզուր և ի նախանձու է բանադրեալ զքեզ. երբեմն ասէր, և ես վարդապետ եմ իբրև զնա, ես արձակեմ զքեզ ի կապանաց. և այլ բազում կերպիւ խօսեցաւ և ոչ եթող գնալ ի Կեսարիայ առ Գրիգոր վարդապետն։ Այնուհետև Նիկոլն ինքն ոչ գնաց, այլ գրեաց զթուղթ խնդրանաց և աղերսանաց առ Գրիգոր վարդապետն, թէ մինչ ի Բուրսայ եկի և աստէն հիւանդացայ և անկեալ կամ ի մահիճս. վասն որոյ ոչ կարեմ գալ. խնդրեմ զի բարձցես յինէն զբանադրանսն և արձակեսցես ի կապանաց և առաքեսցես ինձ և ժողովրդեանն զթուղթ օրհնութեան, զի թերևս աղօթիւք և օրհնութեամբ քով աստի դարձայց և ողջութեամբ հասից ի տեղին իմ։ Իսկ վարդապետն ի տեսանելն զգիրն՝ անկեղծ մտօք հաւատաց խօսից եպիսկոպոսին իբրև ճշմարիտ խօսից. գրեաց զթուղթ արձակման և օրհնութեան եպիսկոպոսին, այլև զգիր օրհնութեան Իլովայ քաղաքին և առաքեաց առ Նիկոլն, որ ի Բուրսայ էր։ Եւ Նիկոլն առեալ ըզթուղթսն զայնոսիկ դարձաւ և գնացեալ եհաս ի Լով։ Եւ Լովացիք իբրև տեսին զթուղթսն Գրիգորի վարդապետին՝ ուրախացան և միաբանեցան ընդ եպիսկոպոսին։ Իսկ Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն ճանապարհորդաց և յայլոց գիտողաց հաւաստեաւ ի վերայ եհաս, թէ Նիկոլ եպիսկոպոսն, յորժամ եկեալ է ի Բուրսայ՝ ոչ հիւանդացեալ է և ոչ տկարացեալ, այլ խորհրդակցութեամբ Արիստակէսի վարդապետին զկայ առեալ կացեալ է ի Բուրսայ և հնարիւք և պատրողական բանիւք արձակման զթուղթ առեալ է և գնացեալ ի տեղի իւր։

*

Եւ ի վերայ այսմ խաբէութեանս, զոր արարեալ է եպիսկոպոսն ընդ վարդապետին՝ կարի վշտացեալ է վարդապետն և զամենայն խաբէութիւն գործոց նորա գրով ծանուցեալ է Լոռւացւոց. այլև գրեալ է՝ թէ զնոյն առաջին նզովքն և բանադրանքն տակաւին կայ ի վերայ այդմ եպիսկոպոսիդ։ Վասն որոյ և Լոռւացիք յետոյ կացին յեպիսկոպոսէն և ոչ ընդունէին զնա. և անկաւ հակառակութիւն ի մէջ եպիսկոպոսին և ժողովրդոցն յոյժ սաստիկ։

Եւ մնացին այսպիսաւ հակառակութեամբ՝ մինչև հասին ի թուականն մեր հազար և եօթանասուն և ինն. յորում ժամանակի առաքեաց Մօսէս կաթուղիկոսն զմեծ աշակերտն իւր՝ զկեսարացի Խաչատուր վարդապետն, վասն նուիրակութեան սրբոյ Էջմիածնի յաշխարհն արևմտական՝ յԱսորեստան և ի Հոռոմստան։ Եւ էր Խաչատուր վարդապետն այր հեզ և հանդարտ և քաղցրաբարոյ, ոչ անիմաստ և անբան, այլ իմաստուն և բանիբուն, որ լոկ տեսութեամբ միայն շահէր զառ ինքն պատահեալսն, որոյ վասն զնա կարգեցին նուիրակ։ Եւ Խաչատուր վարդապետն անցեալ զամենիւք տեղիօք՝ եկեալ էհաս ի Կեսարիայ և անդ պատահեցաւ մեծի վարդապետին Գրիգորի։ Եւ Գրիգոր վարդապետն զբազում բանս հրամայականս պատուիրեաց Խաչատրոյ վարդապետին՝ թէ ի հասանելն քո ի Լոռ մի՛ գուցէ թէ ընկալցիս զՆիկօլն ի կարգ և ի պատիւ եպիսկոպոսութեան։ Եւ Խաչատուր վարդապետն նուիրակեալ զամենայն տեղիս՝ եկեալ էհաս ի Լոռի, առ որ մատուցեալ ժողովրդականացն՝ սկսան բազմօրինակ և կսկծալի զամբաստանութիւն առնել զՆիկոլայէն վասն պէսպէս անցուածոց և գործոց, որ ի նմանէ տեսեալ էին և կրեալ։ Իսկ վարդապետն ըստ իւրում քաղցր և հեզ բնութեանն ոչ առ երեսս յանդիմանէր զՆիկօլն, այլ մեղմ և խրատօրէն, ինքն և նա միայն, խօսէր ընդ նմա, ըստ պատուիրանին Տեառն, թէ Նախաջիր նմա՝ յորժամ դու և նա միայն իցէք։ Իսկ Նիկօլն բնաւ ոչինչ հոգայր յամենայնէ, զի ոչ ի վարդապետէն ամաչէր և ոչ ի ժողովրդոց ամբաստանութենէն երկնչէր, այլ իբրև զանշարժ լեառն արձանացեալ կայր ի կամս իւր։

Եւ եղեւ երբեմն յաւուր կիւրակէի աւետարան կարդալ և Նիկօլ եպիսկոպոսն հրամայեաց իւրում աբեղային, թէ գնա կարդա. իսկ Խաչատուր վարդապետն ասաց. Թող նա չկարդա՝ այլ այն ոմն. իսկ Նիկօլն ոչ անսաց բանից վարդապետին, այլ իւրում աբեղային ետ կարդալ զաւետարանն։ Իբրև ետես վարդապետն, թէ ի մէջ քահանայից և ժողովրդոցն յայտնի և համարձակ քամահեաց զբանս իւր և ի չմարդի ունի զինքն՝ դարձաւ առ ժողովուրդն և ասաց. Այն մարդն անիծեալ լինի, որ սորա ձեռն զծունր դնէ։ Զայս ասաց վարդապետն և ելեալ յեկեղեցւոյն՝ գնաց ի տեղին իւր ի վերնատունն, ուր լինէր ի հասարակ աւուրսն։ Իսկ ժողովուրդքն իբրև զայն լուան և տեսին, ինքեանք ևս ամենեքեան միահաղոյն զրոհ տուեալ ելին արտաքս յեկեղեցւոյն, և մնացին յեկեղեցին Նիկօլն և այլք ոմանք, և զկնի արձակելոյ ժամին՝ նոքա ևս գնացին ի տեղիս իւրեանց։ Իսկ ի ժողովըրդոցն Հայոց դատաւորքն և իշխանքն եկին ի նոյն ցերեկին և փակեցին զդուռնն եկեղեցւոյն և առին յինքեանս զբանալին. և մնաց եկեղեցին փակեալ աւուրս ինչ։ Այլ և դատաւորքն և իշխանքն Հայոց խօսեցան ընդ վարդապետին Խաչատրոյ և հաւանեցուցին զնա, զի նստցի յաթոռ և կարգեսցէ ատեան դատաստանի առ ի դատել զՆիկօլն վասն յանդգնութեանն և այլ ևս անկարգութեանն և յանցանացն։ Իբրև իմացաւ եպիսկոպոսն զգործս զայս՝ եբեր առ ինքն զերկուս ոմանս ի վկայից Փռանկաց, որ ի մէջ ամենայն դատաստանի նոքա գան և տան զվկայութիւն, և ըստ նոցին վկայութեանցն դատաւորքն տան զվճիռ դատաստանին, քանզի զայսպիսի կարգս ունին աշխարհն Լեհաց ի մէջ իւրեանց։ Խօսեցաւ Նիկօլն ընդ վկայիցն այնոցիկ և հաճեցոյց զկամս նոցա, զի յորժամ կոչեսցէ զնոսա՝ և նոքա անյապաղ եկեսցեն ի կոչ նորա։ Եւ յաւուր դատաստանին, յորում նստաւ վարդապետն ի դատաստան՝ նստան ընդ նմա և իշխանքն և դատաւորքն Հայոց, կոչեցին և զՆիկօլն առ ի դատել. բայց Նիկօլն յառաջագոյն զվկայսն զայնոսիկ բերեալ էր ի տունն յայն և ի տեղի թաքուն կացուցեալ էր զնոսա առանց գիտելոյ արանցն Հայոց։ Իբրև կոչեցին զՆիկօլն ի ներքս՝ և

նա եկեալ հրամայեաց իւրոց սպասաւորացն դնել զաթոռն իւր ի հանապազորդեան տեղին իւր, զի անդ նստցի ինքն. իսկ իշխանքըն ասացին առ Նիկոլն. Զի՞նչ առնես, զե՞ նստիս, զի ի դատել կոչեցեալ ես զքեզ. կաց ի յոտին այդր։ Եւ Նիկոլն ասաց. Եւ ո՞վ է դատողն իմ։ Ասեն իշխանքն. Եկեալ նուիրակս, զոր տեսանես, և դատաւորքս, որք աստ կան։ Յայնժամ բարձու ձայնիւ գոչեաց Նիկոլն առ թաքուցեալ վկայսն, թէ եկայք արտաքս. և նոքա առ ժամայն եկին և կացին ի մէջ հանդիսին, առ որս ասաց Նիկոլն. Վասն Աստուծոյ ձեռովք աչօք տեսէք և լերուք ինձ վկայք, զի ես եպիսկոպոս եմ, և սոքա աշխարհականք գոլով ժողովեալք են առ ի դատել զիս, և վարդապետս այս, որ ի Թուրքաց աշխարհէն եկեալ է աստ՝ ի չաշուտութիւն եկեալ է յայս երկիրս, ի գիտել զամենայն ուղխութիւն մերոյ աշխարհիս. և սա այժմ սոքօք նստեալ են առ ի դատել զիս։ Եւ վկայքն ասեն. Զոր ինչ մերովք աչօք տեսաք՝ սմին վկայեմք, և ուր և տանիս զմեզ՝ տամք զվկայութիւնս։ Յայնժամ ամենեքեան ժողովեալքն ի Հայոց՝ եթէ քահանայք և եթէ իշխանք և դատաւորք, եղեն պակուցեալք և զարհուրեալք յերկիւղէն Փռանկաց։ Եւ սկսան մի մի ելանել և փախչել. և վարդապետն ևս ելեալ՝ գնաց ի տեղի իւր։

Զկնի այսորիկ Նիկոլ եպիսկոպոսն սկսաւ ստութեամբ և կեղծաւորութեամբ առաքել միջնորդս և պատգամաւորս առ վարդապետն և առ քահանայսն և առ իշխանսն վասն հաշտութեան ասելով. Բաւական է այսքան հակառակութիւնդ ձեր և այլ մի՛ ևս հակառակիք և մի՛ փակէք զեկեղեցին, այլ բացէք զդուռն եկեղեցւոյն։ Իսկ Լովացիք ամենեքեան գիտելով զխարդախութիւն նորա, ոչ հաւատային նմա։ Բայց վարդապետն նկատեալ իւրովք մտօքն՝ տեսս, զի ցորքան զդուռն ի խռովութիւնն և զվէճ և զպայքար դնեն ընդ եպիսկոպոսին՝ առաւել և բազում յորդեալ յառաջագայի ի նմանէ գործ չարութեան։ Վասն որոյ յաղագս վտանգիս այսմիկ ակամայ կամօք կամեցաւ առնել հաշտութիւն ընդ եպիսկոպոսին, զոր և խօսեցաւ ընդ քահանայիցն և ընդ իշխանացն, զի արասցեն զհաշտութիւն. և նոքա ոչ կամեցան։ Ասաց վարդապետն. Վասն ապագայ չարեացն, որ հանդերձեալ է

գալ յեպիսկոպոսէդ՝ երկնչիմ ես և կասկած կրեմ, թէ մի՛ գուցէ ի վերջ յամառութեանս մերոյ մեծագոյն ինչ վնաս կրիցեմք ի դմանէ։ Ետուն զպատասխանի. Ամենեւին մի՛ երկնչիր, վարդապետ, զի մեք ունիմք զբազում նոմոս յառաջին և ի վաղեմի թագաւորաց, զի ցորքան պատահիցի դատաստան իրիք ինչ գործոյ՝ մեր Հայոց ազգի դատաւորքն արասցեն զդատաստանս Հայոց և ոչ թէ դատաւորք ազգին Փռանկաց. այլ և ունիմք զապրանս ընդ ապրանաց նոցա և զխելս ընդ խելաց նոցա. և դու զի՞ ես երկնչիս։ Եւ վարդապետն ոչ բնաւ հաճեցաւ ի բանս յայսոսիկ, այլ երբեմն հասարակ և երբեմն առանձին խօսէր ընդ նոսա գալ ի հաշտութիւն. և նոքա ոչ կամեցան։ Յայնժամ կալեալ վարդապետին իւրով ձեռամբն զփողպատն իւր՝ թօթափելով ասաց. Անպարտ եմ ես ի մեղապրութենէ դորին, դուք գիտասջիք։

Իսկ Նիկոլ եպիսկոպոսն՝ իբրև ետես, թէ միջնորդութեամբ իւրոց առաքելոց սուտ և կեղծաւոր պատգամաւորացն Լովացիք ոչ գան ի հաշտութիւն և ոչ բանան զեկեղեցին՝ այնուհետև գնաց առ եկեղեցականս Փռանկաց, որք կան ի մէջ քաղաքին Լովայ և մանաւանդ առ այնոսիկ, որք ի կարգէն Եզվայիթայ են, միաբանեցաւ ընդ նոսա և ետ զձեռագիր անլուծանելի. «Ես Նիկոլայոս եպիսկոպոս Հայոց իմովս կամաւ միաբանեցայ ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ և մտի ի հնազանդութիւն փափին ամեն հետևելովքն իմովք, կատարել զամենայն հրամանս, որք առ ի նմանէ»։ Ի վերայ այսորիկ յարեաւ գլխաւորն Եզվայիթայ կարգին, էառ և զայլ ևս եկեղեցականս յայլոց ևս կարգացն, առին ընդ ինքեանս և զՆիկոլ եպիսկոպոսն Հայոց և տարան առ արքեպիսկոպոսն իւրեանց։ Եւ նա սոքօք առաքեաց զպատգամս առ իշխան քաղաքին, զի հրամայեսցէ ժողովրդոցն Հայոց՝ կամ հնազանդեսցին եպիսկոպոսին իւրեանց և բացցեն զեկեղեցին, և կամ ելեալ յատեան դատաստանի միմեանց յանդիման լիցին։ Եւ ըստ հրամանի արհիեպիսկոպոսին արար իշխանն. բայց ժողովուրդքն Հայոց ոչ զեկեղեցին բացին և ոչ ի դատաստան եկին։ Մինչև երեք անգամ այսպէս կրկնեաց իշխանն, և Հայք ոչ զեկեղեցին բացին և ոչ ի դատաստան եկին։

Ապա յաւուր միում ժողովեցան բազում եկեղեցականք յԵզվայիթայ կարգէն, նաև յայլոցն ևս կարգացն՝ առին և զկարգաւորս ի նմանէ. գնացին առ իշխան քաղաքին և առ դատաւորս՝ առին ի նոցանէ զզօրականս և զդատաւորս ընդ իւրեանս. սոքա ամենեքեան եկին ի դուռն եկեղեցւոյն Հայոց, զոր իշխանք Հայոց փակեալ էին։ Եւ առաքեցին առ իշխանս Հայոց, զի կամ ինքեանք եկեալ բացցեն զդուռն եկեղեցւոյն և կամ զբանալին առաքեսցեն։ Եւ նոքա ոչ ինքեանք եկին և ոչ զբանալին առաքեցին։ Յայնժամ նոքա, որք եկեալք էին՝ հարեալ խորտակեցին զդուռն եկեղեցւոյն և առեալ ըզՆիկօլ եպիսկոպոսն մուծին յեկեղեցին և ի նա յանձնեցին զեկեղեցին ամէն ընչիւք, որ վերաբերի առ եկեղեցի։ Այնուհետև եղեալ զօրականացն Փռանկաց ի խնդիր երիցանց և իշխանաց Հայոց՝ զի իշխանական բռնութեամբ կալեալ արկանիցեն ի բանտս և ի տուգանս։ Եւ նոքա փախուցեալք՝ թաքեան և ոչ բնաւ երևեցան։ Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն կայր գանձատուն, և ի նմա գիրք և անօթք յոյժ բազումք՝ գրեանք աւելի քան զհազար փերթ, ամենեքեան ընտիրք և պատուականք և վարդապետականք, յորս էին ոսկետուփ Աստուածաշունչք և Աւետարանք և Շարակնոցք և այլք գրեանք բազումք. սոյնպէս և անօթք, սկիհք և խաչք, քշոցք և բուրվառք, կանթեղք և աշտանակք, շուրջառք և եմիփորոնք, թագք և վակասք, սուրբ նշանք և սրբոց նշխարք. և որ ի Հարց և ի հաւուց, ի վաղեմի և ի նախկին թագաւորաց ունէին մուրհակք և նոմոսք, և այլ ևս ինչ յոյժ բազում՝ սոքա ամենեքեան ի մէջ եկեղեցւոյն էին ի նոյն գանձատանն, զորս գրաւեաց ընդ իւրով իշխանութեամբն Նիկօլն։ Ոչ միայն զայս եկեղեցիս, այլ և զայլ եկեղեցիսն և վանորայսն, որք ի քաղաքին և որք շուրջ զքաղաքաւն էին՝ և զամենայն աւանդս նոցա, զտունս և զանդաստանս, զաղօրիս և զխանութըս կալաւ եպիսկոպոսն ընդ իւրով իշխանութեամբն ասելով. Ես եմ եպիսկոպոս, իմ են եկեղեցիք ամենեքեանք և աւանդք իւրեանց։ Իսկ Խաչատուր վարդապետն և ամենայն ժողովուրդքն Հայոց, որք ի Լվով կային՝ մնացին արտաքոյ եկեղեցւոյ. քանզի թէ մտանէին յեկեղեցին՝ հարկ էր նոցա մտա-

նել ընդ իշխանութեամբ փափին և ընդունիլ զնորին դաւանութիւնն, այլ և պարտ էր հնազանդիլ Նիկօլայի եպիսկոպոսին։ Եւ Լովացիք ոչ ախորժէին զայսոսիկ, վասն որոյ եղեն վարանեալք և տարակուսեալք և ոչ կարէին գտանել զճար ինչ։ Եւ մնացին ժողովուրդքն Հայոց, որք ի Լով քաղաքին էին՝ առանց եկեղեցւոյ։

Յետ զի վարդապետն Խաչատուր ել ի քաղաքէն և գնաց ի Սուրբ Խաչ կոչեալ վանքն. իսկ ի ժողովրդոցն ով ոք որ կամէր գնալ առ նա՝ համարձակութեամբ գնայր և գայր։ Եւ ահա յաւուր միում եկին բազում զինուորք և զօրականք զինուք և պատրաստութեամբ և շուրջանակի պատեցին ըզվանսն։ Եւ ի հարցանելն տեսողացն՝ պատասխանէին զինուորքն, թէ ի Թուրքաց աշխարհէն չաշուտ է եկեալ և ահա ի յայս տեղս է. կամիմք ըմբռնել զնա։ Իբրև սուղ ինչ ժամս էանց ի վերայ և տեսին, զի ահա եկն Նիկօլ եպիսկոպոսն իւրովք սպասաւորօքն և փառօք։ Եւ ի մերձենալն իւր առ զինուորսն հարցանէր ցնոսա, թէ վասն է՞ր ժողովեալ էք աստ. ասեն զինուորքն. Ի Թուրքաց աշխարհէն չաշուտ եկեալ է աստ. կամիմք ըմբռնել զնա։ Առ որս ասաց Նիկօլ. Ոչ է մարթ և պատշաճ ըմբռնելն ձեր զնա, այլ դուք դարձարուք և գնացէք ի տեղիս ձեր՝ և ես գնացեալ տեսանեմ և խօսիմ ընդ նմա։ Եւ զինուորքն ամենեքեան իսկոյն ցրուեցան և գնացին։ Իբրև այսպէս եղև զրաւ գործոյն՝ որոյ վասն կարծեցեալ եղև ի ժողովրդոցն Հայոց, թէ ի հնարից եպիսկոպոսին եկեալ էին զինուորքն վասն ըմբռնեցուցանելոյ զվարդապետն։ Իսկ եպիսկոպոսն գնաց առ վարդապետն, էառ զնա անտի և եբեր ընդ իւր ի քաղաքն։ Եւ մինչ էր վարդապետն ի քաղաքին՝ հանապազ գային առ նա աբեղայք և այլք ոմանք ի Փռանկաց և առնէին զհակաճառութիւն ընդ վարդապետին ի վերայ երկու բնութեան և մէկ բնութեան և իբրև եւտիքէական հերձուածողին խոտորեալ զՀայս՝ և ի տգիտութենէ և յիմարութենէ մոլորեալ։ Իսկ վարդապետին միածելով զգործս անցելոյն և խորհելով զապառնւոյն և տեսանելով զներկային՝ գիտաց, զի ոչ գոյ ինչ օգուտ, այլ զուր աշխատանք և ի նանիր վաստակ. վասն որոյ ելեալ ի Լովայ և

գնաց զճանապարհս իւր, մինչև եկեալ էհաս յէջմիածին առ Մովսէս կաթուղիկոսն և առ այլ վարդապետսն, որք ամենեքեան ցաւագին սրտիւ, արտասուաթոր աչօք սգային վասն ազգին Հայոց, որք էին ի Նոր քաղաքին, թէ զիարդ լինի փրկութիւն նոցա։

Եւ որպէս Տէրն Քրիստոս ասաց. «Նախ զհզօրն կապեսցէ և ապա զտունն նորա աւար հարկանիցէ»՝ այսպէս արար և Նիկոլ եպիսկոպոսն։ Զի յետ գնալոյ վարդապետին, որպէս ըզ-գազանն տեսլեանն Դանիէլի, սկսաւ զամենայն ժողովուրդն և զզանձս և զամենայն ինչս եկեղեցւոյն ուտել և մանրել և զմնացորդսն առ ոտս արկանել։ Քանզի որպէս ի ժամանակս կռապաշտ թագաւորացն ունէին քրիստոնեայքն զհալածանս՝ այսպէս և յայսմ ժամանակի եղև ի վերայ ազգին Հայոց, բնակելոցն ի Նոր քաղաքին։ Քանզի կարի զօրութեամբ զօ-րացաւ Նիկոլ եպիսկոպոսն և բռնացաւ ի վերայ ժողովրդեանն Հայոց. կալեալ զերիցունս, առ ով ոք և գտանէր սուղ ինչ վնաս և արկանէր ի բանտ և առնոյր ի նոցանէ զտուգանս զերիս հարիւր և չորս հարիւր ղուռուշս. նոյնպէս և զեղ-խանս, որք և դատաւորք էին կարգեալք՝ կալեալ տուգանէր։ Եւ հասարակ զամենայն ժողովուրդսն վտանկէր. ոչ թողոյր ի թաղել զմեռեալսն վասն զանձի. և յորժամ առնոյր զզանձս ըստ հաճոյից կամաց իւրոց՝ ապա տայր զհրաման թաղելոյ և զտեղի գերեզմանի առ ի թաղել։ Եւ յետ թաղելոյն՝ յորժամ զտապանաքարն ի վերայ գերեզմանին կամէին դնել՝ յայնմանէ պատճառէ միւսանգամ առնոյր զզանձս և ապա հրաման տայր դնել զքարն։ Այն պատճառի վասն և պսակք և մկրտու-թիւնք խափանեցան, զորս տարեալ յայլ քաղաքս՝ պսակէին և մկրտէին, և զմեռեալս յայլ քաղաքս տարեալ թաղէին։ Եւ զայսոսիկ առնէին ի ծածուկ՝ թաքց դիտելոյ եպիսկո-պոսին։ Եւ յորժամ իմանայր՝ մեծաւ ցասմամբ զայրանայր և ըմբռնէր զերէցն և զալարօղ արսն, բազում խոշտանգանօք չարչարէր և զծանրագոյն տուգանս առնոյր։

Նոյն երբեմն՝ զի զոմն երիտասարդ կամեցան պսակել ի ծածուկ՝ թաքց դիտելոյ եպիսկոպոսին. որոյ վասն երեք քա-հանայք բերին, զի ի տան անդր արասցեն զպսակն։ Եւ ծա-

նուցեալ եղև այս եպիսկոպոսին, որոյ առաքեալ զօրականս ունել զերիցունսն և զտեարս Հայաստանեայցն և արկանել ի բանտ։ Ամին իւրաց իրազգած եղեալ տեարց Հայաստանեայցն և երիցանցն՝ առ երկիւղէն սկսան թաքչել. զոմն յերիցանցն եդին ի մէջ սնդուկի և կողպեցին, իբր թէ կահք և զարդք կանայցի դոլ, և երկուքն յերիցանցն մտին ի մէջ սօբային, որ շինեալ էին ի մէջ տանն վասն Հրավառութեան։ Իսկ զօրականացն ի յուզելն և ի խնդրելն զերիցունսն՝ գտին ի մէջ սօբային, հանին զնոսա ի սօբայէն և կապեցին ձեռս ի յետս, գլխիբաց և բոկոտամբ, սևացեալ երեսօք և մարմնով, զի մուր սօբային սևացուցեալ էր զնոսա. և այնպէս տարան զնոսա առաջի եպիսկոպոսին։ Եւ եպիսկոպոսն յետ բազմաց անարգանաց և սպառնալեաց էարկ զերիցունսն և զտեարս Հայաստանեայցն ի բանտ. և էառ զչորս հարիւր ղուռուշ յերիցանցն, և զչորս հարիւր ղուռուշ ի տեարց Հայաստանեայց՝ և ապա եթող, որք գնացեալք արարին զհարսանիսն։ Եւ բազում տղայք մեռանէին առանց մկրտութեան, և բազում տղայք կային անմկրտեալք հնդետասան և վեշտասանամեայ, բազում հիւանդք առանց հաղորդութեան մեռանէին և բազում մեռեալք մնային անթաղք յամս բազումս։ Դնէին զմեռեալսն ի մէջ փայտեայ տապանի և լնուին զտապանսն կրով՝ մինչև որ ծածկէր զմեռեալսն, և դնէին ի ցուրտ տեղիս և պահէին՝ սպասելով ազատութեան Տեառն։ Եւ բովանդակ եօթն խորհուրդ եկեղեցւոյ և ամենայն ժամակարգութիւն խափանեցաւ։ Եւ մնացին ողորմելի ժողովուրդքն ի մէջ անհնարնեղութեանց՝ առաւել քան զոր ի ժամանակս կռապաշտութեանն։

Ապա ժողովուրդքն յաղագս յոքնակի նեղութեանց իւրեանց բողոք բարձին ի սուրբ աթոռն Էջմիածին. վասն զի տէր Սիմէոն անուամբ զոմն քահանայ և զերևելի այր մի աշխարհական առաքեցին առ կաթուղիկոսն տէր Մովսէս, զի հոգասցէ և հնարեսցէ նոցա փրկութիւն։ Եւ կաթուղիկոսն գրեաց զնամակս խոհեմականս և լի իմաստութեամբ, խոնարհ և մաղթողական բանիւ առ թագաւորն Լէհաց և առ նորին իշխանսն և առ արքեպիսկոպոսն քաղաքին Լովայ, որ յաղ-

գէն Փռանկաց, նաև առ փափն, և խնդրեաց՝ թէ ողորմեցա-
րուք տառապելոյ ժողովրդեանն և շնորհեցէք զեկեղեցին են-
քեանց և մի խափանէք զլօթն խորհուրդ եկեղեցւոյ, զոր ոչ
է պատեհ առնել քահանայից Քրիստոսի։ Իբրև հասին Նո-
մուքս այսրէն ի Լով քաղաք, և ժողովուրդքն Հայոց տա-
րեալ մատուցին իւրաքանչիւր տեարց, թագաւորին և այլոց։
Եւ նոքա հրամայեցին թարգմանել ի գիր և ի բարբառ Իլա-
խաց. որոց յընթեռնուլն հաճեալ հաւանեցին ամեն բանից և
ուղղութեանց։ Որոց բանից վերայ գթացաւ սիրտ թագա-
ւորին, որոյ անուն էր Վլատիսլաւ, զոր և հրամայեաց, թէ
տուք զեկեղեցին Հայոց յինքեանս։ Բայց Յեզվայիդայք ընդ-
դիմացան և ոչ թողին, ասելով թագաւորին. Այս եկեղեցական
և հոգևորական գործ է, որ վերաբերի առ փափն և առ արքե-
պիսկոպոսն, և նոքա պարտին հոգալ զնա, որոց անկ է և պա-
տեհ, և ոչ քեզ, որ մարմնաւոր թագաւոր ես. վասն որոյ ոչ
է քեզ պատեհ խառնել յայս գործ, որ է հոգևոր։ Եւ թա-
գաւորն վասն գթալոյ ի տառապանս ժողովրդեանն Հայոց,
խնդրեաց յարքեպիսկոպոսէն իւրեանց տալ զեկեղեցին Հայոց.
սմին ևս ընդդիմացան Եզվայիդայքն և ոչ թողին տալ։ Եւ
վասն առաւել գթալոյ թագաւորին ի վերայ Հայոց՝ ինքն
թագաւորն յարեաւ և գնաց յեկեղեցին Հայոց, զի տացէ
զեկեղեցին Հայոց յինքեանս ի Հայս։ Իբրև զայն դիտաց
Նիկոլ եպիսկոպոսն՝ իսկոյն զգեցաւ զգեստս պատարագի, և
բարձեալ զհաղորդ պատարագին ի վերայ գլխոյ իւրոյ և ելեալ
եկն ընդ առաջ թագաւորին, որում ի տեսանելն թագաւորին
զարհուրեցաւ ի տէրունական խորհրդոյն և ոչ ինչ զօրեաց
առնել. այլ թողեալ զամենայն՝ դարձաւ ի տեղի իւր և յա-
պարանս։

Ապա հարկ եղև Հայոց գնալ ի Հռոմ առ փափն, զոր
և բազում աղաչանօք առին զթուղթս բարեխօսութեան ի թա-
գաւորէն և յարքեպիսկոպոսէն առ փափն, և գնացին ի Հռոմ։
Եւ տուն ի փափն նախ զխնդրանաց թուղթն Մօսէսի կաթու-
ղիկոսին և ապա զթագաւորին և զարքեպիսկոպոսին։ Իբրև
ետես Նիկոլ եպիսկոպոսն, թէ ժողովուրդքն գնացին ի Հռոմ՝
գնաց ինքն ևս ի Հռոմ. և անդ ևս անիրաւ Եզվայիդայքն

ներհակացան Հայոց և ձախեցին զբանս նոցա, որ ոչ եղև տուեալ եկեղեցին Հայոց. զոր և ունայն դարձան ողորմելի ժողովուրդքն և եկին ի Լվով։ Դարձաւ և Նիկօլ եպիսկոպոսն ի Հռոմայ և եկն ի Լվով։ Եւ կայր ըստ առաջնոյ կարգին՝ վտանգելով զժողովուրդսն և ևս անառակութեամբ։

Թող զառաջինն՝ երկիցս և երիցս ևս առաքեցին Լվովացիք զքահանայս և զերեսփոխանս յԷջմիածին առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս. զի Մովսէս կաթուղիկոսն վախճանեալ էր և Փիլիպպոս կաթուղիկոսն բազում անգամ զանազան կերպիւ զթուղթս գրեաց ի Լվով և յիւրոց աշակերտաց և վարդապետաց առաքեաց ի Լվով. սակայն այնու ևս ոչ եղև օգտութիւն ինչ Հայոց ժողովրդեանն։ Այլ և ի Լվովայ քաղաքէն եկեղեցականք այրք բարեպաշտօնք, որք էին աբեղայք և երիցունք, դրոց աշակերտք, վասն այսոցիկ հալածանացս եկին յԷջմիածին և անդէն բնակեալ կացին. որք էին ուղիղք նշանաւոր արանց, յորոց զոմանս ձեռնադրեաց Փիլիպպոս կաթուղիկոսն եպիսկոպոս Լվովայ և առաքեաց անդ առ ի հովուել զժողովուրդսն. սակայն և այնու ևս ոչ եղև օգտութիւն ինչ ժողովրդեանն Լվովայ։ Այլ և ի սոյն ժամանակի ի կարգէն Դոմինիկոսի Պօղոս անուամբ վարդապետ ոմն՝ այր իմաստուն և երևելի յազգէն Փռանկաց, եկն յերկիրն Նախչուանայ ի մէջ ախթարմայիցն, որք անդ կան։ Եւ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն զբազում սէր և զբարեկամութիւնս արար ընդ Պօղոսին այն վասն օգտի ժողովրդեանն մերոյ և փրկութեան եկեղեցւոյն Լվովայ։ Եւ Պօղոսն այն յետ կատարման գործոյ իւրոյ կամեցաւ գնալ ի Հռոմ։ Եւ գնալով զճանապարհս իւր՝ հանդիպեցաւ ի Լվով քաղաք. և Լվովայիք ևս բազում աղաչանօք խնդրեցին ի Պօղոսէ և զբազում մեծարանս արարին նմա, և զգանձս ևս յոլովս առ ի թոշակ ճանապարհի ետուն նմա, զի թերևս զօգնութիւն ինչ հնարեսցէ նոցա ի դուռն փափին։ Եւ յորժամ էհաս Պօղոս ի Հռոմ՝ և մինչ նա ըզբանս ինչ բարեխօսութեան վասն Հայոց առաջարկեալ էր և խօսէր ի դուռն փափին՝ մաղձաղակի գնաց զկնի նորա և Նիկօլ եպիսկոպոսն ի Հռոմ ի դուռն փափին և խափանեաց զօգնութիւն Պօղոսի ձեռնտուութեամբ Եզվայիթոյն։ Եւ այսպէս յա-

մեն կողմանց խափանեցաւ փրկութիւն և օգնութիւն տառապեալ ժողովրդեան Լւովայ քաղաքին։ Եւ ընդ Պօղոսին գնացողքն տրտում և ունայն դարձան անտի։ Եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն ևս դարձաւ ի Հռոմայ և եկն ի Լւով քաղաք. և կեայր ըստ առաջնոյ վարուց իւրոց՝ և ևս առաւել անառակ։ Եւ զվերոյասացեալ գրեանսն և զսրբութեան անօթսն և զամենայն աւանդս եկեղեցւոյն, զորս վաճառեաց և զորս կաշառս բաշխեաց և զորս ձեռամբ Հրէից խորտակեալ արար զարծաթ և վաճառեաց։ Եւ զայնքան զբազում և զանթուելի զինչսն և զգանձսն ցիր և ցան արարեալ՝ բնաւին վատնեաց, որ ոչինչ մնաց՝ միայն լոկ դատարկ քարեայ եկեղեցին. զի կեայր անառակ և զեղխ և շուայտ վարուք, յայտնի և համարձակ՝ յոչ ումեքէ վեհերելով։ Եւ բազում գրեանք և անօթք ի նորին վաճառելոցն եկին յերկիրս Հայոց և առ մեզ հասին. զորս վաճառականք գնով առեալ բերին, որ սքանչելի էր տեսողացն։

Եւ ողորմելի ժողովուրդքն Լւովայ զվտանգս և զչարչարանս բազումս կրեցին վասն զեօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ խափանելոյն։ Եւ բազում արք երկիւղածք և վրէժխնդիրք հայրենեաց օրինաց մեկնեցան ի տանց և ի տեղեաց՝ և ելեալք ի բնիկ աշխարհէն հեռացան՝ անջատեալք յընտանեաց և յազգաց, պանդուխտք և նժդեհք շրջագայեալք յօտար աշխարհի. և այնպիսեաւ կենօք հեծելով և յոգւոց հանելով վախճանեցան։ Եւ զայլ ևս չարչարանս և զնեղութիւնս յոքնակի կրեցին ժողովուրդքն Հայոց, զի հալածումն մեծ էր ի վերայ նոցա. որք և զրկեցան յեկեղեցւոյն իւրեանց և յայնքանեաց ստացուածոցն. և իւրեանց ևս զգանձս վատնեցին ի դրունս իշխանաց և Թագաւորաց և աստ և անդ յուղեգնացութիւնս։ Եւ այնքան աշխատեցան երկոքին կողմանքն՝ այսինքն Նիկոլն և ժողովուրդքն՝ զի լքան ի բազմօրակի հնարագործութեանց և ի բազմաժամանակեայ ներհակութեանց. քանզի սկիզբն խռովութեանս եղև ի հազար և եօթանասուն և ինն թուին, որ զեկեղեցին յափշտակեաց Նիկոլն. և մնացին այնպէս մինչ որ հասին ի հազար և հարիւր և երկու թիւն մեր։

Յորում ժամանակի տէր Փիլիպպոս, կաթուղիկոսն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, գնաց յԵրուսաղէմ, և անտի եկն ի

մեծահանդէս քաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս, որոյ զոլստեան համբաւն հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, նաև ի Լվով քաղաք ևս եհաս։

Ի սոյն ժամանակի հանճարեղ խորհրդական Նիկոլ եպիսկոպոսն նկատեալ տեսութեամբ իւրոց մտաց, թէ ժողովուրդքն այնքան չարչարեցան և ոչ կասեցան ի բիրտ կամաց իւրեանց, այլ տակաւին ի նոյն կամս յամառեալք կան՝ վասն որոյ խորհեցաւ գնալ ի Կոստանդնուպոլիս առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս, զի թերևս բարձցի յինքենէ անունն բանադրեցելոյ, նաև ընկալցի ի նմանէ ի վերայ ժողովրդեանն զթուղթ օրհնութեան և առ ինքն հնազանդութեան։ Բայց զի էր դատարկ և ունայն ի դոյից և ոչ ունէր զպաշար ճանապարհի՝ վասն որոյ խորհէր գտանել սմին հնար. զոր և եգիտ այսպիսաւ կերպիւ. Եւ էր ի Թոխաթ քաղաքի յազգէն Հայոց այր ոմն երևելի և անուանի, որոյ անունն էր մահդասի Մարկոս, որ եւ զգանձս յոլովս Սիմօն անուամբ որդւոյ իւրոյ և առաքեաց յաշխարհն Իլախաց վաճառականութեան աղագաւ։ Եւ Սիմոնս այս եկեալ եհաս ի Լվով քաղաք, հանապազ ուտէր և ըմպէր և կեայր ի խրախութեան. նաև եղև ծանօթ և բարեկամ ընդ Նիկոլայի եպիսկոպոսին, զոր և խոստացաւ եպիսկոպոսին և ասաց. Թէ ունիս զկամս գնալոյ առ կաթուղիկոսն՝ մի՛ հոգար վասն պաշարի, զի որքան և պիտոյասցի քեզ դրամ վասն ճանապարհի՝ զամենայն ես տամ։ Զոր և ըստ իւրում խոստմանն ետ եպիսկոպոսին զերկուս հազար դուռուշ նաղտ դրամ. իբրև զայն էառ եպիսկոպոսն՝ ապա ելեալ ի Լվովայ եկն ի Բուդդան և գնայր առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս։

Զայս տեսեալ ժողովրդականացն Հայոց, որք ի Լվով, թէ գնաց Նիկոլ եպիսկոպոսն առ կաթուղիկոսն՝ սահմանեցին և նոքա զայր ոմն երևելի յիւրեանց կողմանէ, որ էր մի ի դատաւորացն Հայոց՝ որոյ անունն էր Խաչկօ, գնալ առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս՝ տուեալ նմա զգրեալ թուղթս և ըղպատուիրեալ բանս բազումս։ Եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն և Խաչկօ դատաւորն որիշ ի միմեանց գնացեալ հասին ի Կոստանդնուպոլիս և պատահեցան կաթուղիկոսին։

Եւ ի յոլով աւուրս զկնի բազում խօսից և գործոց կա-

տարումն գործոյն այն եղև, զի կաթուղիկոսն Փիլիպպոս Հրամայեաց, զի զքանս չորս գլխով յանձն առցէ Նիկոլ եպիսկոպոսն և զայն ձեռնագրով իւրով դրոշմեսցէ և տացէ Փիլիպպոսի կաթուղիկոսին.

Նախ՝ զի զդաւանութիւն Լուսաւորչին և զնորին աթոռակալ Հայրապետացն դաւանեալ խոստովանեսցի Նիկոլն և իւր Հետեւողքն, այսինքն եկեղեցականք և աշխարհականք։

Երկրորդ՝ զի զարարողութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արասցէ ինքն և իւր Հետեւողքն։

Երրորդ՝ զի զկնի վախճանի Նիկոլին՝ ի տեղի Նիկոլին եպիսկոպոս նստօղն ի կաթուղիկոսէն Էջմիածնի լինիցի օծեալ եպիսկոպոս և նորին Հրամանաւն նստցի ի նոյն վիճակին և նոյն կաթուղիկոսին Հնազանդ և Հետեւօղ լիցի։

Չորրորդ՝ զի ինքն Նիկոլն միայն յիշեսցէ զանուն փափին, և զայն ևս ի պատարագն միայն և ոչ յայլ ինչ բանս և յարարողութիւնս։ Նաև մի՛ խառնեսցէ զջուր ի բաժակ սրբոյ պատարագին։ Իսկ յեկեղեցական ժառանգաւորաց և ի կղերիկոսաց ոչ ոք բնաւ յիշեսցէ զանուն փափին. սոյնպէս և մի՛ յիշեսցէ զկնի Նիկոլին նստօղ եպիսկոպոսն զանուն փափին ամենևին, ոչ ի բանս և ոչ ի գործս, այլ միայն Նիկոլն՝ և զայն ևս ի պատարագն միայն։ Եւ վասն յիշելոյ զանուն փափին Նիկոլն ինքն խնդրեաց ի կաթուղիկոսէն, զի այնմ միայն ներումն արասցէ. քանզի Նիկոլն ասաց, թէ ձեռնագրաւն, զոր ես տուեալ եմ Փռանկաց՝ ի կարգէ լուծանեն զիս, գուցէ մահապարտ ևս առնիցեն. վասն այսորիկ ներեաց կաթուղիկոսն։ Եւ զայս չորս բանս գրեալ ի քարտիսի, կնքով կնքեալ և ձեռնագրով դրոշմեալ՝ Նիկոլն ե.ո կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի և կաթուղիկոսն ետ Խաչիօ դատաւորին, զի ընդ իւր տարեալ ի քաղաքն Լով ի պահեստի ունիցին վասն առյապայն զգուշութեան։ Եւ ապա կաթուղիկոսն արձակեաց զՆիկոլն ի կապանաց բանադրանաց և ետ նմա զնոմոս եպիսկոպոսական իշխանութեան իշխել ի վերայ ժողովրդոցն Լովայ։ Եւ պատուիրեաց նմա, զի զգաստացեալ ի թափառական և ի խէնէշ վարուց իւրոց՝ եկեսցէ ի կրօնս և ի բարեշաւիղ ճանապարհս արդարութեան, որ վայել է անուան և աստիճա-

նի եպիսկոպոսութեան։ Եւ Նիկող եպիսկոպոսն զամենայն հրամանս կաթուղիկոսին հոգւով չափ և յօժար կամօք յանձին կալեալ, և արձակեալ ի նմանէ՝ եկեալ էհաս ի Սիս քաղաք։

Եւ ժողովուրդքն Սսոյ համարէին, թէ զղջացեալ և թողեալ իցէ Նիկողն զթիւր վարս իւր. բայց տեսանէին, զի ի նոյն վարս կայ անփոփոխ։ Այլ և յիշէին զանչափ գանձուցն իւրեանց և զանօթոցն վատնումն և զբազմապատիկ նեղութիւնսն, զոր հասոյց նոցա եպիսկոպոսն Նիկող՝ այրեալ խորովեալ տոչորէին սիրտք նոցա վասն այնորիկ ոչ կամէին միաբանիլ ընդ նմա։ Նա ևս առաւել փախչէին և կամէին նզովլինիլ ի նմանէ։

Եւ մինչ տակաւին ոչ էր գնացեալ Նիկող եպիսկոպոսն ի Կոստանդնուպօլիս՝ Փիլիպպոս կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլսէ զոմն վարդապետ յիւրոց աշակերտաց, որոյ անունն էր Յօհան վարդապետ, որ էր տեղեաւ յԱրղնւոյ՝ այր փառթամ իմաստութեամբ և հանճարեղ բանիւ, առաքեաց գնալ ի Սիս, զի թերևս զուն գործեալ հնար իմն փրկութեան գտանիցէ եկեղեցեաց նոցա։ Եւ ի գնալն Յօհաննու վարդապետին ի Սիս և ի գալն եպիսկոպոսին ի Կոստանդնուպօլիս՝ ի ճանապարհին պատահեցան միմեանց։ և Նիկող եպիսկոպոսն ի Յօհանէ վարդապետէն ևս էառ զթուղթ առ կաթուղիկոսն վասն ինքեան յանձնարարութեան և գնաց առ կաթուղիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս։ Իսկ Յօհան վարդապետն հասեալ ի Սիս մնաց անդէն, մինչ որ Նիկող եպիսկոպոսն և Խաչկապատուոյն ի Կոստանդնուպօլսէ դարձան և եկին ի Սիս։

Իբրև ետես Յօհան վարդապետն, թէ ընդդիմանան ժողովուրդքն եպիսկոպոսին և ոչ կամին հնազանդիլ նմա՝ սկսաւ միջնորդել ի մէջ ժողովրդեանն և Նիկողին վասն բառնալոյ զբազմաժամանակեայ զաղմուկն և զխռովութիւնն։ Եւ զբազում աւուրս բազում խրատով, քարոզիւ և դասու և առանձնակի խօսելով ընդ ժողովրդեանն և ընդ եպիսկոպոսին՝ բազում ջանիւ և յոլով աշխատութեամբ հազիւ թէ կարաց հաւանեցուցանել զժողովուրդն հնազանդել եպիսկոպոսին։ Ապա ի միասին առեալ Յօհան վարդապետն զժողովուրդն և զեպիսկո-

պօսն բերեալ էմոյծ յեկեղեցին իւրեանց, զոր յափշտակեալ էր եպիսկոպոսն։ Եւ եղև ի մտանել ժողովրդեանն յեկեղեցին՝ որպէս վխտանումն գառանց ի հօտս ոչխարաց մայց իւրեանց, զուարթումն և զոչումն և ողբումն և աղիողորմ լաց և փղձկեալ սրտիւ յորդառատ արտասուս հեղուլ ժողովրդոցն յաչաց իւրեանց մեծաւ հառաչմամբ, վասն տարփալի կարօտանաց և փափագանաց որ առ եկեղեցին իւրեանց. և անդէն յեկեղեցւոջ ի նոյն ժամուն սկսաւ Յօհան վարդապետն մխիթարել զժողովուրդն յաստուածայնոց գրոց և ի փառուց և յօրհնակաց սրբոց, որոյ բանից վերայ զովանայր սիրտ ժողովրդոց. և ածեալ ի համբոյր հաշտութեան զամենեսեան ընդ եպիսկոպոսին։ Եւ ժողովուրդքն և եպիսկոպոսն մխիթարեալ ուրախացան ընդ սրբոյս վարդապետին և գոհութեամբ օրհնէին զԱստուած։

Եւ էհաս համբաւ հաշտութեանս առ թագաւորն Լեհաց, որոյ անուննն էր Եան Գեաժիմիր. քանզի ի քաղաքն Լվով էր թագաւորն յաւուրսս յայսոսիկ. որ և կոչեաց թագաւորն առ ինքն զՅօհան վարդապետն և առանձինն ի սենեկի խօսեցաւ ընդ նմա զբանս բազումս և լուաւ զպատասխանիս հանճարեղս և համեղս բանիւ։ Եւ սիրեաց թագաւորն զվարդապետն և զշնորհակալութիւն արար նմա վասն միջնորդութեան և հաշտեցուցանելոյն զժողովուրդն և զեպիսկոպոսն և զբազմաժամանակեայ խռովութիւնն բառնալոյն։ Եւ մնաց անդէն վարդապետն Յօհան ամ մի ողջոյն և ապա դարձաւ և եկն ի սուրբ Էջմիածինն։ Իսկ ժողովուրդքն Լվովայ և Նիկօլ եպիսկոպոսն կան ի վերայ նոյն պայմանադրութեանն, զոր սահմանեցին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն և Յօհան վարդապետն մինչև ցայսօր, յորում զպատմութիւնս շարագրեցաք՝ ի թուականիս մերում հազար և հարիւր և ինն, ի Մայիսի ամսոյ տասն։ Եւ խնդրեսցուք ի Քրիստոսէ, զի առ յապայն խաղաղութեամբ և սիրով պահեսցէ ի հաճոյս բարեաւք կամաց իւրոց և ի գովեստ անուան իւրոյ օրհնելոյն յաւիտեանս. Ամէն։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ։

Գիրք պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դաւրիժեցւոյ։ Յամսթէլօդամում 1669։

Պատմութիւն Հայոց Միք. վարդապետի Չամչեան Հատոր Գ. Գլ. ԻԸ. Վենետիկ 1784։

Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան Հ. Մինասայ Բժշկեան. Վենետիկ Ի վանս սուրբ Ղազարու. 1830։

Հնախօսութիւն Հայաստանի. Ղ. Վ. Ինճիճեան Վենետիկ 1835 Հտ. Ա. էջք 343—349.

Նիկոլ եպիսկոպոս և հալածանք նորա ընդդէմ Հայկազանց Լեհաստանի։ «Մասեաց Աղաւնի» 1857։

Միջնադէպ Հայոց ազգի պատմութենէն։ Նիկոլ կամ Հայոց ազգի կրած տարաբաղդութիւնքը Լեհաստանի մէջ։ Աշխատասիրեաց վերջը կիմանաք։ Ս. Պետերբուրգ. 1864։

Նամակք Մուրադեան Մելքիսեդեկ վարդապետի. «Մասիս» 1874, թ. 1492, 1516, 1517։

Տեղեկագրութիւն Հայոց գաղթականութեան որք ի Մոլտօ-Վալաքիա, Հունգարիա և ի Լեհաստան։ Ուղևորութիւն յամին 1876 Արշակայ Մ. Ալթունեան։ Փօքշան 1877։

Նիկոլ եպիսկոպոս և Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն, Գաբրիէլի արքեպիսկոպոսի Այվազեան. «Արարատ» 1877, թ. Ա.—Ի։

Նոյնն տպեալ առանձինն ի Վաղարշապատ. 1877։

Վահան վ. Բաստամեանց քննութիւն դատաստանագրոյն

*

Հայոց Եվլօվայ, ի յառաջաբանի «Դատաստանագրոց Մխիթարայ Գօշի։ Փորձ, 1879, թ 6.

Historia Armenorum Transilvaniae· · · · per Christophorum Lukasci. Viennae 1859։

Le Catholicisme Romain en Russie, par M. le Comte Dmitry Tolstoy. 2t. Paris. 1864·

Sadok Baracz. Pamietnik Dziejòw Polskich. We Lwowie. 1855.

» Zywoty slawnich Ormian w Polsce. We Lwowie 1864.

» Rys Dziejòw Ormianskich. Tarnopol 1869.

Nowe Opowiadania Historycsne D-r. Antoni Y. Wartabied, opowiadanie z dziejow Ormian polskich. Lwow, 1878.

Wiadomosc o Ormianach w Polszcze. Lwow, 1842.

Ormianskie nabozenstwo y wziwanie ludzi narodu tego zacnego do jednosci w wierze y w Milosci kosciola s. katholickiego Rzymskiego, napisane od X. Mattheusza Bembusa soc. Iesu. W Krakowie 1630.

Bischoff D-r, Ferdinand. Ueber das alte Recht der Armenier in Polen. Oesterr. Blätter für Literatur. (Beilage zur Wiener Zeitung, 1857, №№. 28, 33, 37, 39).

» Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864.

» Das alte Recht der Armenier in Polen, in Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissentchaften, Wien 1862, XL Band II Heft.

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ.	Տող.	Սխալ	Ուղիղ
21	29	*մինչև Տաղլովեց*	*մինչև յՏաղլովեց*
52	7—8	*արքեպիսկո-կոպոսին*	*արքեպիսկոպոսին*
54	2	*և զբարեկարգութեան*	*և զբարեկարգութիւն*
62	14	*ի վտարելոյ*	*ի վտարելն*
63	29	1665 *ամին*	1666 *ամին*
76	19	*ընկմելով*	*ընկզմելով*
82	13—13	*կենցառցաղէ*	*կենցաղէ*
94	9	*ըստ Լատինացւոց*	*ընդ Լատինացւոց*
108	1	*նաղ մեզ*	*նա զմեզ*
128	28	*պատճառք եղին*	*պատճառք եղև*
145	21	*և իւզ*	*այլ և իւղ*
149	8	*և զայն՝*	*և այն՝*
172	2	*յայլ հաւատն*	*յայլ հաւատս*
176	25	*Եպիփանեցւոյ. այլև կարդինալ*	*Եպիփանեցւոյ. այլև կարդինալք*
200	28—29	*Այլ ամենայն*	*Այս ամենայն*
203	28	*անդերձ յաւել-ուածովք*	*հանդերձ յաւել-ուածովք*
207	14	*զի զփոխանորդն ընտրեսցեն*	*զի մի ընտրեսցեն զփոխանորդն*
216	21	*իբրև ընկալաւ*	*ընկալեալ*
218	8	*ընդ կռունկն դառնալ*	*ընդ կրունկն դառնալ*
224	9	*դեսպանան*	*դեսպանաց*
238	27	*ազդեաց նմա*	*ազդեաց նմա*

ԿԱՐՃԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԶԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԷ ԶՍԿԶԲԱՆԷ ԵՒ ԶԾԱՒԱԼՄԱՆԷ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹԵԱՆՆ

ԱՌ ՀԱՅՍ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ, ԿԱԼԱՒԻՈՅ

ԵՒ ՄԵՐՁԱԿԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱՑ.

ԱՅԼ ԵՒ ԶՍԿԶԲԱՆԷ ԵՒ ԶԿԱՌՈՒՑՄԱՆԷ Ի ՊԷՏՍ ՆՈՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՊԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻՆ ԻԼՎՈՎԱՅ ԸՆԴ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՐՑ ԿՐՕՆԱՒՈՐԱՑ, ԹԷԱԳԻՆՔ ՀԱՄԱՐԱԿՕՐԷՆ ԿՈՉԵՑԵԼՈՑ.
ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՄՆ 1639, 81-Ն ԱՊՐԻԼԻ։

շարագրեալ է Տ. Ալէքսեայ Մարքեայ Պէտրօ,

որեալէ յեղափոխեալն առաւելութեան և դպրանոցին։

Հայաստան ժողովուրդ զուշ առ ինքն յանկուցանէ ըստ բազում մասանց, իմա վասն հնութեան իւրոյ, զի զծագումն և զանուն իւր ունի յԱրամայ, որդւոյ Սեմայ, որդւոյ Նոյի. վասն յոգունց նահատակաց, կուսանաց, վարդապետաց, զօրավարաց, թագաւորաց և իշխանաց, որ զարդք եղեն նմա. վասն բազմամարդութեան իւրեանց, ըստ որում գեր ի վերոյ են նոքա քան զբազում ժողովուրդս, զի ոչ միայն բնակեալ են ի բնիկ աշխարհին իւրեանց, համօրէն ի Մեծ Հայս, այլ և յոլովք ի նոցանէ սփռեալ են ի Պարսկաստան, ի Մարաստան, ի Միջագետս, յԱսորիս, ի փոքրն Ասիայ, ի Պոնտոս, ի Վրաստան, ի Մինգրէլիայ, յՌուսաս, ի Թրակիայ, ի Միւսիայ, ի Թաթարստան, ի Մոլդաւիայ, ի Վալախիայ և ի Լեհաստան, այլ և ի բազում քաղաքս մերոյս Իտալիոյ, ի Գաղղիայ, ի Սպանիայ, ի Գերմանիայ, ի Փորտուգալիայ, ի Հոլլանդայ, յԱնգղիայ ևս և ի կրկին Հնդիկս, յԱրևելեանն և յԱրևմտեանն։ Այս ժողովուրդ յամի Տեառն 262 դարձաւ ի սուրբ հաւատս ի ձեռն Գրիգորի, Լուսաւորիչն ընդհանրապէս կոչեցելոյ, որ եղև նոցա առաջին կաթուղիկոս. զի թէպէտ և յառաջագոյն, յամի մարդեղութեան 44 սուրբ առաքեալքն Թադէոս և Բարթուղիմէոս ծաւալեցին ի նոսա զլոյս հաւատոց, այլ դարձաւ ժողովուրդն անդրէն ի պաշտօն կռոց։ Կացին մնացին Հայք ի սրբութեան կաթողիկէ հաւատոյ մինչև ցամն 500, այլ յայսմ ամի կաթողիկոս նոցա Ներսէս Աշտարակեցի ըստ հրամանի և բուռն պատուիրանի արքային Պարսից, արար ժողով ի Դուին, կոչելով եպիսկոպոսունս տասն և մերժեաց անդ զժողովն Քաղկեդոնի, մի բնութիւն ասաց Քրիստոսի և յաւել ի Քերովբէական Երգս զՈր խաչեցար,—«Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր, սուրբ

և անմահ, «Որ խաւսեցաւ ձայն Տէր», վասն ցուցանելոյ զանբաժանելի գոլն Երրորդութեան, ըստ մոլորութեան Պետրոսի Փուլլոնի և այլոց հերետիկոսաց, և այսու հերձեալ անջատեաց զՀայս յընդհանրական եկեղեցւոյ։ Եւ թէպէտ յայնմհետէ և այսր դառնայր բազում անգամ ժողովուրդն ի սուրբ միութիւն, յայլ և այլ ժողովս, ջանիւք Ս. Առաքելական Աթոռոյն և ի ձեռն փութաջան վաստակոց բազմաց ի կաթողիկոսաց նոցա և թագաւորաց, իշխանաց, նա և կայսերացն Բիւզանդիոյ՝ այլ ըստ անհաշտ տնօրէնութեանն Աստուծոյ յաւար և յաւեր տուեալ ի ձեռս անօրինաց, Մեծ Հայք ի ձեռս Պարսից և Փոքրն՝ ի Տաճկաց, վասն զի ի պատճառս ամպամած խաւարին ոչ ծանեաւ զհզին արմատն հերձուածոյն, որպէս զի և զարդիս զհերձուածոյն զակատեալ է զհետ աշխարհն համօրէն և որոշեալ ի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, բաց ի միոյ գաւառէն Նախիջևանու ի Մեծն Հայս, որ ըստ հոգևորին հովուի ի հայրցն Դոմինիկեան կարգի, և յեկեղեցեաց ոմանց Հայոց ի Լեհաստանի, նորոգապէս ի միութիւն մտելոց, զորոց լեցին բանք յառաջիկայսդ։

Իբրև չոգաւ Ս. Գրիգոր ի Հռովմ հանդերձ Տրդատաւ, առաջին քրիստոնեայ թագաւորաւ զկնի Աբգարու, զոր և մկրտեալ էր ընդ ամենայն ժողովրդեանն՝ ընկալաւ ի Ս. պապէն Սեղբեստրեայ արտօնութիւնս մեծամեծս վասն ժողովրդեան իւրոյ և կոչեցաւ տիեզերական պատրիարք և առաքելական փոխանորդ յԱսիայ, (եթէ հաւատալոյ են բանք պատմագրաց Հայոց որ զայսմանէ ճառեն)։ Սոյն այս Ս. Գրիգոր և այլ կաթողիկոսք, յաջորդք նորա, որ նստէին ի թագաւորական քաղաքին Վաղարշապատու ի Մեծն Հայս, (որ աւերակ է զարդիս, բաց ի հոյակապ ապարանից կաթողիկոսացն և երից ամենաճոխ եկեղեցեաց, Ս. Հռիփսիմեայ, Ս. Գայիանեայ և Մայր եկեղեցւոյն, Էջմիածին կոչելոյ) — վարէին զտեսչութիւն եկեղեցւոյն ամս բազումս. այլ ապա ի պատճառս պատերազմաց և այլոց չարեաց և անցից ի վերայ հասելոց, ի չորիս կաթողիկոսութիւնս անջատեցաւ ժողովուրդն, այսինքն են կաթողիկոսն Էջմիածնի, ի Մեծն Հայս, ընդ իշխանութեամբ արքային Պարսից, բուն յաջորդ Ս. Գրիգորի ժառանգութեամբ Աթոռոյն. կաթողի-

կուսն Աղուանից, նոյնպէս ընդ լծով Պարսից, նուազագոյն ունելով սահման հոգևորի իւրոյ իշխանութեան. կաթողիկոսն Աղթամարայ առ եզր Վանայ ծովուն, ընդ լծով Տաճկաց և հուսկ ուրեմն կաթողիկոսն Սսոյ ի Կիլիկիա ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց, օրինաւոր յաջորդ Ս. Գրիգորի ի մէջ կաթողիկոսաց, որ փոխեաց աստ զաթոռ իւր, և ունի ընդ իւրով իշխանութեամբ քաղաքս բազումս գիւղօրեայս և վիճակս, այլև զԵրուսաղէմ, զՀալէպ և զայլս ևս ծովեզերեայս: Այլ ի վերայ այսր ամենայնի աւագագոյն է ի սոսա կաթողիկոսն Էջմիածնի, զոր տիեզերական պատրիարք համարին համօրէն Հայք արևմտից և մասամբ արևելից. կեայ նա բարեպաշտութեամբ, համեստութեամբ յոյժ և ըստ արտաքին տեսլեան՝ խիստ կենօք. բնակէ առհասարակ յապարանս Էջմիածնի, փոխակն այժմ ի վանս. զգեցեալ է հանդերձ կրօնաւորի և վեղար սևագոյն, շուրջ պատեալ բազմութեամբ աբեղայից, որ Վարդապետք կոչին՝ (որոց աստիճանք նոցա բարձր են քան զեպիսկոպոսացն, և չարաչար ի պատուի են առ Հայս), վարէ կենցաղ խաղաղական ըստ կարի, և թէպէտև յաճախակի անիծանէ և նզովէ յարարողութիւնս եկեղեցւոյ զերկաբնակս իբրև զհերձուածողս՝ այլ յարգէ միշտ և պատուէ զՍ. Աթոռն Հռովմայ, յարգանօք ընդունի զքարոզիչս Լատինացւոց, (սակայն ի բազում ժամանակաց հետէ չէ առ նմա քարոզիչ և ոչ մի), և ի ծածուկ խոնարհի ի կամս Ս. Աթոռոյն, որպէս կաթողիկոսն այսր ժամանակի, որում Յակոբ է անուն, և որ յառաջ քան զնա էին կաթողիկոսք, Մելքիսեդեկ ասեմ, Մովսէս և Փիլիպպոս: Զչորեսին զայսոսիկ կաթողիկոսունս ի պատուի ունի ժողովուրդն և հնազանդի նոցա որպէս պապից: Առաքեն հանապազ կաթողիկոսքն զնուիրակս իւրեանց յաշխարհս աշխարհս, առ ի ժողովել տուրս ի ժողովրդենէն, որովք գտանեն զպարէն իւրեանց և հարկս ծանունս հատուցանեն Տաճկաց և Թագաւորին Պարսից, թէպէտև ընդ իշխանութեամբ Պարսից արտօնութիւնս մեծամեծս ունին և ազատ և համարձակ խաղաղութեամբ կատարեն զպաշտամունս եկեղեցւոյ իւրեանց, որպէս թէ ընդ իշխանութեամբ քրիստոնէի ուրուք Թագաւորի:

Իսկ գլխաւոր մոլորութիւնք, զորս զաւանեն Հայք զարդիս

և որովք լի են մատեանք եկեղեցւոյ նոցա՝ հետադայքդ են.

1. Պնդեն ընդ Դիոսկորեայ՝ զոր առ սուրբս ունին, թէ մի եղէ բնութիւն Քրիստոսի։

2. Թէ այնչափ անապական էր մարմինն Քրիստոսի՝ մինչև իսկ ոչ կարօտ լինել կերակրոց, որպէս մարմինք մարդոց. և որ այլապէս ասեն, անարգեն զԱստուած։

3. Խոտեն զպատմութիւն Աւետարանի յաղագս անառակ կնոջն, որում ասաց Քրիստոս. «Երթ և յայսմհետէ մի՛ մեղանչեր». ստայօդ համարին զայն լինել և վնասակար. այլ այժմ յաւելեալ է այն ի վերջ կոյս Աւետարանին Յովհաննու, թէպէտև յեկեղեցիս ոչ երբէք ընթեռնուն։

4. Պնդեն ընդ Յոյնս՝ թէ ոչ բղխի Հոգին սուրբ և յՈրդւոյ։

5. Խոտեն զմասնաւոր դատաստան և զքաւարան։

6. Ընդունին Քրիստոսի կործանել զդժոխս համօրէն և փրկել զամենայն հոգիսն որ ի նմա։

7. Ասեն՝ թէ ոչ ամբառնան հոգիք սրբոցն յերկինս, այլ յօդս բնակեն մինչև ցվերջինն դատաստան, որում մնան. վասն որոյ և աղօթս առնեն հրապարակաւ ի վերայ սրբոց և որոց անդէն յետ մկրտութեան մեռեալ մանկունքն իցեն։

8. Խոտեն զգերիշխանութիւն Հռովմէական եկեղեցւոյ և ի ննոտխս զլեն զթուղթս քաւութեան։

9. Մերժեն զՍ. պապն Լևոն և զժողովն Քաղկեդոնի։

10. Ի ժամ պաշտաման սրբոյ պատարագի ոչ յաւելուն ջուր ի բաժակն՝ յօրինակ միոյ բնութեան Քրիստոսի, և յայնչափս գարշեն ի խառնելոյ ջուր ընդ գինին՝ զի դիւրագոյն ևս է արդեօք նոցա երդմամբք հրաժարել յամենայն մոլորութեանց իւրեանց, քան յայսմանէ։

11. Ի բազում այլ ևս պահեն ծէսս ինչ մինչև ցայսօր ժամանակի, մանաւանդ որ ինչ հայի ի խտրութիւն սրբութեան և անսրբութեան կերակրոց, ի սրբել կնոջ զաւուրս քառասուն յետ ծննդոց, յօրհնութիւն կենդանեաց և զոհից, զորս «Մատաղ» անուանեն, և յայլս։

12. Մերժեն զխորհուրդ վերջին օծման, այլ սրբապղծութեամբ օծանեն զմարմինս քահանայից մեռելոց։ Արգելուն զեր-

բոլոր պսակ և գլխատագայս. և ոչ իմացեալ զինչ արենակցութիւն իցէ՝ ոչ տան թոյլ ամուսնանալոյ երկուց եղբարց ընդ քորս երկուս։

13. Ոչ պատուեն զքանդակեալ արձանս սրբոց, այլ զնկարեալ պատկերս և եթ։

14. Ասացուք ինոցանէ հաւատան՝ թէ առ ի փրկութիւն հոգւոյ բաւ է լինել քրիստոնեայ, անփոյթ առնելով զայլմէն ամենայնէ։

15. Իբրև փաստ ջատագովութեան հնոյ տոմարին՝ առաջկեն նոքա և այլ ամենայն քրիստոնեայք արևելից՝ թէ իսկ-և-իսկ լոյսն երկնային յաւուր կիւրակէի Զատկի նոցա երևի ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յԵրուսաղէմ. այլ զայս կեղծուպատիր առասպել հնարեալ է եպիսկոպոսացն առ ագահութեան իւրեանց, զի ժողովեն արծաթ բազում յոյժ յեկելոցն յայնժամ յերկրպագութիւն սրբոց տեղեացն։

16. Զձուկն, զիւղ ձիթենւոյ և զգինի պղծել ասեն զպահս։

17. Համարին՝ թէ մարթ է ձեռնադրել զկանայս ի կարգս եկեղեցւոյ, մինչև ցաստիճան քահանայութեան։ Պատուեն զընծայսն յառաջ քան զսրբագործելն։ ԶՔերովբէականն երգեն հանդերձ յաւելուածովն Պետրոսի Փուղղոնի, «Որ խաչեցար վասն մեր»։

Են ինոսա և այլ մոլորութիւնք բազումք. այլ քանզի ոչ ամենուրեք են ծանուցեալ ինոսա և ոչ բացորոշակի են, և մանաւանդ զի ներողամիտ է Ս. Աթոռն յոմանս յայնցանէ՝ վասն որոյ և հարևանցի անցցուք զնոքօք։

1. Ըստ հնոյ տոմարին ունին զԶատիկն և զայլ տօնս ոչ կարևորս, իսկ յայլ դէպս վարին տոմարօքն իւրեանց և բազումք ինոցանէ համարին՝ թէ սխալական իցէ նոր տոմարն։

2. ԶԾնունդ Քրիստոսի տօնեն զոյգ ընդ Մկրտութեան ի 6-րդի աւուր Յունվարի, և դատապարտեն զորս ի 25-ն Դեկտեմբերի զԾնունդ Քրիստոսի տօնեն։

3. Համարին՝ թէ ի միում եկեղեցւոջ առ նովին սեղանով, որ յարևելս հայի՝ մի՛ միայն պատարագ մարթ իցէ մատուցանել, և զի քահանայն ի միում եկեղեցւոջ զմի և եթ խորհուրդ կարէ կատարել։

4. Ոչ իմանան զէութիւն խորհրդոցն, այլ ի ժամ մկրտութեան երիցս կրկնեն զբան խորհրդոյն. զխորհուրդ Դրոշմի կատարեն զոյգ ընդ խորհրդոյ մկրտութեան և ոչ առանձինն. և կարծեն՝ թէ զերկոսին զխորհուրդսն ի միասին կարէ պաշտել քահանայ հասարակ։ Ի խորհրդեան ապաշխարութեան ապաշաւ կարի ծանր դնեն վասն աննշանի իսկ լուծման երդման, եթէ հարկ իսկ լինել իցէ լուծանել զերդումն ի կարևոր յոյժ դէպս կամ առ վտանգի մահու։ Զմանկունս ևս հաղորդեն սուրբ խորհրդոյ պատարագին. և հաղորդեն առհասարակ ընդ կրկին տեսակօք, զմի միայն նշխար անխմոր արկանելով ի կիր, զոր ընկենուն ի մասունս մանունս և արկանեն ի սուրբ արիւնն և ապա հանեն ի սկիհն զմասունսն, ոչինչ յարգելով զՍ. խորհուրդն։ Արգելեալ է նոցա շեղել յօրինացն, և յայսպիսի դէպս՝ իշխանաւորին պահի թոյլատուութիւն։

5. Յոյժ անկարգօրէն կատարի առ նոսա ձեռնադրութիւն քահանայից, մինչև թուիլ իսկ՝ թէ տան նոցա իրաւունս արձակելոյ ի մեղաց, յառաջ քան տուեալ իցեն նոցա իրաւունք պաշտելոյ զՍ. խորհուրդն հաղորդութեան, թէպէտ և յայսմ մասին բարւոք ջատագովէ զնոսա գերապատիւ Տ. Կղեմէնտիոս Գալանոս ի կարգէն Թէատինեանց յերկրորդում հատորի գրոցն իւրոց «Concil Eccl. Armenae cum Romana»։

6. Բացարձակ կատարի առ նոսա շնորհավաճառութիւն. վասն որոյ կաթողիկոսունք միայն ունին իրաւունս առ նոսա ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս, զի մի ի ձեռս այլոց տացեն զայս մենավաճառութիւն, և զի այսու իսկ պատճառաւ վաճառեսցեն զմիւռոնն, զոր պատրաստեն արարողութեամբք բազմօք և մնոտիք պաշտամամբք, խառնելով ի միւռոնն նիւթս այլ և այլ, ծաղկունս ասեմ և խոտս հասարակս կամ անուշահոտս, գինի բազում և իւղ ձիթենւոյ և բալասան, մինչև իսկ տարակուսութեանց գոլ հարկ, մի՛ գուցէ փոխիցի և նիւթ խորհրդոյն վասն այնքան խառնուածոցն։

7. Յաւուր աւագ Հինգշաբաթու կատարեն Ոտնալուայ կարի հանդիսաւորութեամբ, առ որ գայ համօրէն ժողովուրդն երկիւղածութեամբ մեծաւ։ Նստի եպիսկոպոսն յաստիճանն մերձ ի սեղանն, լուանալ զոտս ամենեցուն օրհնեալ ջրով և

օրհնեալ իւղով։ Բազումք ունէին և ունին իսկ զայս աւանդութիւն՝ առ կարևոր և իսկ և իսկ խորհուրդ եկեղեցւոյ։

8. Թէպէտ և են առ Հայս միանձունք և կրօնաւորք բազումք, որ համարին իմն հետևողք լինել Ս. Անտոնի անապատականի, այլ իսկապէս չեն նոցա կարգք և կանոնք ամենևին, այլ ամենայն ոք ըստ հաճոյից կամաց իւրոց վարի։ Ոչ է տուեալ թոյլ կուսակրօնիցն կատարել զխորհուրդս եկեղեցւոյ, և ժողովուրդն խոստովան լինի ամուսնաւոր քահանայից ևեթ։

9. Պահս բազումս ունին յընթացս տարւոյն, զորոց զպատճառս իսկ ոչ գիտեն այժմ։ Եօթնեակ մի պահոց նախ քան զՄ՛եծ պահսն՝ կոչի առ նոսա Առաջաւորք, զորմէ Յոյնք ասեն՝ եպիսկոպոսի ուրուք կարգեալ զայն ի պատճառս սատակելոյ շան իւրոյ սիրելւոյ, որ նովին անուամբ յորջորջէր։ Բայց սակայն ամենևին չարախօսութիւն է այս Յունաց՝ որ յոյժ ատեցողք են Հայոց։ Յաւուրս պահոց իւրեանց ի բաց կան Հայք ի ձըկանց, ի ձիթոյ և ի գինւոյ, և ոչ իսկ մատուցանեն պատարագս, բայց միայն յաւուրս շաբաթուց ևեթ և կիւրակէից. և նովին եղանակաւ վարին զՄ՛եծ պահսն ողջոյն։

10. Սնոտիապաշտք են յոյժ Հայք և հաւատացողք երազոց։ Պահեն ընդհանրապէս առ իւրեանս շերտս ինչ թղթոց, երկայն և նեղ, ծալեալ ի ձև գօտւոյ, որ կոչի Համայիլ, այս ինքն է Բաց, կամ Պահպանութեան Գիր։ Գրեն ի վերայ թղթոյն բանս յԱւետարանէ, հանդերձ գեղեցիկ նկարուք, և այլ ևս նըշանս բազումս մոգականս։ Է և այս ինչ սովորութիւն՝ զի ի ժամ մկրտութեան քահանայն և դպիրն սպասաւոր հիւսեն նարօտ յերկուց թելից, ի գոյն ճերմակ և ի կարմիր, և ընթերցեալ զՍաղմոսն, «Տէր, ոչ բարձրացաւ սիրտ իմ» . . . կախեն զպարանոցէ մանկանն զնարօտն հանդերձ մոմեղէն խաչիւք մանուէք, և հրամայեն թողուլ զայն ի վերայ մանկանն աւուրս ինչ, մինչև կին ոք պառաւեալ առաջի արասցէ զկնքահայրն և զկնքամայր ըստ ծիսից իւրեանց և լուանայցէ զմասունս մարմնոյ մանկանն, որ օծեալ են Ս. միւռոնաւ, իմա զճակատն, զշրթունսն, զձեռս, զոտս, զունչն և զլսա թէ զմարմինն բովանդակ։ Այլ ի վերայ այդր ամենայնի չէ առ նոսա իւղ վասն կոչեցելոց նորոգապէս ի հաւատս՝ զոր առ ամենայն քրիս-

տօնեայս զատանեկեքը։ Թելն յիշատակեալ ի վերոյ՝ կոչի առ նոսա Նարօտ։

11. Զջուրն սրբեն անգամ մի ի տարին, ի Ծննդեան Տեառն, փառաւհեղ հանդիսիւք, սրբելով երբեմն զգետն ողջոյն, որպէս առնեն ի Պարսկաստանի։ Յայս հանդէս գայ յաճախակի և ինքն շահն Պարսից, որ ոչ սակաւ հեղու ի գետն յիւղոյ անտի նոցա, զոր Միւռոն կոչեն։ Զմիւռոնն ոչ պահեն յեկեղեցւոջ այլ ի տունս, և հաւատան անտեսք՝ թէ ոչ երբեք ապականի։

12. Այսու միւռոնաւ օծանեն զպատկերս և զխաչս, որք ոչ ի մեծի ինչ պատուի են առ նոսա, եթէ չիցեն օծեալ։

13. Զամն ողջոյն յաւուրս շաբաթուց ուտեն միս, բայց ի Մեծի պահոցն և յօրէ Աւագ Շաբաթու, յորում աւուր յետ պատարագին, զոր ընդ երեկոյն մատուցանեն՝—նոյնպէս և ի նաւակատիս Ծննդեան Քրիստոսի՝ լուծանեն զպահսն առատ ընթրեօք, և յետ աւուր Զատկին աւուրս քառասուն ուտեն միս, այլև յաւուրս ուրբաթուց։

14. Ոչ ուրեք է նոցա տպարան, բայց միայն յԷջմիածին քաղաքի, որ երիւք կամ չորիւք ամօք յառաջ հիմնեցաւ. վասն որոյ եռան գտան յեկեղեցական մատեանս նոցա առասպելք և պատմութիւնք անկանոնականք, զորս հանապազ և գրեա թէ զօրհանապազ յաւելուն ի գիրս հեղինակք ըստ հաճոյից իւրեանց, թող և զայն՝ զի չունին յեկեղեցիս իւրեանց տոմարս վասն ծնելոց և մկրտելոց, որ վասն չէ երբեք հնար գիտելոյ՝ թէ քանի ամք ուրուք իցեն։

15. Նշան խաչի (խաչակնքելն) ի մեծագունի եւս պատուի է առ նոսա՝ քան խորհուրդ Մարմնոյ և Արեան Քրիստոսի. վասն որոյ և հազիւ երբեմն մատուցանեն պատարագ և ի նուազագունի պատուի զնա ունին։

16. Պահանջեն՝ զի նորընծայ քահանայք նոցա նախ քան զպատարագելն իւրեանց յառաջնում նուագի սերտ ի բերան գիտիցեն զպատարագամատոյց գիրս ողջոյն. վասն որոյ և յաճախակի առանց գրոցն զպատարագն մատուցանեն։

17. Ուսմունք նոցա համօրէն յայսմ եւեթ բովանդակին՝ զի գիտիցեն ի բերան զամենայն աղօթս եկեղեցւոյ, զմեծագոյն մասն

Ս. Գրոցն (որ ի տեղիս տեղիս առ նոսա յոյժ տարբեր է ի բնագրէն Յունաց կամ ի Լատինացւոց), այլև զհոգևոր երգեցողութիւն, որ երբեմն խազիւք գրի, և կոչի Շարական։ Այն ինչ ուսանի ոք ի բերան զայս ամենայն և փոքր ի շատէ զարուեստ քարոզելոյ (մանաւանդ թէ առասպելաբանելոյ)՝ պատուով իմն և ակնածութեամբ Վարդապետ կոչեն զնա և հանդիսիւ մեծաւ յանձն առնեն նմա յեկեղեցւոջ զցուպն և կարգեն նմա տեղի (ի դասուն?) ի վերոյ քան զեպիսկոպոսացն, զորս նզովել իսկ կարող են վարդապետքն։

18. Մի միայն աղբիւր արդեանց եկեղեցականաց Հայոց են կամաւոր տուրք ժողովրդեանն, ընդ որում ցածութեամբ և մեղմօրէն վարին առհասարակ։

Այլ են ի նոսա և սովորութիւնք բազումք, արժանաւորք զովեստից և օրինակի. զոր օրինակ, զհարսն և զփեսայ յեկեղեցւոջ միայն պսակեն, (թէպէտև աստ ի Լեհաստանի այլապէս ևս վարին). յետ պսակին, առ ժամանակ մի կարգեալ՝ ի խիստ ժուժկալութեան կեան նորապսակքն. այսինքն է, զեօթնեակ մի 'ի միասին բնակեն և ապա աւուրս երիս ոչ գիտեն ամենևին զմիմեանս։ Հրամայեն նորընծայ քահանայից յոտս կալ միշտ յընթացս քառասուն աւուրց։ Ամենայն եկեղեցիք նոցա յերկուս մասունս են տրոհեալ, մինն վասն կանանց, որ կոչի Ժամատուն և միւսն վասն արանց.— և այլք բազումք ի նուազագոյն կարևորացն։

Իսկ արդ քանզի լցին մեր բանք զվիճակէ եկեղեցւոյ առաքելութեանն ի Թաթարստան, ի Վալախիայ և ի Լեհաստան՝ հարկէ գիտել զայս ինչ, զի ի Մեծն Հայս, հուպ ի լեառնն Արարատ, յորոյ վերայ հանգեաւ, որպէս յայտնի է, տապանն Նոյի յետ ջրհեղեղին՝ էր երբեմն քաղաք մեծ և ճոխ, Անի, որ աւերակ է զարդիս, այլ են դեռևս մնացորդք գեղեցիկք զկնի աւերածոցն. ի քաղաքին յայնմիկ, որ շինեալ էր ի միջոց քաղաքացըն Կարուց և Յեզալի(?)՝ ըստ աւանդութեան Հայոց էին եկեղեցիք իբրև հազար։ Անտի գաղթեցին Հայք ի Թաթարստան։ Դժուարին է գիտել զժամանակ գաղթականութեանն, այլ յորէ յորմէ հետէ եկին նոքա ի Ռուսաստան՝ են ամք իբր վեց հարիւր։ Եւ այս են քաղաքքն և գեօղք, յորս ունին Հայք եկեղեցիս.

Կաֆա, նաւահանգիստ ծովեզերեայ կարեւոր, ի ձեռս Տաճկաց· ունի եկեղեցիս Հայոց 24 և քահանայս 23, թող զեկեղեցին Լատինացւոց, որ աւերակ է այժմ և թափուր ի քահանայէ։

Բալակլավայ, նոյնպէս նաւահանգիստ ծովեզերեայ, ընդ իշխանութեամբ Թաթարաց. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի։

Բախչէսարայ, աթոռանիստ մեծի խանին Թաթարաց. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի։

Ղարասու. ունի եկեղեցի մի հանդերձ եօթամբ քահանայիւք։

Սողղաթ. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայս երիս։

Օրաքի կամ Պերեկոպ, ըստ Հայոց Որֆէքերան. ունի եկեղեցի մի հանդերձ միով քահանայիւ։

Խզլէվ. ունի եկեղեցիս երիս և վանք մի։

Ի վերայ այսոցիկ են ի Թաթարստանի գաւառք չորք, ոչ կարևորագոյնք, յորոց յիւրաքանչիւրում է եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի։ Այս ամենայն քաղաքք և եկեղեցիք են ընդ իշխանութեամբ միոյ եպիսկոպոսի։ Յարդիս Մարտիրոս է անուն եպիսկոպոսին, որ ձեռնադրեալ է ի Յակովբոս կաթողիկոսէ և է յիրիտասարդ հասակի, ամաց իբրև 35-ից։

Ընդ Վալախիայ և ընդ Թաթարստան են և քաղաքք կարևորագոյնք, ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց, որ երբեմն էին մասն վիճակի արքեպիսկոպոսին Լեհաստանի,—որ ձգէր մինչև ի սահմանս Ն. Պոլսոյ, որպէս երևի ի հրովարտակաց ձեռնադրութեան արքեպիսկոպոսաց բազմաց Լվովայ,—և զարդիս իսկ ընդ հովանեաւ նորին առաքելութեանն կան. ի սոցա սակի են Ակկերման, Իսմայիլ և Բէնդերի, որ ունին իւրաքանչիւր իւր եկեղեցի և քահանայ։ Երկոքեան առաջինքն նաւահանգիստք են ծովեզերեայք, և երեքեան են ընդ իշխանութեամբ եպիսկոպոսին Հայոց Վալախիոյ, որ ձեռնադրեալ է ի նորին իսկ կաթողիկոսէն Յակովբայ, և կոչի Իսահակ. է սա այր ամաց իբրև 50-ից և գինեսէր։

Եւ այս են անուանք քաղաքացն Վալախիոյ, յորս են եկեղեցիք Հայոց.

Եաշ, աթոռանիստ քաղաք իշխանին. ունի եկեղեցիս Հայոց երկուս։

Գալաց, նաւահանգիստ ծովեզերեայ. ունի եկեղեցի մի,

Վասլուի. ունի եկեղեցի մի Հայոց։
Սեչաւա. ունի եկեղեցի մի Հայոց։
Սեխխով. ունի եկեղեցիս Հայոց երկուս և վանք մի։
Խոտին. ունի եկեղեցի մի Հայոց։
Ռոմանի. ունի եկեղեցի մի Հայոց։
Բոթշան. ունի եկեղեցի մի։

Այլ առ հասարակ ի համօրէն եկեղեցիս Վալախիոյ են քահանայք իբրև 20, ընդ իշխանութեամբ յիշատակեալ եպիսկոպոսին Խասհակայ։

Յամի Տեառն 1062 իշխանն Ռուսաց Թէոդոսիոս որդի Դիմետրի, որ վարէր պատերազմ ընդդէմ ապստամբելոց հպատակաց իւրոց՝ կոչեաց ի Թաթարստանէ զՀայս իւր ի թիկունս և ապա յորդորեաց զնոսա կալ մնալ անդ, տալով նոցա արտօնութիւնս բազումս, զորս յետոյ վաւերացուցին և թագաւորք Լեհաստանի, յետ տիրելոյ նոցա Ռուսաստանի։ Բնակեցան Հայք ի քաղաքս Վալախիոյ, ի Ռուսաստան և յՈւկրային, իմա ի Կիեվ, ի Լուցկ, ի Կամենեց, ի Վլադիմիր, ի Գալիչ, ի Անեատին և յայլս, յորս չեն այժմ այլ ևս եկեղեցիք և ժողովուրդք Հայոց։ Եւ եկին նոքա 82 ամօք յետոյ քան զդառնալն Ռուսաց ի քրիստոնէութիւն ըստ արևելեան դաւանութեան յամի Տեառն 980, 107 ամօք յետոյ քան զդարձն Լեհաստանի ի կաթոլիկէ հաւատս յամին 955, և 324 ամօք յառաջ քան զմկրտութիւն Լիթուայի ըստ կաթոլիկէ սրբոց հաւատոց։

Այլ սոքա են քաղաքք և եկեղեցիք Հայոց ի Լեհաստանի, այսինքն յՈւկրային՝ ի Ռուսաստան, ի Պոդոլիա, ի Պոկուտիէ և յայլ աշխարհս հասարակապետութեան այսորիկ.

Կիեվ. ունի եկեղեցի մի Հայոց, այլ քանզի ի ձեռս Յունաց է քաղաքն՝ (այսինքն այնոցիկ, որ ունին զդաւանութիւն Յունաց)՝ վասն այսորիկ սակաւ են ի նմա Հայք։

Լուցկ. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի, որում անուն է Նեռոն, ի քաղաքէն Կամենեցէ, զոր ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոսն Հայոց Թորոսովիչ ամաւ միով յառաջ։ Յընթացս եօթնեկաց ինչ եկաց նա ի պապական դպրանոցին Իլվովայ, յորում ուսաւ զվարդապետութիւնս հաւատոյ և զկարգս

խորհրդագործութեանց. այլ յօրէ յորմէ հետէ կարգեցաւ քահանայ յիշատակեալն եկեղեցւոյ՝ ոչ երբէք գրեալ է Թուղթ մի առ քարոզիչսն. հազիւ երբեմն մատուցանէ պատարագ, ըստ անփութութեանն, որպէս սովորութիւն է Հայոց յայսմ մասին. ոչ այնպէս կենցաղավարէ, որպէս յուսային, և ըստ ամենայն գործոց նորա երևի՝ թէ չէ այլն այնպիսի ոք, յոր մարթ ինչ լեցի յուսադիր լինել։ Զկնի Կիեվի՝ Լուցկ քաղաք կարևոր է արքեպիսկոպոսութեանն Հայոց, այլ զարդիս գրեալ թէ ոչ ոք ի Հայոց բնակէ անդ։

Կամենեց, որ համարի քաղաք անառիկ, և զի ի սահմանս անդ արքայութեանն է՝ կոչի վասն այսորիկ պատուար քրիստոնէութեան. ի ներքս ի քաղաքին են եկեղեցիք Հայոց չորք. Վերափոխման սրբուհւոյ Աստուածածնին, որ է մայր եկեղեցին, սրբոյն Նիկողայոսի, Աւետման սրբուհւոյ Աստուածածնին և սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային։ Վերջինքդ երկոքին փոքրագոյնք են, զօրէն մատրանց. այլ առաջինքն երկու կարի մեծագոյնք են և ճոխացեալք զարդուք և պատարագօք ուխտից։ Շուրջ զեկեղեցեօքն են տունք ոչ սակաւք, որ գոյք են եկեղեցեացն. տուն մի յայսցանէ, որ կառուցեալ է ի գերեզմանատան Ս. Նիկողայոսի՝ երևելի է մանաւանդ ընդարձակութեամբ իւրով. այլ քանզի անբնակ է՝ մերձ է ի կործանումն և զբաղում ժամանակս համարեալ էր լինել ընդ անիծիւք։ Ասէին ոմանք՝ թէ մարթ է կառուցանել զդպրանոցն պապին ի տան յայնմիկ, եթէ ոչ գտանէր տեղի յարմարաւոր յԼվով քաղաքի։ Եւ արդարև յարմարաւոր իսկ էր բնակարանն ըստ ուսումնական մասին, մանաւանդ զի լինէին արդեօք ի Կամենեց պատանիք Հայոց բազումք, այլև հնար էր թերևս հաւանեցուցանել ապա զՀայս Վալախիոյ, զի տացեն զորդիս իւրեանց յուսումն ի դպրանոց անդր։ Այլ ըստ միւսում մասին ոչ կարի յաջողէր գործ առաքելութեանն. զի արքեպիսկոպոսն նըստէր յԼվով, յաթոռանիստն իւր ի քաղաքի, ուրանօր դիւրագոյն ևս էր նմա օժանդակել այլոց եկեղեցեաց։ Արտաքոյ քաղաքին են այլ ևս եկեղեցիք Հայոց չորք կամ հինգ թուով, այլ քանզի լքեալ թողեալ էին ի Հայոց՝ վասն այսորիկ աւերացան նոցա Լատինացիք, բաց յերկոցունց եկեղեցեացն, որ յա-

նուն Ս. Գրիգորի և Ս. Խաչին։ Քահանայք Հայոց ի Կամենեց միահամուռ են, թուով եօթն, որ ամուսնացեալ են առհասարակ, բաց ի միոյ քահանայէն ամուրւոյ, Ներսիսէ, որ նախանդամ է Հոգևոր Վարչութեանն, անցեալ զաւուրբք, աւելի քան 80 ամաց, որ բարեհաճ է այժմ ընդ եկեղեցին Հռովմայ, այլ վասն զանցեալ հասակին և թուլասրտութեան իւրոյ աննշան է ամենևին։ Ի բազում ժամանակաց հետէ ոչ մատուցանէ պատարագ. և պնդեն բազումք՝ թէ ամս երկուս, այն է յօրէ մուծման միութեանն՝ չէ հպեալ նորա ի խորհուրդ Սեղանոյ, այլ ինքն մերժէ զայս ամենևին։ Ի շարս քահանայից է և քահանայն Գրիգոր, այր յաղթանդամ, ամաց իբրև 65-ից, որ լաւագոյն է քան զամենեսեան օրինակելի վարուքն իւրովք, այլ փառաւորողջ մարմնով և հիւանդոտ առհասարակ։ Քահանայն Միքայէլ է այր մտացի, գիտէ սակաւ մի զլեզուն Լատինացւոց. սիրէ խնջոյս և թղթախաղ, և զարդիս իսկ ի գայթակղութիւն համօրէն ժողովրդեանն՝ բացեալ ունի գինետուն ի տան իւրում, հուպ հուպ յեկեղեցին Ս. Նիկողայոսի. խորամիտ է կարի և հնարագէտ, և հնարս խնդրէ, ասեն՝ զի զկնի մահուան Ներսիսի քահանային յինքն կորզեսցէ զպաշտօն նախանդամի։ Իսկ անուանք այլոց քահանայից են Թէոդորոս, Զաքարիայ, Գաբրիէլ և Թովմաս, որդի յիշատակեալն նախանդամի, որ յոռի վարուք իւրովք զանցանէ զամենեքումբք, վասն որոյ և առաւել ատեայ զնա ժողովուրդն։ Թող զայս ամենայն քահանայս՝ են ի քաղաքին և միանձնուհիք Հայոց 12, այլ անուամբ լոկով են նոքա միանձնուհիք, և յոյժ աննշան է խըտիրն ընդ հանդերձս նոցա և ընդ կանանցն աշխարհականաց։ Առանց կանոնաց կեան յընդարձակ տան միոջ եկեղեցւոյն. երիցս անգամ կամ չորիցս խոստովանին ի տարւոջն, և ի պատճառս անառակ վարուց իւրեանց և հաղորդութեանց և տրոց և առից՝ գայթակղութեանց լինին առիթք։ Յայսմ քաղաքի է իշխանաւորն Լատինացւոց, աւագ երէցն մայր եկեղեցւոյն, այր արժանաւոր յարգանաց վասն ազնուականութեան ծննդեանն և վասն ուսման իւրոյ, Միքայէլ Ուլենսկի անուն, եղբայր զօրապետին Պոդոլսկի և քաղաքապետին Կամենեցի, որ և յաճախակի յայց ելանէ եկեղեցեացն Հայոց և փոյթ մեծ ունի՝

զի լրիւ կացցեն Հայք յուղղութեանն՝ որ մուծան։

Ծաղըմէջ, քաղաք փոքր. երևելի է տօնավաճառն, որ կազմի ամի ամի ի վերջկոյս ամսեանն Փետրուարի, յոր ժողովին բազմութիւնք Հայոց յարևմտից։ Ժողովուրդն Հայոց այսր քաղաքի փարթամագոյնք են և հեզամիտք քան զայլոց քաղաքացն, այլ առաւել պակասին յուսմանց և ի քաղաքավար բարուց։ Ի միջավայրի քաղաքին է եկեղեցի մի, և վանք մի արտաքոյ քաղաքին, թափուր ի միաբանից, և մատուռն մի։ Իսկ կրօնաւորքն երեք, որ հանդիսացեալք են ի բարեպաշտութեան՝ բնակեալ են ի քաղաքի անդ, իւրաքանչիւր ի տան իւրում։ Բաց ի կրօնաւորացս յայտնանէ են ի քաղաքին և քահանայք հինգ, որոց անուանք են. Ներսէս, Նախանդամ, 62 ամաց, ամուսնացեալ և հիւանդոտ, խոշորաբարոյ և պարզամիտ. Յակոբ, ամուսնացեալ, ամաց 40-ից, ծանրաբեռնեալ բազմութեամբ որդւոց. Յովհաննէս քահանայ, ամաց իբրև 35-ից, չև ևս մտեալ ի կարգ աշխարհի, այլ բանիբուն ըստ կարի. Ստեփաննոս քահանայ, մտացի նոյնպէս և կարծեմ հասակակից առաջնոյն։ Սոքա երկոքին վերջինքս եկին այսր յՈւլովայ ի ժամանակին՝ յորում տեսուչ կարգեցաւ Տ. Աղեքսանդրոս, և զամենայն ջան եդին ի գործ՝ զի ձեռնադրեսցէ զնոսա արքեպիսկոպոսն, թէպէտ և ոգէտք իցեն. այլ իբրև հակառակեցաւ այսմ բանի Տ. Աղեքսանդրոս՝ հարկեցան նոքա ամիսս ինչ ուսանել ի դպրանոցին զաստուածաբանութիւն բարոյական ի լեզու Հայոց, և հուսկ ապա ձեռնադրեցան և այժմ բարւոք վարեն կեանս։ Իսկ հինգերորդն, որ է քահանայն մեր, Դէոդատ (Աստուածատուր) Ներսէսովիչ, որդի Նախանդամին, ամաց 24-ից, աստուածաբան և քարոզիչ մշտնջենաւոր յիշատակեալն տաճարի՝ է պատանի բարեպաշտ յոյժ և արժանաւոր պաշտամանն իւրոյ. եբաց յայսմ քաղաքի ուսումնարան, և ունի աշակերտս առաւել քան զ50, զորս մարզէ մեծաւ խնամով ի սուրբ հաւատս կաթոլիկաց, ի բարեպաշտութեան և ի լեզուս Հայոց և ի Լատինացւոց։ Էր ի քաղաքիս և այլ ոմն քահանայ Արիստակէս, մտեալ ի կարգ աշխարհի, ամաց իբրև 46-ից և պարզամիտ, այլ բնակէ այժմ ի Կամենից, որ բնիկ քաղաք է կնոջ նորա։ Ծն յԾազլովից և բազում եկեղեցիք Յունաց հերձուա-

ծողաց և մատուռն Լատինացւոց, որ է փոխանակ ծխական եկեղեցւոյ, այլ երկիցս կամ երիցս անգամ ևեթ յամի մատուցանի անդ պատարագ. վանք կրօնաւորաց կարգին Դոմինիկեանց, որոյ վանահայրն է այր ուսեալ և կարևոր։ Այս քաղաք, որ գտանի ի սահմանի թեմին եպիսկոպոսին Կամենիցի՝ ոչ է արքունի, որպէս առաջինքն երկքեան, այլ ստացուածք է Կամենիցկոլսկեայ, որ մի է յաւագ իշխանաց պետութեանն։

Սնեատին, քաղաք արքունի ի վիճակի արքեպիսկոպոսին Իլվովայ, որ աւուր միոյ ճանապարհաւ հեռի է յՅազլովեցէ. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի, որոյ անուն Թէոդորոս կոչի, ամաց 46-ից, այր խոշորաբարոյ, պարզամիտ, ամուսնացեալ։ Տնանկ է այս քահանայ, զի սակաւաթիւ են ծուխք նորա, և կեայ տրիւք, զոր բերեն Հայք Յազլովեցի, խնամ ունելով եկեղեցւոյն։ Յիշատակեալն ի վերոյ քահանայն Յազլովեցի Յակոբ, ի վերջնում նուագի՝ յորժամ եկեալ էր յայցելութիւն եկեղեցւոյն Սնեատինի՝ խոստացաւ քահանայիս այսմիկ Թէոդորոսի՝ զի բանիւ կամ գրով խնդրեսցէ ի Սոբեսկեայ, մեծէ հեթմանէն կամ զօրավարէն Լեհացւոց՝ զի բարձցեն ի նմանէ զանուրս օրնդ որովք նեղէր և զծանրութիւն բնակութեան զօրացն, որք ի տուն անդր նորա ելևմուտս առնէին։

Ստանիսլաւով, քաղաք զօրավարին Կիևի, Անդրէասայ Պոտոցկեայ, որ սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ կառոյց զայն, հեռի յՅազլովեցէ ութիւ լեհացի մղոնաւ կամ փոքու ինչ աւելի քան աւուր միոյ ճանապարհաւ. գտանի ի վիճակի արքեպիսկոպոսին Իլվովայ, ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ մի յԻլվովայ, զԳրիգոր Բալասան, որ ամուսնացեալ է։ Աշակերտ է սա Հ. Կղեմենտեայ և ձեռնադրեալ ջանիւք մերովք, և որպէս կարծեմ՝ է ամաց 32-ց. քաջ գիտէ զլեզուս Տաճկաց և զԹաթարաց, զԼատինացւոցն և զգիրսն Հայոց. հանդիսացեալ փութաջանութեամբ իւրով ի գործ Ս. կաթոլիկ հաւատոց, որում բազում անգամ եցոյց փաստս ապացուցից և մանաւանդ ամօք երկու յառաջ ի Վարշաւայ, ուրանօր ըստ պատուիրելոյ իմում, այնպիսի հմտութեամբ բանակցեցաւ ընդ Նորին Արքայական Մեծութեան, ընդ նուի-

րակին Պիզնատելլեայ և ընդ այգունի քարտուղարին ընդդէմ ժողովրդեան Հայոց Կամենեցի, ոյք ոչ կամէինն ընդունել զկարևոր ուղղութիւնս եկեղեցւոյ՝ զի առաջի նոցա յաղթահարեաց զպատգամաւորս Հայոց ի բերանացի հակաճառութեան և յաղթանակաւ դարձ արար առ իս ի Կամենեց, բերելով ընդ իւր զամենայն թուղթս կարևորս, ի ձեռն որոց յաջողութեամբ ի գլուխ եկն գործ Միութեան։

Զամոսկէ քաղաք ի թեմին Խոլմի, աւուրց իբրև երկուց ճանապարհաւ հեռի յԼվովայ, ստացուածք է Վիսնեվեցկեայ, ըստ կարի ամրացեալ, ունելով լիճ գեղեցիկ հուպ ի պարիսպսըն. են աստ եկեղեցի մի և քահանայք երկու, որ են Յովհաննէս քահանայ Քրիստոստուրովիչ, ամաց իբրև 47-ից, ամուրի, այր երևելի մտօքն և առաքինութեամբք, քաջ գիտակ լեզուացն Լատինացւոց և հնոյն Հայոց, յոր լեզու գրեալ է խորհրդածութիւնս գիտնականս յոյժ. այլ և կարի փութաջան է ի գործ Ս. հաւատոցն, որոյ ապացոյց են օրինակելի կարգք եկեղեցւոյն, որոյ նա է երէց՝ և ժողովուրդն, որ խրատու նորա և յաճախակի քարոզութեամբք վարժեալ է ի ծանօթութիւնս եկեղեցւոյ։ Ամէր իսկ թագուհին Մարիամ Լուդովիկէ (որոյ յիշատակն օրհնութեամբ) ամբառնալ զնա ի պաշտօն նախանդամի ժողովոյ եպիսկոպոսին Հայոց Լվովայ։ Պետրոս քահանայ, այր երիտասարդ, ամաց 32-ուց, որ գիտէ զլեզուս Լատինացւոց և զՀայոց և է կաթոլիկ ճշմարիտ. և ըստ մերում միջնորդութեան ձեռնադրեցաւ, յետ ուսանելոյ նորա ամիս ինչ ի պապական դպրանոցին Լվովայ։

Լվովն քաղաք արքունի և մայրաքաղաք Ռուսիոյ, ուրանօր ունին իւրեանց բնակութիւնս եպիսկոպոսունքն Լատինացւոց և Հայոց, հանդերձ փոխանորդիւք իւրեանց, այլև հերձուածող եպիսկոպոսն Ռուսինաց համօրէն գաւառին։ Զայսմ ասեն լինել նախկին աթոռանիստ քաղաք արքեպիսկոպոսին Հայոց, ուրանօր պատրիարք կոչէր արքեպիսկոպոսն և էր ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին Էջմիածնի, որպէս և դարձեալ ընդ իշխանութեամբ սորա է պատրիարքն Կ.Պոլսոյ, այլև իրաւունս ունէր ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս։ Հարկ է, զի ունիցի այժմ արքեպիսկոպոսն քաղաքիս այսորիկ իրաւ-

ունս ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս. քանզի անյարմար յոյժ է դնել ի Հայաստան ի պէտս ձեռնադրելոյ յեպիսկոպոսութիւն, վասն ազգի ազգի վտանգաց. զի որ կաթողիկէք համարին՝ ոչ արձակին ի բաց, կամ զատտնան յետս՝ խմորեալ ամենեքին։ Երեք են եկեղեցիք Հայոց յԻլվովի՝ Վերափոխման Ս. Աստուածածնին ի ներքս ի քաղաքի անդ և է մայր եկեղեցի. սրբուհւոյն Աննայի, որ համարակօրէն կոչի եկեղեցի վանական, յարուարձանի քաղաքին, որ յառաջագոյն մայր եկեղեցի էր և արքեպիսկոպոսական. էին անդ կրօնաւորք բազումք և տունք նոց, դպրք եկեղեցւոյն, այլ զարդիս կործանեալք են տունքն յաղագս պատերազմին և աւերայքն վայրավատեալք կամ մեռեալք։ Այժմ աննշանք և չնչինք են դպրք եկեղեցւոյն բաց ի միոյ ընդարձակ պարտիզէն։ Ունի և առանձինն մատուռն յանուն սրբուհւոյ առաքելոյն Յակովբայ և բնակարանս ինչ վիմաշէնս և փայտաշէնս։ Զբազում ժամանակս լքեալ թողեալ էր եկեղեցիս այս, այլ երիւք ամօք յառաջ զկնի մուծման ուղղութեանցն ի Հայս Իլվովայ՝ եղեն միջնորդութիւնք՝ զի կարգեսցի ի նմա քահանայ, վասն որոյ կարգեաց արքեպիսկոպոսն անդ զքահանայ ոմն Սիմէոն անուն, կրօնաւոր Հայոց ի Զամոստեայ քաղաքէ, ձեռնադրեալ ի Հայս, որ ապա վասն հերետիկոսական վարդապետութեանն իւրոյ մերժեցաւ ի Զամոստեայ ի ձեռն յիշատակեալն Յովհաննու ծխատէր քահանայէն։ Այլ կրօնաւորն դարձաւ անդրէն յետս, խորամանկութեամբ գողացաւ զմիտս ամենեցուն, և թոյլ ետ արքեպիսկոպոսի ումեմն Թոխատեցւոյ Պօղոսի, նուիրակի կաթողիկոսին՝ մուծանել անդրէն ի ներքս զմոլորութիւնսն, որ մերժեալք էին և ուղղեալք, վասն որոյ կոչեցին զնա անտի և փակեցին զեկեղեցին։ Այլ յետոյ, իբրև ծանուցաւ՝ թէ յաջողէ մոլար վարդապետութեանցն և հերետիկոս է ինքն, և մասնակալ իսկ կարծեցաւ ի գործս ախտարաց՝ արկին զնա ի բանտ և յետ եօթնեկաց ինչ վտարեցին զնա յաշխարհէն. և այժմ դեգերի ի վանս ինչ ի Մեծն Հայս։ Յետոյ առ թախանձագին խնդրոց ժողովրդեանն, յանձն արարաւ եկեղեցին ի խնամս Յակովբայ Մարտինչի քահանային, աշակերտի պապական դպրանոցին մերոյ, որ յետ ամսոց ինչ ի վերայ ձեռնադրութեանն անցանելոյ՝ կարգեցաւ

քահանայ ծխատէր այսր եկեղեցւոյ։ Երրորդ եկեղեցին է յանուն Ս. Խաչին, նոյնպէս յարուարձանի քաղաքին և ունի պարտէզ գեղեցիկ և տուն փեմաշէն. այլ վասն յարձակմանց խաղախացն, խարխափեալ ինքնագործութեան ժամանակին՝ լքեալ է ի բազում ամս, և ի կործանումն և յաւերակս դարձցի արդեօք, եթէ ոչ դարման տարցին իրացս ընդ հուպ, որպէս և կամք են ժողովրդեանն, որ և ցարդիս ոչ դադարի ի հայհոյելոյ պարքեպիսկոպոսն, զի ոչ եւս հրաման զկարգս աստուածպաշտութեան կատարելոյ յայսմ եկեղեցւոջ։

Իսկ քահանայք Հայոց յԻլվոմի սոքա են.

Յակոբ քահանայ Պրուսէի յարևելից, ամաց իբր 47-ից, ամուրի յերից ամաց հետէ, այր խորամանկ և հնարագէտ. Եմնը իբրև 15-ուք յառաջ եկն նա այսր, ի պաշտօնատուն հանդերձս և աղքատ, այլ հնարեցաւ իւր այնպէս յանկուցանել յինքն զսիրտ արանցն՝ զի ի սուղ ժամանակի կարգեցաւ աւագ երէց մայր եկեղեցւոյն, և յայսմ պաշտաման եկաց մնաց նա մինչև ցգալն մեր և մուծանել զուգ զուգութիւնս յեկեղեցին, զորս ոչ կամէր նա, վասն որոյ հերետիկոս հրատարակեցաւ և արկաւ ի պաշտամանէ իւրոյ, ընդ որ յոյժ տրտմեցաւ արքեպիսկոպոսն, այլ և զատ բանութեամբ ի հաւանութիւն էած կաթողիկ արքեպիսկոպոսն Իլվովայ։ Իսկ յետ երկուց ամաց դարձ ուրացեալ յաքսորանացն, վղջացաւ ի վերայ նախկին մոլորութեանց իւրոց. և գնեաց առ իւ նուիրակն Պրգնատէլլի՝ զի ընկալցի զնա, և ես կատարեցի զկամս նորա, այլ պայմանաւ եւս եդի ի վերայ. այն է, զի հրապարակաւ դաւանեսցի զհաւատս (կաթողիկաց), և զի մի այլ եւս խոստովան արասցէ զժողովուրդն, զի ոչ պահէ ի ծածուկ զգաղանիս խոստովանութեան, յոյժ յուսացեալ յարքեպիսկոպոսն, որում բազում էր նա աջոյ։ Վասն այնորիկ և մինչև ցայսօր ժամանակի կասկածելի է այլոց, մանաւանդ զի շշունչ է ի ժողովրդեանն՝ թէ ուրացող է նա և մահմետականն և հանապազ հաղորդութիւնս ունի ընդ Հայաստանի։

Երկրորդ քահանայն Հայոց Իլվովայ է Պօղոս ի Կոստանդնուպոլսոյ, ամաց իբրև 46-ից, որ սատէն ձեռնադրեցաւ յարքեպիսկոպոսէն, որոյ ընդ ուժեմ ազգականի ամուսնացեալ է։

պարզամիտ է և անմեղ։ Իսկ երրորդն, Արսէն քահանայ է ամաց իբրև 60-ից, ծննդեամբ Իլվովեցի. ոչ է մտեալ ի կարգ աշխարհի և պարզամիտ է նոյնպէս։ Ի սկզբան անդ բնակեալ էր յԵրուսաղէմի, և եկեալ աստ յԻլվով ընդ Նիկոլի քահանայիւն՝ հաւատացուցանէր զժողովուրդն ի ճշմարտութիւն լուսոյն, որ եկեալ ի վերայ զկեղծմանն Նիկոլոսի. և զայն առնէր մինչև ցգալուստ մեր. այլ և խոստովանահայր է արքեպիսկոպոսին, և առանց խայթոցի ինչ խղճի տայ նմա արձակումն, ոչինչ հայեցեալ ի գործս նորա զայթակղութեան. և եթէ ոք հարցանէ ի նմանէ զներողամտութեան նորա զաղագն՝ առ զգուշութեան այնպէս ասել լսէ, զի մի՛ երկրորդ անգամ արկցի ի բանտ, զոր օրինակ արկաւ զամ մի, յորժամ ոչ կամեցաւ արձակել զարքեպիսկոպոսն. այլ անհնարին առհասարակ ի պատուի ունին զնա, քանզի քաջ գիտէ զերգս եկեղեցւոյ և ընդ երկոցունց քահանայիցն, յիշատակելոց ի վերոյ՝ խոստովան առնէ զժողովուրդն։ Չորրորդ քահանայն է Եփրեմ, ամաց 50-ից, ոչ ամուսնացեալ. այր խոհեմ է, գիտէ զլեզու Լատինացւոց և վարէ զպաշտօն քարտուղարութեան առ արքեպիսկոպոսին և քարոզէ երբեմն ժողովրդեանն. Իլվովեցի է ծննդեամբ, և ի բազում դէպս ոչ բարեհամ զըտաւ կառուցման դպրանոցին այսր։ Հինգերորդն է Յովհաննէս քահանայ Բերնարդովիչ, եղբայր միոյ ի դատաւորաց Հայոց Իլվովայ, և ունի իշխանութիւն ապաշխարութեան ընդ երևելի տունս Հայոց. այր վայելուչ երեսօք, ամաց իբրև 36-ից. գիտէ սակաւ մի զլեզու Լատինացւոց, այլ թեթևամիտ է և ոչ խորագէտ. չէ մտեալ ի կարգ աշխարհի, և ձեռնադրեալ է ի քահանայութիւն ի կաթողիկոսէն Էջմիածնի և առն ինչ զեղերեալ անդէն յուսումն. ամենայն ջանիւք իւրովք նկրտի ունել երբեմն զաթոռ արքեպիսկոպոսութեանն, որ թերևս և յաջողեսցի նմա. բայց ըստ ամենայն մասանց վնասակար լիցի այս, մանաւանդ զի թեթևաբարոյ է, և ի հասակի պատանեկութեան իւրոյ խմորեցաւ հերձուածով և մոլորութեամբք հերետիկոսութեան. վասն որոյ և հարկ է յընդունայն հանել զամենայն գնացս նորա։ Վեցերորդն՝ Յակոբ քահանայ Մարտինէս Իլվովեցի, ամաց 26-ից, որ ուսաւ ի դպրանոցի մի-

լուսմ և ձեռնադրեցաւ ըստ մերում միջնորդութեան. է կատարեալ կաթոլիկ, և թէպէտ չունի ձիրս մեծամեծս շնորհաց, այլ գիտէ չափաւոր զլեզուն Լատինացւոց և զգիրսն Հայոց այլ և զբարոյական աստուածաբանութիւն: Զարդիս աւագ երէց է եկեղեցւոյն Հայոց, որ յարուպաձանի է և կոչի վանական, որպէս ի վերոյ ասացաւ: Ճօթենկորուն՝ Գաբրիէլ քահանայ Զախնովիչ ամաց 25-ից յԻլվովայ, ի հին յոյժ և պատուական ցեղէ Հայոց, եղբօրորդի աւագ դատաւորին Հայոց Իլվովայ այլ յայսր ամենայնի վերայ, որդի է աղքատին յոյժ ծնողաց, աշակերտ պապական դպրանոցին, աստուածաբան հմուտ և քարոզիչ մայր եկեղեցւոյն Հայոց, ճարտար ի քարոզութեան, մանաւանդ յորժամ բանք իցեն զուգ ղութենէ վարուց: Տեսուչ է նորոյ ուսումնարանին Հայոց վասն մանկանց, օժանդակութեամբ սարկաւագի ուրումն Ոնուֆրեայ, աշակերտի պապական դպրանոցին, և յիւրաքանչիւր եօթնեկի գայ աշակերտօքն համբերձ ի դպրանոցն՝ զի առաջի մեր ուսանիցեն նոցա զհրահանգս հաւատոց ի լեզու Լեհացւոց: Բազում ինչ բարի մարթ է յուսալ ի նմանէ, զոր սիրեն ամենեքեան առ հասարակ վասն հեզութեանն և բարութեան, այլ զի կարճ է հասակաւ՝ չունի փառահեղութիւն դիմաց և հասակի:

Ի վերայ այսոցիկ քահանայից է և այլ ոմն քահանայ, զոր ոչ եդի ի կարգս սոցա, քանզի ոչ է ընդ իշխանութեամբ արքեպիսկոպոսին, այլ ի դպրանոցի անդ է և ըստ կարի իւրում ծառայէ ըստ յանձնարարութեան Ս. Ժողովոյն, որ ի հերուն ամի, յորժամ գնացեալ էր նա ի Հռոմ՝ կարգեաց նմա թոշակ 12 արծաթոյ (սկուդից) ամի ամի: Նժմ ամաց 24-ից է. ոչ կարէ բազմաձիր, այլ հրեշտակային ունի առաքինութիւնս, փութաջան և կաթոլիկ անվեհեր, որ օժանդակութիւնս մեծամեծըս մատոյց առաքելութեան մերում, զի յետ գալստեան մերոյ ինքն առաջինն եղև, որ իբրև հեծուկս ինչ առնելով կամաց արքեպիսկոպոսին՝ կատարեաց զկարգս աստուածպաշտութեան ըստ արարողութեան կաթոլիկաց և օգնական եղև մեզ և լինի ի բազում իրս. Կ. Գոլսեցի է ծննդեամբ և ամս հինգ աշակերտեցաւ Դպրանոցին Տարածման հաւատոյ, (Congr. de propaganda fide), *առ ոտս Տ. Աղեմենեանց, վասն որոյ և*

կարի հմուտ է գրոց լեզուին Հայոց և բարոյական աստուածաբանութեան։ Անուն նորա կոչի Յակոբոս Գրիգորիս կամ Գրիգորովիչ, զի անուն հօր նորա էր Գրիգոր. և քանզի չունին Հայք զանփական ազգանունս՝ վասն որոյ ի կնքահայրց առնուն զանուանս և կամ ի հաւուց, որով և յանուանցդ Թորոս, Ներսէս, Բէրնարդ՝ ածանցին մականուանք Թորոսովիչ, Ներսեսովիչ, Բէրնարդովիչ, և այլն։

Եկեղեցիքն Հայոց Վալախիոյ և Թաթարստանի դեռ ևս ի հերձուածի անդ մնան, որպէս և այլ եկեղեցիք յարևելեանն Հայաստան։ Իսկ միութիւն եկեղեցեացն Լեհաստանի և Ռուսաստանի եղև այսպէս։

Յամի Տեառն 1623 մեռաւ արքեպիսկոպոսն Լվովայ, Նախորդն Թորոսովիչի։ Իբրև ամիսս ինչ թափուր մնացեալ էր աթոռն արքեպիսկոպոսութեան՝ եկն այսր կաթողիկոսն Էջմիածնի Մելքիսեդեկ։ Եւ իբրև լինէին հակառակութիւնք ի ժողովրդեանն, թէ զո՞վ ընտրեսցեն՝ կաթողիկոսն, որպէս ասեն, կաշառեալ ոսկւով, հովանաւորեաց յիշատակեալն Թորոսովիչի, 22 ամաց, որ կղերիկոս էր ի ժամանակին, և փութեալ դիտմամբ ձեռնադրեաց զնա եպիսկոպոս ի միում յեկեղեցեաց քաղաքիս, որ անուանեալ կոչի վանական։ Իբրև ծանեաւ զայն ժողովուրդն, զայրացաւ յոյժ յոյժ, զի փոքր մի ևս՝ և զէն առնոյր և ի մասունս մասունս կոտորէր զկաթողիկոսն և զձեռնադրեալն ի նմանէ զարքեպիսկոպոս։ Այլ ճարտար իմն հնարիւ ի չքմեղս եղև կաթողիկոսն՝ թէ չէին նորա կամք ձեռնադրել զԹորոսովիչն արքեպիսկոպոս վասն Լեհաստանի, այլ վասն միոյ ի վիճակաց Հայաստանի։ Յետոյ կամեցեալ դառնալ ի հայրենիս իւր՝ մեկնեցաւ գնաց ի Կամենից (ուր և մեռաւ ապա և թաղեցաւ) և հնարագիտութեամբ էած ընդ իւր զԹորոսովիչն մինչև Եազլովեց քաղաք, ուստի յանկարծակի ուրեմն ելեալ զնա փութանակի, պատուէր հրամանի եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն սպառնալեօք ամբառ նզովից՝ զի ընկալցին զարքեպիսկոպոսն, զոր և նոքա սպասին յակամայս։

Անցին յայնմհետէ ամք երկու ի խաղաղութեան, այլ դա-

տաւորայն Հայոց ի ձեռս իւրեանց կորզեալ զծայրագոյն իշխանութիւն ի վերայ եկեղեցականաց կրօնից իւրեանց՝ բարկանային ի վերայ արքեպիսկոպոսին, զի ի բաղում տեղիս ոչ միաբանէր ընդ նոսա և ոչ հնազանդէր նոցա, որպէս նախորդք նորա։ Խորհէին իսկ դատաւորքն դնել զնա ի բանտի և հանել ի նմանէ զաստիճան արքեպիսկոպոսութեանն օժանդակութեամբ նուիրակի կաթողիկոսին, Խաչատուր վարդապետին. իսկ յառաջագոյն ընդ նզովիւք արկեալ էր զարքեպիսկոպոսն այլ ոմն վարդապետ, Գրիգոր Սեսարացի, հերետիկոս եղեալն։ Վասն որոյ խնդրէր արքեպիսկոպոսն հնար ինչ հաշտութեան ընդ դատաւորսն և խոստացաւ իսկ երթալ յարևելս և խնդրել ի Գրիգոր վարդապետէն՝ զի լուծցէ զնա ի նզովիցն, զոր և արար իսկ։ Բայց դատաղամիտն այն վարդապետ ոչ շատ համարեալ որչափ ստորացոյցն զարքեպիսկոպոսն՝ եդ ի վերայ նորա նզովս երկրորդ անգամ։ Արքեպիսկոպոսն կենցաղավարէր ըստ առաջնումն կարգին*), վասն որոյ կամէր դատաւորացն՝ զի դատեսցէ զնա նուիրակին, յորմէ ճարտարութեամբ խոյս տուեալ արքեպիսկոպոսին, չոգաւ յեկեղեցի Հարցն Մխիթարեանց Ռոկոմնից և հրապարակաւ յայտ արար՝ թէ կաթոլիկ է ինքն։ Սազմեցան անդէն պատրաստեցան համօրէն կաթոլիկք առ ի պաշտպանել նմա, և յեկեղեցւոյ անտի Մխիթարեանց, պահպանութեամբ զինուորաց և հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբք եկեղեցականաց, իշխանաց և քաղաքացեաց՝ տարին ածին զնա ի մայր եկեղեցին և անպատմելի խնդութեամբ երգեցին «Զքեզ Աստուած փառաւորեմք». և մատուցեալ ընդ արքեպիսկոպոսին պատարագ ըստ արարողութեան կաթոլիկաց՝ զնոյն տանէ մինչև ցայսօր ժամանակի։ Իսկ ժողովուրդն Հայոց անտի և այլ յամառեալ կայ ի հերձուածին և անգոսնէ զուղղութիւնն արարողութեանց, և ահա ամք են 26 և աւելի ևս՝ զի մարտնչի ընդ նմա սաստկաբար յոյժ, որչափ կար իցէ մարդոյ, ոչինչ խնայելով յարծաթ, որպէս զի անանկացան ամենեքեան որ յառաջագոյն մեծատունքն էին առհասարակ։ Իշխանաւորքն Հայոց հանէին յեկեղեցեացն զամենայն առուրս ժողովրդեանն, որ էին

---

*) Որպէս ասացաւ՝ հեռի էր յոյժ ի բարեպաշտութենէ արքեպիսկոպոսն։ Թարգմ։

արդիւնք եկեղեցականաց նոցա, և ոչինչ փոյթ արարին վասն եկեղեցեացն և զի համախոհս իւրեանց ունէին զքահանայս, բաց ի միոյ քահանայէն Սրբենայ, համախոհի արքեպիսկոպոսին, զորմէ և բանք եղեն ի վերոյ՝ զատեան մի արարին իւրեանց եկեղեցի և հրամայեցին՝ զի կատարեսցեն. անդ զամենայն խորհուրդս եկեղեցւոյ, և զԹաղումն իսկ։ Եւ քանզի ունէին արտօնութիւնս, յորոց կարեւորագոյնն էր ազատութիւն դաւանութեան հաւատոց՝ մինչափ յաջողեցան ի խնդրին իւրեանց առ իշխանս Լեհացւոց և առ Թագաւորին՝ զի հրաման եղև արքեպիսկոպոսին, որպէս զի տացէ նոցա Թոյլ ունել զէԹ զմի յեկեղեցեացն։ Այլ իբրև ոչ հնազանդեցաւ հրամանացն արքեպիսկոպոսն՝ վերստին անդրէն եկն հրաման ի Թագաւորէն, և առաջարկէին իսկ նմա արծաԹ բազում, (որպէս ասէր ինքն արքեպիսկոպոսն), այլ ընդունայն եղեն այս ամենայն, զի զրահիւք արդարութեան վառեաց Աստուած զսիրտ նորա։ Յուսկ ուրեմն առաքեաց արքայն գործակալս, պատուիրեալ նոցա յայտնապէս՝ մի՛ յետս դառնալ, մինչև կատարեսցին հրամանք բանից նորա կամաւ կամ բռնութեամբ։ Ըստ օրինի յարգանօք ընկալաւ զնոսա արքեպիսկոպոսն. այլ յորժամ երկիցս և երիցս անգամ եկին գործակալք զինու զօրութեամբ տիրանալ եկեղեցւոյն, (և ոչ որք ի քաղաքին օգնէին նոցա, քանզի յայտ արարին պաշտօնեայք քաղաքին՝ Թէ հայցեն զհնազանդութիւն Նորին Սրբութեանն, այլ ոչ կամին ընդդէմ կալ եկեղեցւոյն Հռովմայ, որ մինչափ արտօնութիւնս ետ նոցա ի նշան հաւատարմութեան իւրեանց), առաջի առնէր նոցա արքեպիսկոպոսն զկուրծս իւր։ Եւ յայլ ևս նուագի, ի կարևոր յոյժ հարկի, ընդ առաջ ել նոցա ի դրունս եկեղեցւոյ, ունելով ի ձեռին զՍ. Խորհուրդն, և որոտաց բարձր ձայնիւ. «Թո՛ղ սպանցեն զիս»։ Վասն որոյ ըստ սովորութեան այսր քաղաքի բողոք ի ներքս ի դատարան քաղաքին մատուցին գործակալքն, և արքեպիսկոպոսն բողոք ընդդէմ նոցա։ Եւ դարձան այսպէս ձեռնունայն ի Վարշաւայ։ Կոչեաց ապա զնա արքայն առ ինքն, բայց հրամանն ետ յառաջագոյն իշխանին, որ Թագաւորեաց ապա՝ զի նախ քան զտեսակցութիւնն, յընդունարանի անդ արասցէ ազդարարութիւն խիստ արքեպիսկոպո-

սին և սպառնալիս մեծամեծս դիցէ ի վերայ, եթէ ոչ հաւանիցի արքեպիսկոպոսն կատարել զկամս արքային, որ համաձայնք են արտօնութեանց Հայոց։ Բանից իշխանին այսպէս պատասխանի տայր արքեպիսկոպոսն. «Խնդրեմ ի Տեառնէ Մեծութենէն՝ զի ներեսցէ ինձ. այլ քանզի արքեպիսկոպոս եմ ես կաթողիկէ՝ ոչ կարեմ առնել տալ եկեղեցի մի ի ձեռս հերձուածողաց. խնդրեմ զի ծանուցես Տեառն Մեծութեանդ, զի եթէ հաճեսցի՝ հրաման տացէ սպանանելոյ զիս. յայնժամ եղիցի նա Բոլեսլաւ և ես եղէց Ստանիսլաւ *)։ Խանդաղատեցաւ արքայ յայս բանս, որ արդարև արժանի է անմահ յիշատակի, և հիացեալ և շառագունեալ յամօթոյ՝ արձակեաց զնա յետս, և ոչ կամեցաւ մտանել ի գործս ունել յայնմհետէ։

Ի յուսահատութիւն մտեալ Հայոց՝ եղին ի միտի զայս ինչ, զի փախճան արասցեն նմա և կորուսցեն յերեսաց երկրի։ Գամ մի, յորժամ փառն այսպիսի գործոց երթայր ի Վարշաւայ, կամ դառնայր անտի՝ ի ճանապարհի անդ, որպէս պատմէ ինքն՝ յարձակեցան ի վերայ կառացն աւազակք ծպտեալք երեսօք, այլ ոչ գտին զնա ի կառսն, զի նա յառաջագոյն ելեալ էր արտաքս անտի և հետիոտս երթայր զառաջոյ։ Երկիցս և երիցս անգամ դեղ եսուն նմա նշխարօք, զորս ի կերն արկանէր ի պատարագին, այլ փութանակի դարմանօք ազատեցաւ ի մահուանէ ողորմութեամբն Աստուծոյ։ Երբեմն ի դիւթութիւնս և ի մոգութիւնս ձեռնարկէին, զի հմայեսցեն զնա և ի ձեռն ոգւոց արհաւիրս ի վերայ նորա արկցեն։ Գամ մի ի Կամենից քաղաքի,—որում վկայեն անձինք, որ ականատեսք եղեալ էին,—առաջի արքեպիսկոպոսին կորզեցին դեւքն ի սենեկէն զպատաւոր ոմն, ամաց 20-ից և ընդ սրահն փարեալ ածին զնա ի գերեզմանս մերձակայ եկեղեցւոյն Հայոց, ուրանօր ինն հոգիք մեռեցին ի ծակ մի փոքր ուրմոյն և գաղեցին. առին ապա և ծալեալ զնա իբրև վարշամակ մի՝ բերին անդրէն ի սենեակն. և անկեալ դնէր նա փայտացեալ, ոչինչ ցուցանելով նշան կենաց ժամս քառասուն, որում յայց ել քաղաքն համօրէն։ Յետ բազում

*) Ակնարկէ ի նահատակութիւն եպիսկոպոսին Կրակովի Ստանիսլաւայ, հրամանաւ Բոլեսլաւայ Բ-ի արքային Լեհաց, ի ԺԱ. դարուն։

խնամոց և աղօթից հուսկ ուրեմն եւս արքեպիսկոպոսն՝ թէ աւետարանն, զոր հանապազ ընդ իւր ունէր՝ շարժեցաւ ինքնին ի տեղւոջէն, գնաց և հանգեաւ ի վերայ բերանոյ մեռելոյն, որ յանկարծակի յոգւոց եհան և խնդրեաց ջուր ըմպել. և զկնի աւուրց ինչ ապաքինեցաւ ամենևին և պատմէր՝ թէ յայց ել ծերունւոյ ումեմն փառահեղի, որոյ դէմք իւր նման էին պատկերի Ս. Պետրոսի, որ բժշկեաց զնա, հրամայեալ համբուրել զՍ. Աւետարանն։ Ամբաստան եղեն զարքեպիսկոպոսէն ի Վարշաւայ, թէ վհուկ է և ունի ընդ իւր յուռութս զանազանս, զորս արկանէ ի վերայ ամենեցուն։ «Ահա վկայն իմ», ասաց արքեպիսկոպոսն առաջի արքունի քարտուղարին և եհան ի գրպանէն զմատն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանեայց, զոր ընդ իւր կրէր առհասարակ, «Ահա մոգութիւն իմ և յուռութք»։ Հիացաւ ընդ այս քարտուղարն և ծանեաւ՝ թէ զրպարտութիւն էր զոր զնմանէն ասացին, այլ զի Աստուած, որ հաճէր ի միութիւն Հայոց ընդ Ս. եկեղեցւոյն Լատինացւոց՝ էր ընդ նմա և յաղթանակաւ ազատէր զնա յամենայն արկածից։

Ոմն ի նշանաւոր քահանայից Հայոց վիճէր ընդ արքեպիսկոպոսին ժամս ինչ զբանական հոգւոյ, և ասէր իբրև ոք անաստուած՝ թէ զայն ոչ Աստուած ստեղծանէ, այլ հայրն և մայրն, զօրէն կայծի, որ ի բաղխմանէ երկուց դայլախազից գոյանայ. այլ յետ աւուրց ինչ եգիտ զպատիժ իւր յԱստուծոյ. զի կին քահանային ծնաւ հրէշ մի եղջերաւոր, հանգոյն որպէս հասարակօրէն զդևս պատկերացուցանեն։ Ի թիւս բազում երազոց, զորս արքեպիսկոպոսն տեսանէր—այլ ոչ կարևոր համարիմ գայսոսիկ, քանզի գիտեմ թէ սնապաշտք են յոյժ Հայք և ի կարի աննշան իրս—եւս և զգլխաւոր մոլորեցուցիչ վարդապետն Հայոց զՅովհան Օձնեցի, որ զժողովուրդն Հայոց զատեաց անջատեաց զնոսա ի Ս. եկեղեցւոյն՝ կարի փառահեղութեամբ ի մէջ հրոյ բորբոքելոյ, որ գոչէր ահարկու ձայնիւ. «Օ՜ն է, զի՞ լուցանես զհուրն իմ»։

Յայսմ ժամանակի կրկին անգամ չոգաւ արքեպիսկոպոսն ի Հռովմ առ պապն Ուրբանոս Ը., որ սիրով ընկալաւ զնա և ետ արտօնութիւնս բազումս այլ և զեմիփորոն, զոր ոչ ու-

նէին նախորդք նորա, թէպէտ և կոչէին արքեպիսկոպոսք ըստ սովորութեան Հայոց։ Իսկ վէճքն և հակառակութիւնք հուսկ ի վերջոյ դադարեցան. բայց մնացական եղեն վասն երկոցունց կողմանցն. զի աղքատացաւ ժողովուրդն առհասարակ, ապառեցան (ի ձեռս արքեպիսկոպոսին, ասեն) գանձք եկեղեցւոյն, որ ի ճոխագունից անտի էր ի Լեհաստանի վասն մեծագնի սրծաթեղինաց և ծանրագին սպասուց։ Յայնժամ միաբանեցան դատաւորքն, ըստ առակին՝ թէ «Յուսահատութիւն ի վանս մղէ» *), զի գոնէ ի վերին երեսս կաթոլիկս զանձինս ընծայեցուսցեն, որպէս զի գէթ այսու լիցի հնար յաղթահարել զարքեպիսկոպոսն, որ ընդ նոսա իբրև ընդ հերձուածողս վարելով՝ յաջողէր միշտ, քանզի օժանդակ և հովանի իւր ունէր զեկեղեցին Հռովմայ։ Յուսացեալ էին՝ թէ յորժամ եկեղեցիքն յիշխանութիւն իւրեանց մտցեն անդրէն՝ կարգեսցեն զամենայն ըստ առաջնումն կարգի։ Ուստի առաջի արարին արքային զդաւանութիւնն հաւատոյ, զոր հասարակօրէն ընթեռնուին արքեպիսկոպոսքն Հայոց ի ժամ ձեռնադրութեան իւրեանց, մինչև ցժամանակս վերջին հերձուածոյն յիշատակեալն Յովհաննու Օձնեցւոյ. յայնմ դաւանութեան էր երդումն հնազանդ լն՛լոյ Ս. Պետրոսի, Գրիգորի Լուսաւորչին և ոմանց օրինաւոր ժառանգաց նոցա. այլ և ընդունելի էին եօթնեքեան ժողովքն առաջինք և ոմանք յետնոցն։ Ընկալաւ արքայ զդաւանութիւնն, այլ վասն առաւել հաստատութեան պահանջեաց՝ զի վաւերացուսցէ կաթողիկոսն զայն դաւանութիւն։ Փութանակի անդէն առաքեցին Հայք զայնպիսի դաւանութիւն եպիսկոպոսական, այլ օրինակ կարի հնագոյն՝ զի մի անկցի կասկած ինչ ի միտս կաթողիկոսին ի վաւերացուցանելն, զոր և կատարեաց իսկ կաթողիկոսն բարի Փիլիպպոս, որ ի Ս. Պոլիս էր յայնժամ (նախորդն արդի կաթողիկոսին)։ Իբրև ծանեաւ զայս արքեպիսկոպոսն՝ ոչ ի լուռս անկանել կամեցաւ, այլ մանաւանդ խնդրելով հնարս հաշտութեան ընդ ժողովրդեանն՝ փութացաւ գնաց և՛ ինքն ի Ս. Պոլիս կառօք սուրհանդակաց, ուստի դարձ արար, ըստ ողորմութեանն Աստուծոյ՝ յետ ստորագրութեան

*) Իմաստ առակիս է՝ թէ առ յուսահատութեան և փոքու չասանան մարդիկ։ Թարգմ.

թղթոյն դաւանութեան։ Իսկ պատգամաւորին Հայոց ընկալեալ զԹուղթն դաւանութեան, դարձաւ այսրէն փութանակի զան- խուլ յարքեպիսկոպոսէն։ Յարգանօք մեծաւ ընկալաւ կաթո- ղիկոսն զարքեպիսկոպոսն. թէպէտ չէ յայտ հաւաստեաւ զի՞նչ ինչ իրաց բանակցութիւն ի նոսա եղև՝ բայց յանկարծակի հրաման եղև արքեպիսկոպոսին, զի խոստացէ զդաւանութիւնն, զոր տեսին բազումք, ըստ ողորմութեանն Աստուծոյ, և զպատ- ճէնն ունին մինչև ցայսօր ժամանակի. թող զայս, հաւանեցաւ արքեպիսկոպոսն և յայլ պայմանս ի յայտնի վնաս Ս. Հաւատոյն վասն որոյ և ընկալաւ ի կաթողիկոսէն իւրմէ Թուղթս և կոն- դակս առ ժողովուրդն, յորս յորդորէր զնոսա կաթողիկոսն հնա- զանդիլ իշխանութեան արքեպիսկոպոսին։ Եւ այսպէս դարձաւ արքեպիսկոպոսն յաթոռ իւր և զամենայն ինչ կարգեաց ըստ այնմ՝ որպէս էր յառաջ քան զխոստովանութիւն իւր (դաւանու- թեան Հռովմայեցւոց) և ի նորոյ յանդիմանել կալաւ վասն հե- րետիկոս արարողութեանց քահանայս ումանս, որ կուսակիցք էին նմա, այլ ապա հեռացան ի նմանէ ի ժամանակս հակառակու- թեանց նորա ընդ ժողովրդեանն և առ ի դիւրագոյնս խաբե- լոյ՝ ջանային փարել ըստ արարողութեանց Լատինացւոց և զգենուլ զտարազ հանդերձից նոցա։ Ի նորոյ ընկալան զնա Հայքն, որ կային զուարճանային ի սիրտս իւրեանց, զի գտին հնար Միացեալ զանձինս ընծայեցուցանելոյ և այնու պահելոյ զարտօնութիւնսն, զորս վայելէին մինչև ցայսօր՝ մնալով կա- լով ի նախնի հաւատս իւրեանց։ Վասն որոյ սահմանեցին տօն երևելի, որ յայնմհետէ և այսր հանդիսիւ տօնի ի մայր եկե- ղեցւոջն ամի ամի ի 11-որդ կիւրակէին յետ յինօրէիցն, և կո- չի Տօն Միութեան, և արդարև, միաբանեցան նոքա ընդ մի- մեանս, այլ ոչ ընդ Ս. Եկեղեցւոյն։ Սովաւ անջատումն մա- նաւանդ եղև յԵկեղեցւոյն քան միութիւն, զի յայնմհետէ մե- ծաւ ևս ջերմեռանդութեամբ պաշտէին զհերետիկոսական ա- րարողութիւնս իւրեանց, թէպէտև քահանայքն, յորժամ հարկ լինէր նոցա մատուցանել պատարագ ի Լատին եկեղեցւոջ՝ յա- ւելուին ջուր ի գինի, որով դիւրագոյն ևս խաբէին զկաթո- լիկսն։ Այս միութիւն պատիր հաստատեցաւ 12 կամ աւելի ևս ամօք յառաջ քան զգալուստն մեր այսր։ Զէ ինձ ատա-

նոր ի ձեռն խօսել զվարուց արքեպիսկոպոսին, որ անպատշաճք էին բարձր աստիճանի նորա՝ և զերևելի գործոց նորա. Թողում զայս համբաւոյ, որ ծաւալէ առհասարակ զամենայն գործ վատթար՝ զպակասորդն առ պատմութեանս իմոյ լնուլ, զի ոչ կամիմ ես հրապարակել զայնպիսի իրս, զորովք հարկ է լռութեամբք բանիւք անցանել:

Բազում անգամ աջակից եղեն յայսմ գործի հանգուցեալն ի Տէր Թագուհին Մարիամ Լուդովիկէ և Արքայազն նուիրակն Պիգնատելլի, որ ի բռնութիւն եւս արկին ձեռն և բռնաբար հանին տարամերժեցին կին մի, զոր ոչ էր օրէն ունել ընդ իւր արքեպիսկոպոսին, որ յափշտակեալ էր զկինն ի վանացն, յորում միանձնուհի էր, և կրկին անգամ կոչեաց զնա առ ինքն, յորժամ վանեցին: Յաւուրս մեր դարձաւ այսրէն կինն հանդերձ որդւով իւրով, զոր ետուն նմա ի սպասաւորացն արքունի և կեայ մինչև ցայսօր, որոյ տեսեալ՝ թէ սիրելութիւնս յոյժ ընդ արքեպիսկոպոսին առնէ կինն իւր և յանձնառակի յայցելութիւն նորա գնայ՝ ի բաց եկաց ի նմանէ, վասն որոյ և հիւանդացաւ կինն: Այլ արքեպիսկոպոսն ընկալաւ զնա ի տանս իւր, և ոչ խնայեաց ի ծախս՝ պահէր զնա ի միում յեկեղեցեաց արուարձանին, որ յանուն Ս. Խաչին, թէպէտ և ի խոր խոցեցան և տրտնջէին զայնմանէ ժողովուրդն հանապազ: Անդանօր մեռաւ կինն, որպէս համարիմ, եօթն և տասն ամօք յառաջ. և զի խնդրեաց ժողովուրդն ուժգին յարքեպիսկոպոսէն և միջնորդեաց առաջ սարկաւագն և նախանդամն մայր եկեղեցւոյն Լատինացւոց Պեսակովսկի, մի թաղել զմարմին կնոջն յեկեղեցւոջ Հայոց՝ թաղեաց զնա յեկեղեցւոջ Ս. Ռեֆորմատեանց, որ յարուարձանի անդ, մեծաւ շքով և հանդիսաւորութեամբ և բազմամբոխ ազատաւ, անտանելով դրաւոր և բերանոցի յորդորանացն, զոր առնէաք առ արքեպիսկոպոսն՝ զի թողուցու զայն գործ յիմարութեան, որ նախատեցուցանէ զպատիւ աստիճանի նորա: Այնպէս հաճեցաւ Աստուած, զի այս Հեղինէ եղեցի վերջինն: Եթող նա որդիս երկուս, զորս յարքեպիսկոպոսէն յղացաւ, որ առ յոռի դաստիարակութեան իւրեանց այնպէս իմն թուին՝ թէ ոչ լաւագոյնք ինչ լիցին քան զհայր իւրեանց: Ոչ այլ ինչ եթող կինն զկնի իւր, այլ յիշատակ միայն տրտմական, զի

փոքր միւս ևս՝ և լինէր պատճառք կործանման արքեպիսկոպոսին, լաւագունի վիճակի արժանաւորին, եթէ չէր օգնեալ Աստուծոյ յայսմ գործի, որպէս և յառաջագոյն եցոյց զզօրութիւն իւր. ծագելով ի միտս արքեպիսկոպոսին խորհուրդ երթալոյ ի Հռովմ, յոր ինչ մանաւանդ յորդորէր զնա նուիրակն Մարէսկոտտի։ Այլ դարձցուք անդրէն ի շար պատմութեանս։

Յամի Տեառն 1662 ժամանեաց այսր վասն վճռելոյ զգործըս հասարակաց արքայն Յովհան Կազիմիր հանդերձ թագուհեաւն Մարիամաւ Լուդովիկէիւ. եկն ընդ նոսա և նուիրակն Պիգնատէլլի։ Տեսին նոքա, զի տրտնջէին յոյժ Հայք զարքեպիսկոպոսէն և ասէին, թէ ոչ այլ ևս համբերել կարեն նմա վասն անառակութեանն, բռնութեանցն, կողոպտելոյ եկեղեցեացն և վատնելոյ զինչս եկեղեցեաց և վասն բազմաց այլոց պատճառաց, որովք մարթ էր կազմել հատոր մի ստուար դործոց դատաստանի։ Խոստացաւ նուիրակն, որպէս սովորութիւն էր նմա յամենայն ժամանակս նուիրակութեան իւրոյ՝ բառնալ զայն ամենայն ի միջոյ, և տեսեալ զյարմարութիւն առթին, պարսաւեաց զՀայս վասն տգիտութեան եկեղեցականաց նոցա և խռովութեանցն յեկեղեցիս նոցա, մանաւանդ զի ինքն և համօրէն Լեհացիք առ կաթոլիկս և միաբանեալս զնոսա ունէին՝ և խոստացաւ նոցա, զի եթէ հաւանեսցին՝ խնդրեսցէ ի Ս. Աթոռոյն վարդապետս, վասն ուսուցանելոյ զպատանիս նոցա։ Եւ քանզի դժուարին էր Հայոց մերժել զայն առաջարկութիւն, որ անարգութիւն արդեօք լինէր նոցա՝ ամենեքեան ըստ ազդեցութեան իմն Հոգւոյն սրբոյ՝ միաձայն խնդրեցին տալ նոցա վարդապետ զՀ. Կղեմենտոս Գալանոս, զոր քաջ իսկ գիտէին վասն հանրածաւալ համբաւոյ նորա, որ այնչափ ամս աշխատ եղև վասն նոցա և փառաւորեաց զանուն ժողովրդեանն բազմաթիւ երևելի երկօքն իւրովք։ Հիացաւ նուիրակն ընդ այն առաջարկութիւն, զոր խնդութեամբ ընկալեալ՝ հրամայեաց արքեպիսկոպոսին, որ ծանուցեալ էր զայն ի լինելն իւր ի Հռովմ և դատաւորաց ոմանց ստորագրել խնդրոյն, զոր անդէն փութանակի առաքեաց ի Հռովմ հանդերձ ինչ ինչ պահանջիւք եկամտից։ Զայսոսիկ զպահանջըս յաւել արքեպիսկոպոսն, որ տրտնջէր՝ թէ զինի մուծման

Միութեանն՝ նուազունք են յոյժ սուրբ ժողովրդեանն, որովք ոչ շատանայ կենցաղավարել։ Բարեհամ յոյժ գտաւ Ս. Ժողովն Ծաւալման Հաւատոյ ընդ տեղեկութիւնն ընդ այնոսիկ և խոստացաւ լինել զպէտս եպիսկոպոսին, եթէ ոչ ի մեծամեծս նկրտեալ՝ շատացի չափաւոր թոշակաւ։ Այլ վասն Հ. Ագեմենտեայ՝ (որ անգէտ էր ամենևին խնդրոյն) ոչ պատշաճ համարէր Ս. Ժողովն առաքել յայնպիսի հեռաւոր տեղիս զծերունին, որ ի բազում ժամանակաց հետէ վաստակող էր։ Իբրև լուան Հայք զայս պատասխանի Ս. Ժողովոյն՝ երկրորդեցին զխնդիր իւրեանց, (ոչ գիտեմ, առ վայելչութեան՝ թէ զօգուտն զմտաւ ածեալ) և զնուիրակն միջնորդ արկին. իսկ արքեպիսկոպոսն առաջարկեաց տուն վասն նորոյ դպրանոցին, ասելով՝ թէ անձկանօք մեծաւ մնան պատանիք Հայոց բացման նորա։ Կոչեաց յայնժամ Ս. Ժողովն զՀ. Ագեմենտիոս և յայտ արար նմա զամենայն, սակայն ոչ բացատրեաց զկամս իւր, այլ ապաստան արար ի կամս նորա առնել զինչ և կարասցէ և զոր ինչ արդիցէ նմա Աստուած. բայց հարևանցի իմն ծանոյց՝ թէ արժան է նմա երթալ անդր և վերահասու լինել՝ զինչ կաթոլիկութիւնն իցէ Հայոց Իլֆավայ՝ ընդ որ կասկածէր հանապազ Հ. Ագեմենտիոս, որ ծանօթն էր Հայոց և գիտէր զխաբէութեան բարոյս նոցա։ «Ահաւասիկ եմ ես, առաքեցէք զիս անդր», գոչեաց Հ. Ագեմենտիոս առաքելական եռանդեամբ և համարձակութեամբ, և յայտ արար՝ զի շնորհք մեծ են նմա յԱստուծոյ և ի Ս. Ժողովոյն, եթէ լիցի նմա մեռանել վասն Հայոց և ի մէջ Հայոց, զորս ի խնամս նորա յանձն արարեալ են Աստուած և Ս. Աթոռն ի բազմաց հետէ, որպէս թուէր նմա։ Ոչ սակաւ զարմացան ընդ այսպիսի արիութիւն հոգւոյն Հ. Ագեմենտեայ, վասն որոյ փութանակի արկին զնա յուղի, տալով նմա ազատաւոր մի վանական և զէս, որ զուրկս էի յարժանեաց ամենևին, այլ յայնտակս համարեցայ արժանաւոր գործակից գոլոյ նմա և վկայ փառաց նորա՝ զի թերևս չէր հնար գտանել ի կարճ ժամանակին զայլ ոք յարմարաւոր և զի յայնմ ժամանակի ի փորձի կայի ի վանս Ս Սեղբեստրոսի Մոնտէգէկամպոյ, ուր վանահայր էր յայնմ ժամանակի Հ. Ագեմենտիոս։ Մեկնեալ այսպէս ի Հռովմայ յամի Տեառն 1663 յետ տօնի Ս. Միքայէլի, ձմերե-

ցաք ի Մինկլէն քաղաքի ի Բաւարիայ, և յ17-ի աւուր Ապ-րիլի 1664 ամի ժամանեցաք ի Վարշաւայ, ուրանօր սիրով մեծաւ ընկալաւ զմեզ նուիրակն Պիգնատելլի և հիւրընկա-լեաց ի տան իւրում։ Նա Նորին Մեծութիւն թագուհին, առ-տարակայութեան արքային՝ հիւրասիրեաց զմեզ սիրով և առ-պնչակութեամբ։ Յետ աւուրց վեցից, առեալ թուղթս ի թա-գուհւոյն և ի նուիրակէն առ արքեպիսկոպոսն և առ ժողո-վուրդն Հայոց՝ մեկնեցաք ի Վարշաւայ յԼվով, ուր և ժամա-նեցաք ողորմութեամբն Աստուծոյ անվտանգ յ1-ում աւուր Մայիսի 1664 ամի. այլ յուղւոջ անդր և մանաւանդ ի քաղաքին Զամոստէ վերահասու եղաք, հայեցեալ ի վիճակ եկեղեցւոյն և ըստ պատմութեան ծխատէր քահանայի քաղաքին Յովհան-նու Քրիստոստուրովիչի՝ թէ կեղծեօք միայն և ի վերին երեսս է Միութիւն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ։

Ըստ տեղեկութեանն, որով ընկալան Հայք զՀ. Կղե-մենտիոս, ծանեաւ սա իսկոյն՝ թէ յայն միտս թախանձագին աղաչէին Հայք առաքել զնա՝ զի ջերմեռանդն կաթոլիկք երե-ւեսցին, համարելով անշուշտ, թէ առ տկարութեան անձին թեր-եւս ոչ գայցէ նա, կամ զի յոյժ փոփոխամիտք են Հայք, եթէ այնպէս փութանակի դարձան ի խորհրդոց իւրեանց։ Իսկ արքե-պիսկոպոսն Հայոց ըստ սովորական սիրելութեան իւրում, սիրով ընկալաւ զմեզ և ի նուագս նուագս կոչեաց զմեզ ի սե-ղանն իւր, այլ մոռացօնս արար զխոստումն իւր յաղագս բնա-կարանին վասն դպրանոցին, (յոր անկերև անհարկէ Ալբերիցիոս, արդէն քարտուղարն Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ ի գրաւոր պատուիրանս իւր, զոր տուեալ էր մեզ), և եւ ի բնակու-թիւն սենեակ մի, յորում անդուոջ և զարդիս բնակեմք ընդ չորից այլոց, ընդ քահանայի միում Հայոց, և միում Լա-տինացւոց, ընդ զինուորի ումեմն Լեհացւոյ և ընդ սպասա-ւորին. և տաղտապալից է բնակութիւնս մեր, զի ննջեմք ի վերայ խոտոյ, զոր սփռեն ըստ սովորութեան այսօրեկ տե-ղեաց ի վերայ գետնի։ Այլ եթէ և յայտնեաց Հ. Կղեմենտիոս զկամս իւր, թէ գնալոյ անդրէն յԻտալիա, եթէ ոչ տացեն նմա բնակութիւն պատշաճաւոր՝ առ ահի կամ վասն հրամա-նաց թղթոցն արքայի, հանին պչրանսն արան ի սենեկէն և

հասուն զայն ի ձեռս մեր, յաւելին և սնեալ մի փոքր հեռաւոր ի պէտս խոհանոցի:

Յայսմ առաջնում սենեկի ձեռն արկաք ուսուցանել պատանիս աշխարհականս վեց կամ եօթն թուով, զորս մարթ եղև մեզ ժողովել: Թիւ նոցա յաւելաւ ապա մինչև ց16 և անդր:

Առաջինն յաշակերտաց, որ եմուտ ի դպրանոցն և ապա զայլս ոմանս էած՝ էր Զախնովիչն, զոր ի վերոյ անդր յիշատակեցաք ի նկարագրելն մեր զվիճակ քահանայից Հայոց Իւվովայ:

Զախնովիչ ուսեալ էր առ ոսս Հ. Յիսուսեանց, որպէս ասենն և հասեալ մինչև ցարուեստ քերթողական *), վասն որոյ ի դպրանոցի մերում սկսաւ ուսանել զճարտասանութիւն և զլեզու Լատինացւոց ընդ միւս աշակերտսն, յորոց կարգի էին կղերիկոսք երեք Հայոց, որք իրօք սպասաւոր էին յեկեղեցւոջ. և նա, Մարխևիչ, որ ձեռնադրեալ է այժմ քահանայ, որպէս ասացաւ ի վերոյ. եթող սա զբարձրագոյն ուսմունսն, ի խաբս անկեալ այլոց ուրումն, որպէս պատմեն, որ վանեցաւ յեկեղեցւոյն և կեայ այժմ իբրև աշխարհական շրջմոլիկ, իսկ այս Մարխևիչ թէպէտ և նուիրէր համապազ զանձն յուսմունս՝ այլ այնչափ սակաւ յաջողէր յայնոսիկ՝ զի ընկերք նորա ամենեքեան ուսեալք են և հմուտ աստուածաբանք, խօսին համարձակ ի լեզուս Հայոց և Լատինացւոց, այլ նորին սակաւիկ մի գիտէ լատիներէն և համարի յանձին, թէ և ի քերթողութիւն իսկ իցէ թևակոխեալ: Մինչ յետ ամսոց ինչ զկնի գալստեան մերոյ՝ սպանաւ դիպուածով ի հարուածոյ հրացանի, յորժամ ի պատուհանէ անտի հայէր ի կռիւ հրեից ընդ քրիստոնեայս, որոց սպանեալ էր հրեայս ոմանս յերկուս կռիւս: Էր և այլ ոմն դպիր եկեղեցւոյն Հայոց որ անուանեալ կոչէր Յովհաննէս Ասլանովիչ, ծննդեամբ ի քաղաքէն Կամենիցի, պատանի լի շնորհօք, (զարդիս դպիրք չորք և եթ են

*) Իմա մինչև ցդասարանն Դ: Յայնմ ժամանակի դասարանք հինգ էին յուսումնարանս Լեհացւոց, յորոց երեքն առաջինք կոչէին քերականութեան, չորրորդն՝ քերթողութեան և հինգերորդն՝ ճարտասանութեան: Թարգմ:

ի մայր եկեղեցւոյն Հայոց, զգեցեալ ըստ տարազու աշխարհա-
կանաց և ոսկեզօծ գլխոյքն), այլ չեղև մեզ հնար յարել զնա ի
մեզ. քանզի աղքատ էր պատանին և պահէր զնա առ իւր և
պահէ մինչև ցայսօր քահանայն Ներսէս, որ ասաց, թէ լաւ
իցէ նմա երկան իշխել կախել զպարանոցէ և անկանել ի ծով,
քան թողուլ զնա ուսանել առ ոսս հայոցն. այլ Հայք ոչ այն-
պէս փառնդաւոր համարէին զայս, որպէս զի թողեալ զմեզ, որ
ծանօթքս եմք ուսմանց կարևորաց վասն նոցա՝ առաքեսցեն զոր-
դիս իւրեանց այլուր վասն ուսման. մանաւանդ զի և Ս. Ժո-
ղովոյն իսկ յայտնի է, որպէս երևի ի յիշատակեալ պատուի-
րանացն՝ զի որ ոք այլուր ուսանի, կամ յանձնական մերժի ի
բաց կայ ի հաւատոց իւրոց (Հայաստանեայց եկեղեցւոյ), կամ
մեայ ի մոլորութիւնս հայրենակցաց իւրոց, այլ ոչինչ օգտակար
դոլով ժողովրդեան իւրում:

Յայսմ եկեղեցւոջ (Հայոց), թող զբազում մոլորութիւնս
և հերետիկոսութիւնս արևելեայց, (բաց ի զօրհաբերութենէ կեն-
դանեաց և այլոց ինչ ինչ չար կիրառութեանց) տեսաք՝ զի բա-
զում էին սեղանք և ծածուկ պատարագք, (զի ի Հայս զի
միայն զծածուկ պատարագն մատուցանեն հասարակօրէն),
և արկանէին ի կիր արձանս քանդակեալս առ խորանաւ Ս. Ըն-
ծայիցն և առ սեղանովն, և այլ ևս իրս, ոչ արժանաւորս զա-
վութեանց: Համոզեալք լինէաք առ արքեպիսկոպոսն՝ զի մուծ-
ցէ ուղղութիւնս ինչ յեկեղեցիս, ընդ որ հաճեցաւ նա ի սկըզ-
բան անդ, բայց յետոյ և ոչ պատասխանւոյ իսկ արժանի զիս
արար, զի մի ստուգանիցէ ուխտին իւրում ընդ կաթողիկոսին,
կամ երկուցեալ՝ թէ գուցէ միաբանեսցին ընդ մեզ ժողովուրդն
ընդդէմ նորա, յորժամ ծանիցեն՝ թէ բարեհաճ է ընդ մեզ արք-
եպիսկոպոսն և թէ ինքն միջնորդեաց, զի տացի մեզ նորա այս
բնակութիւն, յորում եմքս. (յայսմ սենեկի բնակէին յառաջա-
գոյն զանազան մարդիկ, և շուրջ պատեալ էր շեղջ շեղջ աղ-
բիւսօք և քակոյաւ ձիոց և արջառոց. յայսպիսի վատթար
վիճակի յանձն առարին մեզ զսենեակն վասն բնակութեան):
Խոստացաւ իսկ արքեպիսկոպոսն՝ զի յարդարեսցէ և մաքրեսցէ
զսենեակն և կազմեսցէ յայնմ սենեակս երիս փոքունս, յարմա-
րութիւնս ինչ յաւելլով ի ներքս ծախիւք Հայոց, զոր և արար

ցենի սուղ ինչ ժամանակի։ Եւ հրաշս ինչ համարեցաք մեք զայս, զոր ոչ երբեք տեսանէաք։ Եւ այս եղև շնորհ աթոռոյն և վերջին ի Հայոց առ մեզ, յորոց բազումք ցանկան յոյժ ի սրտէ զի հերձուածողք են լեզուք ի նոցանէ, քան ուղղափառ նեղս։ Ուր ուրեմն հաճեցաւ ամենայն եկեղեցւոյն հրամայել՝ զի զանուն Ս. Հօրն յիշատակեսցեն նախ քան զանուն Ս. Կաթողիկոսին, և այս եղև ի 21-րդի աւուր Սեպտեմբերի ամսոյ 1664 ամի, յաւուր տօնի Ս. առաքելոյն Մատթէոսի, իսկ ըստ տոմարին Հայոց ի տօնի Վերացման Ս. Խաչին։

Թող զքահանայն Իլովլայ յիշատակեալ ի վերոյ՝ էր ասա և եպիսկոպոս մի յարևելից Անտոնիոս անուն, փոխանորդ Իլովլայ, այր պայծառ, որ մեռաւ յետ սուղ ինչ ժամանակի զկնի գալստեան մերոյ։ Աշխատ յոյժ եղաք առ ի արգելուլ զարքեպիսկոպոսն յօծանելոյ զմայրմին նորա, որպէս սովորութիւն է հերետիկոսաց Հայոց։ Այլ ասեն՝ Թէ ի հետեւէ ջանից մերոց կատարեաց քահանայն Իլովլի ի ծածուկ զօծումն մայրմին նորա. այս Աստուծոյ և ենթ է գիտելի։ Էր և քահանայն Յակոբ Դոլխեայ, որ նոյնպէս վախճանեցաւ ի սուղ ժամանակի, զորմէ ինչպէս լեցի ինձ պատմել։ Յովսէփ քահանայ, ծննդեամբ ի Պարսկաստանէ, խաբեալ յոյժ ի փորձանս, որ ի սկզբան անդ աշակերտ էր պարոնացն Ռափայէլեան [illegible], [illegible] ըստ փախստեան կեայր վասն վարդապետ [illegible] ասա [illegible] առ [illegible] Աղեքսանդրիայ [illegible] և զատողութիւն քարոզական, և փոխանակ այսր ամենայն երախտեաց պաշտօն քահանայութեան [illegible] ի քաղաքին Սպահանու, զորմէ միջնորդեցաք մեք առ տէր քաղաքին, որ կոչեցեալ Սիմէոն է զարդարեալ։ [illegible] ուրեմն, զկնի բազում խորհրդութեանց վախճանեցաւ ի Սպահան և թաղեցաւ ըստ արարողի գերապանծն Դրանն Օսմանեանց, Տ. [illegible]՝ [illegible] ուսուցի էր կին նորա։

Յակոբ քահանայ Կոլոսկի, որ կոչի գնաց ի Ս. Պետրոս [illegible]՝ զի ձայնեցաւ և իբրեւ [illegible] Հռոմէական [illegible] վասն համարձակ առաքելութեանց Լուսոյ՝ Թէ [illegible] մահմետականութեան [illegible] էր [illegible]։ Երկրորդ քահանայն [illegible] և [illegible] որ մինչ [illegible] էր, [illegible]

և ուսաւ առ Տ. Աղեքսանդրեայ և այսպէս ի գաղղիական Ս. Ժողովոյն, այլ եւս և առաջս անոր ընկեցաւ՝ ոչ գիտեմ որպիսի եղանակաւ՝ զանխուլ ի Ս. Ժողովոյն ընկալաւ թուղթս յանձնարարութեան առ պատրիարքն Խաչատուր, որ նոյնպէս աշակերտ էր Տ. Աղեքսանդրեայ, այլ խաբեբայ որպէս և այլքն, և գնացեալ առ նա՝ ձեռնադրեցաւ քահանայ և վարդապետ, եւն ապա այսր, զի մոլորեցուսցէ զժողովուրդն, այլ սուտ ինչ յետոյ զղջիցի մուծման ուղղութեանցն յեկեղեցին՝ մեկնեցաւ յԼվով և չոգաւ ի Համասիէ, ուրանօր քահանայն բարի Յովհաննէս ծանեաւ զգայլն և պատանդակեաց բանսր ձեռնագրոյ զնա մեկնել ի քաղաքէն: Չոգաւ նա յայնժամ ի Վարշաւայ, ուրանօր Տ. [illegible] դերբարագոյն եւս ի խաբս անկանէին, քանզի չէին ընդ մերում առաջնորդութեամբ, ընծայեցուցեալ անոր զանձն կաթոլիկէ ջերմեռանդն և ընկալեալ ի Արքայական նուիրակէն Պետերսբուրգեայ և թերևս յայլոց թղթերս յանձնարարութեան ի Հռովմ չոգաւ անդր վաղվաղակի: Այլ ոչ բարուոք ընկալան զնա անդ, զի թերևս լուեալ նախկանեկէն, որպիսի ոք է անձն՝ գրեաց ի Հռովմ թուղթս ի [illegible] կաւակ մեռաւ: Փոքր մի ևս՝ և ամենեքին զնա և ապրանքն իւր ի Լվովոյ ի բանտ, այլ հնարիւք իւրն մազապուր ձերբակալեցաւ: Իբրև բազումք յարանցդ յեշտակելոց ի վերին կողմն [illegible] մեր զանձնայքին զամենայն ջան ի գործ արկեալ ընդ [illegible] կեալն քահանայքն Գրիգորի, հաստատուն մնացին ընդ Ս. Եկեղեցւոյն՝ զի ձեռն արկցէ աղքատախնամ [illegible] եկեղեցեաց: Այլ իբրև ծանեաւ՝ թէ յանձնարար յայտ [illegible] գործն և ոչ համախոհք են մեզ Տ. [illegible] ի գործ բարեխնամութեանցն, որպէս կրկնեցուցանէին զանձինս՝ խորհեցաք թէ վասն անձին աղքատախնամ դիւրագոյն եւս ի հաւանութիւն հասել էր մեզ վարիլ ի ձեռն Յովսէփեայ քահանային, որ կաթոլիկ էր կատարեալ և ձեռնադրեալ ի Հռովմ քաղաքի յեպիսկոպոսէն [illegible], Յովհաննէ Մխիթարեանէ: Այն այս քահանայ ժամանեաց յԼվով յառաջ քան զմեզ և աղքատախնամ պատն ոչ եառ նմա թոյլ՝ զի, որպէս կամէրն՝ մատուցէ պատարագ ըստ արարողութեան Լատինացւոց, խոնարհեալ ընդ Ս. [illegible], այլ ընդհակառակն սորին՝ ի հալածանս կայր հանդէպ

պաղ վասն յաւելոյ իւրոյ ի հաւատս կաթոլիկաց։ Վասն որոյ խնդրեցաք յարքեպիսկոպոսէն՝ զի տացէ նմա թոյլ երթալ ի Վարշաւայ կամ ի Հռոմ կամ այլուր, ուր մարթ իցէ նմա համարձակ պաշտել զկաթոլիկէ հաւատս իւր, ցուցեալ այնպէս՝ թէ տուեալ իցէ մեր պատուէր քահանայիս ի ծածուկ՝ զի յայտ արասցէ արքային և Ս. Ժողովոյն զոր ինչ կրեացն։ Ողորմութեամբն Աստուծոյ յաջողեցաւ մեզ խորամանկութիւն մեր բարեպաշտոն, քանզի արքեպիսկոպոսն, որ կարի երկնչէր յարքունեաց՝ ակամայ կամօք ետ ուրեմն թոյլ նմա մատուցանել պատարագ ըստ արարողութեան կաթոլիկաց. և այս եղև յ18-րդի աւուր Օգոստոսի 1664 ամին։

Նոյս ուրեմն արք երկու եղեն, որ ըստ արարողութեան Լատինացւոց զպատարագն մատուցանէին յեկեղեցիս Հայոց. խնամ ինչն արքեպիսկոպոսն և Յակոբն Գրիգորեան, այլ զինչ էին երկուք սոքա առ մնացեալսն, զորս ոչ ունէաք։ Յաւելաք մեք զծերն և զջահս՝ զի ի կէտ նպատակիս մերոյ հասանիցեմք. այլ յընդունայն եղեն այն ամենայն, քանզի յամառեալ պնդեալ կայր արքեպիսկոպոսն ի բանի իւրում, քանզի տեսանէր՝ թէ ուհամեալ սարսեալ ինմանէ ժողովուրդն ի ժամանակին յորում հետէ ետ թոյլտուութիւն Յակոբեայ քահանային։ Էր ի ժողովրդեանն յայնմիկ այր ոմն բարի, Ղազար Սլոնիովսկի անուն, որ ամօք ինչ յառաջ ընկալեալ էր զպատիւ ազնուականութեան Լեհացւոց, և զի շրջեալ էր յաշխարհս աշխարհս՝ գիտէր լեզուս 78, այլ կայր էր ի քաղաքում ամաց հետէ, թէպէտ և նորքին մարդն լուսաւորեալ էր կենսատու լուսովն Ս. Հաւատոյ։ Նախանձախնդիր էր փառացն Աստուծոյ և դարձուցանելոյ զհայրենակիցս իւր ի ճշմարտութիւն կաթոլիկութեան, որոյ և ջանայր հանապազ և յորդորս հայեցուցանէր ոչ միայն բանիւ լոկով, այլև բազում օրինակօք բարի բարի գործոց, աղօթից, պահոց, արհամարհելով զկեանս, գնալով յեկեղեցի յամենայն պաշտամունս՝ և այլովք։ Ի բազում իրս օձան եղև այրն առաքելութեան մերում, զի ի Հռոմ և ի Կ. Պոլիս ծանուցեալ էր զմս. Ոդեսկոսիոս, վասն որոյ և կարի ուրախացեալ ընդ գալուստ մեր՝ յայցելութիւն մեր գայր, և գայս ինչ ի կարևորացն անդեկացոյց մեզ՝ զի համարձակեսցուք ի գործ Մի-

ութեան առ արքեպիսկոպոսին և առ ժողովրդեանն, քանզի ոչ որ լիցի որ ըստ ձեռս մեր եկեսցէ, ոչ արքեպիսկոպոսն, որ դաւանեաց զամ մի զՀաւատս կաթոլիկաց և երդուաւ, և ոչ ժողովուրդն՝ որ ընկալաւ արդէն արտունութիւնս բազումս փոխանակ պատիր միութեանն։ Այս խորհուրդ շահաւոր եղև մեզ ըստ կարի, որով յուսացաք, թէ հաստատեսցուք ուխտն ի կէտ նպատակի մերոյ։ Օգնութեամբ Աստուծոյ յաւելաք և ես ազդել յարքեպիսկոպոսն և պնդել, զի ի գլուխ ածցէ զգործըն սկսեալ, արմատախիլ Հանցէ յեկեղեցեացն զբազում Հերետիկոսութիւնս և զմոլորութիւնս, որ յայտնապէս Հակառակ են ոգւոյ միութեան Եկեղեցւոյ, և եթէ ոչ Հաւանեսցի՝ Հարկիւք արդեօք զեկուցանել արքայական Մեծութեանն՝ թէ կեղծեօք է Միութիւնն։ Եւ այս յայտարարութիւն մեր, որ դժպհի էր միշտ արքեպիսկոպոսին՝ տրտնջել կալաւ նա ժողովրդեանն, թէ չև ևս է պատրաստեալ յայնպիսի փոփոխմունս դժուարինս և թէ լաւ ևս էր միալ առ ժամանակ մի և ապա ունել բարեպատեհ ժամու։ Դիմեցաք անդէն առ ժողովուրդն, իսկ նոքա առ արքեպիսկոպոսն ակնարկէին, ոչ կամելով ձեռնամուխ լինել յայն գործ,—կամ յայտնապէս Հակառակիլ առ աՀի արքային կամ յայտնապէս բարեՀաճ գոլ, առ աՀի նզովից կաթողիկոսին։

Եւ ժամանակ մի յերկարեցաւ խաղն, մինչև վերահաստատեցաք՝ թէ խոչընդոտն ամենայն գործոց և կամաց մերոց է նոյն ինքն քահանայն Նիկոլի (զորմէ ի վերոյ յիշատակեցաք), զիկատեալ խմորեալն ի Հերետիկոսութեան, որ ընդ բռամբ իւրով ունէր զարքեպիսկոպոսն և զժողովուրդն, վասն որոյ և աշխատ եղաք՝ զի Հալածեսցի յաշխարՀէն, որ և եղև յԴ-րդի աւուր Նոյեմբերի նորին 1664 ամի ըստ միջնորդութեան արքեպիսկոպոսին Լատինացւոց և նախանձդամին Պետակովսկեայ, (աւագ սարկաւագի գաւառին), որք մեծաւ եռանդեամբ աշխատ եղեն վասն այսր գործոյ։

Յետ վտարմանն Նիկոլեայ, որ այնչափ զրգռեաց զնոսա ընդդէմ մեր, զի անդէն Հանէին զորդիս իւրեանց ի դպրատանցէ մերմէ՝ լքան ամենեքեան և որ կարի յամառքն իսկ էին՝ յաղագս վտարմանն նորա և թղթոյն, զոր գրեաց մեզ վասն այսր պատ-

Ծառի հանգուցեալն ի Տէր Թագուհին Մարիամ Լուդովիկէ, և առ սակաւ սակաւ յաւելան հարկս յարգանաց մեզ հայկա-նից: Լուսկ ուրեմն զատաւորքն Հայոց միահամուռ չոգան առ արքեպիսկոպոսն և յայտ արարին՝ թէ չեն ինչ նոքա հակառակ ուղղութեանցն, զորս մուծցէ ի պէտս բարեկարգութեան եկեղեցւոյ, զի յայն իսկ հոգւով կարգեալ է նա, ուստի և արժա-ցէ՝ որպէս և զինչ արդարեցէ նմա Աստուած: Զայս առնէին զատաւորքն կամ կարծելով թէ չէ մարթ արքեպիսկոպոսին զանել զայն վասն ուխտին իւրոյ ընդ կաթողիկոսին, կամ յայն զղջեցան յարանց երկուց երեւելեաց, ի Զախնովիչէ և ի Պաւ-լովսկեաց, յորոց առաջինն գլխաւոր է նոցա և ի պատուի է առ ամենեսեան, իսկ երկրորդն, որ վարէ զպաշտօն քարտուղարին Հայոց՝ է ծերունի ամաց 86-ից, այլ առողջ է և բարի և գիտուն յոյժ, որ ի լեզու Լեհացւոց թարգմանեաց ի Հայ և ի Լատին լեզուաց հատորս երկս երկոց Հ. Կղեմենտեայ յաղագս Միաբանութեան եկեղեցւոյն Հայոց ընդ Հռովմէականին. երկոքեան կաթողիկէք են ջերմեռանդն և պաշտպանք առաքելութեան: Արքեպիսկոպոսն, որ յանձնիւս կրթեցաւ ընդ միայնակ յայտարարութիւն համարձակ՝ կշտամբանօք առաց ցնոսա և զայս ինչ, թէ ուրովհետեւ կամին նոքա հաւանեցուցանել զնա, զի միաբանեսցի ընդ Հռոմ՝ լսէ ինքն խոհական բանից նոցա և առնէ միանգամայն զայն ամենայն՝ զոր պահանջեն ի նմանէ, իսկ առա և այլ բազում ինչ յաւելուցու: Կամէին ոմանք զնա հանել նորա, բայց անհնարին եղև այն: Նոյնպէս ուրեմն հաւանեցաւ արքեպիսկոպոսն, այլ եղ անդէն ի մտի իւրում՝ զի մի ամենևին հասուցէ զինքն յայնպիսի անարգութիւն: Եւ այս երկպառակութիւն բարեյաջող, որ պատճառք եղև ճշմարիտ Միութեանն՝ ծագեցաւ ի 25-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1664 ամի, յաւուր Ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի

Ի միւսում ամին, որ էր 1665՝ ի 5-ն Յունվարի ուր ուրեմն հրամայեաց արքեպիսկոպոսն համօրէն քահանայից Հայոց մայր եկեղեցւոյն՝ զի ի մատուցանելն զպատարագն խառնեսցեն զջուր ի բաժակն, որ դժուարին էր քան զամենայն ուղղութիւնն: Յուզեցան խռովեցան ժողովուրդն առհասարակ և քահանայք, յորոց ոմանք հնազանդեցան, իսկ այլք ոչինչ

տալով ի հրամանէն՝ դադարեցին ամենեքին մատուցանել պատարագ. իսկ յորժամ ըստ միջնորդութեան մերոյ Կիլիկեցւոց անդրէն արքեպիսկոպոսն գրով զհրաման առ մի մի նոցանէ սպառնալեօք բանադրանաց՝ յայնժամ ապա հարկեցան ամենեքեան մատուցանել պատարագ ըստ արարողութեան Լատինացւոց։ Ի 24-րդի աւուր Փետրուարի, որ ըստ տոմարին Հայոց է տօն Ընծայման Քրիստոսի ի տաճարն՝ ձեռնադրեցան դպիրք երեք ի սորին տաճարիս կարգի, և զայն առաջինն խոստովանեցան հրապարակաւ զդաւանութիւն կաթոլիկաց, և անուանք նոցա են. Գաբրիէլ Զախնոզեան, Աստուածատուր Նիկողոսեան, (որ ձեռնադրեալ է զարդիս ի քահանայութիւն) և Քրիստափոր Գաբրիէլեան, որ ի դպրանոցի մերում է այժմ։

Ի 18-րդի աւուր Մարտի ստացեալ ծխատէր քահանայն կաթոլիկէ Յովսէփ, որ անուանեալ կոչէր Արևելցի՝ յեկեղեցին Հայոց ի Սեւաստոպօլ, այլ չեղև նմա հնար մուծանել զուղղութիւնն։ Յաւուր 19-րդի կամ 20-րդի յղեաց արքեպիսկոպոսն թուղթ առ Յովհաննէս Քրիստոսատուրեան, ծխատէր քահանայ եկեղեցւոյն Հայոց ի Զամոստիէ յաղագս հարկաւոր ուղղութեանցն և հնազանդելոյ քահանայն հրամանին, թէպէտ և սրտմտեցին զայնմանէ ժողովուրդն, և մանաւանդ հակառակեցաւ կարի կղերաւորն Հայոց ի Զամոստիէ, Սիմէոն (զորմէ ի վերոյ յիշատակեցաք ի թուղթն մեր զեկեղեցիս Հայոց ի Լեհաստանի), որ այնչափ ջերմեռանդն էր, զի յաւուր յորում զուղղութիւնն արարին՝ ի մատենի միոջ եկեղեցւոյ զայս ինչ նշանակեաց. «Մեռաւ այսօր հերետիկոսութիւն յեկեղեցին Հայոց Զամոստիայ»։

Յաւուր 21-րդի Մարտի ի տօնի Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին ըստ տոմարին Հայոց՝ ուղղադաւանեցաւ երգն Քերովբէական, զոր յառաջագոյն երգէին Հայք հանդերձ յաւելուածովն հերետիկոսապետին Պետրոսի Փուղդոնի, այսպէս. «Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր, սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ». զայս երգէին ի դէմս Ս. Երրորդութեան և այսու ընդ հերետիկոսապետին դաւանէին զԵրրորդութիւնն խաչեցեալ։ Մինչև ցայս վայր ժամանակի ոչ հրամայեաց արքեպիսկոպոսն յապաւել զայդ յաւելուած և երգել զայն `պարզաբար, որպէս և

ընդհանրական Եկեղեցին, այլ ուղղափառաց վերդն ըստ կանոնաց կաթողիկէ ժողովոցն Հայոց Ստանիայի և Սոզյ *), յորս աստհմանեցաւ միութիւն ընդ Եկեղեցւոյն կաթոլիկաց, ըստ որոց յաւել ի միջի զանունն Քրիստոսի, այսու օրինակաւ. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ Քրիստոս, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ»: Ի նմին ամի ուղղափառեցան և երեք ինչ ի պատարագին, յորոց մին սկսանի այսպէս, «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ, Որ Էնն Աստուած աստ բազմեցաւ», և միւսն՝ «Մարմին տէրունական և արիւն փրկչական», զորս երգէին նախ քան զսրբագործութիւն ընծայիցն, զի մոլորեալք համարէին՝ թէ ի ժամանակի հասարակ աղօթից քահանային սկսանին փոխիլ հացն և գինին ի մարմին և յարիւն Քրիստոսի, և թէ զամ քան զզամ սրբագործի ընծայն, ի սկզբանէ պատարագին մինչև ցվերջն, հանգոյն որպէս պնդէին հերետիկոսք ոմանք Հայոց և բազում այն՝ թէ ի ձև աղօթիցն կախեալ կայ սրբագործութիւնն:

Ուղղեցաւ և ի Հանգանակի հաւատոյ տեղին, որ ասէ. «Հաւատամք ի սոյն կաթողիկէ եկեղեցի», յապաւելով զբանն ի սոյն», որ բաժանէր իմն զմիութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

Ի նմին ամին 1665, յերկրորդի աւուր Մայիսի՝ ուղղափառեցան ի Մաշտոցին Հայոց մոլորութիւնք 30, յօրհնութիւնս ջրոյ և ձիթոյ և ոտնալուային ի տօնի աւագ Հինգշաբաթու, զոր բազումք խորհուրդ առանձինն համարէին նորոյ կտակարանի:

Ի չորրորդի աւուր նորին ամսեանն հրամայեաց արքեպիսկոպոսն՝ զի յաւուր աւագ Շաբաթու մի միայն պատարագ կատարեսցի ըստ սովորութեան կաթոլիկ եկեղեցւոյ: Իսկ ի չորեքտասաներորդի աւուր հրապարակաւ յեկեղեցւոջն եղև հրաման ժողովրդեանն՝ զի մի կրկնեսցեն ծունր ի ժամ ընծայաբերութեանն, յորժամ չև ևս սրբագործեալ են ընծայքն, իսկ քահանայիցն՝ զի մի նոքօք զժողովուրդն օրհնեսցեն, որպէս առնէին յառաջագոյն, որով մոլորեցուցանէին զժողովուրդն՝ թէ սկսեալ իցէ արդէն սրբագործութիւնն:

---

*) Ի բնագրի անդ է Եղիսենի (elizeńskiego), որ վրիպակ է անշուշտ փոխանակ Սոզյ (sizeńskiego): Թարգմ.

Սկսաք այսպէս առ սակաւ սակաւ ուղղագրել ըստ կարգի—որպէս և առնեմք իսկ մինչև ցայսօր, թէպէտ և չեն մեր ակնկալութիւնք ասպարէզդ զայն առանց Հայերէն տպարանի—զանթիւ մոլորութիւնն, զհերետիկոսութիւնս, և զաստուածանարգութիւնս, զորս դաւանէին հետևողք վարդապետութեան երկուց բնութեանց ի Քրիստոս, որ ասին Երկաբնակք և Նեստորականք՝ ընդդէմ Լևոնի Մեծի և Ս. Փլաբիանոսի, Ս. Պուղխերիայ և Ս. Ժողովոյն Քաղկեդոնի, և զայլ ևս մոլորութիւնս բազումս, որ նման են յիշատակեալ մոլորութեանցդ, որովք լի և զեղեալ են մատեանք նոցա, Թողում զայլ անվաւեր պատմութիւնս, զվէպսն անհեթեթս և զառասպելսն, որ մանաւանդ առաւելեալ են ի Ճարանց Վարան, որ առ նոսա կոչին Յայսմաւուրք։ Այս մատեան հոծ է յոյժ իբրև Կալեպինք *) երկու ի միասին. վասն որոյ և դժուարին է ուղղագրութիւնն. հարկ լեցի անշուշտ նորոգել զամենայնն միահամուռ։

Ի նմին ամսեանն, որ օր 12-րդ էր՝ ըստ պահանջելոյ մերում մերժեցին արտաքս ընկեցին յեկեղեցւոյ զդպիրն Յովհաննէս Նալանովէչ, որ մնեալն էր ի տան քահանային Որսկեայ, զորմէ և բանք եղեն ի վերոյ, թէ չեղև մեզ հնար ոչ յորդորանօք և ոչ սպառնալեօք հաւանեցուցանել՝ զի մնացէ յուսումն ի դպրանոցս մեր, որպէս ընկերակիցք նորա դպիրք, քանզի ոչ կամէր վարել ընդ առաջնորդութեամբ ուրուք. այլ զղջացաւ վաղվաղակի ի վերայ մոլորութեան իւրոյ և եկն խնդրել թողութիւն։ Ընկալաւ դարձեալ յեկեղեցին և ապա եմուտ ի դպրատունն ի 24-րդի աւուր նորին ամսեանն, և յայնմհետէ բարւոք ունի զինքն. է պատանի համեստ և հնազանդ, գեղեցիկ դիմօք և բարի վարուք և յառաջէր արդեօք յոյժ ի յաջողութիւն, եթէ չէր անկեալ դիւրաւ ի խաբս այլոց, որպէս ի վերոյ պատմեցաւ։

Իբրև ծանոյց մեզ քահանայն Զամոստեայ, Յովհաննէս Քրիստոստուրովիչ, զչարամիտ ընթացից յիշատակեալն հեր-

---

*) Է բառգիրք ընդարձակ այլ և այլ լեզուաց, կոչեցեալ այսպէս յանուն հեղինակին, Ամբրոսեայ de Calepio։ Թարգմ։

ձուածողէ և կեղծաւորի, կրօնաւորին Հայոց Սիմէոնի՝ հրամայեցաք անդէն ի ձեռն արքեպիսկոպոսին՝ զի եկեսցէ այսր։ Եւ այն ինչ ժամանեաց այսր առ մեզ՝ կատարեաց անդէն զպաշտամունս եկեղեցւոյ ըստ արարողութեան կաթոլիկաց, զոր չառնոյր յանձն ամենևին մինչ էրն ի Զամոստիէ։ Հնարեցաւ առ ժամանակ մի պատրել զմեզ, այլ ուր ուրեմն ծանեաք զնա։ Ժամանեաց նա այսր յ3-րդի աւուր Մայիսի 1665 ամի։

Էր յայսմ ժամանակի յԼւով քաղաքի պատանի ոմն Հայ, ընիկ Լւովայ, Գրիգորիոս Ռալամ անուն, մնեալ ի կարգ աշխարհի, որ թէպէտ գիտէր կարի զլեզուս Տաճկաց, Լատինացւոց և զգիրսն Հայոց՝ այլ անյողդողդ խարխափեալ ի հաւատս հարց իւրոց՝ ոչ մտանէր ամենևին ընդ մեզ ի հաղորդութիւն, մինչև դէպ եղև նմա յաւուր միում գալ պատահաբար առ մեզ յաղագս գործոյ, որ հայէր ի Հ. Գալանոս և յընթերցուածս երկոց նորա. (այսպէս սահմանեաց Աստուած վասն բարեաց առաքելութեանս մերոյ)։ Եւ այնչափ պատրաստական գտաւ յընդունել զճշմարտութիւն քրիստոնէական հաւատոց՝ զի ի սուղ ժամանակի եղև հմուտ և պաշտպան և ջերմեռանդն քարոզիչ Ս. Հաւատոցն ի ժողովրդեանն, վասն որոյ և գոհանայր զԱստուծոյ. և իբրև համոզկեր արար զնա Հ. Կղեմենտիոս զի քահանայասցի՝ սիրով ընկալաւ զայն առաջարկութիւն. իսկ կին նորա ոչ հաւանէր ընդ այս, որ և յետ բազում ողբոց և աղաչանաց՝ ուր ուրեմն հաւանեցաւ, քանզի դիտէին զնա ընդդիմանալ խորհրդոյ առն իւրոյ ժողովուրդն, որ ոչ կամէին զձեռնադրութիւն առնն, որ վառեալ էր այնպէս հոգւով կաթոլիկութեան և ուրացող իսկ յոմանց յորջորջէր։ Այլ արքեպիսկոպոսն, որ ի ժամանակաց անտի վերջնոյ ուղղութեանն յաջողէր մեզ յամենայնի վասն ամի ամի թոշակին 200 դահեկանաց՝ զոր առաքէր նմա Ս. Ժողովն յօրէ անտի ժամանելոյ մերոյ ի Լեհաստան՝ կոչեաց առ ինքն զկինն Գրիգորի Ռալամի յաւուր 23-րդի Մայիսի 1665 ամին, առ ժամանակ մի յորդորէր զնա և իբրև լուաւ զհաւանութիւն կնոջն՝ էած անդրէն զայրն նորա յեկեղեցի և մինչչև լու եղեալ զայսմանէ ժողովրդեանն՝ ձեռնադրեաց զնա ի

չորից խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, զկնի դաւանելոյ նորա հրապարակաւ զհաւատս կաթողիկեայց, և ընդ նմա զերկուս եւս այս, որ զնոյն դաւանութիւն խոստովանեցան, զՄիքոն Բուսակովսկի և զԳաբրիէլ Մխայովիչ, որ ի դպրանոցի էին զարգիս։ Վասն ձեռնադրութեանս այսորիկ բարկացան յոյժ դատաւորքն, որ պնդէին՝ թէ չէին արքեպիսկոպոսին իրաւունք ձեռնադրել զոք առանց թոյլատուութեան նոցա, թող թէ զանխուլ ինոցանէ, վասն որոյ յարեան ամենեքեան և եկին առ նա, զի յայտ արասցեն զտրտունջ իւրեանց, այլ ընկալեալ զպարժանսն պատասխանի՝ հարկեցան հնազանդել համբերութեամբ։

Ի 14-րդի աւուր Յունիսի նորին ամի ի տօնի էլին Ս. Գրիգորի ի վիրապէն և ի 22-րդի աւուր նորին ամսեանն՝ ի տօնի գիւտի նշխարաց Ս. Գրիգորի՝ յիշատակեալն կրօնաւոր, ի Զամոստեայ Միքոն քարոզեաց յեկեղեցւոջ ըստ ոգւոյ կաթողիկութեան (գէթ ըստ արտաքին ձեւոյն), վասն որոյ ըստ թախանձագին խնդրանաց ժողովրդեանն ինմին իսկ աւուր կարգեցաւ աւագ երէց եկեղեցւոյն Հայոց յարուարձանի Իլվովայ, վաճառական կոչեցելոյ։ Այլ զկնի չորից աւուրց՝ ի թախիծ և ի տրտմութիւն ամենեցուն՝ կոչեցաւ անդրէն յետս ի քաղաքըն, յայն գուցէ սակս, զի ոչ հաճոյ երեւեցաւ յաչս արքեպիսկոպոսին խռնել զնա ժողովրդեանն յեկեղեցի անդր վանական, քամահեալ զմայր եկեղեցեաւն, կամ վասն այլոց ինչ պատճառաց։

Զայսու ժամանակաւ կամ սակաւ մի յառաջ, որպէս կարծեմ՝ յաւուր միոջ կիւրակէի, յորժամ վասն գործոյ ինչ մեկնեալ էր արքեպիսկոպոսն ի քաղաքէն վասն երկուց կամ երից աւուրց՝ քարոզեաց ի մայր եկեղեցւոջն քահանայն Հայ, որ ջատագովել թերեւս կամելով զծէսս իւրեանց, (այլ համարիմ թէ առ տգիտութեան իւրոյ)՝ ասաց այսպիսի ինչ, թէ մի յաճախեսցեն Հայք յեկեղեցիս Լատինացւոց, զի լաւագոյն է երթալ ի բնիկ եկեղեցիս իւրեանց, զի օրհնութիւնք նոցա ոչ իմիք ազդեն։ Յարեաւ խռովութիւն վասն անճահաւոր բանիցս այսոցիկ։ Եւ իբրեւ դարձաւ արքեպիսկոպոսն Հայոց յԻլվով, բողոքեաց անդէն առ նա արքեպիսկոպոսն Լատինացւոց զքահանայէն։ Այլ զկնի սուղ ժամանակաց հիւան-

դացաւ քահանայն և յետ հիւանդութեան ծանու, որ ամիսս ինչ ձգեցաւ՝ մեռաւ թշուառաբար, ոչինչ ցուցեալ նշան կաթողիկութեանն իւրոյ և ոչ առեալ պաշար վասն ուղւոյն յանվախճան կեանսն. եթող որդիս, որ կաթողիկէք եղեն և յարեալ են յառաքելութիւնս մեր։

Արդ և ծանեաք, թէ ուղղութիւնքն, զորս մուծաք յեկեղեցին այսր քաղաքի և ի Զամոստեայ ոչ ծաւալին ի ժողովրդեանն, որ դեռ ևս յամառեալ պնդեալ կան ի սովորութիւնս նախնեաց իւրեանց և մանաւանդ հանդիսաւորութեամբ յոյժ փառաբանեն զընծայսն պատարագին չև ևս սրբագործեալ՝ պահանջել կալաք յարքեպիսկոպոսէն՝ զի ինքնին քարոզեսցէ յեկեղեցւոջն և այլոց ամենեցուն արգելուցու զայն խոտի. և արքեպիսկոպոսն սիրով կատարեաց զայս և ի կիր էարկ զընական ձիրս ճարտարխօսութեանն իւրոյ զարմանալւոյ յ8-րդի աւուր Օգոստոսի և ի 6-րդի աւուր Սեպտեմբերի 1665 ամին։

Յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ ի 11-րդի աւուր Յուլիսի 1665 ամի ժամանեաց այսր նուիրակ կաթուղիկոսին Հայոց, Պօղոս եպիսկոպոս Թոխաթեցի հանդերձ այլով կրօնաւորաւ Հայոց Յովհաննու և սարկաւագաւն Վարդանաւ, վասն ժողովելոյ զնուիրակ կաթողիկոսին ի ժողովրդենէն, որպէս առնէ երբեմն կաթողիկոսն, առաքելով զնուիրակս իւր ժողովել տուրս վասն հատուցանելոյ զհարկս Տաճկաց և Պարսից։ Այն այր եպիսկոպոս զանցեալ ըստ սահմանս պարտուց իւրոց՝ ջանայր խռովել զժողովուրդն և գողանալ զնա ի միութենէն, որ հաստատեալն էր, քանզի ասէր՝ թէ բռնութեամբ մուծեալ է միութիւնն և միայն ըստ ինքնագլուխ հրամանաց արքեպիսկոպոսին, ընդդէմ կամաց ժողովրդեանն և առանց հաճութեան նորա (և չէր ինչ սուտ բանք նորա), և զի հարկ է ժողովել զնոսա յեկեղեցին և լսել զկամս նոցա. և միւսանգամ ասէր՝ թէ աննշանակ և անօգուտ է միութիւնն, որով եղանակաւ իսկ հաստատեալ իցէ՝ մինչև հաւանեսցի ընդ այն կաթուղիկոսն Յակոբ, զէթ ի մասին ուղղութեանցն մուծելոց յեկեղեցին. խօսեցաւ և բազում այլ ինչ վնասակար, յորոց մարթ էր խռովել ժողովրդեանն, որոց սիրտք նոցա յարևելս քան յարևմուտս յարին, մինչդեռ կեայ սերունդն հին, որ ծնեալ է և սնեալ

ի հերձուածին։ Այլ Տ. Պղեմենտիոս եռանդեամբ յոյժ ընդդէմ եկաց նմա և առանձինն և հրապարակաւ, մինչև ընդունայն արար զամենայն ջանս եպիսկոպոսին։

Այլ ի 23-ն Յուլիսի եկն այսր կրօնաւոր քահանայ ոմն Հայոց Վարդան անուն, որ համարէր կաթոլիկ, զի և ի Հռովմ քաղաքի այնպէս երևէր, այլ արդեամբ հաւատեաւ էր այր ճարտար յոյժ, որ յամենայն ժամ յարէր ի կողմն հզօրագունին որպէս և աստ և ի Վալախիայ և յայլ ևս տեղիս։ Հանգուցէ զնա Աստուած յարքայութեան իւրում։ Նմա երկու յառաջ մեկնեցաւ աստի ի Հայաստան, առեալ ընդ իւր սակաւ արծաթ, այլ ի ճանապարհի անդ սպանաւ ի ձեռն աւազակաց։

Իսկ յայնժամ եկն այսր, ի դառնալն իւրում յԱմստերդամայ, ուրանօր ահա ամք ինչ են, բացեալ կայ տպարան Հայոց կարի վնասակար ժողովրդեանս այսմիկ, քանզի տպագրին անդ գիրք հերետիկոսականք և ոչ ուղղագրեալք։ Երբեր նա ընդ իւր առ արքեպիսկոպոսն թուղթս ի վերակացուէ տպարանին, եպիսկոպոսէն և վարդապետէն Հայոց Ոսկանայ, որ կաթողիկն համարիւր և երևի՝ վասն հաւատոց իւրոց հեռացեալ էր ի Հայաստանէ, բայց երբեք ոչ յաջողեցաւ ի խընդրուածս իւր ի Հռովմ քաղաքի՝ դարձաւ միացաւ անդրէն ընդ կաթողիկոսին Էջմիածնի, և ըստ հրամանի նորա վերակացու է տպարանին, տայ նմա համար վասն արծաթոյն, զոր ժողովէ ի վաճառմանէ գրոցն և առաքէ ի Հայս, զոր ինչ պատուիրեալ էր առնել և աշակերտին իւրում Վարդանայ, որ սպանաւն։

Ի թուղթս անդ իւր, թող զայլն ամենայն՝ և զայս ինչ կարի խնդրէր Ոսկան յարքեպիսկոպոսէն՝ զի ընկալցի սա ըզտպարանն և յարդարեսցէ յԼվովի, եթէ զի նեղութիւնք բազումք հասանեն նմա յԱմստերդամ քաղաքի. (թուի թէ չէր տեղեակ Ոսկան զալստեան մերոյ յԼվով)։ Ուրախացաք մեք յոյժ ընդ այս առաջարկութիւն, որով հնար լինէր խափանելոյ զախթ բազում չարեացն, վասն որոյ և համոզէր Տ. Պղեմենտիոս զարքեպիսկոպոսն՝ զի կոչեսցէ զՈսկան գալ փութանակի յԼվով հանդերձ տպարանաւն իւրով, և ծանուսցէ նմա՝ թէ ամենևին գոհ լիցի ըստ ամենայն մասանց։ Հա-

ւանեցաւ արքեպիսկոպոսն և եցոյց մեզ գնամակ իւր կարի հանճարաւոր, զոր գրեացն նմա։ Նոյն անգիտանամ ամենևին, զի՞նչ ինչ պատահեաց յայնժամ, քանզի յայնմհետէ ոչ ևս եղև յիշատակութիւն գործոյն. կամ զի շրջեցաւ ի խորհրդողոց իւրոց Ոսկան, կամ զի լուաւ՝ թէ բնակեալք մեք աստէն, կամ այլ ինչ այսպիսի. այլ եկին հասին այսր մատեանք Հայոց նորոգապէս տպագրեալք, անուանեալք Ժամագիրք, որ լի են բազմութեամբ մոլորութեանց և հերետիկոսութեանց, (թէպէտ և ի չքմեղս լինի Ոսկան՝ թէ տպագրեալ են մատեանքն նախ քան զգալուստ իւր յԱմստերդամ) և Հրահանգք հաւատոց մանունք և երգեցողութիւնք եկեղեցւոյ, որ լաւ են քան զԺամագիրսն և կոչին Շարականք, հանդերձ բազում սաղմոսիւք, ի վերջ կոյս որոց, չգիտեմ ընդէ՞ր, յաւելեալ են աղօթք քանի մի ուղղագրեալք, որ կամ վրիպակաւ վերագրին մեծի կաթողիկոսին Հայոց Ս. Ներսիսի, կամ շարագրեալ են ի նմանէ նախ քան զդառնալ նորա և միանալ ընդ Ս. կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, ի ձեռն Թէոփիանոսի ուրումն քաջ աստուածաբանի, զոր առաքեաց առ նա կայսրն արևելեան Մանուէլ։

Ի նմին ամի յամսեանն Յունիսի, որ օր 27-րդ էր՝ յետ բազմապատիկ աղաչանաց ժողովրդեանն, ի կարի խնդութեան նորա՝ հանդիսիւ մեծաւ յանձն արարաւ դարձեալ եկեղեցին Հայոց վանական, որ յարուարձանին՝ ի ձեռս յիշատակելոյն ի վերոյ կրօնաւորին Հայոց Աբիլջոնի։

Ի 10-րդի աւուր Օգոստոսի, իբրև ժողովեցան դատաւորքն առ արքեպիսկոպոսն՝ ջանաց դարձեալ Նուիրակն Հայոց խռովել զժողովուրդն, և զնոյն բան արար և յ18-րդի աւուրն, բայց ողորմութեամբն Աստուծոյ ոչինչ յաջողեցաւ նմա ի կրկին նուագն, — թէպէտ և էին նորա կողմնակիցք ոչ սակաւ, — քանզի բացարձակ հրամայեցաւ արքեպիսկոպոսն փոփոխութիւնս ինչ առնել յայնմ, զոր կարգեալն էր միանգամ։ Զկնի սուղ ինչ ժամանակի խնդրեաց նա հրաման յարքեպիսկոպոսէն, մատուցանել պատարագ յեկեղեցւոջն Հայոց, խոստանալով պահպանել զայն ըստ ամենայն ուղղութեանցն, բայց ի խառնելոյ ջրոյն ընդ գինին։ Եւ Հայր

ցաւ Տ. Աղեքսանդրոս վասն բանիս այսորիկ՝ պատասխանի ետ՝ թէ չէ հարկ ամենեւին զիջանել ի խնդիր նորա, եթէ ոչ առնուցու յանձն խառնել ջուր ընդ գինին, որ կարեւորագոյնն է անշուշտ յուղղութիւնսն. վասն որոյ և ոչ ետուն նմա թոյլ:

Ընդ ի 14-րդի աւուր Սեպտեմբերի նորին 1665 ամի՝ ի պատճառս զբօսանաց չոգաւ նուիրակն յեկեղեցին՝ որ անուանեալ կոչի վանական և հրամայեաց երգել զերգեցողութիւնսն առանց ուղղութեանցն: Իբրև լու եղև մեզ զայսմանէ՝ հարկեցաք զարքեպիսկոպոսն, որ յայնմ աւուր իսկ տեղեկացեալ ամենայնի՝ հրամայեաց փակել զեկեղեցին, իսկ աւագ երիցուն Սիմէոնի, որ մեղսակար գտաւ ի յանցանսն՝ արգել այնուհետև մատուցանել պատարագ:

Վասն իրացս այսորիկ ըստ յորդորանաց մերոց առաքեաց արքեպիսկոպոսն Նախինացւոց զկնի երից աւուրց կանոնիկոսս երկուս և զնոտարն առ նուիրակն Տայոց և առաջարկեաց՝ զի վաղ վաղակի մեկնեսցի յաշխարհէն և մի իշխեսցէ ընդդէմ կալ բանիւ և գործով Միութեանն, որ հաստատեալն էր, ապա թէ ոչ՝ ածցէ չարիս ի վերայ իւր: Մանուցեալ անդէն նուիրակին՝ միաբանութեամբ ամենայն քահանայիցն Տայոց, առաջի որոց զյանցանսն գործեաց՝ պատասխանի արար հեզութեամբ, թէ կամի անձամբ անձին երթալ առ արքեպիսկոպոսն յաւուրն երկրորդի և յայտնել նմա զհաւատարիմ պատճառս գալստեան իւրոյ, քանզի չէ երբեք նորա խորհուրդ գործ մեղսակար գործելոյ ընդդէմ միութեան կամ խռովելոյ զխաղաղութիւն հասարակաց: Յաւել և զայլ բանս քաղցունս, և ես հաւանեալս ի ձեռն թարգմանչացն, քանզի պատճառս օրինաւոր ածել ի մէջ ոչ կարէր. իսկ մեզ չէր [illegible], որպէս համարեաք՝ միջամուխ լինել յայն գործ [illegible], որպէս զի մի ածցեմք ի վերայ մեր զգայթակղութիւն ժողովրդեանն:

Իսկ ի վաղիւն, որ օր 19 էր Սեպտեմբերի՝ չոգաւ նուիրակն ըստ խոստմանն իւրում առ արքեպիսկոպոսն (Նախինացւոց) Ի վանս, հանդերձ համօրէն դասուն եկեղեցականաց և իշխանօքն Տայոց և ջատագովեալ անձին յաղագս [illegible], զոր արարին ի վանական եկեղեցւոջն և տուաքն-

ջնջել զանխորհրդութիւնն ընկերաց իւրոց՝ յայտ արար մեծաւ ցածութեամբ՝ թէ չէին նորա երբէք խորհուրդք ստանալոյ միութեանն, զի ոչ միայն կամք միութեանն լինել աստէն, այլ և յարևելս այլ և ի համօրէն աշխարհի։ Իբրև լուաւ արքեպիսկոպոսն զայն ամենայն՝ դիրկս էարկ զնովաւ և կոչեաց զնա զալ յաւուրն երկրորդի ի ճաշ իւր ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց։ Ի շրջել գործոյն յայս կերպարան՝ լաւագոյն ոք թուեցաւ մեզ և դատաւորաց ոմանց Հայոց նուիրակն, զէթ յարտաքին դէմս, քանզի երկեաւ ի սպառնալեացն, զոր առաքեալ յայտնեաց նմա ի վանսն արքեպիսկոպոսն Իլվովայ, որ յայսմ իրի վարեցաւ ըստ բանին, զոր ասէր միշտ՝ թէ բռնութեամբ մանաւանդ քան խոհականութեամբ մարթ է համբոյրս առնել զՀայս։

Նա ի վերայ այսր ամենայնի ծանուցեալ նուիրակին՝ թէ ոչինչ այլ ևս կարիմ առնել՝ խնդրէր անդրէն՝ թէ որով եղանակաւ մատուցէ պատարագ յեկեղեցւոջ Լատինացւոց առանց խառնելոյ ջուր, մանաւանդ զի լուաւ ի չարամտաց ոմանց Հայոց ուսուցանել նոցին իսկ Լատինացւոց՝ թէ ի Ս. պատարագին ջուրն ոչ է նիւթ էական, այլ լոկ արարողութիւն է և խորհուրդ, (բայց ոչ իմանան Լատինքն որ զայս ասացին, թէ այսու անկանին ի հերետիկոսականն վարդապետութիւն միոյ և եթ բնութեան Քրիստոսի, որպէս դաւանին յԱրևելս ամենքեան, որ ոչ ի կիր առնուն ջուր ի Ս. պատարագին, որպէս ասացաւ ի վերոյ. վասն որոյ դիւրագոյն ևս հաւանեցան նոքա թոյլ տալ նուիրակին մատուցանել պատարագ անապակ գինեաւ, քան արքեպիսկոպոսն Հայոց, որ հաւանեալն էր ի հեղինակութիւն մտաց Հ. քարոզչաց), և կայր մնայր նուիրակն ի խորհրդեան իւրում, թէպէտ և լուեալ զայսմանէ Հ. Կղեմենտեայ՝ պատուիրեաց ինձ յայտնել արքեպիսկոպոսին Հայոց, զի յորդորեսցէ զնուիրակն ըստ օրինակի վերջնոյն նուագի՝ յետս կալ ի խորհրդոցն, զի մի հերետիկոս ծանիցի, այլ և յայտ արասցէ նմա, թէ չեն հաւատալոյ իրքն, համբել երբէք քահանայի ուրուք ծխատերի կամ աբբայի վանաց երբէք Լատինացւոց՝ ընդ այնպիսի յանցանաւորութիւն։ Վասն որոյ ժողովեաց նուիրակն զտուրսն և կամէր երթալ ի Գա-

մոտիկէ յաղագս նորին նուիրուն. այլ իբրև ոչ տուաւ նմա հրաման երթալ անդր՝ եդ ի մտի դառնալ յարևելս ի 29-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1665 ամին. և արքեպիսկոպոսն Թզյլ ետ նմա յուղւոջ իւրում անցանել ընդ Եազլովեց, զի մի մըտ-ցէ զէթ ի Կամենից, (այլ նուիրակն եմուտ և ի Կամենից ընդ-դէմ խոստմանն իւրոյ և չարիս ոչ սակաւս արար անդ)։ Հարկ համարեցաք յայնժամ յղել փաղ փաղակի հրաման՝ մուծանել զուղղութիւն յեկեղեցին Կամենիցի և յաւարտ գայն ածել, չև ևս ժամանեալ անդր նուիրակին և դրգռեալ զժողովուրդն ընդդէմ կալ ուղղութեանց իւրք։ Յայս գործ ընտրեցաւ յիշա-տակեալն ի վերոյ կիսասարկաւագն Գրիգորիոս Բալսամ և փութանակի առաքեցաւ ի Կամենից կառօք սուրհանդակաց հանդերձ կարևոր թղթովքն։ Նա ի գալ և ընդունայն եղեն ջանք նորա և ճիգն, զի ժողովուրդն և դասք եկեղեցականաց համօրէն փակեալք ի բարկութիւն՝ ոչինչ հայէին յանէծսն և ի նզովս արքեպիսկոպոսին, զորս սպառնայրն նոցա, եթէ ընդ-դէմ դարձցին հրամանաց իւրոց. վասն որոյ ստիպեալ Բալ-սամեայ ի հարկէ՝ տեղի տալ առանց իրիք յաջողութեան, մա-նաւանդ զի տեսանէր՝ թէ վտանգաւոր ինչ է առանց զօրու-օգնականութեան ի մէջ գալ ընդ ժողովրդեանն բորբոքելոյ. Ի սմին սակի ոչինչ օգտեցին և թուղթքն արքեպիսկոպոսին, զորս գրեաց ապա խստագոյն յոյժ բանիւք, քանզի չև էր հասեալ ժամանակն։

Զկնի մեկնելոյ գնալոյ նուիրակին յաջողէր գործն միութեան ի նորոգեալ եկեղեցիսն Ի Լվովայ և Զամոստեայ, վասն որոյ յառաջնում աւուր Նոյեմբերի դպիրք երկու ծննդեամբ յԵազ-լովեցէ, որ կարի ուսեալ էին առ ոտս Հ. Կղեմենտեայ զիրս հա-ւատոյ և զկարգ կատարման խորհրդոցն՝ ձեռնադրեցան կիսա-սարկաւագ ընդ երկուս այլ պատանիս ի Զամոստեայ և ի Կա-մենիցէ, որք յետ խոստովանելոյն զդաւանութիւն կաթոլիկէ հա-ւատոյ՝ ընկալան պչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի։ Երկոքեան առաջինքն, որ յԵազլովեցէ՝ կոչէին Դաւիթ և Մարտիրոս, իսկ որ ի Զամոստեայն՝ Յովհաննէս Բարդոգո-վեչ և որ ի Կամենիցէ՝ Բաղդասար Բալևիչ։

Ի 14-րդի աւուր Նոյեմբերի 1665 ամին ժամանեաց այսր

ի Հռովմայ եպիսկոպոսն Բոզդանիոյ, Յովհաննէս Կերեմովիչ, ծննդեամբ Լվովեցի և ազգակից արքեպիսկոպոսին, ընդ քեռ որդւոյ ամուսնացեալ էր եղբայր նորա. այր բարեբարոյ և գիտուն, որ զբարձրագոյն ուսմունս և զփիլիսոփայութիւն ուսաւ աստէն առ Հ. Յիսուսեանց և զաստուածաբանութիւն առ Հ. Դոմինիկեանց. կարճ էր նա հասակաւ և կաղ ի գլորուածոյ իմեքէ: Իբրև վախճան առար ուսմանն՝ չոգաւ ի Հայաստան, ձեռնադրեցաւ քահանայ և ապա եպիսկոպոս Բոզդանիոյ, (թէպէտ և ոչ կամէր ժողովուրդ գաւառին լինել նմա իւրեանց եպիսկոպոս), և յետոյ կացեալ ամս վեց կամ եօթն յԵրուսաղէմ, ուրանօր վերահասու եղև պատրանաց հրաշից իջման լուսոյն ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յաւուր Զատկի՝ չոգաւ անտի ի Հռովմ: Դաւանեաց անդ զհաւատս կաթոլիկութեան, եկաց ամս չորս կամ հինգ առ Ս. Ժողովոյն, առաքեցաւ ապա անտի ի Լիվոռնոյ և հուսկ ուրեմն յԼվով, ըստ միջնորդելոյ Հ. Կղեմենտեայ հաւանութեամբ արքեպիսկոպոսին Հայոց, որում ոչինչ փոյթ էր զնմանէ մինչև ցայն վայր ժամանակի, որպէս թուէրն, այլ իբրև եկն եհաս այսր՝ վաղ վաղակի անդէն կարգեաց զնա փոխանորդ իւր: Ս. Ժողովն Տարածման Հաւատոյ ետ նմա աստիճան առաքելական քարոզչի և կարգեաց նմա թոշակ ամի ամի դահեկանս 120. և յարեցաւ եպիսկոպոսն ջերմեռանդն սրտիւ ի միութիւն և ի ծաւալումն Ս. Հաւատոյ. այլ են նորա թշնամիք բազումք, քանզի չէ համբոյր բնութեամբ և սիրելախօս, որպէս արքեպիսկոպոսն: Իբրև խնդիր եղև վեց կամ եօթն ամօք յառաջ, թէ զով կարգեսցեն յաջորդ արքեպիսկոպոսին՝ մերժեաց զնա իսպառ Ս. Ժողովն յընտրելեացն, քանզի համարէր՝ թէ այր խորագէտ իցէ նա, որ կարող է հաշտիլ ընդ ամենայն ինչ առանց խտրոցի: Այլ յայսմ ժամանակի չիք ոք աստ, որ արժանաւորագոյն քան զնա իցէ ունել զտեղի արքեպիսկոպոսին:

Ի 6-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1665 ամին հրաժարեցաւ արքեպիսկոպոսն ի ձեռնադրելոյ պիշտատեալն Բալսամ ի սարկաւագութիւն, քանզի ընդդէմ էր ձեռնադրութեանն ժողովուրդն, կամ վասն եռանդեանն, որով չոգաւ Բալսամն

յԻտալովկց թղթովքն հանդերձ՝ և վասն ջանից նորա ի մուծանել զուղղութիւնս յեկեղեցի անդր առաջի նուիրակի կաթողիկոսին, կամ առ այն՝ զի առանց հրամանի դաստուորացն ձեռնադրեալ էր նա ի կիսասարկաւագութիւն, զոր յառաջնումն պահու հարկ էր առնել։ Յայնժամ փոյթ խորհուրդ տուաք Ռալսամայ՝ զի երթիցէ առ դաստուորսն և խնդրեսցէ ի նոցանէ միջնորդել վասն նորա առաջի արքեպիսկոպոսին յաղագս սարկաւագութեան նորա և հաշտութեան ընդ ժողովրդեանն, և հաճեսցէ սովաւ զմիտս ժողովրդեանն վասն մեծագոյն օգտի, որպէս զի մի յապաղեսցի այնուհետև արքեպիսկոպոսն ի ձեռնադրելոյ զնա, պատճառանօք ի ներքըս ածելով։ Այլ ոչ յաջողեցաւ գործն, քանզի Ռալսամ, որպէս ասեն ոմանք՝ ոչ եցոյց առ դաստուորս հեզութիւն, որպէս անկն էր, այլ պահանջս մանաւանդ եդ ի վերայ նոցա, քան խնդրեաց. վասն որոյ բորբոքեցան խռովեցան յոյժ դաստուորքն վասն բանից ինչ նորա, յարուցեալ ապա միահամուռ եկին առ արքեպիսկոպոսն և կարի թախանձանօք խընդրեցին ի նմանէ՝ զի մի ածցէ յաւագ աստիճան զայրն, զոր վնասակար համարէին նոքա վասն ժողովրդեանն յաղագս ինչ ինչ պատճառաց. վասն որոյ հարկ եղև մեզ զգենուլ զհամբերութիւն առ ժամանակ մի, մինչև հանդիցէ սակաւիկ մի սրտմտութիւն նոցա։

Ի սկզբան անդ ամին 1666 յիշատակեալքդ ի վերոյ կիսասարկաւագունք, որ յԻտալովկցէ՝ ձեռնադրեցան ի սարկաւագութիւն և ապա ի քահանայութիւն, և յետ փոխելոյ անուանցն՝ կոչեցան Յովհաննէս և Ստեփանոս. ետուն նոքա նախ քան զձեռնադրութիւնն երդուամբ թղթով թէ ցմահ վախճանի իւրեանց ունիցին զուղղութիւնս, մուծեալս ի մայր եկեղեցին։ Եւ յորժամ արձակեցան ի տեղի իւրեանց՝ կացին յուխտին, մատուցանելով պատարագ ըստ արարողութեանն կաթոլիկաց, որպէս հրամայեցաւ նոցա առնել. և այս եղև պատճառք վերստին զայրանալոյ ժողովրդեանն և եկեղեցականացն։ Վասն որոյ եկն այսր նախանդամն Հայոց Ներսէս քահանայ, զի եկի աղագս գտցէ հաշտութեան. այլ ըստ ողորմութեանն Աստուծոյ, ի բուռն հրամանէ արքեպիսկոպոսին, որպէս

*

ազգիաց սմա Հ. Կղեմենտիոս՝ և աղաչանօք որդւոյ իւրոյ Աս-տուածատուրոյ, որ եմուտ յուսումն ի դպրանոցն մեր՝ Հաւա-նեցաւ Ներսէս ընդ Միութիւնն և յ7-րդի աւուր Փետրուարի 1666 ամին մատոյց պատարագ Հանդիսաւոր ի մայր եկեղե-ցւոջ ըստ ամենայն ուղղութեանցն։ Ի ժամանակի յայսմիկ ժամանեցին յԾաղլովեց և Թուղթք Նուիրակին Հայոց ի Վալախիոյ, որով գրգռէր զժողովուրդն ընդդէմ արքեպիսկո-կոպոսին և մեր, (թէպէտ և յանուանէ ոչ կոչէր զմեզ), իբրու թէ օրէնսգիրս կամիցիմք լինել, մուծանիցեմք ի նորս արա-րողութիւնս և ծէսս ըստ Հաճոյից և եթ կամաց մերոց. վասն որոյ, ասէր, Հարկ է ընդդէմ կալ նոցա և մի՛ Հնազան-դել։ Այլ քանզի ընկալեալ էր Ներսէսի քաՀանային զՄիու-թիւնն՝ վասն այսորիկ ընդունայն եղեն ջանք նուիրակին։

Ի 14-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամին, յետ երկօրեայ կամ չորեքօրեայ Հիւանդութեան, վախճան Հասանէր Հ. Կղե-մենտեայ Գալանոսի, ի Հասակի 56 ամաց, որ զամենայն ժա-մանակս կենաց իւրոց եկաց ի սպասաւորութեան Բանին և ծառայման Ս. Հաւատոց նա մանաւանդ ի Հայս, յորոց մի-ջի և Թաղել ցանկացաւ, ի գերեզմանս մայր եկեղեցւոյն, և Թաղեցաւ իսկ յ17-րդի աւուր նորին ամսեանն։ Ցրտա-մեցան յոյժ անՀասարակ արք բարեմիտք վասն նորա և մա-նաւանդ արքեպիսկոպոսն (Լատինացւոց) Ի Լվովայ, որ և առաջնեկայ գտաւ Հոգեհանգստեան նորա Հանդերձ դասու եկեղեցականաց իւրոց և Հ. գաւառապետաւն և զինաթէ Հան-դերձ ամենայն ուխտիւ Հ. Դոմինիկեանց և բազմութեամբ կրօնաւորաց կաթոլիկաց։

Այն ինչ վախճանեցաւ Հ. Կղեմենտիոս՝ և ահա որք Թուլամիտքն էին ի միութեան՝ Համարեցան, թէ ընդ Հարկա-նել Հովուին ցրուեսցին ոչխարքն. թէ յետ մեռանելոյ առն այնպիսւոյ ի չէք դարձցին դպրանոցն և աշակերտութիւնն։ Վասն որոյ յարձակէին Հզօրապէս՝ ի վերայ իմ, որ պատա-նիս էի անփորձ և անտեղեակ, Հանդերձ արքեպիսկոպոսաւն, որ իրաւունս ասէր ունել կնքելոյ զդպրանոցն և ի գիր և ի Համար առնլոյ զՀանդերձեղէնս, որ մնացին զկնի Հ. Կղեմեն-տեայ, այլ և անօրինելոյ ըստ կամաց իւրոց, մինչև գայցէ պա-

տուեր ի Ս. Ժողովոյն։ Ոչ սակաւ խռովեցայ վասն անձանօթութեան, քանզի միայնակ ինն էի ընդդէմ այնքանի թշնամեաց։ Վասն այսորիկ, իբրև լուայ ի բարեկամաց ոմանց և մանաւանդ ի փոխանորդէն Հայոց զչար խորհուրդս արքեպիսկոպոսին՝ հրաման ետու փակել զընտակարանս դպրանոցին կարի զգուշութեամբ, և առեալ ընդ իս արծաթ սակաւ, որ մնացն ի վարձուց աշակերտաց՝ և զամենայն թուղթս կարևորս՝ չոգայ առ արքեպիսկոպոսն Իլվոլայ, առ պաշտօպանն մեր զօրաւոր, զի անկայց յոտս նորա և արտասուաթոր աչօք խնդրեցից ի նմանէ ի դիմաց Ս. Ժողովոյն, որպէս զի հաճեսցի ընդ իս և մի թողուցու զիս յայնմ վշտի տարակուսից։ Եւ իբրև ի վեր հանի նմա զամենայն անկեղծութեամբ՝ այնչափ յաջողեցայ ի գործին՝ զի արքեպիսկոպոսն անտես արարեալ զհիւանդութիւնն, զոր խօթացեալն էր՝ ցանկացաւ գալ անձամբ ի դպրանոցն։ Ետու ես հրաման միում յաշակերտացն ողջունել զնա ձայնիւ ի լեզու Լատինացւոց, յաղագս մահուան Տ. Կղեմենտեայ. և ապա առաջի արքեպիսկոպոսին, որում ոչ կարի հաճոյ թուեցաւ այս հանդէս, և առաջի դատաւորացն Հայոց և այլոց բազմաց՝ աղաչեցի զնա, զի հաճեսցի հովանաւոր լինել առաքելութեանն և դպրանոցին։ Բարձր ձայնիւ խոստացաւ զայս արքեպիսկոպոսն և քաջալերս եդ առ աշակերտսն, զի ջերմեռանդն լիցին յուսմունս իւրեանց ընդ ղեկավարութեամբ ընկերակցին Տ. Կղեմենտեայ, որ յուսացեալն է, որպէս ասաց նա՝ ողորմութեամբն Աստուծոյ փոխանակել լրիւ զվարդապետն հանգուցեալ, որում և ինքն օգնական և բարեհաճ եղեցի յամենայն ժամ[illegible]։

Իբրև հայեցաւ և ետես արքեպիսկոպոսն զանկեալն երկուս, որ ի ստորին զատկոնին՝ հրամայեաց, զի ածցեն զինքն՝ ի վեր ի սենեակն, զոր սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ շինեալ էր Տ. Կղեմենտեայ, որպէս լսցին բանք ի յետագայս։ Յայնժամ ասացի ես բարձր ձայնիւ, որպէս զի լուիցէ և արքեպիսկոպոսն Հայոց, որ կամէրն կորզել և հանել ի մէնջ զսենեակն, շինեալ ի Տ. Կղեմենտեայ ի պէտս իւր. «Ահաւասիկ սենեակն նորա, զոր շինեաց Հայրն Արժանապատիւ»։ Եւ այս պատասխանի արար արքեպիսկոպոսն Իլվոլայ՝ գոհութիւնս մատուցանելով Տեառն

մերոյ վասն հայրենաբար նախախնամութեան, և գովելով ըզ-կարգ և զբարեկարգութեան ի խուցսն ի պէտս աշակերտաց՝ մեկնեցաւ ի դպրանոցէ անտի, յանդորր զամենեսեան կացուցեալ և մերժեալ զկասկածս տարակուսին վասն ապագային։

Բայց յայսր ամենայնի վերայ, քանզի ի կասկածանս էի դեռ և կամէի՝ զի անհնարին իսկ լիցի արքեպիսկոպոսին խռովել զիս՝ խորհեցայ, թէ հարկ է խռովել զնա ինքն և ծանրանալ ի վերայ նորա, յուշ առնելով նմա զձեռնադրութիւնն Բալամայ, զմուծումն քարոզութեան յեկեղեցին իւր, ընդ որս չև ևս էր հաճեալ, զմուծումն ուղղութեանց և բարեկարգութեանց յեկեղեցիս Կամենեցի, երթալով նորա անդր անձամբ անձին, որպէս և խոստացեալ իսկ էր նորա Տ. Կղեմենտեայ, քանզի ոչ հնազանդեցան թղթոց նորա և բանադրութեանց ժողովուրդն անդրայ, այլ մինչև ցայսօր ժամանակի խարխափին ի հերձուածի անդ, թէպէտ և ընկալեալ էին զամ մի զմիութիւնն նախ քան՝ զվախճանել Տ. Կղեմենտեայ։ Զեկեղեցիսն Հայոց որ ի Ստանիսլաւով և ի Սնեատին՝ արկաք ընդ վերակացութեամբ մերով, ի ձեռն կաթոլիկ ծխատէր քահանային և կարգելով անդր առաք երէց զքահանայն Յակոբ, որ բնակութիւն ունի ընդհանրապէս յԵազլովեց քաղաքի, իսկ անդ ունի փոխանորդ իւր զոմն քահանայ Թէոդորոս անուն, որպէս յիշատակեցի ի վերոյ։ Սոյն այս Յակոբ գործելով չարիս ոչ սակաւ ընդ նուիրակին Հայոց, զոր մինչև ի Կամենեց յուղարկաւորեաց՝ երկուցեալ ապա յարդարացի պատժոց՝ եկն այսր ի կոչ Տ. Կղեմենտեայ, որ յայտնեաց քահանային ի ձեռն այլոց՝ զի եթէ ընկալցի զմիութիւնն՝ թողցին նմա ամենայն յանցանք նորա։ Եւ արար քահանայն ըստ այսմ բանի, այլ ոչ դիւրաւ, քանզի դժգոհ էր արքեպիսկոպոսն, զի կորզեցաւ ի ձեռաց իւրոց քահանայն, յորմէ ժողէր և առնոյր արդեօք զգումարն արծաթոյ ոչ սակաւ, զոր պահանջէր ի նմանէ, որպէս զի արձակեսցէ զնա ի բանտէն և ազատեսցէ յայլոց ևս պատժոց կարեւորաց։ Վասն այսորիկ ըստ առաջարկութեան իմում առաքեաց արքեպիսկոպոսն Լվովայ զարկաւագ իւր առ արքեպիսկոպոսն Հայոց ուժգին խնդրեալ, զի մի այլ ևս յապաղեսցէ լինել զայսօրիկ երես իրս, (զձեռնադրութիւն Բալա-

մայ, զմուծումն քարոզութեանց և միութեան), որ այնչափ օգտակարք են և կարևորք վասն հօտի նորա. յայտ են արդ նմա, թէ դայթակղութիւն մեծ է, զի կաթողիկ գոլով արքեպիսկոպոսն՝ ոչ կամի զկաթոլիկս ձեռնադրել. և թէ, մինչդեռ բաց են դրունք եկեղեցեացն Լատինացւոց վասն քարոզչացն Հայոց, եթէ զոցին պատրաստականք՝ ընդէ՞ր է այն, զի ոչ տայ թոյլ արքեպիսկոպոսն, առ ի չգոյէ քարոզչաց Հայոց՝ քարոզել Լատինացւոց յեկեղեցիս Հայոց, որ օգտակար իսկ համարի և ցանկալի. և ուր ուրեմն՝ թէ եկն եհաս ժամանակ, զի երթիցէ արքեպիսկոպոսն ի Կամենից և վճարեսցէ զգործ միութեանն, որ հաստատեալ արդէն համարի յամմայ ինչ հետէ. մի գուցէ լուեալ այնքայի զկեաս կասկին ժողովրդոց Կամենեցի ի խստութիւն արկցէ ձեռն: Առ այս ամենայն պատասխանի արդ արքեպիսկոպոսն ըստ սովորութեան իւրում, այսինքն է բայ բանիւք և ընդունայն խոստմամբք: Այլ սարկաւագն, ըստ պատուէրին, որ տուեալն էր նմա՝ եւս քան զեւս ձեպէր զարքեպիսկոպոսն, զի երթիցէ ի Կամենից, և ուր ուրեմն ընկալաւ խոստումն ի նմանէ՝ թէ գնի սուղ ինչ աւուրց երթիցէ անդր. այլ արդ ոչ պահեաց զխոստումն իւր: Այս բանակցութիւն եղև ի 5-րդի աւուր Յունիսի 1666 ամին, և թէպէտ ոչինչ յաջողութիւնք եղեն ի նմանէ, այլ քանզի զղջեաց արքեպիսկոպոսն խոստմանն իւրում՝ մարթ էր յուշ առնել նմա զայս և ահաբեկել զնա սպառնալեօք սրտմտութեան արքեպիսկոպոսին Իլվովայ, որ անդամ է Տերակուտին և է այր զօրաւոր յոյժ ի պետութեանն:

Այլ եւրև վերահաստ եղէ, թէ ոչինչ կարեմ հանել զմիտս արքեպիսկոպոսին ընդ տաճարկութիւնն, զոր արդ սարկաւագն՝ եդի ի մտի յայլ ինչ գործ կարևոր ձեռնարկել, զոր աւանդեաց ինձ Տ. Կղեմենտիոս, այն է վտարել զկրօնաւորն հերետիկոս, զքահանայն Սիմէոն, որ գնի մեկնելոյ նուիրակին վարէր անդրէն զտեսչութիւն վանական եկեղեցւոյն յարուարձանին Իլվովայ: Կայր մնայր նա անդ խաղաղութեամբ մինչև ցժամանակս Զատկի. իսկ Տ. Կղեմենտեայ ծանուցեալ՝ թէ ժողովուրդ բազում, որ սիրէին զնա՝ առ նա երթալոց են ի տօնին, և կասկածելով իսկ, գուցէ և խռովման պատասցէ զժողովուրդն առանց հրամանի և ընդդէմ պատուի-

րանաց արքեպիսկոպոսին, որ դժկամակ էր միշտ ընդ բարեկամութիւն ժողովրդեանն ընդ Սիմէոն քահանայի՝ խնդրեաց յարքեպիսկոպոսէն, զի յաւուրս անդ տօնից՝ իբրև յօգնականութիւն Սիմէոն քահանայի՝ կարգեսցէ առ նմա զքահանայն Յակոբ Գրիգորեան, զայրն հաւատացեալ բոլորով սրտիւ իւրով, որպէս ի վերոյ յիշատակեցաք, և վառեալ խորհրդովք հռովմէականովք մանաւանդ քան հայովք։ Տուեալ սմա պատուէր՝ զի զգուշասցի գործոց Սիմէոն քահանային զոր և յաջողութեամբ կատարեաց, և զայս ինչ ծանեաւ՝ թէ կեղծաւոր է քահանայն և է գայլ ի հանդերձս ոչխարի։

Ոչ խոտորեցաւ քահանայն Յակոբ ի ճշմարիտ ճանապարհէն առ սպառնալեաց և առ խոստմանց մեծամեծ պատարագաց դրամովք, առ հանապազօր խնջոյից և խաղից, զոր տայր նմա ժողովուրդն. այլ ընդդէմ սորին՝ գայր առ մեզ յաճախակի և յայտ առնէր զթիւրութիւնս քահանային այնորիկ և սրբապղծութիւնն, զի հայհոյէր անդադար զՍ. Պապն Լևոն. և զսուրբ Ժողովն Քաղկեդոնի։ Նա պատուիրեաց Տ. Կղեմենեայ՝ յայտ առնել նա զայսմանէ արքեպիսկոպոսին, բայց սա ոչ կամեցաւ ձեռնարկել ինչ վասն իրացն, քանզի անփոյթ էր առհասարակ ամենայնի, յոր ոչ վարիւր կամ առ շահուց անձին, կամ հարկեալ յաղաչանաց և ի ժամանց, թէպէտ և կարող իսկ լինէր առնել գործ այսպիսի ի փառս Աստուծոյ։ Վասն որոյ դժուարին ինչ համարեցաւ Տ. Կղեմենտիոս զվճարումն գործոյն առ ժամայն, և յանձն առնէր ի խնամս Աստուծոյ, մինչև գայցէ ժամանակ պատշաճաւոր վըտարելոյ զփորձիչն ի քաղաքէս։ Բայց ի նմին ժամանակի փոխեցաւ նա յերջանիկ կեանսն. իսկ իմ տեսեալ, թէ վտանգն յաւելոյր ես քան զես, գուցէ և ի մոլորութիւն իսկ շրջէր անդրէն ժողովուրդն՝ խնդրէի նլի տաղագս խափանելոյ զչարիսն. այլ հարկ համարեցայ աղաչել զարկաւագն, մի՛ զայս խորհուրդ ի վեր հանել արքեպիսկոպոսին, զի մի յետս կացցէ յուղևորութենէն իւրոյ ի Կամենից, որ յոյժ կարևոր էր յաչս իմ։

Ի քանի մի նուագս ազդ առարի զայս փոխանորդին Հայոց և սպառնացայ իսկ, զի եթէ ոչ անօրինեսցէ արքեպիսկոպոսն որպէս անկն է՝ խնդրեցից ես զօգնութիւն արքեպիս-

կոպոսին Իլփովայ, և իշխանութեամբ նորա արկից ի բանտ զհերետիկոսն։ Ծանոյց զայս փոխանորդն արքեպիսկոպոսին, որ խոստացաւ փոյթ ունել զայսմ գործոյ, այլ ոչինչ կատարեաց. իսկ ի տանէ Գալատեան Հոգւոյն Սրբոյ դժկամակեալ, զի երթայր առ նա ժողովուրդն գունդագունդ խոստովան լինել նմա, որում արգելն խոստովան առնել՝ կոչեաց զնա ի քաղաք և առանց հարցափորձից հրամայեաց արկանել ի բանտ։ Իբրև տարածեցաւ համբաւ զայսմանէ՝ խռովեցաւ ժողովուրդն վասն արկածիցն դժբաղդութեան, բրդեալ ի սրտմտութիւն՝ զի յայնպիսի վիճակ եհաս առաքեալն իւրեանց և հայրն հոգևոր. և յետ բազում խորհրդոց եկին դատաւորքն յաւուրն երկրորդի առ արքեպիսկոպոսն և առաջարկեցին՝ զի նոյնժամայն արձակեսցէ զկալանաւորն, նա զի զքահանայքն, զառնէն սրբոյ, որպէս ասէին՝ բամբասեալ են տարապարտուց։ Եւ այս առաջարկութիւն պատասխանի արար արքեպիսկոպոսն, որ զայրացեալ էր ընդ բանս ինչ նոցա՝ խստութեամբ մանաւանդ քան թէ ողոքանօք, թէ ոչ կատարեսցէ զկամս նոցա և զի չէ արժան նոցա լքանել զգործս իւրեանց աշխարհայինս և միջամուխ լինել ի վարչութիւն եկեղեցւոյ։ Եւ այս պատասխանի նորա խիստ այլ արդարացի՝ ամբարձին դատաւորքն զձայնս իւրեանց, և անտես արարեալ զպատուոյն, զոր պարտ էին առ հովիւն իւրեանց՝ ածին ի վերայ նորա անարգութիւնս բազումս և սրտմտութեամբ մեծաւ մեկնեցան անտի, յայտ արարեալ արքեպիսկոպոսին՝ թէ ունիցին ի մտի զանիրաւութիւն նորա։ Իսկ իմ լուեալ ի պատուհանէ անտի դպրանոցին դեպքն խայտառակ՝ չոգայ յեկեղեցին առ արքեպիսկոպոսն, ջատագով ազնուամիտ պնդութեանն, որով անյողդողդ եկաց ընդդէմ անիրաւ պահանջմանց դատաւորացն, գովել զնա և յուշ առնել, զի մի ամենևին երկիցէ ի գործս Տեառն և Ս. Հաւատոյ։ Եւ խնդրեաց յինէն արքեպիսկոպոսն, զի ծանուցանիցեմ վաղ վաղակի արքեպիսկոպոսին Իլփովայ՝ թէ ոչ ակնածեցին ի նմանէ դատաւորքն, այլ բարձին ապաղակ և պոչ ի տան նորա։ Օրինաւոր թուեցաւ ինձ առաջարկութիւնն, մանաւանդ զի ջանայի ես յամենայն զօրութենէ իմմէ սանձել յապաւել զիրոխտութիւն դատա-

ուրացն և զգուշանալ՝ զի մի ծագեսցի ապստամբութիւն։ Վասն որոյ և անդէն իսկ կատարեցի զկամս նորա, ոչինչ յայն հայեցեալ՝ թէ զիշեր էր, և չոգայ յապարանս արքեպիսկոպոսին Ալվովայ, որ հանդերձէրն երթալ ի հանգիստ գիշերոյ, բայց ընկալ զիս սիրելաբար ըստ սովորութեան իւրում և լուեալ զբանս իմ՝ խոստացաւ ընդ այգն առաւօտին կազմել ժողով արտաքոյ կարգի հանդերձ կանոնիկոսօքն իւրովք և իշխանաւորօք և դարմանս տանել չարեաց այսոցիկ։ Հուսկ ուրեմն — պատմեցից կարճ ի կարճոյ — հրամայեաց կոչել ի ձեռն սարկաւագին զաւագ զատաւորին Հայոց, որ կոչի Երեխփոխան, որ ի ժամանակին էր ծերունի ոմն, Քրիստափոր Ներնարդովիչ (հանգուցեալ զարդիս) այր մտացի և մեծատուն։ Աշտամբեաց զնա խիստ բանիւք վասն համարձակութեանն, որով պաշտպանել կամէր նա հերետիկոսին հանդերձ ընկերօքն իւրովք, ընդդէմ Միութեանն, զոր հաստատեալն էին ընդ Ս. կաթոլիկ եկեղեցւոյն և ընդ արքային. հրամայեաց նմա թողուլ զայն ամենայն և մի՛ ևս միջամուխ լինել ի գործս հոգևոր դատաստանաց, և սպառնացաւ իսկ նմա՝ թէ զգլուխ իւր տուժեսցի նա, եթէ խռովութիւն ինչ ստամբակութեան յարիցէ։ Պատասխանէր զանձն ծերունին՝ թէ չէ նորա ցանկացեալ երբէք և ոչ ցանկայ պաշտպանել առն հերետիկոսի, և զի եթէ յիրաւի հերետիկոս իցէ քահանայն կալեալ՝ պատուհասեսցեն զնա ըստ յանցանացն, որում ոչինչ հակառակ է ինքն։ Յաւել, թէ այս ինչ են նմա ցաւք՝ զի հնարս խնդրէ արքեպիսկոպոսն Հայոց խռովելոյ զժողովուրդն և աւերելոյ զեկեղեցիս, քանզի ցանկացեալ է յոյժ՝ զի զամ քան զզամ խափանասցին եկեղեցիք և մարթ լիցի նմա այնուհետև համարձակօրէն տալ զայնոսիկ ի բնակութիւն կանանց և հրէից։ Նազում և այլ ինչ ասաց վասն վարուց և ամօթական գնացից արքեպիսկոպոսին։ Իսկ ես խնդրեցի ուժգին ազերսանօք յարքեպիսկոպոսէն Ալվովայ, զի առ վայր մի թողցէ զգործ հերետիկոսին, այլ կոչեցեալ առ ինքն զարքեպիսկոպոսն Հայոց և զ դատաւորսն՝ հաճեսցի խլել ի միջոյ զպատճառս երկպառակութեան նոցա։ Նա ընկալեալ ի սարկաւագէն զպատուիրանն՝ հանդերձ ամենայն դատաւորօքն չոգայ առ արքեպիս-

կոպոսն Իլվովայ և զնոյն պաղատանս երկրորդեցի։ Պատասխանի տայր արքեպիսկոպոսն՝ թէ կամի գիտել զխորհուրդ իմ և լսել յինէն տեղեկութիւնս լիուլի։ Յետ այսորիկ շնորհ կալայ նմա ի դիմաց Ս. Ժողովոյն վասն ջերմեռանդութեանն, որով աջակիցն լինէր Ծաւալման Ս. Հաւատոցն, և խնդրեցի չձեռնարկել ինչ, զի մի խռովեսցի արքեպիսկոպոսն Հայոց և այնու խրոխտասցին այլք, քանզի վասն պատճառաց ինչ չէր անկ ի ժամանակին երկուցանել զնա։ Եւ դադարեցին յայնմհետէ դատաւորքն պաշտպանել հերետիկոսին, զանգիտեալ՝ զուցէ և ինքեանք ի կասկածանս անկցին. այլ ապատան թողին ի ժողովուրդն և ի կանայս՝ արտասուօք և պաղատագօք մխիթար մատուցանել կալանաւոր քահանային։ Այլ հաճեցաւ Աստուած հանել զժողովուրդն ի մոլորութենէն և ծանուցանել նմա զառնն անիրաւութիւն։ Քանզի դէպ եղև քահանային Յակոբու (որդւոյ Գրիգորի), որ աւագ երէց էր յայնժամ Վանական եկեղեցւոյն՝ գտանել ընդ ծածկութիւ սեղանոյն ի խորանի թուղթ ինչ ծալեալ, որ էր թուղթ մոգութեան։ Ի սկիզբն էին նշանագիրք ինչ անծանօթք, զորս համարէաք արաբական գոլ, և զկնի գային նշանագիրք ի ժողովրդական լեզու Հայոց։ Թող զբազում խրատս մնոտիս վասն գտանելոյ զանազան յաջողութիւնս՝ էր ի թղթի անդ և այս ինչ. «Որ ոք կամիցի ընդ իշխանութեամբ իւրով արկանել զոք ի դատաւորաց կամ ի կանանց՝ գրեսցէ զանուն իւր ի վերայ սպիտակ մոմոյ և ունիցի առ իւր» և այլն։ Իսկ ի միջավայրի թղթոյն նկարեալ էր պատկեր ծերունւոյ ուրումն ալեւորի ձեռնամած յաղօթս, այլ և հատիկք ինչ ի գոյն սեաւ, հանգոյն սերմանց աղցանի ի թղթեայ պահարանի, լազուարթի առասանաւ և փոքու ճարմանդաւ, որոյ եզերք ոսկեզօծք էին։ Գտեալ զթուղթն քահանային Յակոբայ՝ ըստ իմում պատուէրանի տարաւ անդէն առ արքեպիսկոպոսն։ Իսկ նորա ամբարձեալ զձեռս իւր յերկինս՝ գոհանայր, զի եղև նմա հնար ցուցանելոյ ժողովրդեանն ստուգիւ, թէ որպիսի ոք էր այրն, զոր առ սուրբս ունէին։ Եւ պատուիրեաց ինձ գալ առ ինքն հանդերձ փոխանորդաւն, զի խորհեսցուք ի միասին զի՞նչ ինչ

առնելոցս իցեմք։ Զայս խորհուրդ տուաք մեք նմա՝ զի կոչեսցէ վաղվաղակի զդատաւորսն և ցուցցէ նոցա զթուղթն։ Եկին ժողովեցան անդէն դատաւորքն հանդերձ քահանայիւքն և կարի յապուշ հարան վասն անակնկալ յանցաւորութեանն, ոչ գիտացեալ զինչ ասել՝ զայս ինչ կցկցեցին, թէ չէին թուղթքըն ի Սիմէոնէ քահանայէ, բայց յայլմէ ումեքէ, որ առ չարամտութեան կամ առ այլոց պատճառաց եդեալ իցէ զայնոսիկ յայն տեղի։ Իսկ արքեպիսկոպոսին համեմատեալ զձև գրչութեան թղթոյն ընդ այլոց թղթոց, գրելոց ձեռամբ կրօնաւորին՝ պնդէր, թէ նորա իցէ գրուածն։ Յայնժամ խնդրեցին յարքեպիսկոպոսէն, զի կոչեսցէ զամբաստանեալն ի հարցափորձ առաջի նոցա։ Եկն եկաց նա յատենի, խռովեալ իմն երեսօք և իբրև հարցաւ յարքեպիսկոպոսէն, թէ զի՞ իցէ արդեօք զթուղթսն՝ պատասխանի ետ, թէ արդարև առ նորա էին թուղթքն, այլ ոչ էին նորա, քանզի պատահարար իմն եգիտ, և զի չէին անդ տառասանք, ոչ ճարմանդ և ոչ սփռմանք։ «Ես ո՞վ եդ զայսոսիկ անդր», եհարց արքեպիսկոպոսն զայրացեալ, «և ընդէ՞ր ունէիր զայն ընդ ծածկութիւ սեղանոյն, և ո՞ ոք առաւել քան զքեզ ըղձացեալ է ընդ իշխանութեամբ իւրով նուաճել զդատաւորս և զկանայս»։ Յայնժամ ասացին դատաւորքն. Եկեսցէ քահանայն որ զայս եգիտ և երդմամբ առաջի ամենեցուն պատմեսցէ հանգամանօրէն, թէ երբ և որպէս և ուր եգիտ զթուղթն զայն։ Եկն քահանայն Յակոբ ի կոչ արքեպիսկոպոսին և համարձակ երդմամբ յայտ արար՝ թէ զթուղթն եգիտ և զամենայն որ ինչ ի նմա։ Իսկ ամբաստանեալն ոչ առնոյր յանձն, թէ նորա իցէ գրեալ զայն թուղթ. ուստի ածաւ անդրէն ի բանտ, և դատաւորքն զիջան փոքր մի ի խառնութենէն։ Եւ յայնմհետէ մինչև ցայսօր բազումք գան առ իս, որ ունիմս զայն թուղթ մոգութեան՝ տեսանել զայն և վերահասու գոլ, թէ արդարև Սիմէոնի քահանային իցէ ձև գրչութեանն, որ զի թէպէտ և հաւատարիմ յոյժ թուէր, այլ չերևէր հնար ստուգելոյ. վասն որոյ խորհուրդ ետու արքեպիսկոպոսին, զի դադարեսցէ ի քննութեանցն և հարցափորձից, զոր պահանջէր ժողովուրդն, արձակեսցէ զկալանաւորն և ի ծածուկ վտարեսցէ արտաքս յերկրէ պետութեանս, քանզի և

ամբաստանեալն խնդրէր, զի արձակեսցի։ Եւ յայն սակս մանաւանդ զայս խորհուրդ ետու արքեպիսկոպոսին, զի չև ևս համոզեալ ժողովրդեանն ի փաստիցն այնոցիկ յանիրաւութիւն կրօնաւորին՝ ոչ դադարէր կոչել զնա սուրբ և նահատակ, և պնդէր իսկ զթուղթն մոգութեան հնարել արքեպիսկոպոսին՝ զի այնու որսասցէ արծաթ ի քահանայէն, և իմ՝ զի այնու մերժեսցէ զնա ի պաշտամանէ, նորա աւագ երիցութեան վանացն, և տայցէ զպաշտօնն հակառակորդին նորա, Յակոբու քահանային։ Եւ արձակեաց զնա արքեպիսկոպոսն, (որպէս պատմեն Լատինացիք) յետ թախանձանաց աւուրս ինչ և կատարեաց, զոր ինչ խնդրեացն։ Եւ այսպէս վտարեցաւ կրօնաւորն ողորմութեամբն Աստուծոյ ի 16-րդի աւուր Յուլիսի 1666 ամին։ Մեկնեցաւ աստի ի Կաֆա, ուրանօր ազգականք են նորա, և յետ ժամանակաց ինչ չոգաւ անտի ի Հայս և վանահայր է զարդիս ի վանս ինչ։ Զկնի յաջող կատարածի այսր գործոյ, աշխատ եղէ նոր ի նորոյ վասն հրամանի ձեռնադրութեան յիշատակեալն Բալասամայ, և վասն յաջողութեան ելիցն միջնորդ կալայ արս բազումս երևելիս։ Հուսկ ուրեմն հայրն եղև արքեպիսկոպոսին զերջանել ի յաջողակի խնդրուածըս Անդրէի Պոտոցկեայ, արքունի դրօշակակրի յայնմ ժամանակի, որ զարդիս զօրապետ է Կիևի, որ խնդրէր յարքեպիսկոպոսէն կարգել աւագ երէց եկեղեցւոյն Հայոց ի քաղաքին Ստանիսլաւով, զոր ինքն շինեալ էր. քանզի թափուր էր եկեղեցին ի ծխատէր քահանայէ, յետ մեկնելոյ անտի Յովսեփայ քահանային արևելցւոյ։ Զնոյն խնդրէր և արքեպիսկոպոսն Լվովայ։ Եւ այսպիսի եղանակաւ ձեռնադրեցաւ Բալասամ ի քահանայութիւն ի 20-րդի աւուր Յուլիսի 1666 ամին, ընդ որ դժգոհ եղև մեծագոյն մասն ժողովրդեանն։ Թող զդաւանութիւնն կաթոլիկ հաւատոց՝ հրամայեաց նմա արքեպիսկոպոսն Հայոց երդնուլ յեկեղեցւոջն հրապարակաւ՝ թէ մնասցէ ցվախճան ի Ստանիսլաւով քաղաքի առ եկեղեցեաւն, յորում կարգեցաւն երէց։

Յետ այսորիկ, քանզի նպաստաւոր թուէր ինձ ժամանակն՝ փութացայ անդրէն պատրաստել զարքեպիսկոպոսն Հայոց—զի թէպէտ և պատանի էր անփորձ, այլ ի բազում իրս գնայր ըստ շաւղաց Հ. Կղեմենտեայ, գործօն քարոզչին և ու-

սուգչին իմոյ—որ այնչափ մեղմեցաւ, զի կամաւ կամ ակամայ առնէր զամենայն, զոր ինչ իրաւամբք պահանջէի ի նմանէն. ապա սկսայ պնդութեամբ Թախանձել՝ զի արասցէ զուղեւորութիւնն ի Կամենից, զոր խոստացեալն էր: Այլ իբրեւ ծանեայ՝ թէ ոչ կարի իմն յօժարէ ընդ այս սիրտ նորա, խնդրեցի ի նուիրակէն Պիգնատելլեայ, զի հաճեսցի գրել առ արքեպիսկոպոսն յայտնապէս: Ընկալեալ նուիրակին զձեւ նամակին, զոր ես ինքնին յօրինեցի՝ հաճեցաւ պատրաստել Թուղթ բառ առ բառ հանգոյն Թղթոյն իմոյ և հրամայեաց. առաքել զայն յանուն իմ, որպէս զի համարձակ ես իցեմ ի գործելս իմում Եւ այս է պատճէն Թղթոյն:

«Վերապատուելի Հայր, խնդամ յոյժ ընդ Թուղթն ձեր, յորում ծանուցանէք զջերմ եռանդն արքեպիսկոպոսին Հայոց, զոր ցուցանէ ի պատժելն զհերետիկոսս և ի վտարելոյ ի հօտէ իւրմէ զգայլսն դժոխային. այլ վասն ընդդիմադարձութեանն և խռովութեանց արանցն, հակառակորդաց գործոյն Աստուծոյ՝ յորդորեմ ի սրտէ զգերապատիւ Հայրդ՝ մի զանգիտել ի նոցանէ, ախոյեանալ ամենեցուն, որ ձեռն հակառակ կան. Ջանացայց խնդրել ի Սորին Արքայական Մեծութենէն, կամ ուստի անտի է՝ զի գտջիք օգնութիւն և ապաւէն յամենայն ժամանակի, յորժամ հարկ օրինաւոր կացցէ ի վերայ: Այլ ընդ այն զարմանամ, զի չէ ինչ փոյթ արքեպիսկոպոսին երթալ ի Կամենից, զոր ի նուագս նուագս խոստացաւ Արքայական Մեծութեանց, որպէս յուշ արար ինձ կանոնիկոսն Մախոխակի, և արքեպիսկոպոսին Իլվովայ և հանգուցեալ Հօրն Կղեմենտեայ և ինձ իսկ և հուսկ ապա սարկաւագին Իլվովայ, որ աւուրբք ինչ յառաջ զայսմանէ գրեաց ինձ: Վասն որոյ յանձին կալջիք, Հայր վերապատուելի, յուշ առնել նմա՝ Թէ կարեւոր է այս գործ: Անշուշտ լիջիք, Թէ զայսմ գործոյ արքեպիսկոպոսին և զվարուբերմանէ նորա բանք բազում լիցին յարքունիս: Ուստի հարկ համարիմ, զի վերապատուելի Հայրդ հարցանիցէ ի նմանէ յայտնապէս՝ կամիցի՞ արդեօք գնալ անդր Թէ ոչ, զի ըստ այնմ վարեցայց և ես: Եթէ ոչ կամիցի, կամ կարիցէ իսկ ոչ երթալ ի Կամենից յընթացս եօթնեկի միոջ՝ ստիպեցայց խնդրել ի Սորին Մեծութենէն՝ զի այլով իւիք յեղանակաւ հարկե-

ցուցէ յուղղութիւնս զքաղաքն, որ համարի միաբանեալ գոլ և ունի զարտօնութիւնս, շնորհեալս միաբանելոցն, այլ մինչև ցայսօր ժամանակի յարատևէ ի մոլորութեանն և ի հերետիկոսութեան: Զայս կամեցայ ասել վերապատուելի Հօրդ, որում մնամ բարեացակամ և մատուցանեմ համբոյր Աջոյն:

Ի 10-ն Յուլիսի 1666. Ստորագրեալ՝
Ի Վարշաւայ: Արքեպ. Լարիսայ, Պիգնատելլի:

Իբրև ընկալայ զԹուղթն, որ ճահաւոր էր յոյժ խորհրդոց մերոց՝ տարայ անդէն առ արքեպիսկոպոսն Հայոց, որ հրաման ետ Թարգմանել զայն ի լեզու Հայոց և Լեհացւոց, և խորհեալ աւուրս երիս՝ ուր ուրեմն յայտնեաց ինձ, թէ կամք են նմա ընդ հուպ գնալ ի Կամենից, և խնդրեաց՝ զի ծանուցից զայս սրբազան նուիրակին: Սիրով մեծաւ յանձնառու եղէ կատարել զայս, այլ կարի երկնչէի, գուցէ ոչ կայցէ ի բանին, որպէս առնէր բազում անգամ: Բայց տեսեալ, թէ պատրաստի ահա յուղևորութիւն՝ կարևոր վարկայ զնոյն առնել, զի ուղեկից նմա եղէց: Ոչ կամէի թողուլ զնա երթալ առանձինն, զի մի ի խաբս արկցէ զնա երկրորդ անգամ՝ թէ մեծ զմիութիւնն յաջողութեամբ, և ոչինչ արասցէ գործով: Վասն որոյ, քանզի ժամանակ արձակուրդին էր՝ յանձն առարի զվարչութիւն դպրանոցին քահանային Յակոբու և առի ընդ իս չորեսին աշակերտս դպրանոցին մերոյ, որ ի Կամենիցէ և յՏապլովեցէ գոլով ծննդեամբ՝ նպաստաւոր լինէին արդեօք առ ի ձգել ի մեզ զսիրտ ժողովրդեանն և ի համոզել զնոսա յուղղադաւանութիւն եկեղեցական մատենիցն. և զի մարթ իսկ էր նոքօք հիմնարկել անդ դպրանոց նոր, եթէ հարկ լինէր, քանզի ուսանէին նոքա յայնժամ զտրամաբանութիւն և զԹուագիտութիւն. և այսպիսի պատրաստութեամբ անկաք յուղի ողորմութեամբն Աստուծոյ ի 27-րդի աւուր Յուլիսի 1665 ամին: Ընդ մեզ եկն և փոխանորդն Հայոց, թէպէտ և սակաւ մի խօթացեալ էր յաւուրսն յայնոսիկ:

Յամին 1666-ի յ31-րդի աւուր Յուլիսի ողջամբ ժամանեցաք յՏապլովեց, ուրանօր սիրելաբար ընկալեալ եղաք ճառիւք և հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ և տօնեցաք անդ

զՄշակերպութիւն Տեառն, որ տօն երևելի է ի Հայս։ Համդէս արար եկեղեցեացն փոխանորդն մեծաւ շքով և գեղեցիկս կարգաց յորդոր քահանայից՝ զի ջերմեռանդն լեցին ի պաշտամունս իւրեանց և պահեսցեն զմիութիւնն, ի բաց թօթափելով զմոլորութիւնսն, զորս խոտէ կաթոլիկ եկեղեցին, այսինքն է զերրակի, կրկնութիւն բանին ի խորհրդեան մկրտութեան, զօծումն քահանայից մեռոնով, զպաշտօնն աստուածայինն, զոր մատուցանէ ժողովուրդն նշխարին և բաժակին յառաջ քան սրբագործեալ իցեն պատարագաւ. ուստի նոցա օծանել զհիւանդս, զոր ի բազում ժամանակաց հետէ խոտեն Հայք։ Նպա ուղղագրեաց ընդ իս զգիրս նոցա եկեղեցականս, իմա զգիրսն երգոց որ Շարականաց կոչի և զՄաշտոցն և զՅայսմաւուրս, որ է վարք սրբոց հայերէն։ Այլ ի վկայաբանութիւնս անդ սրբոց, որ երկարաձիգ են յոյժ և ազգոյ, բայց լի են մոլորութեամբք՝ ոչ միայն ուղղագրեցաք զմոլորութիւնսն, զորս ի քաղաքի անդ Նկովկեցւոց արարեալ էր մեր, այլ և զհետագայսդ.

Ի 21-րդի աւուր Օգոստոսի ի տօնի Ս. Յուստինիանոսի՝ —յառաջագոյն յաշնանի էր ամանոր Հայոց. այլ արդ վարին հնով տոմարաւ.—Թէ էջ Քրիստոս ի տարտարոսն և ազատեաց անտի զգերեալսն դամնեալսն։

Ի 22-րդի աւուր Օգոստոսի՝ ի տօնի Ս. Նաւքեղոյն Թովմասու՝ թէ յորժամ ոչ կամէր Թովմաս գնալ ի Հնդիկս վասն մեծի տապոյն, վաճառեաց զնա Քրիստոս Հնդկի ումեմն, որ խնդրէր ճարտարապետ. և ուսուպելս բազումս այսպիսիս։

Յ3-րդի աւուր Սեպտեմբերի. զյիշատակութիւն պատիր հրաշից ինչ ընդդէմ սրբոյն Լևոնի և Ս. ժողովոյն Քաղկեդոնի։

Ի 6-րդի աւուր Սեպտեմբերի. զի յաւուր յիշատակութեան հինգ հազար կուսանացն վկայից հերետիկոս կոչեն զկայսրըն Յուստինիանոս, որ համոզեաց զՀայս ընդունել զժողովն Քաղկեդոնի։

Ի 10-ն Սեպտեմբերի. ի տօնի Ս. Պօղոսի եպիսկոպոսին յիշատակի երկիրորդ անգամ, թէ ազատեաց Քրիստոս զհոգիս կապելոցն ի դժոխս։

Ի 20-ն Սեպտեմբերի. յիշատակի ձեռնադրութիւն կնոջ ուրումն ի սարկաւագութիւն. քանզի համարին Հայք՝ թէ ընդունակք են կանայք բարձրագոյն աստիճանաց կարգի։

Յ13-ն Սեպտեմբերի. ի նախատօնակի Գիւտոյ Ս. Խաչին պատմի, թէ զտօն Գիւտոյ Ս Խաչին կատարէր Ս. Հեղինէ զոհիւք ըստ Հրէից և զենմամբ խոյոց. ասի նոյնպէս, թէ մայր ազգաց է եկեղեցին Հայոց։

Ի 15-ն Սեպտեմբերի. վասն յիշատակելոց ի վերոյ պատճառաց կոչէ զկայսրն Յուստինիանոս հալածող քրիստոնէից։

Ի 24-ն Սեպտեմբերի. զտանջանս դժոխոց ոչ անվախճան գոլ ասեն։

Ի 25-ն Սեպտեմբերի յիշատակի հերետիկոսն Սարգիս։

Ի 27-ն Սեպտեմբերի, յաւուր տօնի Ս. Կալլիստրատեայ ասեն՝ թէ ոչ անդէն յետ մահու լինի հատուցումն ըստ իւրաքանչիւր գործոց. և թէ սուրբքն Աստուծոյ չև ևս իցեն յերկինս և ոչ տեսանիցեն զերեսս Աստուծոյ։

Ի 28-ն Սեպտեմբերի. թէ չէր անփորձ և անարատ Ս. Յովսէփ, ընդդէմ ընդհանրական կարծեաց Կաթոլիկ եկեղեցւոյն։

Յ2-ն և ի 4-ն Հոկտեմբերի, ի յիշատակութեան Ս. Դիոնիսեայ ասեն՝ թէ ոչ սրով վկայեաց այլ հրով։ Այլ ոչ ի կարևորաց են իրքն։

Յ3-ն Հոկտեմբերի, ի յիշատակութեան Ս Կիպրիանոսի ասեն՝ թէ ձեռնադրեաց նա զՅուստինէ ի սարկաւագութիւն։

Ի 4-ն Հոկտեմբերի. յիշատակի արձակումն սատանային, որ կապեալն էր ամս հազար ըստ Յայտնութեանն։ Ասի անդ և այս՝ թէ անհնարինք էին հրամանք Աստուծոյ։

Ի 6-ն Հոկտեմբերի. յիշատակութիւն Ս. կուսին Գայիանեայ վկայուհւոյն, յորում պատմի, թէ կաթողիկոսն և Լուսաւորիչն Հայաստանի Սուրբն Գրիգոր տօնեալ իցէ զյիշատակ կուսին զենմամբ խոյոց և ոչխարաց։

Ի 14-ն Հոկտեմբերի. յիշատակի Ս. Ժողովն Եփեսոսի, և են անդ բանք բազումք հայհոյականք ընդդէմ Ժողովոյն Քաղկեդոնի և Ս. պապին Լևոնի, Ս. կայսերուհւոյն Պուղքերիայ և բարեպաշտ կայսերն Մարկիանոսի։

Ի 21-ն Հոկտեմբերի. յիշատակի հերետիկոս ոմն Մակա-

րբոս անուն։ Ի 23-րդի, ի 24-րդի և ի 26-րդի աւուրս Փետըր-վարի յիշատակի, թէ Ս. Յովսեփայ չիցէ լեալ անարատ։

Յ17-ն Նոյեմբերի տօն է Ս. առաքելոյն Փիլիպպոսի, և պատմի, թէ մինչ ի վերայ խաչին էր, ոչ ժուժեալ տանջանացն՝ հայհոյել կալաւ զդահիճսն և զժողովուրդն անհաւատից, որ եկեալն էին անդր, և թէ վասն այսորիկ ոչ ընկալաւ հոգի նորա անդէն յարքայութիւն, այլ յետ քառասնօրեայ զղջման։

Ի 5-ն Դեկտեմբերի տօն է Ս. Ստեփաննոսի կրօնաւորին, և են բանք հայհոյութեան ընդդէմ Ս. Ժողովոյն Քաղկեդոնի։

Յ19-ն Դեկտեմբերի՝ խօսակցութիւն հերետիկոսական ընդ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և ընդ հրեշտակն, ընդդէմ փրկարար տեսլեանց։

Ի 25-ն Դեկտեմբերի տօն է սաղմոսողին Դաւթի և Յակովբայ առաքելոյն, յորում ջատագովէ չար սովորութիւնն Հայոց, որ զԾնունդ Քրիստոսի տօնեն ի 6-ն Յունվարի։

Ի 27-ն Դեկտեմբերի տօն Ս. Պետրոսի և Պօղոսի, և են անդ հայհոյութիւնք ընդդէմ Ս. Ժողովոյն Քաղկեդոնի։

Ի 6-ն Յունվարի տօն Ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի, զոր հարկ է տօնել ի 25-ն Դեկտեմբերի. զայսմ խոստովանէ նոցա է ջատագովութիւն և ի 25-ն Յունվարի։

Յ2-ն Փետրուարի՝ տօն Բարսամայ կրօնաւորի, հերետիկոսի։

Ի 6-ն Փետրուարի տօն Վարդանայ, նոյնպէս հերետիկոսի։

Ի 16-ն Փետրուարի տօն Ս. Գրիգորի վարդապետին, աշակերտի յիշատակեալն Վարդանայ. սա ևս համարի հերետիկոս։

Ի 10-ն Մարտի. խօսակցութիւն ծաղրական ընդ Քրիստոս յետ յարութեանն և ընդ անդամալոյծ ոմն վաղօրեայ։

Ի 14-ն Մարտի՝ տօն Գրիգորի Տաթևացւոյ, վտանգաւոր հերետիկոսապետին։

Ի 16-ն Մարտի պատմութիւն ծաղրական վասն յարութեան Ղազարու և ազատութեան նորա յիշխանութենէ սատանայի։

Ի 28-ն Մարտի՝ յիշատակին հրաշք ինչ պատիրք ի ջատագովութիւն կեղծ լուսոյն Երուսաղէմի ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի։

Յ17-ն Ապրիլի՝ տօն Յովհաննու Օձնեցւոյ, չարաչար հերետիկոսապետի և հեղինակի հերձուածոյն Հայոց։

Յ19-ն Ապրիլի՝ ջատագովութիւն կեղծ լուսոյն։

Ի 28-ն Ապրիլի յիշատակի ժողովն Մանազկերտի, յորում ընկալան Հայք զհերետիկոսականն վարդապետութիւն՝ թէ մի կամք և մի բնութիւն իցէ ի Քրիստոս, և խոտեցին զՍ. Ժողովն Քաղկեդոնի։

Ի 28-ն Ապրիլի յիշատակ հերետիկոսաց ոմանց ասորի տանեայց մարտիրոս կոչեցելոց, զորս սպանին Յոյնք։

Ի 24-ն Մայիսի, անհաւատալի փոխումն մասին Ս. Պետրոսի առաքելոյն ի Հայաստան։

Ի 27-ն Մայիսի հայհոյաբանութիւնք զՍ. Ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի յիշատակութեան հերետիկոսաց ոմանց։

Յ30-ն Յունիսի՝ յիշատակ երկոտասան առաքելոցն, յորում կրկնի առասպելն յաղագս չժուժկլոյն Ս. Փիլիպպոսի ի վերայ խաչին։

Ի 21-ն Յուլիսի, ի տօնի Ս. վկային Աթենոգինի եղեալ են բանք անվայելք։

Ի 24-ն Յուլիսի՝ տօն Սանտրանոսի հերետիկոսին ի Սիւնիս։

Յ30-ն Յուլիսի, ի յիշատակի Ս. Գրիգորի Անեցւոյ են դարձեալ հայհոյութիւնք զՍ. Ժողովոյն Քաղկեդոնի։—Եւ այլ առասպելք բազումք, զորս ուղղափառեցաք ըստ կարգի։

Ի շարս սոսա քահանայից, եկեղեց յԾագլածեց ի տօնավաճառն, որ ի յոյժ երևելեացն է ընդ ամենայն աշխարհն՝ էր և ծխատէր քահանայն Անկարիսի, Թէոդորոս անուն, որ հաւատայր միշտ՝ թէ մուծեալ է յեկեղեցին իւր զուղղութիւնն և յիրաւի, առաջի մեր դպատարացն մատուցանէր նա ըստ արարողութեան Լատինացւոց։ Այլ և ցանկացաւ գալ ընդ մեզ ի Կամենեց, յոր անկաք յուղի ի միասին ի 10-րդի աւուր Օգոստոսի, կացեալ յԾագլածեց քաղաքի աւուրս տասն։ Մինչ անդն էաք՝ ընկալաւ արքեպիսկոպոսն ի ժողովրդենէն ոսկիս 30 դրեա թէ տարեկանք և այլ ես ոսկիս մանձաւս 70 երերև տուգանս տարեկանք հարկի եհան ի վարդապետէ ումեմնէ Հայոց, քահանայէ արևելցւոյ, զի զգեցեալ նորա հանդերձս աշխարհականս առնէր վաճառականութիւն. (և հարկեցաւ նա և այլոց ես քահանայից Հայոց ընդ մեզ եկելոց տալ կաշառս, զոր օրինակ, ոսկիս 40 փոխանորդի արքեպիսկոպո-

պոսին. իսկ քահանայն մեր Գրիգորիոս Բալասամ ոչինչ կամեցաւ առնուլ)։ այսու դրամովք գնոց էառ արքեպիսկոպոսն երիվարս հինգ տաճիկս, զի ապա վաճառեսցէ արդեամբ։ 312-րդի աւուր Օգոստոսի ժամանեցաք ի Կամենից, ուրանօր, հանդոյն որպէս յՅազլովից քաղաքի՝ ընկալան զմեզ եկեղեցականքն և ժողովուրդ Հայոց, ընդ առաջ ելանելով մեզ մղոնս ինչ ձիովք կամ կառօք, հանդերձ քահանայիւք ոմամբք, զորս առաքեալ էր հոգևոր վարչութեանն Լատինացւոց քաղաքին։ Յետ ողջունից խնդակցութեան յոմանց ոմանց զգալըստենէ մերմէ և յետ ճառախօսութեանց ի լեզւի Տաճկաց և ի Լեհացւոց, որպէս սովորութիւն է նոցա՝ ետու հրաման ումեմն յաշակերտաց մերոց, Բաղդասարայ Բալեւիչի, Կամենեցւոյ ծննդեամբ՝ զի ասասցէ ճառ ողջունի առ արքեպիսկոպոսն ի գլխաւոր լեզու Հայոց, ընդ որ բերկրեցաւ ժողովուրդն, թէպէտ և ինքն դոյզն ուրեք վարէր այնու լեզուաւ։ Իբրև եմուտ արքեպիսկոպոսն ի քաղաքն՝ չոգաւ ի մայր եկեղեցին Հայոց, և զի իսկ և իսկ ժամ էր երեկոյեան պահուն՝ հրամայեաց իսկոյն կատարել զպաշտամունսն ըստ ամենայն ուղղութեանցն, մուծելոց ի մայր յաթոռանիստ եկեղեցին, և ոչ ոք ընդդէմ եկաց այսմ հրամանի։ Այլ իբրև յուղարկեցին դատաւորք զարքեպիսկոպոսն ի տուն աւագ երիցուն և կարգեցին նմա բնակարան կարի պատշաճաւոր՝ տրտնջել կալան զչարամիտ ամբաստանութեանց զնոցանէ առ Նոցին Սրբազական Մեծութիւնս, իբր թէ հերետիկոսք իցեն և անհնազանդք. և յայտ արարին համարձակ ձայնիւ՝ թէ միաբանեալք են նոքա և հպատակք իշխանութեան իւրեանց։ Նա այս պատասխանի ետ արքեպիսկոպոսն, թէ դիւրին է յոյժ ցրել զամբաստանութիւնսն, հնազանդ գոլով ամենայնի, զոր ինչ հրամայեն նոցա Արքայական Մեծութիւնքն, և զի յորժամ կատարեսցեն զայնոսիկ՝ յերթալն իւրում ի Վարշաւայ՝ բարի յոյժ զնոցանէ խօսեսցի։ Յուսացեալ արքեպիսկոպոսին ի բանս դատաւորացն թերևս առաւել քան զչափն՝ ի նմին իսկ երեկոյի հրամայեաց երկուց քահանայից Կամենեցի ի վաղիւ անդր մատուցանել պատարագ (ըստ արարողութեան Լատինացւոց)։ Այլ նոքա արարին պատասխանի, թէ չեն պատրաստք յայն ինչ.

առ որ յանդիմանեաց արքեպիսկոպոսն լի սրտմտութեամբ՝ թէ է գիշեր մի բովանդակ ի պէտս պատրաստութեանց. և նոքա հնազանդեցան և չեկին ի վէգ:

Ելեալ ապա նոցա արտաքս յարքեպիսկոպոսէն չոգան անդէն առ դատաւորսն, (ըստ դաշանցն յորձակման և պաշտպանութեան, կռւոց ընդ միմեանս յառաջագոյն քան զժամանել մեր անդր) և յայտ արարին՝ թէ հարկ եդ ի վերայ՝ նոցա արքեպիսկոպոսն ի վաղիւ անդր մատուցանել պատարագ, խառնելով ջուր ի բաժակն (որպէս կարծէին) և պաշտելով զարարողութիւնսն զամենայն մուծեալս յայլ եկեղեցիս: Եւ դատաւորքն առեալ նոցա խրախոյս՝ զի մի յետս կայցեն ի սովորութեանց իւրեանց, այլ մնասցեն յար ի բանին առանց իրիք երկիւղի: Վասն որոյ յաւուրն երկրորդի կանխեալ ընդ քահանայից յառաջ քան զարշալոյսն՝ յետ բազում խորհրդոց եկին ամենեքեան առ արքեպիսկոպոսն և պաղատէին, մի մուծանել արարողութիւնս նորաձևս յեկեղեցի իւրեանց: Պատասխանի ետ նոցա արքեպիսկոպոսն իմաստութեամբ՝ թէ չեն նորա կամք մուծանել նորաձևի ինչ յեկեղեցին, այլ ուղղել և եթ կամի մոլորութիւնս ինչ, որ մուծեալ են յումպէտս ի հերետիկոսաց ումանց, և հակառակք են վարդապետութեան Ս. Գրիգորի և այլոց Ս. Հարց: Խնդրեցին ապա, զի հաճեսցի զոնեա թողուլ յապաղել զայն մինչև ցօրն երկուշաբաթու (քանզի ուրբաթ էր օրն), որպէս զի լուր ևս վերահասու լիցին ճշմարտութեանն: Եւ քանզի հաւանեալն իրքն թուեցան՝ վասն որոյ և տուաւ նոցա ժամանակ մինչև ցօրն, զոր խնդրէինն: Այլ նոքա զայնու ժամանակաւ առաւել ևս պատրաստեցան ի հզօրագոյն դիմադրութիւն: Եւ յետ բազում խորհրդոց եկին դարձեալ առ արքեպիսկոպոսն ի պայմանեալ աւուրն հանդերձ այլ և այլ մատենիւք և հեղինակութեամբ սրբոց, զորս թուէր իմանայէին, որպէս զի ցուցցեն մանաւանդ՝ թէ չէ հարկ խառնել ջուր ընդ գինի բաժակին ի ժամ պատարագի, որպէս և ամենայն եկեղեցիք ունին զայս այսպէս: Ի շարս իմաստակութեանցն, ինկրքս բերելոց առ ի ջատագովութիւն՝ ցուցանէին և մատեան մի, զոր դնեալ էր նոցա ըստ պատահման և կոչէր. «Պատարագամատոյց գիրք ըստ

պատարագութեան Հայոց, յօրինեալ ի կանոնիկոսէ Անդրէասայ Լիւբլէնեցւոյ, քարոզչէ Ռուսնեցւոց» *) տպագրեալ յամի Տեառն 1549, ի Կրակով քաղաքի։ Յայսմ մատենի ի մեկնաբանելն իւր զայն տեղին, յորում խառնէ քահանայն ջուր ի բաժակն անելով, «Յիշատակ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»՝ զայս ինչ գրէ յօրինողն. «Թուի ինձ, թէ վրիպին յայսմ մասին Հայք, ուր ոչ խառնեն ջուր ի բաժակն. քանզի խոտիւ Հռոմայեաց պապն Աղէքսանդր Ա. որ կեայր շուրջ զա-մօք 114, խառնել ջուր ի բաժակն ի ժամ պատարագին, որպէս զի համօրէն բովանդակ կատարեսցէ զչարչարանս Քրիստոսի մատուցանողն պատարագի, և զի ի ձեռն խառնման զօրեալք թուեսցին բազմութիւնք հաւատացելոց ընդ այնմ, յոր հաւատանն։ Վասն այսորիկ մեղ է քահանայից մերոց, որ առ մոռացման կամ առ յուլանալոյ ոչ խառնեն ջուր, թէպէտ և հաւատեան սրբագործին իսկ ընծայքն ի ձեռս նոցա» Այսպէս գրեալ է ի մատենին. վասն որոյ և յաճախակի յայն ակնարկէին Հայք Կամենեցի, զի զայս ինչ գէթ հաստատեսցեն՝ թէ մարթ իցէ մատուցանել պատարագ առանց գինւոյ և զի ոչ ի Քրիստոսէ պատուիրեցաւ սրբութիւնն, այլ յԵկեղեցւոյն Հռովմայ, որ և պահէ զայն մինչև ցայսօր։ Ետու ես նոցա պատասխանի որպէս անկն էր, ցուցանելով զհնութիւն և զկարևորութիւն խառնմանն ըստ նոցին իսկ գրոցն Հայոց, զորս բերեալ էի ընդ իս յԼւով. (այլ զերկասիրութիւնս Հ. Կղեմէնտեայ, զորս ունէի նոյնպէս ընդ իս՝ մերժէին Հայք և ոչ թողուին յայնցանէ բերել նոցա փաստս, քանզի ասէին՝ թէ մատեանքն չեն նոցա, այլ հնարուածք են Փռանկաց. ասէին օրինակաւ մերժելն զվկայութիւնս հարց սրբոց և զժողովոց, անդ ի ներքս ածելոց). Իսկ Հայք պնդեալ յամառէին ի վերոգական կարծիս իւրեանց, թէ սրբութիւնն՝ ենիկ և սեփական է Եկեղեցւոյն Հռովմայ և չէ աւանդութիւն առաքելական կամ պատուիրան Քրիստոսի, զոր ինչ վկայեն պատարագամատոյց գիրք Ս. Պետրոսի, Ս. Յակոբայ և բազմաց այլոց սրբոց, և Ս. Կղեմէնտեայ պապին, Յուստինեայ և Իրենեայ նահա-

*) Խորագիրն է Լատիներէն Liturgia sen messa Armenorum ritu, և այլն։

տակացն, Կիպրիանոսի, Բարսղի, Ոսկեբերանի, Թէոդորոսի,
Գրիգորի, Ամբրոսեայ, Հերոնիմեայ, Աւգոստինոսի, Գերմանոսի,
պապիցն Աղեքսանդրի Ա-ոյ և Յուլիոսի Ա-ոյ, սոյնպէս և ժողո-
վոցն Կարթագինեայ Գ-ի, Աւրելեայ Գ-ի, Անտիսիոդորայ,
Բրագարէնի Գ-ի, Տրուլանի, Տրիբուրգի և Փլորենտեայ, այլ և
ժողովոցն նոցին իսկ Հայոց, Տարօնին ասեմ և Սսոյ և
Ատանայի. Թէ այսու արարողութեամբ վարէին միշտ հա-
մօրէն եկեղեցիք արևելից և արևմտից և Հայք իսկ, մինչև
ցժողովն Մանազկերտի, յորում ջնջեաց մերժեաց զայս ի
բաց չարագոյն հերետիկոսապետն Օձնեցի, վասն սերմանե-
լոյ ի Հայս զհերձուածն լրիւ և խապառ անհետ առնելոյ զա-
մենայն նշոյլ երկուց բնութեանց ի Քրիստոս։ Ոչ սակաւ խո-
ժոռեցան Հայք ընդ գեղեցիկ վկայութիւնն, զոր գտաք ի
հնագոյն մատենի միոջ Հայոց, Շարական կոչելոյ, որ ի մեծի
պատուի է առ նոսա, յորում զայս ինչ ընթերցաք ի տօնի Ս.
Ղուկասու աւետարանչին. «Յիշատակէ Ղուկաս զխառնումն
գինւոյն խորհրդաբար և զբեկումն հացին, զոր անբարբառ
կատարէ իմաստութիւնն» *)։ Միով ասել բանիւ, յայս ինչ հակա-
ռակութիւնքն յանգեցան՝ զի խնդրեցին Հայք վերստին ժա-
մանակ յարքեպիսկոպոսէն, առ ի մտանել ի բանակցութիւն
ընդ կաթողիկոսին, քանզի առանց յատուկ հրամանի նորա
և առանց թոյլտուութեան պապին ոչինչ կարեն առնել, ըստ
պատուիրելոյ վերջնոյ նուիրակի կաթողիկոսին ի քարոզս իւր
և ի թղթին, զոր գրեաց նա նոցա ի Վալախիոյ. (այսու ակ-
նարկել թուէին, թէ ոչ ըստ յատուկ հրամանի Հռովմայ կա-
միցին զուգորդութիւնն մուծանել, այլ մանաւանդ ըստ ազատ
հաճոյից մերոց)։ Պատասխանի արար արքեպիսկոպոսն՝ զի
թէպէտ և պապին է իշխանութիւն յայսմ մասին՝ այլ չէ հարկ
ունել զհրամանն նորա, զի ի բազում ժողովս և ի սրբոց հարց
կարգեալ է արարողութիւնն. և զի կամք նորա յայտնի են
ապաքէն ի թղթոց նուիրակի նորա և այնու՝ զի անգէն աւա-
նիկ է քարոզիչն առաքեալ ի Ս. Աթոռոյն ի պէտս գործոյ
Միութեանն. իսկ վասն կաթողիկոսին՝ զի թէպէտ և պատուէ

---

*) Յարգի Շարականացն մերում չիք ուրեք բան այսպիսի։ Թարգմ.

ղնա և համարի իշխանաւոր մերձաւորագոյն ի վերայ իւր և յաջորդ օրինաւոր Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին, — որպէս և առ հասարակ համարի զամենայն կաթողիկոսունս ընտրեալս կանոնական կարգաւ, եթէ հնազանդ միայն լիցին Ս. Եկեղեցւոյն Հռովմայ զօրէն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին՝ — այլ յայնմ գործի ոչ կարէ և կամի իսկ ոչ մնալ հրամանի նորա: Յաւել արքեպիսկոպոսն, թէ թուղթն նուիրակին գրեալ ի լեզու Թաթարաց, յոր ակնարկէինն, ոչ ի նուիրակէ անտի է յօրինեալ, քանզի ոչ էր տեղեակ նուիրակն լեզուին Թաթարաց. այլ հաւանօրէն այլ ոք ետ զայն և խարդախօրէն դրդեաց զնա ստորագրել, մինչ հանդիպէր մեկնել ի Կամենեցէ, վասն որոյ և առ ոչինչ ունի զայն թուղթ. և հուսկ ասաց՝ թէ ոչ միայն կշտամբեալ է զարդիս նուիրակն ի կաթողիկոսէն ըստ պատշաճին, որ հաւանական է յոյժ կարծել, այլ և տացեն հրովարտակք յարքունուստ՝ զի այնուհետև մի ևս ի պետտութիւնն մտանիցեն խռովիչք այնպիսիք: Ոչ կարի հաճոյ թուեցաւ այս ի քիմս նոցա, վասն որոյ և խնդրեցին աւուրս ինչ յաղագս խորհելոյ. հարկ եղև կատարել զխնդիր նոցա, զի մի խռովութիւն յարիցէ ի նոսա: Մինչչև մեկնեալ յԼվովայ, խնդրեալ էր մեր զօգնութիւն նուիրակի պապին յայնպիսում ծանր գործի, և ըստ այսմ ընկալաւ արքեպիսկոպոսն հրովարտակս երկուս յարքունուստ, մին յանուն զօրապետին Պոդոլսկեայ, ամբոխապետին Կամենեցի, զի տացէ մեզ պահապանս և զօրս, եթէ խռովութիւն ինչ ծագեսցի. երկրորդն յանուն նորին իսկ արքեպիսկոպոսին, այլ ոչ այնու տարազիւ, որպէս մերն կամէաք առ ի ցուցանելոյ զայն ժողովրդեանն Հայոց. քանզի փոխանակ յայտնապէս պատուիրանին ուղեւորելոյ ի Կամենից, անգիտանամ զիարդ՝ գրեալ էր անդ վկայութիւն և եթ բարի վ դպրանոցէն մերմէ: Ոչինչ ճահաւոր եղև մեզ հրովարտակն առաջին, քանզի ի ժամանակին յայնմիկ չէր ի Կամենից զօրապետն Պոդոլսկեայ, և ևս անօգուտ երկրորդն, քանզի չէր ի նմա յիշատակութիւն ինչ զՄիութենէ Կամենից քաղաքին: Աստի եթէ խռովեալ էր յայնժամ ժողովրդեանն համարձակ յայտնապէս՝ ծանրանայր ապաքէն վիճակ մեր. այլ դատաւորքն և քահանայք հաճե-

րին զմիտս ժողովրդեանն, թէ յուշինչ արկցեն ձեռն, չեւ ընկալեալ հրաման ի կաթողիկոսէն եւ յարքայէ։ Նչին եւ ոմանք, որ ամողէին զմեզ խնդրել զօրավիգն ի փոխանակէ ամրոցապետին, որ ժամանակաւոր վարէր զայն պաշտօն եւ սիրելաբար անձն առնոյր օժանդակել մեզ։ Նոյն ոչ ի ձեռն համարեցաք էք զայս, զի մի եւ ես զրգռեսցի ժողովուրդն եւ կասկածանս ունիցի, թէ բռնադատեսցեմք զնա ի գործն։ Իսկ մեզ հարկ ղե երթալ առ դատաւորս ոմանս, որք ըստ մեծի մասին ուքին ի լեզու Լատինացւոց՝ առ ի համոզել զնոսա, թէ քանի նձահարար վարին, յորժամ պահանջեն կալ մնալ պատասանւոյ ի կաթողիկոսէն, եւ ի ցուցանել՝ թէ վտանգ իսկ է պաքէն կաթողիկոսին ընդդէմ կալ՝ կամաց մերոց, զոր եւ ուցէ արարցէ, դրդեալ ի բազմաթիւ թշնամեաց եկեղեցւոյ ուրջ զնովաւ եղելոց, քանզի այնու խռովութիւնք անշուշտ նելքս անկանէին։ Իսկ եթէ զանց արարեալ զայնու ամեայնիւ, հաճեսցի կաթողիկոսն ընդ ուղղութիւնսն, ընդ ոս հաւանեալ են նոքա (դատաւորքն), վասն Միութեանն ւելոյ ընդ արքային, յորմէ եւ շնորհս բազումս գտին յաագս այնորիկ՝ եւ առաքեսցէ նոցա պատասխանի բարեյաջող՝ ակառակորդք նորա անշուշտ ամբաստան լեցին զնմանէ առ աձինկս, որով գուցէ ի կաթողիկոսութենէն վտարեսցի ի բաց ամ զոնեա տուժեսցի զվիճակն, որ ընդ իշխանութեամբ որա են յերկրին Օսմանցւոց։

Թէպէտ եւ օրինաւոր համարէին դատաւորքն զփաստս այսոսիկ, այլ պնդեալ յարատեէին ի խորհուրդս իւրեանց. ան որոյ պատշաճ վարկայ դիմել ի հօգեւոր Վարչութիւնն Լատինացւոց վասն գտանելոյ օգնականութիւն յիրսն դժուարինս եւ վասն պահելոյ ունելոյ եւ առ այսա՝ զոր ինչ յաջողէր մեզ Տէր ի ժամանակին յայնմիկ։ Սիրելաբար ընկալեալ զէ ի Վարչութենէն եւ առաջի արարի զպատճառս զաղատեան իմոյ եւ թէ ընդէ՛ր առաքեցաք այսր ես եւ բարեյիշատակ Տ. Աղեքսանդրոս ի Ս. Ժողովոյն Ծաւալման հաւատոյ, յանուն նորին Ժողովոյն խնդրեցի ի Վարչութենէն խորհուրդս եւ օժանդակութիւն ի դժուարին գործին, զոր ձեռնարկեալս էի։ Ճարտարախօս բանիւք արար առ այս պա-

տասխանի վերատեսուչ Վարչութեանն, քահանայն Լեչինսկի (կամ Լեշչինսկի), ջերմեռանդն պաշտպան առաքելութեանս մերոյ, գովելով զՍ. Աթոռն, որ այնպիսի փութաջանութեամբ և այնքանի ծախիւք ի պէտս քարոզչացն և առաքելութեանն՝ հետամուտ է ի բովանդակ ծագս աշխարհի դարձուցանել խառնել զմոլորեալ ոչխարս ի հօտն Քրիստոսի, և խոստացաւ մեզ օգնութիւն առհասարակ և օժանդակութիւն։ Առաջարկեցի ապա նմա զհետագայ կէտսդ, զորս կարևոր համարեցայ առ ի պահել յապայ ժամանակի զՄիութիւնն, զոր գլխաւորել յուսացեալ էի օգնութեամբն Աստուծոյ.

Կէտք առաջարկեալք Գերապատուելի Հոգևոր Վարդանեան Կամենեցւոյ ի Տ. Աղեքսեայ Մ. Պետրոս, միանձն կրօնաւորէ և քարոզչէ Առաքելական Ս. Աթոռոյն առ Հայս, վասն միաբանեալ Եկեղեցւոյն Հայոց Կամենեցւոյ ընդ Ս. Եկեղեցւոյն Հռովմայ։

1. Որպէս զի դիւրին լիցի պահպանել յապագային զՄիութիւն եկեղեցւոյն Հայոց Կամենեցի ընդ Ս. Եկեղեցւոյն Հռովմայ (որ ի սուղ ժամանակի կատարեսցի, որպէս յուսամքս)՝ արժանի վարկայ, զի կարգեսցին այլք ոմանք Լատինացիք, երեք կամ չորք թուով, յաշխարհականաց կամ ի միանձանց կամ յամուսնաւոր եկեղեցականաց՝ որք ընդ իս գայցեն տեսանել զարարողութիւնս Հայոց և քաջ տեղեկասցին ուղղութեանցն, որ մուծցին յեկեղեցին. որպէս զի ի բացակայութեան մերում տացեն մեզ իսկոյն տեղեկութիւն, եթէ խոտորեսցին իւիք Հայք յուղղութեանցն։ Վասն այսորիկ անկ է արքեպիսկոպոսին տալ մեծարգոյ արանցն կամ արժանապատիւ հարցն հրաման քարոզելոյ։

2. Քանզի կարևորագոյնն և դժուարագոյն քան զամենայն ուղղութիւնս է խառնումն ջրոյ ի բաժակն ի ժամ Ս. պատարագի՝ վասն այսորիկ կամիմ յայտ առնել ամենայն եկեղեցականաց Լատինացւոց առհասարակ, միանձանց և ամուսնացելոց՝ որպէս զի զգուշաւորք լիցին ընդ Հայս յայսմ մասին, քանզի յաճախ պատահէ, զի և այլք ուսեալք, որոց չէ ընթերցեալ զեկեղեցական գիրս Հայոց, այնչափ անփոյթք են յայսմ՝ մինչև կարծել ոմանց առ անփութութեան նո-

ս՝ թէ չէ մասն կարեւոր ի պատարագի ջուրն, զոր և մարթ ակ է անտես առնել ի կիրառութեան և թէ հնար է Միութեանն զոլ առանց խառնման ջրոյն. և մոռանան՝ զի թէպէտ և մեզ մեծ է քահանային լատինացւոյ, եթէ ոչ խառնիցէ ջուր, այլ կարի ևս մեզ քան հայ քահանային։ Հերետիկոսութիւն է այս, զի հերետիկոսապետ ոմն Հայոց յայն իսկ ակս մերժեաց զկիրառութիւն ջրոյն, որպէս զի այնու յայտնի ուցանիցէ զմի բնութիւնն ի Քրիստոս. այլ խառնումն ջրոյն, թող զայլ խորհուրդս՝ և երկուց բնութեանց Քրիստոսի է նշանակ, որպէս երևի ի հետագայ աղօթից պատարագի. Թող տուր մեզ, տէր մեր Քրիստոս, հաղորդիլ աստուածութեան քում ի ձեռն խորհրդոյս ջրոյ և գինւոյ, որ հաճեցար զգենուլ պատկեր մարդկային»։ Վասն որոյ հարկ է խորհուրդ տալ Լատինացւոց՝ կալ հանապազ յայնմ, զոր ինչ կարգեաց Քրիստոս կանխաւ, և ոչ յիշատակել զմիւս խորհուրդս խառնման, որք չեն այնչափ համոզիչք վասն Հայոց։ Հարկ է խառնել ջուր, քանզի խառնեաց Քրիստոս, որպէս ուսուցանեն բազում պատարագամատոյց գիրք առաքելոց և սրբոց այլ և ժողովք տասն և առաւել ևս։ Զայս միևնոյն մարթ է գտանել յերրորդի հատորի հայ և լատին երկասիրութեան Հ. Կղեմենտեայ Գալանոսի, ուխտեալ կղերիկոսի, ընդ խորագրաւ. «Միութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց ընդ Հռովմէական Եկեղեցւոյն»։ Բաւեաք յոյժ է ընդօրինակել նաի զպատշաճաւոր տեղիս, որպէս արարին Հ. Բոկոսն Տարմենեանք։

3. Վասն հզօրագոյնի հաստատութեան գործոյ Միութեանն պատշաճ յոյժ վարկանիմ, զի մեծարգոյ և արժանապատիւ տեարքն (ընտրեալք) խնդրեսցեն յարքեպիսկոպոսէն Հայոց, որպէս զի տացէ թոյլ Լատինացւոց քարոզել յեկեղեցիս Հայոց, և ընդ հակադարձն՝ լիցի հրաման քարոզչացն Հայոց վարդապետել ի բեմէ յեկեղեցիս Լատինացւոց. սոյնպէս և վասն պատարագի, քանզի ոչ կարեն Լատինացիք մատուցանել պատարագ ի սեղանս Հայոց առանց խղճի, վասն չլինելոյ անդ նշխարաց սրբոց՝ վասն այսորիկ հարկ է յորդորել զարքեպիսկոպոսն, զի նախ քան զմեկնելն իւր աստի՝ հրամայեսցէ դնել

մասունս սրբոց ի սեղանս ամենայն և ոչ ի խաչս միայն, որպէս ասացին յՆազլովկեց քաղաքի, զի այս ոչ բաւէ ի լրիւ կատարումն կանոնական սահմանաց։

4. Զի յաւուրս մեծահանդէս տօնից հրաւիրեսցին քահանայք Հայոց կատարել զօրէնս սպասաւորութեան յեկեղեցիս Լատինացւոց և հանգոյն սմին կոչեսցին Լատինացիք յսպասաւորութիւնս Հայոց, որպէս զի այսու փոխադարձ հաղորդութեամբ պահպանեսցի միութիւն խորհրդոց և հաւատոց։

5. Հարկ է վերահասու գոլ՝ զի մի ի բացակայութեան մերում օծանիցեն Հայք սրբապղծօրէն զմարմինս մեռեալ քահանայից, որպէս սովորութիւն է Հայոց արևելից. այլ զի ըստ սովորութեան կաթոլիկ եկեղեցւոյ կատարեսցեն զխորհուրդ վերջին օծման ի վերայ օրհասական հիւանդաց։

6. Հարկ է նոյնպէս յաճախագոյն ևս առընթեր գոլ նոցա ի ժամ մկրտութեան, զի մի երիցս կրկնեսցեն զբան խորհրդոյն յընկղմելն զերեխայն երիցս անգամ ի ջուրն, որպէս արարողութիւն է արևելեան եկեղեցւոյ. քանզի սրբապղծաբար երիցս անգամ մկրտեն զերեխայն, յորժամ ընկղմելով զայն ի ջուր երիցս անգամ ասեն. «Մկրտեմ զծառայս Քրիստոսի (այս անուն) յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Ամէն». այլ հարկ է մի և եթ անգամ ասել զբանն ըստ օրինակս. «Մկրտեմ զծառայս Քրիստոսի (այս անուն) յանուն Հօր (առաջին ընկղմել զամ մի) և Որդւոյ (ընկղմել երկրորդ անգամ) և Հոգւոյն սրբոյ», (ընկղմել երրորդ անգամ)։

Յետ բացատրութեան միոյ միոյ ի կէտից, յինէն առաջարկելոց՝ ի դիմաց ամենեցուն խոստացաւ վերատեսուչ քահանայն, թէ արասցէ յոր ինչ ձեռնհաս լիցի, վասն պահպանելոյ զՄիութիւնն լրիւ ճշտութեամբ. և հրամայեաց դրոշմել ի մատեանս զկէտսն և դնել ի դիւանի վասն մշտնջենաւոր յիշատակի իրաց։ Նոյն ի խօսելս իմում ընդ արքեպիսկոպոսին՝ հարևանցի իմն ծանուցի նմա, թէ և ոչ ինքն այլապէս արդեօք վարէր յայնմ գործի. և թախանձել կալայ՝ զի ձեռնարկեսցուք զգործն, զոր սկսաքն, և օժանդակու-

թեամբ փոխանորդին, որ հիւանդացեալն էր յերկրորդէ անտի օրէ ժամանելոյ մերոյ ի Կամենեց՝ անձի զարքեպիսկոպոսն ի հիւանդութիւն, որ կոչեաց զքահանայս և այնպէս յորդոր եղև նոցա՝ զի զկնի երկուց կամ երից աւուրց խոստացան ի ծածուկ, թէ մատուցեն պատարագ ըստ արարողութեան Լատինացւոց։ Իբրև լու եղև ժողովրդեանն զայսմանէ՝ առաւել ևս խռովեցան և ի հրապարակս անդ աղաղակէին. «Ահա բռնաբար փոփոխեն զարարողութիւնս մեր և զծէսս. վկայ է Աստուած, զի դիմեսցուք առ արքայ. Առ արքայ բողոքեմք, առ արքայ բողոքեմք»։ Դէպ եղև ինձ յայսմ ժամանակի ի հրապարակի անդ գոլ և դողայի առ ահի, մի՛ և ևս յաճախեսցեն խռովութիւնքն. վասն որոյ աշխատ եղէ, որչափ կար էր ինձ, ամոքել զժողովուրդն, յորում և յաջողեցայ. քանզի խոստացայ նոցա, զի թէպէտ և ոչ եմ տեղեակ բանութեանց ինչ, այլ ոչինչ . ուղղութիւն մուծցի ի ներքս առանց հաւանութեան նոցա, և զի եթէ ոչ կամին զՄիութիւնն՝ տացեն ինձ գրով զկամս իւրեանց, որով լիցի ինձ հնար յայտ առնել Արքայական Մեծութեանցն, թէ խորշեցայց ի բաց կացից յամենայնէ, և թէ ի վաղուէ անտի մեկնեցայց անտի ի Վարշաւայ, ոչինչ հաղորդութիւն այլ ևս առնելով ընդ նոսա։ Ընդ այս բան իմ աղաղակէին նոքա, թէ Միաբանեալք են նոքա և կամին մնալ ի Միութեանն. (իբրև այն՝ թէ մարթ է լինել միութեան ընդ հերետիկոսութեան)։ Վասն 'որոյ ետու նոցա պատասխանի կարի ցածութեամբ. Թոյլ տուք ինձ երթալ առ արքեպիսկոպոսն, լսել ի նմանէ տեղեկութիւնս լիուլի զպատճառաց տրտնջմանց ձերոց և յորդոր լինել նմա, զի ամենայնիւ հաճեսցէ զմիտս ձեր։ Եւ այսպէս զերծեալ ի ձեռաց նոցա՝ խոյս ետու ի նոցանէ և չոգայ առ արքեպիսկոպոսն։ Ընդ փոխանորդին, որ դեռ ևս հիւանդ էր, զայս ինչ խորհեցաք յաղագս խռովութեանցն ծագելոց՝ թէ յայնժամ յաջողեսցիմք յիմիք, եթէ ահ արկցուք զոմանք ի խռովչացն։ Վասն այսորիկ կոչեցաք ի ձեռն փոխանակի զօրապետին Պոդոլեկեայ զՎոյթն Հայոց կամ զփաստաբանն, որ խռովասէր էր քան զամենեսեան, և սպառնացաք նմա պատիժ սաստիկ յոյժ՝ եթէ ոչ կայցէ յետս ի յուզելոյ յամբոխելոյ

զժողովուրդն և դպրելոյ զնոսա ստանալ հրամանաց Նոցին Առաքելական Մեծութեանց։ Այս ամենայն կատարեցաւ յաւուրս նորկորդի։ Այլ զի՞նչ արդեօք։ Նոյն ինքն փոխանակն ամբոցայտելին ոչ միայն ոչ էառ ահ զնովաւ, այլ և ինքն զարհուրեալ ընթացաւ եկն առ արքեպիսկոպոսն և խնդրէր՝ զի եթէ մարթ ինչ իցէ, մի ևս խռովեսցէ զժողովուրդն Հայոց, որոց ի ձեռս նոցա է քաղաքն Կամենից, քաղաք կարևոր, աւար պատուական համարեալ առ օտարս։ Եւ զայն յուշ առնէր՝ թէ սակաւք ոմանք ի Լեհացւոց բնակեն ի Կամենից, իսկ յուսալ ի Ռուսինան հերձուածողս չէ մարթ. այլ ընդհակառակն սմին ի ժամ պաշարման հարկ է հսկել և ի վերայ տանց նոցա, զի մի մուծցեն զթշնամին ի ներքս ի քաղաքն. և այնպէս ինքն կարծէ, թէ անկ է արքեպիսկոպոսին գրել թուղթս առ արքայ և առ նուիրակն և ակն ունել պատասխանւոյ. քանզի խոստանայ ժողովուրդն Հայոց առնել զամենայն, որ ինչ յանուանական հրովարտակի արքային իցէ։ Ոչ կարի հաճոյ թուեցաւ առաջարկութիւնն արքեպիսկոպոսին, որ երկնչէր, գուցէ յապաղեսցի յերկարեսցի գործն և պատճառք լիցի մեծամեծ ծախուց վասն բազմաթիւ պատուաւորացն որ զնովաւ և բազում երիվարաց և որսկան բարակաց և այլոց. և զի եթէ խնդրեսցէ յԱռաքելական Մեծութեանցն պայմանաժամ աւելի երկուց՝ գուցէ ոչ տացի նմա և հարկեսցի նա կորագլուխ ամօթահար դառնալ անդրէն յետս, և հուսկ ուրեմն՝ թէ ոչ կարէ կրել զծանրութիւն այնքանի ծախուց. թէպէտ և իրօք պայն միայն զծախսն հոգայր։ Յաւել արքեպիսկոպոսն, թէ ոչ կարէ կեալ անդանօր առաւել քան եօթնեակս երկուս կամ երիս. և զի զնախնի պատուիրանագրութիւնս, ըստ որոց կարող էին արքեպիսկոպոսք Հայոց կեալ աւելի վեց յԼւով և աւելի վեց ի Կամենից հանդերձ լրութեամբ պիտոյից՝ յայն միտս հարկ է իմանալ, զի յառաջագոյն գային արքեպիսկոպոսքն երկոքումբք և եթ քահանայիւք և երկու դպրօք. այլ յետ սուղ ինչ ժամանակի յայտ արար՝ թէ հաւանի կալ մնալ անդէն ըստ առաջարկութեանն։ Եւ արդարև եկին դատաւորքն Հայոց հանդերձ քահանայիւք և խոստացան, թէ յորժամ ընկալցին զհրաման

նուիրակին և զարքային՝ անդէն և անդ զամենայն կատարես-ցեն, առանց ակն ունելոյ այլոց հրամանաց։ Յուսկ ուրեմն, ըստ միջնորդութեան հոգևոր Վարչութեանն Լատինացւոց՝ հաւանեցաւ ընդ այս արքեպիսկոպոսն և ահա եդաք ի մտի, ըստ կարի փութապէս առաքել սուրհանդակս ի Վարշաւայ վասն իրացն այնոցիկ։ Այլ այն ինչ խորհէաք մեք, զի՞նչ հարկ իցէ գրել Նոցին Արքայական Մեծութեանց՝ և ահա դատա-ւորք երկու Հայոց եկին առ արքեպիսկոպոսն յողջոյն հրա-ժեշտի, յայտ արարեալ՝ թէ երթան ի Վարշաւայ պատգամա-ւոր։ Ոչ սակաւ խռովեցաւ արքեպիսկոպոսն ընդ խորամանկ-կութիւն դատաւորացն, որ ասէին յառաջագոյն գրել միայն առ արքայ, և ապա կարգեցին առաքել պատգամաւորս, արս կարի անհամբոյրս, զեղբայրն ասեմ իշխանապետին Հայոց և զայլ ոմն հանդոյն նմին։ Վասն որոյ արձակեաց զնոսա ըն-լեայն, նստոյց զիս ի կառս իւր և եկաք ի Հոգևոր Վար-չութիւնն Լատինացւոց վասն խորհելոյ զիրացս զայսցանէ։ Եւ կանոնիկոսացն ամենեցուն, որ անդ էին՝ տեսեալ զկարև-ւորութիւն գործոյն, հարկ համարէին՝ զի և մեք առաքեսցուք զոք ի Վարշաւայ, քանզի երկնչէին՝ զուցէ սովորական դա-ւոքն իւրեանց մոլորեցուսցեն զմիտս Նոցին Մեծութեանց պատգամաւորքն Հայոց։ Այլ երբև բան ի նեղքս անկաւ, թէ զո՞ ոք առաքելոց իցեմք՝ ոչ դիւրաւ միաբանեցան ամենեքեան, քանզի կամէին ոմանք, զի ես ինքնին գնացից և այլք ոմանք կամէին զաշակերտն մեր զԳրիգորիոս Ռաւսամ, զոր գիտէին ամենեքեան առ մեծի ջերմեռանդութեան նորա ի Ս. Հաւատս. իսկ քահանայն Լեշչինսկի եցոյց, թէ որպիսի հարկ ի վերայ կայցէ, զի մի մնասցէ արքեպիսկոպոսն միայնակ առանձինն, որում առ ընթեր հարկ է ինձ լինել հանապազօր և փոխեաց զմիտս իւր յայսմ մասին, զի մի ծագեսցին անհամաձայնու-թիւնք։ Եւ արդարև զգուշացաւ նա վտանգին (որպէս ասաց ապա յունկն իմ), զի մի գուցէ ի բացակայութեան անդ իմում միաբանեսցի արքեպիսկոպոսն ընդ ժողովրդեանն, — որ-պէս արարեալ էր նորա յառաջագոյն, զի ընկալեալ զումար դրամոց նշանաւոր ի գանձկաց՝ ոչ միայն թողեալ էր զեկեղեցիս ի հերձուածի և ի հերետիկոսութեան ըստ առաջնում կարգին,

(Թէպէտ և ոմանք եկին իսկ ի Միութիւնն), այլ և խոստացեալ էր Հայոց զլուլ զի մի ինչ փոփոխեսցէ կամ մուծցէ նոր ինչ երբէք. արդ զայսօրիկ պայմանս ուխտի նորա ի ներքս բերեալ՝ բազում անգամ կշտամբէին զնա դատաւորքն յանդիման երեսաց նորա հարցանելով, թէ իցէ՞ արդեօք նմա յուշ նախկին ուխտ իւր։—Վասն որոյ միաբանեցան ամենեքեան, զի ըստ կարի փութով առաքեսցեն զքահանայն Բալասամ հանդերձ Թախանձագին Թղթովք առ Նոցին Արքայական Մեծութիւնս, առ սրբազան նուիրակն և առ գլխաւոր իշխանաւորս։ Աւստի գրեցաք ամենեքեան մեք Թուղթս, յորս հայցեաք յարքայէն և ի Թագուհւոյն, ուշի ուշով միտ դնել կարևոր գործոյն, զի եթէ ոչ յաջողեսցի այս գործ առ պակասելոյ ի մէնջ շնորհաց նոցա կամ առ սխալանաց մերոց՝ անշուշտ ի հերձուածն անկցէն դառնայցեն ամենայն եկեղեցիք Հայոց և քաղաքքն, որ եկեալ են արդէն ի Միութիւնն։ Պաղատանօք խնդրեմք, զի մի տացի ժամանակ երկամենայ կամ եռամենայ, զոր խնդրեն պատգամաւորքն Հայոց յայն և եթ միտս՝ որպէս զի յայնմ միջոցի հարցանիցեն խորհուրդ ի կաթողիկոսէն իւրեանց և ընկալցին ի նմանէ պատասխանի, ոչ բարեյաջող անշուշտ վասն մեր, որ արհամարհութիւն է յայտնապէս կաթողիկէ եկեղեցւոյն. և այլ բազում պատճառս յաւելաք կարևորս։ Յուղի եղ ապա քահանայն Գրիգորիոս Բալասամ ի 22-րդի աւուր Օգոստոսի և ըստ փութաջանութեան իւրում ի գործի Ս. Հաւատոյ, կանխեաց ի Վարշաւայ յառաջ քան զպատգամաւորս Հայոց, որ մեկնեալ էին յառաջագոյն քան զնա։ Յընթացս վեցից եօթնեկաց, յորս կացաք մնացաք վերադարձի պատգամաւորին մերոյ՝ ոչ սակաւ եղեն նեղութիւնք մեր. Թողում աւել զհիւանդութիւնս, զորս ախտացան ոմանք ի մէնջ և մանաւանդ փոխանորդն, որ կալեալ էր ի ջերմոյ և զի չէր մարթ գտանել յայնմ վայրի դարման բժշկութեան՝ հատեալ իսկ էր յոյս մեր ի նմանէ.—սոյնպէս հիւանդացաւ և արքեպիսկոպոսն Հայոց, որ հարեալ ի կաթուածոյ՝ կծկեաց զշրթունսն յոյժ, մինչև զարհուրել մեզ առ վտանգին.—այլ մանաւանդ առ հանապազօր յուզմանն յաղագս գործոյն մերոյ՝ կարի նեղէաք. մանաւանդ զի գիտէաք, թէ առաքեալ էր

դատաւորացն թուղթ առ կաթողիկոսն ի ծածուկ, վասն որոյ և պաղատէին անշուշտ պատգամաւորքն զիշխանաւորս ի Վարշաւայ՝ զի առ կախ ձգեսցի գործն մինչև ի վերադարձ սուրհանդակին իւրեանց։ Դայն առ իս յաճախակի յիշատակեալքն ի վերոյ քահանայք Տագլովեցի, Տէր Յակոբ և Տէր Ստեփան և արտասուագին պաղատէին, մի՛ տալ նոցա թոյլ դառնալ ի քաղաքն իւրեանց, զի մի զամօթի հարցին յայն սակս՝ թէ ընկալաւ արդէն ժողովուրդն Տագլովեցի զՄիութիւն, իսկ Կամենիցւոց չև ևս է ընկալեալ։ Լուեալ այն անցանեմ զչար նշանօքն, զորս ըստ անհաւատութեան իւրում մեկնէր արքեպիսկոպոսն և հանապազ յերկիւղի կայր նոցին ապագաւ. քանզի յիշէր զգաւաղան իւր, որ բեկաւ յուղւոջ՝ ի ժամանելն մեր հանդէպ դրանց Կամենիցի, և զայս գուշակէր ոչ բարեյաջող համարէին նշան։ Այլ և յուզէին խռովէին զնա ստայօդ տեղեկութեամբք ի Վարշաւայէ։ Թէպէտ և ոչ սակաւ տարուբերէին միտք իմ, այլ ջանայի յամենայն զօրութենէ իմմէ խրախոյս տալ ամենեցուն՝ զի յԱստուած յուսասցին, որ ոչ լքանէ զգործ իւր և զԱ. Հաւատոց։ Աղօթէին առ Տէր հանապազ եկեղեցականքն Լատինացւոց և զպատարագս բազումս մատուցանէին, մաղթելով կատարած չարեյաջող ձեռնարկութեանս մերում։ Այլ ընդ այն առաւել դժկամակէաք՝ զի կարի ճշտութեամբ կատարէր ժողովուրդն Հայոց զպատուիրան նուիրակի կաթողիկոսին, զորմէ եղեն ջանք, թէ մի՛ ինչ արասցեն առանց հաճութեան կաթողիկոսին, և զի այնչափ յարգէին զյիշատակ նուիրակին՝ մինչև պահել պատուով զկենդանագիր պատկեր նորա, իբրև զսրբոյ ուրուք։ Եւ եղև հասանել պատկերին ի ձեռս արքեպիսկոպոսին. ոմանք ի հոգևոր Վարչութենէն Լատինացւոց յորդորէին զնա, զի այրեսցէ զայն հրապարակաւ. այլ այսմ խորհրդոյ բռնութեան ընդդէմ եղին ոմանք խոհեմութեամբ, որ ջանային հանապազ խոյս տալ յառթից մեծամեծ վտանգաւորի խռովութեանց։ Յայս իսկ միտս՝ իբրև տեսի՝ թէ զչարէին Հայք ընդ հանապազօր պատարագելս իմ յեկեղեցւոջ իւրեանց ի վերայ շարժական սեղանոյ, (քանզի ոչ կամէի մատուցանել պատարագ ի վերայ սեղանոյն, որ օծեալ էր ի հերետի-

կուսաց և թափուր էր ի մասանց սրբոց)՝ ունկնդիր եղէ խորհրդոց ոմանց և սկսայ պատարագել ի վերայ սեղանոյ նոցա, հանգոյն այլոց քահանայից Լատինացւոց, որք ի տանի Վերափոխման Ս. Աստուածածնին գային մատուցանէին անդ պատարագ. քանզի համարէի, թէ լաւ ևս է մեղանչել քան գայթակղեցուցանել զժողովուրդն յայնպիսի դիպուածս։ Զայնու ժամանակաւ ոչ կամեցեալ իմ ժամավաճառ լինել ընդունայն՝ երբեմն երբեմն խօսէի ի ծածուկ ընդ միանձնուհւոյ ումեմն Հայոց ի Կամենիցէ, որում անուն էր Մարիամ, ամաց իբրև 35-ից, որոյ քանզի այցելեալ էր ամենայն աշխարհի և Հայաստանի և Ս. տեղեացն և Իտալիոյ՝ գիտէր զլեզուս Իտալացւոց և Հայոց, թող զընիկ լեզուս իւր, զՌուսերէնն իմա և զԹաթարերէն։ Նա քանզի տրտնջէր զանկանոն և զանկարգ կենցաղէ այլոց կուսանաց Հայոց, ընկերուհեաց իւրոց, զորոց յառաջագոյն յիշատակեցի՝ վասն այսորիկ յորդոր եղէ առ արքեպիսկոպոսն, որպէս զի երթիցէ և յայց ելանիցէ նմա և ըստ կարի իւրում աշխատ լիցի անհետ առնել զանկարգութիւնսն, որ սպրդէին առհասարակ ի ներքս ի վերս կանանց միայնակեցից, մանաւանդ եթէ չիցեն կանոնք կամ տեսուչք, որպէս առ նոսա։ Զոգաւ անդր արքեպիսկոպոսն, ետես զվիճակն խառնիճաղանճ, յորում բնակէին, զկարգ և զկերպ, յորում առօրեալ էին միանձունքն, և զայն՝ զի ըստ հրամանի աշխարհական և եթ իշխանութեան, իմա դատաւորացն՝ ընտրէին միանձունքն, առանց հրամանի կամ օրհնութեան եպիսկոպոսին կամ քահանայի. և յորժամ ըստ իմում խորհրդեան հանդերձեալ էր արձակել զամենեսեան ի տունս իւրաքանչիւր՝ եթէ ոչ ընկալցին զուղղութիւնսն և կանոնս միանձանց՝ ընդդէմ եկաց նմա մայրապետ վանացն, կին ումն Ասփերովիչ՝ զօրանչ աւագ դատաւորին Հայոց, յամառեալ ի հերետիկոսութեան, որ ոսկիս հազար ետ յանձնէ պատգամաւորացն վասն ուղղութեանն ի Վարշաւայ, և [illegible] յղեաց նոցա այլ ևս արծաթ ոչ սակաւ։ Տեսեալ ապա իմ, թէ յաղէ յոյժ Բալսամ դատաւոր ի Վարշաւայէ՝ խնդրեցի յարքեպիսկոպոսէն, զի հրամայեսցէ տալ ինձ ի ծածուկ զեկեղեցական մատեանս, որպէս զի ուղղագրեցից զայնոսիկ

ծանդակութեամբ աշակերտաց իմոց, որպէս և ազգակից իսկ
ռաջի արքեպիսկոպոսին ըստ կամաց նորա։ Թող զայս՝ ու-
ւցանէի հանապազօր չորեցունց աշակերտացն իմոց, զոր-
ոց իս ածի՝ զտովորական ուսմունս տրամաբանութեան և
ամփոփութեան, ի լեզուս Լատինացւոց և ի Հայոց, ըստ
ոչ հմանեալ զառընթացին։ Երկիցս և երիցս կարգեցաք մաս-
ւոր հարցաքննութիւնս, յորս զայլն սիրով Հայք ոմանք
կարի ընդդէմք Միութեանն։ Եւ զայս ինչ հնարեցայ
ոնել՝ զի կոչէին Լատինացիք զարքեպիսկոպոսն ի հանդի-
սւոր տօնս ժամանակին այնորիկ մանաւանդ ի հրապա-
րակական թափօրս ընդ քաղաքն, յորս ինքն արքեպիսկո-
պոսն տանէր զՄ. Ընծայսն. իսկ ի մայր եկեղեցւոջն Լատի-
նացւոց նստուցանէին զնա յաթոռ արքեպիսկոպոսին Լա-
տինացւոց, որ տարակայ էր յայնմ ժամանակի։ Հուսկ ու-
րեմն խնդրեցին ի նմանէ Հ. Դոմինիկեանք, զի մատուսցէ
արքեպիսկոպոսն պատարագ հանդիսաւոր ի լեզու Հայերէն
եկեղեցւոջ անդ իւրեանց։ Սակայն ոչ ընկալաւ զառաջարկու-
թիւն նոցա արքեպիսկոպոսն, առ ի չգոյէ անդ պատշաճաւոր
կրաց. զի թէպէտ և ի մասին դպրութեան ճոխագոյն է
ամենից քան զամենայն քաղաքս Հայոց ի Լեհաստանի,
նեղով երգեհոն շարժական և խումբ երգեցիկ՝ այլ արքե-
պիսկոպոսին ցանկացեալ փայլել ամենայն շքով՝ ոչ էառ
հաճոն պատարագել, որպէս սովորն էր, զի ոչ ոք էր բաւա-
կան լնուլ զպահանջս նորա։ Իսկ ուրախ եղև նա յոյժ,
ուր ուրեմն սկսան Լատինացիք քարոզել յեկեղեցիս նորա,
որպէս արարին ի մեծահանդէս տօնս ինչ քահանայն Ուլէն-
ի, աւագ երէց կանոնիկոսաց, կրօնաւոր ոմն ի Դոմինի-
կեանց և ոմն Յիսուսեան, ընդ որս կարի ուրախ եղաք։
Այնմ ժամանակի եկն եհաս և քահանայն մեր Գրիգորիոս
ողամ մեծաւ յաղթանակաւ, բերելով պատասխանիս բա-
ռաջողս թղթոց մերոց ի Սուրբն Միծութենէ թագուհւոյն,
(որ չէր լեալ արքային ի Վարշաւայ յայնմ ժամանակի), ի
պաղատն նուիրակէն Վիքնատելլեայ, յՈւղքունի քարտուղա-
ն և յայլոց։ Եւ այս է պատճէն թարգմանութեան թղթոյ
թագուհւոյն, գրելոյ ի լեզու Գաղղիացւոց.

«Հայր արժանապատիւ. ընկալաք զթուղթ ձեր և հաճութեամբ մեծաւ լուաք պայծառութիւնս առաքելութեան ձերոյ. քաղցր է մեզ, եթէ և առ յապա տաջիք մեզ երբեմն տեղեկութիւնս զգործոցն. և մեք ոչ հեղգասցուք օժանդակել գործոյն բարեպաշտութեան, որչափ կար իցէ մեր։ Յայտնեաց մեզ քարտուղարն, թէ կատարեսցէ զամենայն զոր ինչ կամեցարուք. իսկ յորժամ ժամանեսցէ այսր Նորին Մեծութիւնն Արքայն, յանձն արասցուք նմա անյապաղ զգործս, զորոց հոգամք յայն սակս մանաւանդօրէն, զի ձեռնարկեալք են ի փառս Աստուծոյ, յորմէ մաղթեմք հանապազ, մատակարարել ձեզ զշնորհս իւր և զօգնականութիւն։

Ի 16-ն Սեպտեմբերի 1666 ամի Ստորագրեալ

Ի Վարշաւայ։ Լուդովիկէ Մարիա Թագուհի։

Այլ այս է պատճէն նամակին Պիգնատելեայ գրեալ ի լեզու Լատինացւոց.

«Գերապատիւ Հայր ի Քրիստոս. Առաքեալն ի ձէնջ այսր քահանայն Հայոց յանձն արար ինձ զթուղթ գերապատուութեան ձերոյ. և ուրախ եղէ յոյժ, ծանուցեալ զաքնութիւն ջանից գերապատիւ Հօրդ, յաղագս ի Միութիւն ածելոյ և զեկեղեցին Հայոց Կամենիցի։ Ուստի բարի յայտնեմ գերապատիւ Հօրդ, զի ի կողմն մեր դարձան պատգամաւորքն Հայոց Կամենիցի, որ եկեալ էին այսր, որպէս ընդարձակագոյնս պատմեսցէ պայմանեալ յիշատակեալն քահանայ[illegible] Հայոց։ Յղեմ ընդ նամակիս իմում զթուղթ արքունի քարտուղարին, առ եկեղեցականս և առ ժողովուրդն Հայոց, [illegible]րով, անշուշտ եմ, մերժեսցին ի բաց հակառակութիւնքն ամ[illegible]նայն։ Իսկ քահանայն յայն սակս յամեաց ի վերադարձն, զ[illegible] չև ևս մեկնեալ էին աստի պատգամաւորքն Հայոց, յորս սակ[illegible] հարկ համարեցաւ կալ մնալ մինչև ցմեկնել նոցա, զի մի [illegible] բացակայութեան իւրում չար ինչ յօդեսցեն։ Այլ և թուղթ[illegible] Թագուհւոյն անապատ ուրեմն ընկալաւ յատենէ քարտուղա[illegible]րին, զի գործք բազումք էին Թագուհւոյն։ Մի ի բաց[illegible] արասցէ Տէր ի ձէնջ զշնորհս իւր ի փրկարար ձեռնարկու[illegible]

թեանդ յայդմիկ։ Աղօթարար վասն առողջութեան և բարօրութեան գերապատիւ Հօրդ՝ Պիգնատելլի Արքեպիսկոպոսի Լարիսայ։

Ի 15-ն Սեպտեմբերի 1666 ամի ի Վարշաւայ։

Վասն համառօտութեան ոչ ածեմ ի ներքս զայլ թուղթս արքայական նուիրակին Պիգնատելլեայ և զարքունի քարտուղարին առ եկեղեցականս և առ ժողովուրդն Հայոց Կամենեցի, յորս հրամայէին նոցա բացէ ի բաց՝ յանձն առնել փութանակի զամենայն ուղղութիւնս կարևորս վասն Ս. Միութեան ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, մանաւանդ զխառնումն ջրոյն ի ժամ Ս. Պատարագին, որպէս առնեն այլ քահանայք Հայոց ի Լեհաստանի։ Յետ երկարաձիգ վիճաբանութեանց, (որպէս պատմեաց մեզ պատգամաւորն մեր, Գրիգորիոս քահանայն Բալսամ), որ ծագեցան ի Վարշաւայ ընդ նա և ընդ դատաւորս Հայոց, եկեալս անդր պատգամաւորութեամբ՝ առաջի նուիրակին և արքունի քարտուղարին զայլ և այլ յօդուածոց ուղղութեանցն՝ յաջողութեամբ բաղդի համոզեաց զնոսա պատգամաւորն մեր, որ ներկայ էր բանի հաւատոց և ունէր ընդ իւր զգիրս հակաճառութեանց հօրն մերոյ Կղեմենտեայ և զայլ ևս մատեանս։ Խնդրեցին ուր ուրեմն պատգամաւորքն Հայոց, զի զոնեա ի միտ առցեն զուխտս պայմանի, կռեալս ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց առօք ինչ յառաջ, յաղագս պահելոյ նոցա զաւանդութիւնսն. յաւելին և զայս խնդրել, զի գրեսցի արքեպիսկոպոսին, թողուլ զհին տոմարն իւրեանց և զպահսն ըստ ծիսի իւրեանց։ Պատասխանի արար առ այս Գրիգորիոս քահանայ, թէ չէ նմա յայտնի, զի գուցեն պայմանք այնպիսիք, այլ ինքն խնդրէ թախանձագին ի նոցանէ ի դիմաց արքեպիսկոպոսին, զի յարտօնութեանցն, զորս ունել ասեն՝ ի բաց ընկեսցեն զարտօնութիւնն դատելոյ զքահանայս, (եթէ գտցէ արտօնութիւն ինչ այսպիսի), և տացեն զայն ի քննել, առ ի գիտելոյ՝ չիցեն ինչ արդեօք ի նոսա բանք հակառակ ազատութեան եկեղեցւոյ. այլ վասն պահոցն և ոչ զմտաւ բնաւ ածեալ է արքեպիսկոպոսին ջնջել զայնոսիկ, մանաւանդ

զի խստութեամբ մեծաւ պահէին Հայք. ի դպրանոցի իսկ պապին յԼվով աշակերտքն ոչ արկանէին ի կիր ձկունս յաւուրս պահոց։ Եւ վասն տօմարին՝ թէ ոչ երբէք խորհեալ է արքեպիսկոպոսին փոխել զհին տօմարն, թէպէտ և վրիպական իցէ, քանզի և այնու տօմարաւն, որ ոչ վերաբերի ի գործ հաւատոյ՝ մարթ է միութեանն լինել։ Զի թէպէտ և խնդրեցին արքեպիսկոպոսն Լատինացւոց և քարոզիչ հարքն ի նուագս նուագս ի դատաւորաց Լվովայ, զի խափանեսցեն զչար կիրառութիւն տօնելոյ զծնունդն Քրիստոսի ի 6-ն Յունվարի ընդդէմ սովորութեան համօրէն եկեղեցեաց, — ի ծաղր և ի ծանակ ժողովրդեանն Լեհացւոց և Ռուսաց, որ կշտամբէինն զՀայս, սկսանել նախանձէս զամենորին, տօնել զԹլփատութիւն Քրիստոսի և հուսկ ապա թողուլ տօնել Քրիստոսի ծնանիլ (բայց Հայք ոչ ի տօնէ Թլփատութեան զնոր տարին սկսանէին, այլ ի Ս. Սարգսէ)՝ — բայց արքեպիսկոպոսն Հայոց ոչ երբէք ընդ այս հաճեցաւ և ոչ իսկ զարդիս փոփոխութիւնս կամի առնել յայսմ մասին։ Վասն այսորիկ գրեաց սրբազան նուիրակն զհետագայ թուղթ առ ժողովուրդըն Կամենեցի.

«Այլ վասն դաշանցն, զոր կռեալ ասէք ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց, հաճեցայք, մնայք, յղել զայնոսիկ առ իս ի Վարշաւայ առ ի քննել և վերահասու լինել, թէ իցէ ինչ հնար վաւերացուցանելոյ։ Իսկ վասն պահպանութեան նախնի տօմարին մի ինչ հոգայք, զի յայսմ մասին ոչինչ փոփոխութիւնս արարցէ արքեպիսկոպոսն։ *)

Ընդէն յետ վերադարձի Գրիգորիոս քահանայիդ՝ դարձապար և մին ի դատաւորաց-պատգամաւորաց Հայոց, եղբայրն սակս Վոյթին կամ ուստ դատաւորին Հայոց, իսկ միւսն եկեալ մեաց ի Վարշաւայ վասն գործոց իւրոց։ Եւ ձիլ կարէ պատմել զտագնապ տարակուսանաց դատաւորացն Հայոց ի լսելն նոցա՝ թէ պարտեցաւ կողմն իւրեանց, յետ այնքանի ծախուցն ի պէտս ուղւոյ պատգամաւորացն և մա-

---

*) Ոչ թուղթ առանձինն է այս նուիրակին Պիգնատելլեայ, այլ մասն է ի թղթոյ նորա առ եկեղեցականս և ժողովուրդն Հայոց, որպէս երևի յերկրորդ մասին գործոյս։ Թարգմ։

նուաճող ի պէտս ընծայից առ բազումս ի դրամնիկ ոսկեանցն. (Թէպէտ և սրբազան նուիրակն ոչ ումեք տայր Թոյլ երբէք, որոց գնովն էին՝ առնուլ ինչ ի նոցանէ)։ Նաև նմանք ծախել նոցա ոսկիս իբրև 2000, այն է զՀազար ոսկիս, զոր եւ ժողովականն ի վերոյ կոչեալն Հայոց Անգերմանիշ, և ընդ նա Հնդկաց, զոր ժողովուրդն եռ։ Այլ մեք տեսաք Գրիգորիոս քահանային, որոյ էր սայլ մի և երկվարք կերէն ոսկիս մնձառն չորեքտասան և եթ ի պէտս ուղևոյն, և զայն ևս միայն եառ, քանզի Հրաժարեցաւ արքեպիսկոպոսն ծախել մեզ յայսմ մասին։ Իբրև ընկալան զԹուղԹսն քահանայքն և դատաւորք Հայոց՝ ժողովեցան անդէն ի խորհուրդ, Թէ զինչ արժան իցէ առնել։ Յանկարծակի դատաւորացն քեզել յանձանց զմեղն՝ առաջարկեցին քահանայից Թեալ առ ժամանակ մի, մինչև ցբացուած ժողովոյն (Մէյ), որ կազմելոց էր յամսեանն Դեկտեմբերի. և զի ի Թղթի պայմանաժամս քարտուղարին էր Հրաման առ նոսա, յղել նմա զզաշինան Համձկեալ արձուննութեամբքն՝ Հարկ է, ասէին, օգտել ի ժամանակէն և անդ ունել պատասխանաց կաԹողիկոսին, առ որ առաքեալ էին ի ծածուկ։ Իսկ քահանայքն (որոց արգելեալ էր յօրէ անտի ժամանելոյ մերոյ ի Կամենեց մատուցանել պատարագ՝ եԹէ ոչ կամիցին մատուցանել ըստ արարողութեան կաԹոլիկաց) պահանջէին, զի խորհեսցին նախապէս զենդիր փորձառութեան Թեսաղուց իւրեանց, զոյս կրեցին զայնու ժամակաւ, որպէս և խոստացեալ էր նոցա դատաւորացն։ Նմանք ի դատաւորացն եառն առ այս պատասխանի, Թէ դժուարին է այս գործ և չէ իսկ Հնար ստանալ ինչ ի ժողովրդենէն, որ զայրացեալ է զարգիս և խռովեալ վասն ընդունելոյն ծախուցն ի պէտս ուղևորութեան պատգամաւորացն ի Վարշաւայ։ Յաղագս յայնժամ փուԹանակի քահանայքն սրտամտութեամբ մեծաւ և ոչ իմիք անսացեալ՝ չոգան անդէն առ արքեպիսկոպոսն, Հայցեցին Թողութիւն վասն վաղեմի մոլորութեանցն իւրեանց և խոստացան Հնազանդ լինել նմա յամենայնի։ Սիրով ընկալաւ զնոսա արքեպիսկոպոսն և փոխանորդն (որ ապաքինել սկսաւ զայնու ժամանակաւ), խոստանալով Հաստատեսցանել նոցա փոխանակ Թեսաղուցն, զոր մերժեն

դատաւորքն անիրաւութեամբ։ Նարգեցաք իսկ անդէն, զի հաճեցուցք զմիտս քահանայից՝ մատուցանել պատարագ փութանակի ըստ ամենայն ուղղութեանց, այլ քահանայք կամէին թողուլ ձգել մինչև ցմիւս եօթնեակն, (քանզի չորեքշաբաթի էր օրն, երեսներորդն Սեպտեմբերի, տօն Ս. Հերոնիմեայ). այլ քանզի տարակուսէաք, գուցէ նոր ինչ իրք պատահեսցեն և որսասցեն զնոսա դատաւորքն ի կողմն իւրեանց՝ պնդեցաք թախանձեցաք՝ մինչև հաւանեցան ամենեքեան մատուցանել պատարագ ի վաղիւ անդր, որ օր առաջին էր ամսոյն Հոկտեմբերի 1666 ամին։ Եւ ըստ ողորմութեանն Աստուծոյ արարին ամենեքեան, բաց ի միոջէ փոխանորդէն, որ խնդրեաց ի բաց կացուցանել զնա ի պատարագելոյ, քանզի անցեալ էր աւուրք և ոչ ևս մատուցանէր պատարագ յերէց ամաց հետէ. այլ մեր տեսեալ, թէ առաւել քան զսովորութիւնն առ նա դիմէր ժողովուրդն կոյր, կոչելով զնա սուրբ և Հայ ճշմարիտ՝ խնդրեցաք կարի մատուցանել պատարագ, զի ցուցցէ ժողովրդեանն, թէ և ինքն ընկալաւ զՄիութիւնն և զկարևոր ուղղութիւնսն։ Եւ արդարև պատարագեաց նա առաջի մեր, ընդ որ ուրախ եղեն յոյժ միւս քահանայքն, որ կարի զայն խնդրէին։

Յետ այսորիկ, որպէս յՆազլովեցն՝ այց եղ փոխանորդն համօրէն եկեղեցեացն որ ի քաղաքի անդ. ուղղափառեցան մաշտոցքն, զորս ցայն վայր ոչ կարէաք ի ձեռս բերել, քանզի առ քահանայից էին. օրհնեցաւ իւղ վասն օծման հիւանդաց, և ի բաց մերժեցան կիրառութիւնք բազումք չարք ի պաշտամունս խորհրդոց։ Եւ ոչ սակաւ ինչ էին այսոքիկ, որք սպրդեալ էին ի ներքս առ տգիտութեան քահանայից կամ առ յամառութեան կուրացեալ ժողովրդեանն ի պահպանութեան մնոտի ծիսից, որպէս են զոհքն ըստ Եբրայեցւոց, զորս Մատաղ կոչեն ի Հայս, ուր մատուցեալ լինէին և ի Նամենից ամօք ինչ յառաջ, որպէս պատմեաց ինձ նախանդամն Հայոց, թէ մատուցանէին երբեմն Հայք զայսուիկ զոհս մեծաւ հանդիսիւ։

Մուծին զամ մի յեկեղեցին զզոհն, իմա զեզնն, զարդարեալ ծաղկամբք, և մոմովք լուցելովք յեղջիւրս և կապերս ձոխ ի թիկունս։ Յայնմ վայրի արձակեաց ոմն հրացան յան-

կարծակի առթիւ. խրտուցեալ եղենն ի յեղակարծում տրոփմանէն՝ փախեաւ և փախչէր ընդ քաղաքն ընդ տիրմն Հանդերձ զաւրդուքն, ընդ քարշ ածելով զկնի զզօրգն գեղեցիկ, ի ծաղր և ի կատականս Համօրէն Լեհացւոց և Ռուսաց, որ զուարճանային յոյժ,՞ զի ոչ յաջողեցաւ նոցա ծէսն Հրէականն։

Յետ կարգելոյ մեր այսպէս զայս ամենայն՝ աշխատ եղաք և զժողովուրդն ամոքել, որ ըստ պատուիրանի նուիրակի կաթողիկոսին ոչ գային ամենևին յեկեղեցիս, յետ մուծանելոյ մեր անդր զուղղութիւնն։ Բազումք երթային առ մղձկելոյ սրտից իւրեանց յեկեղեցիս Լատինացւոց և այլք կամէին յաւուրս տօնից լսել պատարագ ի Խոտին քաղաքի ի Վալախիայ, որ երկու կամ երիւք մղոնիւք Հեռի էր ի Կամենեցէ։ Կամէին իսկ առնել զայս յաւուր տօնի ծննդեան ամենասուրբ Կուսին, այլ ըստ միջնորդութեան մերոյ արգել զայս նոցա փոխանակն զօրապետի Պոդոլսկեայ, որ խափանեաց զուխտաւորութիւն նոցա, ոչ տալով նոցա թոյլ ըստ քաղաքն ելանել յաւուրս նախատօնակին և տօնին։ Այլ Աստուած եցոյց մեզ ելս Հնարս, զի այնպէս իմն սաՀմանեալ է 'Նախախնամութիւնն Աստուծոյ, զի յորժամ չարիք ինչ ծագեսցին՝ գտցի և բուժումն դարմանի։ Յայտ իսկ է, թէ պատճառք կարևոր ընդդիմութեան ժողովրդեանն էր թուղթն մոլորեցուցիչ նուիրակին Հայոց. այլ ծանուցին մեզ, թէպէտ և անազան ուրեմն՝ թէ է ի ձեռս դատաւորացն այլ իմն թուղթ նորա, ամենևին Հակառակ առաջնոյն և յայնմ թըղթի Հրամայէ Հնազանդ գոլ արքեպիսկոպոսին յամենայնի, և թոյլ տայ խառնել ջուր ի բաժակն ի ժամ Ս. պատարագին։ Վասն որոյ առ ի ձեռս բերելոյ զայն թուղթ և գլխաւորելոյ զայլ գործս՝ կարևոր Համարեցաք, զի կոչեսցէ արքեպիսկոպոսն զդատաւորս, որ յօրէ անտի դառնալոյ Գրիգորիսի քաՀանայիւն՝ առ սրտմտութեան կամ առ ամօթոյ ոչ ևս գային առ նա։ Փոխանորդն որ միջնորդ էր ընդ արքեպիսկոպոսն և ընդ ժողովուրդն՝ լաւ ևս Համարէր կոչել զնոսա յանուն իւր։ Այլ ի դերև ելին յոյսք նորա, քանզի զայրացեալ էին ընդ նա դատաւորքն վասն բազմադիմի յորդորանաց նորա առ քաՀանայս ի մաՀճէ անտի, յորում դնէրն՝

զի Հնազանդ լիցին արքեպիսկոպոսին, ոչինչ անկեալ Հրամանաց Թագաւորին և խառնեսցեն ջուր ի բաժակին։ և ասէին, թէ ոչ երբէք քարոզեալ իցէ նոցա այսպիսի ինչ ի Հայս և յՈրբուսաղէմ, ուրանօր եկաց ամս բազումս. վասն որոյ զչարեալ արարին պատասխանի, թէ ոչ ամենևին ճանաչեն զփոխանորդն, շատ է նոցա արքեպիսկոպոսն, առանց այլոց վերակացուաց։ Ոչ սակաւ սրտմտեցաւ ընդ այս արքեպիսկոպոսն. այլ մեք վասն յայտնին պատճառաց՝ խնդրեցաք ի նմանէ մի՛ դնել այնմ միտ, այլ կոչել զնոսա յանուն իւր։ Եւ եղև առ այս առիթ յարմարաւոր, վասն յանձն առնելոյ արքեպիսկոպոսին ուղեկից նմա չորս Հեծեալս և սայլս չորեքին զորս տալոց էին արքեպիսկոպոսին ի պէտս մերձակայ վերադարձի նորա։ Երբև կոչեցան դատաւորքն՝ եկին վաղվաղակի և լռութեամբ անցեալ դպիրքն՝ իբրև լուան զկամս արքեպիսկոպոսին զվերադարձէ նորա՝ խնդրեցին թախանձագին, կալ մնալ և այլ ևս աւուրս չորս կամ Հինգ, մինչև կազմեսցեն յարդարեսցեն զսայլսն և զձիսն և մանաւանդ զարծաթն, յորս սակս դժգոհութիւնք էին Համապազ ընդ ժողովուրդն և ընդ արքեպիսկոպոսն, որ ոչ նուազ քան ոսկիս երեք Հարիւր պահանջէր։ Այլ որ չար էր քան զամենայն՝ յորժամ տրտնջել կալան քահանայք վասն դրամոցն խոստացելոց նոցա ի դատաւորացն՝ թէ ոչ ևս յայնմհետէ Հնազանդեսցին արքեպիսկոպոսին՝ իսկ դատաւորքն ետուն զոռոզութեամբ պատասխանի, թէ մանաւանդ պատժոց իցեն արժանի քահանայքն քան վարձուց,—զի խոստացան Հանդիսանայէս տալ մանաւանդ զանձինս ի խոշտանգանս և ի սպանդ զօրէն Մակաբայեցւոց, քան առնել ինչ ընդդէմ օրինաց Հայրենի, և ապա ստանանել խորհրդոց նոցա՝ զընդդէմն գործեցին վաղ վաղակի—Հրամանեաց յայնժամ արքեպիսկոպոսն Հաճել զնոսա և տալ ի գանձուց իւրոց ոսկիս երկերիւր։ Բայց ապա եհան յեկեղեցւոյն սպասս արծաթիս, խոստանալով յետս դարձուցանել զայնոսիկ, յորժամ ընկալցի զարծաթ իւր ի դատաւորացն, բայց սակայն ունի առ իւր զսպասսն մինչև ցայսօր ժամանակի։ Ողորմութեան Աստուծոյ է ապաքէն, զի չև ևս ծագեցաւ խորհուրդ ի նմա վաճառել զսպասսն և տալ զդրամն տար-

փածուած իւրոց և որդւոց, որպէս ասացին յայլում նուագի։ Վասն որոյ հրամայեցին դատաւորքն, նախ քան զժամանելն մեր ի Վանենց, փութել ի պահպանս զմեծագոյն մասն սպասուց և զարգուց եկեղեցւոյ, երկուցեալ՝ գուցէ առնուցու զայնոսիկ արքեպիսկոպոսն։ Այն խորհուրդ պնդեալ կայր արքեպիսկոպոսն, զի դարձցին սպասքն ի նախնին տեղի ընդ հսկողութեամբ քահանայից, այլ ոչ դատաւորացն, որպէս սովորութիւն է առ նոսա։ Այլ ես ծանեայ՝ թէ միաբանեցաւ ապա ընդ քահանայս, զի վաճառեսցէ զմեծագոյն մասն սպասուցն և գնոց առնուցու գիւղ մի յեկամուտ քահանայիցն։ Ոչ հաճոյ թուեցաւ այս փոխանորդին և ինձ, որ երկնչէիս խռովութեանց ինչ ծագել ի ժողովրդեանն, թէպէտ և յայլում ժամանակի ոչինչ հակառակէր այնմ. վասն որոյ չոգայ գիշերայն առ մի ոմն ի դատաւորացն, զոր կոչեն Տրեսփոխան, առ ի ծանուցանել նմա զայն խորհուրդ և ցուցանել նմա այսու համոզողական փաստիւ զհոգածութիւն Ս. Առաքելական Աթոռոյն, որ ոչ միայն չկամի զյափշտակութիւն եկեղեցեաց, այլ զի ճոխք իցեն եկեղեցիքն ըստ կարի և զպաշտամունս աստուածայինս կարի շքով և հանդիսիւ մատուսցեն։ Ի չորեսին աւուրս վերջինս՝ յորում կազմէին հանդերձէին զպէտս վերադարձին՝ դատէր արքեպիսկոպոսն հանդերձ դատաւորօքն, որոց տուեալ էր թոյլ առ ժամանակ մի վարել զհոգևոր դատաստանս հանդերձ քահանայիւքն, ըստ վաղեմի սովորութեան* իւրեանց, այլ այսու պայմանաւ՝ զի մի յայնմհետէ դատեսցեն զքահանայս, որպէս յառաջագոյն առնէին։ Կարեւոր վարկաւ նա չտեսանելոյն առնել առ ժամանակ մի զայն չար սովորութիւն, զի մի թողցէ զնոսա չարչարանս և դժգոհըս։ Այլ իմ գոլով հանապազօր ի տքնութեան, մինչև տեսանիցեմ զյիշատակեալն թուղթ Նուիրակին Հայոց՝ յաջողեցայ ուր ուրեմն առնուլ ի ձեռս արքեպիսկոպոսին զայն թուղթ ի դատաւորէ ումեմնէ որ ի գաղտնիս պահէր զայն. և իբրև ծանեայ, թէ ճահաւոր է ի հանդարտել զժողովուրդն՝ հրաման ետու թարգմանել զայն բառ առ բառ ի լեզու Թաթարաց և ընթեռնուլ հրապարակաւ յեկեղեցւոջն։ Եւ այս է պատճէն թղթոյն, թարգմանեալ ի լեզու Լատինացւոց.

«Պօղոս, նուիրակ ընդհանրական կաթողիկոսին Հայոց առ ժողովուրդն Հայոց Կամենեցի.

Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, Պօղոս վարդապետ և ողորմութեամբ Աստուծոյ եպիսկոպոս և նուիրակ բարձու սրբոյ և մեծի Աթոռոյն Էջմիածնի, յորմէ հասցէ գիր պաշտպանութեան և օրհնութեան ըստ շնորհաց Արարչին և նախախնամութեան Աստուծոյ՝ առ աստուածապահ քաղաքդ Կամենեցի, առ սիրեցեալ ժառանգսդ մեծի Լուսաւորչին և առ հաւատարիմ և մտերիմ որդիսդ մօրս լուսոյ Էջմիածնի, առ արդարադատ և իմաստուն դատաւորսդ և առ ամենայն հաւատացեալ ժողովուրդդ, ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի և հասակի. շնորհք ընդ ձեզ և խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ, ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ և ի Հոգւոյն սրբոյ կենդանատուրէ և շնորհաբաշխէ. ամէն: Օրհնեսցէ զձեզ Աստուած յերկինս և յերկրի, ի ծովու և ի ցամաքի, յերկրէ հրեշտակաց և մարդկանց, և տացէ ձեզ զարգանալ յամենայնի, ի պատիւս և ի փառս յաշխարհի, հանդերձ որդւովք ձերովք և դստերօք. ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանուցանեմք, քանզի եկաք առ ձեզ նուիրակութեամբ վասն սովորական սրբոցն, և պատուով և սիրով մեծաւ ընկալեալ եղաք ի ձէնջ, վասն որոյ շնորհ մեծ ունիմք զձէնջ, օրհնեմք զձեզ յամենայն ժամ և աղօթեմք վասն ձեր: Այլ վասն թղթոյն, զոր ձեզ գրեցաքս, յորում յորդորեցաք իմն զձեզ մի ընդունիլ զարքեպիսկոպոսն ձեր, այլ մանաւանդ ակն ունել հրամանի վեհափառ Ս. Հօրն ձերոյ (կաթողիկոսին), իսկ երբեւ ժամանեցաք ի Խիլում. լու եղեւ մեզ զի հրամանաւ Տաճկաց Եղիազար, անուանեալն պատրիարք (Կ. Պոլսոյ), տիրէ ամենայն աշխարհին Հոռոմոց և նեղէ, վասն որոյ ծանուցանեմք, թէ անհնարին իմն է՝ վեհափառ հօրն հասանել մեզ յօգնականութիւն, որպէս խոստացաքս, զի և ինքն ի վիշտս ծանունս տառապի, մանաւանդ իբրեւ ծանեաց մեզ յԼվովյ ամենասիրելի եղբայրն մեր Յովհաննէս վարդապետ, թէ պատճառք եղեւ խռովութեանց թուղթն, զոր գրեցաք ի Խոտինէ: Այլ ես ի բաց կամ ի յարուցանելոյ խռովութիւնս զօրէն Խաչատուր վարդապետին, որ յԼվովի էր և զոր յիշէք անշուշտ. զխաղաղութիւն կամիմ ես: Վասն որոյ իբրեւ գայցէ

առ ձեզ արքեպիսկոպոսն՝ մի՛ ի ներքս ածջիք զթուղթն պայն ի վճիռ հակառակութեանցն ընդ ձեզ և ընդ նա. անպարտ եմ ես, զոր դուք իսկ գիտէք։ Համարիմ այնպէս՝ թէ հարկ է ձեզ հնազանդ զօլ նմա իբրև հովուի, զի որպէս ասացի, ոչ իւիք կարէ օգնել ձեզ հոգևոր Տէրն մեր։ Վասն ձեր արքեպիսկոպոսին ձեռում որպէս վայել է ձեզ աղնուաց, զի մի ժամանեսցեն ձեզ, որ ինչ Իվլովեցւոցն, որ սակս դղյնպիսի խռովութեանց բազում անգամ բազումս նեղեցան. իսկ մեք տալոց եմք համարս առաջի Քրիստոսի զամենայն գործոց մերոց։ Վասն այսորիկ աղաչեմ զձեզ՝ մի՛ ունել ի մտի զթուղթն իմ, եթէ պատճառք լիցի՝ խռովութեանց. զի նոյն ինքն Քրիստոս է, որ հանուր ուրեք պատարագի։ Զ. [illegible] [illegible] (կատարեմք), և [illegible] են։ Զայս միայն աղաչեմ զձեզ՝ զի սիրով վարեսջիք ընդ արքեպիսկոպոսին ձերում և մի կռչեսջիք զնս միջնորդս։ Ողջ լերուք։ Որ կատարէն զպատուիրանս իմ՝ օրհնեսցի ի Տեառնէ. ամէն։

«Զսոյն գիր յանձն արարաք Վարդանայ, զի պահեսցէ առ իւր, եթէ ի խաղաղութիւն յանգեսցի գործն ընդ արքեպիսկոպոսին. իսկ եթէ խռովութիւնք ինչ ծագեսցին՝ ցուցցէ ձեզ։ Եւարտեցի։

Ի Խիլում, յամի մարդեղութեան 1666, ի 20-ն Մայիսի։ *)

Ընդ այս թուղթ ոգի առին սակաւ ինչ Հայք Կամենեցի։ Իսկ մեր կալցեալ զամենայն ըստ այսմ օրինակի՝ մեկնեցաք ի քաղաքէն ի 6-րդի աւուր Հոկտեմբերի, և կացեալ յՅազլովեց աւուրս երկուս՝ ի նմին ամսեանն, որ օր 16-րդ էր՝ ժամանեցաք յԻլվով, ուրանօր մեծաւ ցնծութեամբ ընկալան զմեզ ամենքեան և մանաւանդ արքեպիսկոպոսն Իլվովայ, որ կարի զուարճանայր, զի առ կենդանութեամբ իւրով հանճեցաւ Աստուած կոչել զոչխարսն մոլորեալս ի պաւիթն ճշմարիտ և գլխաւորել զցանկալին Միութիւն Հայոց Եկեղեցւոյն ընդ Հռովմէական Եկեղեցւոյն, յոյր սակս աշխատ

---

*) Ի մի կողմն թղթոյն (ի տեղւոջ կնքոյ) յաւելեալ է. „Ես Պօղոս վ. [illegible] եպիսկոպոս Թոխատեցի, Նուիրակ Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի, իմով ձեռամբս գրեցի„։

եղեն նախորդք իւր և բազում այլք մեծամեծք, որպէս վկայէ յիշատակեալն Անդրէաս Լիւբլենեցի ի հայերէն պատարագամատուցի իւրում, տպագրելոյն ի Կրակով յամի Տեառն 1549, որ ի Թղթի իւրում, ձօնելոյ եպիսկոպոսի ումեմն Կամենեցի՝ գրէ այսպէս.

«Ո՛ո է, Հայր գերապատիւ, յորդորել զպատրիարքն մեր զԳէորգ Ստարժեխովսկի, միտրապոլիտն Իլվովայ, զանցեալն զաւուրբք, որ աչօքն տկարացելովք տեսանել կամէր զցանկալին միութիւն Հայոց և Ռուսաց ըստ Լատինացւոց: Ի յորդորելն քո ջերմեռանդն փութով դարձցին և այլ եպիսկոպոսք Սարմատացւոց, յորժամ տեսցեն զքեզ, զի յաճախակի յորդորանօք և վարդապետելով դարձուցանես զվաղեմի քրիստոնեայս Հայկազեան ազգին ի միութիւն հօտին Քրիստոսի և հրովն Հոգւոյն սրբոյ սպառես և այրես զհերձուածն ամօթական, որ ընդ ձեզ ծագեցաւ և ընդ նոսա, առ անփութութեան և անիրաւութեան հոգևոր պաշտօնէից, որուց ցանկան ամենեքեան ի խորոց սրտից, զի հասցէ ի կատարած»: Այսպէս գրէ յիշատակեալն հեղինակ:

Զկնի վճարման ծանրագոյնի և կարևորի գործոյն՝ դիւրագոյն եւս հետևէին այլ իրք, և տակաւ տակաւ խոր ևս արմատացաւ ի սիրտս Հայոց հաւատն սուրբ. այլ մեծապէս խափան լինէին ամենայնի անկարգ վարք և կենցաղ արքեպիսկոպոսին Հայոց: Վասն յաջողութեան այսր գործոյ և այլոց ինչ սխրագործութեանց, իբրու թէ կատարելոց ի ձեռն իւր՝ խնդրէր արքեպիսկոպոսն պարգևս մեծամեծս յարքայէն, որ հրաժարեցաւ տալ նմա վանահայրութիւն կամ գեօղ, որպէս պահանջէր արքեպիսկոպոսն, պատճառելով թէ չէ նա ազնուական, և զի տագնապալիցք են ժամանակք: Վասն այսորիկ, իբրև ընդունայն եղեն թուղթք Ս. Ժողովոյն Տարածման հաւատոյ առ Նորին Արքայական Մեծութիւնն՝ աշխատ եղէ համոզել զարքեպիսկոպոսն երթալ ի Հռոմ, ուրանօր գտցէ լրումն ըղձից իւրոց: Եւ ահա վաղվաղակի հաւանեցաւ նա իբանս իմ, և ես գրով զեկուցի զայս սրբազան նուիրակին Պիգնատելլեայ. այլ քանզի ծախս կարի մեծամեծս պահանջէր արքեպիսկոպոսն ի պէտս ուղւոյն, զոր

ոչ կարէր տալ նուիրակն (որպէս ասէր) առանց հրամանի Ս. Ժողովոյն, և զի պահանջէր, զի ուղեկից եղէց նմա և ես, վասն վկայելոյ մխրագործութեանց նորա առաջի Ս. Աթոռոյն, —որ անհնար իմն էր ի ժամանակին, քանզի միայնակ էի՝—վասն որոյ առ կախ մնաց այս գործ։

Արդ ի 14-րդի աւուր Հոկտեմբերի ամսին 1666՝ դարձաւ այսրէն ի Հայաստանէ նախանդամն Հայոց Իլվովայ, քահանայն Յակովբ Արոակի, որ տարագրեալ էր աստի ըստ միջնորդութեան Հ. Պզեմենտեայ, զօրով հերետիկոս յամառեալ. վասն այսորիկ չոգայ վաղվաղակի առ արքեպիսկոպոսն Հայոց, խնդրել ի նմանէ, զի կամ տարագրեսցէ զնա՞ վերստին կամ դիցէ ի բանտ, քանզի ըստ հաճոյից կամաց իւրոց եկն այսր, առանց հրամանի մերոյ։ Իբրև ծանեայ՝ թէ պաշտպանէ նմա արքեպիսկոպոսն և կամի առ իւր ունել զնա ընդ հենգն բանից և բողոքանաց մերոց, և թուէր իմն այնպէս, թէ նոյնն իսկ արքեպիսկոպոսին կոչեցեալ զնա իցէ՝ ծանրացաւ յայնժամ վիճակ իմ, մանաւանդ զի չէին իմ յայնժամ պաշտպանքն սովորականք, այն է արքեպիսկոպոսն Իլվովայ Տարնովսկի և նախանդամն Պեասեցկի, որ սարկաւագ է զարդիս և պաշտպան հզօրագոյն էր առաքելութեանս մերոյ։ Զգացայ յայնժամ ի հոգևոր Պաշտութիւնն, ի դատարանն և առ եկեղեցականս, յայտնեցանել զքաղաքն ամենայն ընդդէմ արքեպիսկոպոսին առ այն՝ զի կամի զհամօրէն ժողովուրդն Հայոց դարձուցանել անդրէն ի հերձուածն ի ձեռն հերետիկոսին, որ ի պատուի մեծի էր առ ամենեսեան։ Զղջաւ արքեպիսկոպոսն ընդ բանսն, զոր ասացին նմա, թող զայլս և փոխանորդն Հայոց Կերեմովիչ, վերատեսուչ քահանայն Կամենեցի Լեչչինսկի, որ յամենայն պատահարս օգնէր մեզ հզօրապէս, Հ. Անտոնիոս, որ ի ժամանակին յայնմիկ գաւառապետ էր հարցն Դոմինիկեանց. և ի 16-րդի աւուր ամսեանն արգել նմա մտանել յեկեղեցին. և վասն հաճելոյ զսիրտ իմ, առաքեաց առ իս բարեկամս բազումս. և զնոյն ինքն Արոակի, որ յայտ արար թէ պատրաստական է ի դաւանել զհաւատսն, զորս և կամիցիմ։ Այլ ծանուցեալ իմ զխորամանկութիւն Հայոց, որք յաճախակի ընդունին ի վերին երեսս զդաւանութիւնս օտարաց այլ ոչ փոխեն զհաւատս իւրեանց՝ ոչ կամէի թողուլ առն այնպիսւոյ ի մէջ

ժողովրդեանն. քանզի համարէր զնա ուրացող գոլ, որ առաքեալ իցէ ի Հայաստանէ յօժանդակութիւն արքեպիսկոպոսին առ ի դարձուցանել զժողովուրդն ի հերձուածն, եթէ յետ մահուան Հ. Կղեմենտեայ խարխափեսցի առաքելութիւնս մեր, որպէս բազումք կարծէին. կամ զի գոնեա նեղեալ իցէ ջատագով գոլ հակառակութեանցն և սատան ամենայն յաջողութեան եկեղեցեաց միութեան։ Բայց սրբազան Նուիրակն Պիգնատելլի, որում զեկուցի զնմանէ՝ հրամայեաց ինձ ընդունել զնա, քէր զի կաթոլիկ համարի զինքն և խոստովան լինի զմերս իւր զառաջինս. յանձն արար զնա ինձ և քահանային Պեասկովսկեայ յաղագս դաւանութեան և այլոց պայմանացն, ըստ որոց մարթ լինէր նմա մնալ աստէն. յայնժամ ընկալաք զնա, յետ դաւանելոյ նորա գրով զհաւատս կաթոլիկաց։ Այլ զերկրորդ պայմանաւն, ըստ որում արգելեալ էր նմա խոստովան առնել զժողովուրդն ամս երիս՝ ծաղր առնէր արքեպիսկոպոսն. իսկ որ մասն ունէին յայսմ իրի, իմա արքեպիսկոպոսն Իլվովայ Տարնովսկի և Նուիրակն Պիգնատելլի և քահանայն Պեասկովսկի և այլք՝ ոչ կարացին մինչև ցայսօր ժամանակի համոզել զԲրոսկի, զի կատարեսցէ զուխտ պայմանին, թէպէտ և կասկածելի իսկ զնա համարէին կաթոլիկքն և պնդէին ևս ոմանք, թէ ընկալեալ իցէ նորա զմահմետականութիւն և կորուսեալ զաստիճանն երիցութեան։ Բայց նա զգուշաւոր էր յամենայնի, բայց ի խոստովան առնելոյն զժողովուրդն ընդ հինգն պայմանին զոր կռեաց. այնպէս զի չէին մեր առիթք կարևորք վտարելոյ զնա ի սահմանաց պետութեանն։

Իսկ ի 14-րդի աւուր Դեկտեմբերի ամին 1666, ժամանեցին այսր առ մեզ ի Հռովմայ օժանդակք երկու քարոզիչք ի կարգէն Թէատինեանց, Հ. Անջելոյ Պիկերատի, ծնընդեամբ ի Ֆերրարայ և Հ. Ֆրանցիսկ Դարիոյ ի Վենետիկէ, որ դեռ ևս սարկաւագ էր. երկոքին ամաց 24-ից կամ 25-ից, պատանիք հանդիսացեալք յիմաստութեան և ի գիտութեան, որք օրինակելի վարուքն իւրեանց և հրեղէն հոգւոքն պարծանք եղեն աստ Ս. Աթոռոյն և կարգին իւրեանց։ Եւ այսպէս յաջողութեամբ ի յանդ ել ամն 1666 և յայնմհետէ —, յետ փարատելոյ զհերձուածն եկեղեցւոյն Հայոց և զալստեամբ

յիշատակեալ Հայոցն—հաստատ յոյս չարատիրացն, որք համարէին թէ վախճանեսցի ընդ իւր և գործն, զոր սկսաւ։ Այլ ողորմութեամբ Տեառն Աստուծոյ եւս քան զեւս յաջողէր գործն։

Յամսեանն Մարտի 1667 ամի, որ օր 28-րդ էր՝ չոգաւ Հ. Անջելոյ Պեվերատի յԾաղովեց ընդ միում յաշակերտաց Մերոց, որ հանդերձէր երթալ անդր առ ի պատրաստել ի լաւագոյն վախճան զհայրն իւր հիւանդացեալ ծանրապէս։ Այց ել անդ եկեղեցւոյն, զոր ի բարեկարգութեան եգիտ և զի կարի ճշգրտութեամբ պահէին Հայք զուղղութիւնս, բաց ի սովորականէն առ նոսա անկարգութենէ, իբր զի ոչ կարի միտ դնէին դատաւորքն աշխարհականք ազատութեան եկեղեցւոյ, մինչ զի հրամայեաց վարչութիւնն Հայոց, առաջի նորին Պեվերատեայ՝ փակել յեկեղեցւոջն զժամահարն յայն սակս՝ զի եհար զզանգակ նախատօնակին առանց հրամանի Երեսփոխանին, աւագ դատաւորին Հայոց. այլ ըստ միջնորդութեան նորա արձակեցաւ անդրէն ժամահարն։ Առաքեաց ապա Հ. Անջելոյ յԼվով առ արքեպիսկոպոսն զքահանայն Հայոց զԱրիստակէս, զորմէ էր ամբաստանութիւն, թէ ի քանի մի նուագս մատուցեալ իցէ պատարագ ի տան իւրում առանց ուղղութեանցն և հաղորդեալ իցէ Ս. Խորհրդոյն այս ոմանս, որ ի վերին երեսս կաթողիկ երևէին, այլ ի սրտի իւրեանց ունէին զհերձուածն և զհերետիկոսութիւն. բայց քահանայն բողոքմամբ արդարացոյց զանձն իւր, և Աստուծոյ միայն [illegible] յայտնի, թէ յանցաւոր արդեօք իցէ նա։ Չոգաւ անտի Հ. Անջելոյ ի Սնեատին, ի մեծի վտանգի եդեալ զանձն, քանզի հետ նորա պնդեցան աւազակք զմեծագոյն մասն ճանապարհին։ Միրեւլաբսւր ընկալան զնա անդ աւագ երէց եկեղեցւոյն, քահանայն Թէոդորոս և ժողովուրդն Հայոց, որ աղքատ են յոյժ, զի խաշնարածութեամբ միայն կեան ամենեքին։ Փայտաշէն և փոքր էր անդ եկեղեցին, այլ պահէր խնամով ի բարեկարգութեան. իսկ քահանայն Թէոդորոս թէպէտ և վաէր առաջի նորա ըստ ամենայն ուղղութեանցն՝ այլ երբեմն հարկէ զիջանէր և ի պահանջս ժողովրդեանն, մանաւանդ որժամ գային անդր Հայք ի Վալախիոյ, և մատուցանէր պատարագն ըստ հաճոյից նոցա։ Վասն այսորիկ յանդիմա-

նեաց զնա խստիւ քահանայն Անջիլոյ, եւ նմա տուեալ քաղ կայի իւրում, եւ յանձն արարեալ զնա վերատեսչի. Դոմինիկեանց՝ զայրձաւ յՌազլովկց, եկաց անդանօր տեւոյս ինչ ի պատճառս ջերմոյն՝ եւ ապա չոգաւ ի Սանտփալաւով, քանզի ոչ կարէր երթալ ի Կամենեց, որպէս կարգեալն էր՝ վասն վտանգի ճանապարհին յերեսաց աւազակացն, որ Օպրիշկ կոչին. տեսեալ անդ զջերմեռանդութիւն Պրեզդլիս քահանայի Ռալսամնյ ի գործի միութեան, յանձն արար զնա վերստին վերատեսչի քաղաքին եւ դարձ առ մեզ ապար ի վերջ կոյս Ապրիլի նորին ամին 1667-րդի։

Մինչդեռ շրջէր քահանայն Անջիլոյ ընդ եկեղեցիս ընդ այսոսիկ՝ զայրացեալ դատաւորացն Հայոց ընդ արքեպիսկոպոսն իւրեանց վասն անառակ վարուցն, յորում յայտնեէր եւ մեծամեծ նեղութեանցն, զոր նեղէր զնոսա ի դէպս պսակաց եւ թաղմանց եւ վասն առնանելոյ նորա յորդորանաց մեղաց եւ խնդրանաց՝ ընկեցին զոյէն առաջնոյն նուաքի՝ առ արքեպիսկոպոսն Նիկոլայ Տորոսովիչի, խնդրելով նմա հնար գտանել ընդդէմ չարեացն։ Արարեաց մեծարգոյ ծերունին առ արքեպիսկոպոսն Հայոց, զի հաճեսցի երթալ առ նա, իսկ սորա գիտելով զընդէմն, հրաժարեցաւ երթալ։ Յայնժամ գլով եատւն դատաւորքն արքեպիսկոպոսին Նիկոլայ զանհնազանդութիւնն, յորում էին կէտք կարեւորք եւ արժանիք մտադրութեան, զոր վաղվաղակի յղեաց առ արքեպիսկոպոսն Հայոց եւ խնդրեաց՝ զի զոնեա գրով պատասխանի արասցէ։ Իսկ իբրեւ եւ այսու ոչինչ ընկալաւ՝ կարգեցին ամենեքեան գրել թուղթ խիստ առ սրբազան նուիրակն Պրեզնատելեւ, խնդրելով ի նմանէ՝ զի հաճեսցի զարման ինչ տանել այնմ ի ձեռն լիազօր փոխանորդին իւրոյ. եւ թող զայս՝ խնդրեցին, զի եւ ես գրեցից առ Նորին Մեծութիւնն, Թագուհին Մարիամ Լուդովիկէ, զոր եւ արարի իսկ վաղվաղակի, եւ զեկուցի զամենայն Թագուհւոյն ըստ կամաց նոցա։ Օրթուղթան յանձն արարի միում յընկերաց մերոց, Փրանցիսկեայ Պարիզոյ, որ երթայր ի Վարշաւայ ձեռնադրել քահանայ, քանզի սոցա պէտութիւնք ինչ ծագեցան յայս սակս, զի չեւ էր հասեալ նորա ի հասակ սահմանեալ, թէպէտ եւ էր նորա ի Ս. Աթոռոյն պատուանութիւն ձեռնադրելոյ ամաւ մի յառաջ։

Վասն այսորիկ յուղի անկաւ յիշատակեալ Տ. Դաւիթ ի Վաղարշապատ յեկեղեցւոջ աւուր Մայիսի 1667 ամին հան-դերձ Թղթովքն, բայց իբրև ժամանեաց անդր՝ լուաւ թէ աւուրբ յառաջ քան զգալուստ նորա փոխեցաւ Թագուհին յերջանիկ կեանս, ի սուգ ընդհանուր ամենեցուն, որ բարե-համբոյն էին ընդ առաքելութեան մեր, որում պաշտպանէր Թագուհին արքայավայել փութաջանութեամբ, որոյ մահ իւր կորուստ անփոխարինելի եղև մեզ։ Պատմեն, թէ իբրև լուաւ զայս լուր տրտմութեան արքեպիսկոպոսն Հայոց՝ բացագան-չեաց. «Մեռաւ ուր ուրեմն առատատուած նոցա։ Այլ փոխեցաւ նա, քանզի ծառայեաց մեզ Աստուծոյ, որ ոչ երբեք մեռանի. և ծառայ նորա, նուիրակն Պիզնատելլի փութացաւ սփո-փել զվիշտս և զարտասուս ժողովրդեանն իւրոյ. և գրեալ թէ քանի ազդու են բանք առաքելութեան Պետրոսվսկեայ, ար-դի նախանձադահն Եվրոպայ՝ որ յամենայն ժամ ցուցանէ զիւր զկուռն սէր և զհաւատարմութիւն առ Ս. Աթոռն և առ առաքելութիւնս մեր՝ գրեաց նմա թուղթս երկուս օրինակ զայս.

«Արդարև և քրիստոսավարժ Հայր. Ո՜հ ինչ գեղեցկութեան-թիւնքն կցեն առաջօրինակք, զորս առնէ արքեպիսկոպոսն Հայ-ոց Եվրոպայ՝ շքանշեալ զեկեղեցիսն, զորս յանչքութիւն վերջ անձէ, թէպէտ և մնացեալ ի զանձատանն սուրբ բարեպաշտոն արանց ի մեծաս բարերարութեան եկեղեցեացն, ունելով կարգս կառավարելիս ընդ որս կեաց և հաւատարմութիւնս առնէ, անփոփոխ զալով զեկեղեցեցականսն, զորս ոչ յոլովոյէ չափել զդասս Տեղեացն՝ զորս ստանայն Հայքն Իրեժաւորեալ կարգի այրալէն վով։ Դրե-ցի եա առ նա թուղթ յորդորական. բայց քանզի զխնամ զթուլու-թիւն նորա՝ դիմեմ այսու առ առաքելական Ջերմեռանդութիւն որբազան գերապատիւ Հօրդ, որ երեխեպիզ էք ի բարեպաշտու-թեան և յեռանդն ի փառս Աստուծոյ և ի բարի բարի գործս՝ զի յարմոջէք առ յիշատակեալ արքեպիսկոպոս և յորդոր լինիք նմա կատարել զգործս, որ եղեալ են ի վերայ նորա և կանեալ ի տղմոյն, յորում թաթաւեալն է, (որպէս լուայ)։ Այս Ձառն առաքելական ձեռնհատուր է յայտ բարեպաշտութեան գերապա-տիւ Հօրդ, և մի թուեսցի ծանրաբեռն Լուսոյ դարձեալ՝ զի քաջհանոյն, որոյ հրաժարեալ ի հերձուածոյն յանկարծեալ էր

*

մտանել անդրէն յեկեղեցին Հայոց և ի սկզբան անդ ջերմեռանդն եղեւէր ի գործի հաւատոյ՝ արծարծէ զարդիս կարծիս մոլորականս, կասկածելիս և օտարս ի ճշմարիտ հաւատոյ, և կամ այսպիսի ինչ, զոր լուայ զնմանէ։ Աղաչեմ զձեզ, հաճեջիք յանձն առնել արքեպիսկոպոսին, զի հանցէ ի նմանէ զիրաւունս խոստովանութեան, որպէս զի մի՛ և յայլս ճարակեսցի ախտն։ Գիտելով իմ զփութաջանութիւն և զջերմեռանդութիւն գերապատիւ և սրբազան Հօրդ՝ համարձակեցայ գրել ձեզ զբանքս զայսոսիկ, յորս յաւելում զագօթս իմ, զի առատացուսցէ Տէր զշնորհս իւր ի ձեզ։

Ի 21-ն Մայիսի 1667 ամի։ Առաքելեալ
Ի Վարշաւայ։ Արքեպիսկոպոս Լարիսայ։

Կատարեաց վաղվաղակի սարկաւագն զյանձնարարութիւն նուիրակին, այլ ոչինչ շահեցաւ առ արքեպիսկոպոսին Հայոց․ վասն այսորիկ գրեաց առ նա նուիրակն թուղթ երկրորդ անգամ, զայս օրինակ․

«Սրբազան և գերապատիւ Հայր․ Ոչ անգէտ է գերապատիւ Հայրդ ջանիցն, զորս ի գործ եդաք, որպէս զի ի բաց վարեսցէ արքեպիսկոպոսն Հայոց Իլվովայ զանձինս, զորոց կասկած է անառակութեան, և զի կեցցէ որպէս պատշաճն է աստիճանի նորա և կոչմանն։ Նա իսկ, յորժամ յԻլվովի էի՝ ջանացայ համոզել զնա, զի արձակեսցէ զտարփածուն իւր։ Նա թէպէտ հնազանդեցաւ ինձ յայնժամ, այլ ժպրհեցաւ կոչել անդրէն առ ինքն զկինն, զոր արձակեալն էր միանգամ։ Իսկ զարդիս ի չարագոյն ևս յանցանս զառածի, ոչ շատացեալ կնաւն։ Ո՞չ ամաչէ արդեօք ծերն զառամեալ՝ զի արանց աշխարհականաց գայթակղեալ ի վարս նորա՝ բողոքեն յեռանդըն առաքելական ընդդէմ զարշ կենաց նորա և պահանջեն հանապազ դարման կարևոր վասն փառաց եկեղեցւոյն Աստուծոյ։ Կամ էր Ս. Ժողովոյն կոչել զնա ի Հռովմ, և ես իսկ բարեյաջող վկայութեամբք իմովք ոչ սակաւ եղէ սատար, որպէս զի ընկալցի նա անդ թեմ ինչ եպիսկոպոսական կամ այլ ինչ եկամուտ ըստ աստիճանի իւրում և կեցցէ վայելչութեամբ։ Նա ընդունէր անշուշտ զայս, եթէ ունկնդիր լեալ էր

խորհրդոց իմոց. քանզի խոստացաւ իսկ Ս. Ժողովն հաւանել ընդ առաջարկութիւն իմ. բայց թուի ինձ, թէ այրդ բարի լաւ ես համարի կալ մնալ յաղտեղութեան և յարատևել ի տղմի անդ: Այլ որպիսի՞ են չարիքն, և ո՞վ ոք իցէ, որ ոչ տեսանիցէ զայնոսիկ: Արդարացի յոյժ բողոքեն այդ աշխարհականք՝ թէ պատիւ եկեղեցւոյ պահանջէ վախճան ուրեմն առնել դարչ և մեղկ տափանաց ծերոյն: Այլ իմ չև ես ձեռնարկեալ հնարս խստագոյնս՝ դիմեմ յօժանդակութիւն սրբազան գերապատիւ Տօրդ, որոյ ազնուութիւն և եռանդն առաքելական ի փառս Աստուծոյ և Եկեղեցւոյ յայտնի են ինձ անձամբ այլ և վկայութիւնս բարիս յոյժ ընկալայ վասն ձեր: Ուստի համարեցայ, թէ չև ես ի կիր արկեալ հնարս սաստկութեան՝ հարկ է յանձն առնել զայս գործ գերապատիւ Տօրդ, որոյ յաջողութիւնք և ճարտարութիւն յայտնի են: Անշուշտ եմ՝ թէ ջանիւք և յորդորմամբք գերապատիւ Տօրդ կատարեսցի, զոր ինչ խնդրեն հաւատացեալքն ի Պրիստոս և յուսանն իւրեանց՝ զի մերժեսցի գայթակղութիւնն ի բաց: Վասն այսորիկ հաճեսցի գերապատիւ Տայրդ ըստ ջերմեռանդութեան և խոհեմութեան իւրում կարգել այնպէս՝ որպէս զի թողցէ հովիւն զկենցաղ իւր խայտառակ, արձակեսցէ զկանայսն, անջատեսցի ամենեւին ի նոցանէ և վարեսցէ կեանս բարուք և ողջախոհ: Ոչ միայն այսու զհարկ ծառայութեան կատարեսջիք, այլ և պատիւ մեծ գտջիք, յորժամ զայս գործ գերապատիւ Տօրդ ծանուցից Ս. Աթոռոյն: Իսկ եթէ յընդունայն եղեն ամենայն վաստակք և ջանք ձեր՝ ծանուսջիք ինձ յայնժամ, որպէս զի ձեռնարկեցից հնարս ազդողագոյնս և խստագոյնս: Յանկամ առողջութիւն գերապատիւ Տօրդ, և յանձն առնեմ զանձն իմ սրտի Ձերում:

Ի 4-ն Յունիսի 1667 ամի: Արքեպիսկոպոս Լարիսայ
Ի Վարշաւայ:

Ըստ այսմ թղթոյ՝ վերստին կալաւ սարկաւագն համոզել զարքեպիսկոպոսն բարուոքել զկենցաղավարութիւնն անառակ, այլ յընդունայնեաց ջանից նորա յայսմիկ ես նուազի՝ յայտնեաց սրբազան նուիրակին, որոյ յանձնիւս կրթեալ ընդ յա-

մասութիւն անխոհեմ արքեպիսկոպոսին՝ առաքեաց ի ձեռն յիշատակեալ քահանային Պարիզ յԼվով յանձնարարութիւն առ երեսին եպիսկոպոսունս, որ հանդերձեալ էին գալ այսր վասն հաստատելոց գործոց, առ արքեպիսկոպոսն Լեմ Լվովայ և առ եպիսկոպոսսն Պոզնանի և Պերեմիշլի։

Ի 28-րդի աւուր ամսեանն Յունիսի ժամանեաց այսր Պարիզ քահանայն և յանձնարարութիւն Նուիրակին առաջի այսր արքեպիսկոպոսին Լվովայ և եպիսկոպոսին Պերեմիշլի, քանզի ոչ են այսր արքեպիսկոպոսն Պոզնանի, որպէս յուսայինն։ Իսկ արքեպիսկոպոսն Հայոց կամելով ծածկել զյանցաւորութիւն իւր՝ յամենայն զօրութենէ իւրմէ ջանայր հաճել զմիտս եպիսկոպոսին Պերեմիշլի, որ չէր ինչ քաջ տեղեակ գործոց և արարոց նորա, որպէս արքեպիսկոպոսն Տարնովսկի։ Ցուցանէր ինձ փափագ մեծ երթալոյ ի Հռոմ, զոր բազումք կամէին. վասն որոյ բարւոք թուեցաւ ինձ յետս կալ եպիսկոպոսացն ի կատարելոյ յանձնարարութիւն պատուէրին, զի մի այսու խափանեսցի այն խորհուրդ զգուշանալ, որում մեծապէս անհամբերութեամբ. այլ զգուշացեալ, թէ չէ մարթ ի ձեռն թղթոց ի հաւանութիւն ածել զՆուիրակն Պերեմիշլի յաղագս ծախուց, զորս պահանջէր արքեպիսկոպոսն ի պէտս ուղւոյն՝ խորհուրդ ետու նմա երթալ ի Վարշով ի յաղարկաւորութիւն Թագուհւոյն Մարիայ Լուդովիկեայ, և անդ բանակցիլ ընդ Նուիրակին, յորմէ ընկալցի արդեօք կատարումն ամենայն պահանջմանց իւրոց օգնականութեան և թուղթս բարեյաջողս յարքայէն և անցագիրս, զորս խնդրէր։ Հաճոյ թուեցաւ արքեպիսկոպոսին խորհուրդ իմ, մանաւանդ զի յուսացեալ էր այսու յաջողական ընդունել հրաման՝ զի և ես ուղեկից եղէց նմա յԻտալիայ։ Եւ ահա յաւուր անդր մեք ի Վարշով յ18-րդի աւուր Սեպտեմբերի 1667 ամի, և օգնականութեամբ Տեառն ժամանեցաք անդր յաջողութեամբ ի 28-րդի աւուր ամսեանն։ Դէպ եղև մեզ անդ տեսանել զքահանայն Յովսէփ Կարաջիոլի, զոր առաքեալ էր Ս. Ժողովն յԻտալիոյ ի պաշտօն Վրաստանեայց առաքելութեան, զոր առաջնորդութեան իմում։ Ի պատճառս գայթակղութեան Կարացիոլեայ, որ ընդդէմ էր փարելոյ պաշտօնս ծառայութեան՝ զի

լցեալ յոյժ գործն, վասն որոյ խոստացաւ նուիրակն Պիգ-նատելլի տալ սկուդս 500 ի ծախս ճանապարհին, այլ և ինձ ետ թոյլ ուղեկից գոլ նմա, և այս ոչ հաճոյ եղև Հ. Սարա-ցիոլեայ, որ յուսայրն՝ թէ ի սկզբան վարելոյ իւրոյ զգործս ա-ռաքելութեանն օգնական անշուշտ եղէց նմա փորձառութեամբ իւրով, զոր ստացեալ յընթացս ամաց։ Իսկ յորժամ կարգեցաւ կազմեցաւ ամենայն ինչ ի պէտս ուղւոյն, զոր փութացուցա-նէր կայրի Նորին Մեծութեանն, խնդրե յանդիմանելով զարքե-պիսկոպոսն ըստ առաջնորդութեան նուիրակին՝ ընկալաք յան-կարծ լուր յԻլվովայ, թէ ջոկերք թաթարաց և խազախաց ի հուր մատնեալ բազմութիւն գիւղօրէից ի Պոդոլիայ և ի Ռու-սիայ՝ մերձենան տակաւ յԻլվով, և է վտանգ պաշարման քա-ղաքին։ Արքեպիսկոպոսն ոչ փոխեաց զխորհուրդ իւր վասն իրացն, այլ ընդ հակառակն նմին՝ կամելով խոյս տալ ի վտան-գէն՝ ևս քան զևս փութացուցանէր զուղևորութիւնն, թէպէտ և յառաջագոյն, մինչև էր խօսեցեալ ընդ արքային՝ խնդրէր եօթնեակս ինչ ժամանակ, առ ի յարդարել զգործս տան իւրոյ։ Այլ նուիրակն Պիգնատելլեայ երկուցեալ՝ զի մի դժպհի թուեսցի ի Հռոմ ուղևորութիւնն յայնպիսի դէպս, որ փա-խուստ թուէր մանաւանդ՝ հրաժարեցաւ տալ զարծաթն, զոր խոստացեալն էր, և ոչ իսկ սկուդս երկերհարիւր, որովք շատանայր ուրեմն արքեպիսկոպոսն, փութացեալ մեկնել ի Հռոմ; և ոչ տայր ինձ թոյլ ուղեկցել նմա, յայտ արարեալ՝ թէ հարկ է ձեզ կալ մնալ վաղվաղակի յԻլվով, առ ի վճարել զպէտս աշակերտացն ի ծանր ժամանակին։ Եւ ահա յոչինչ լուծաւ գործն, և արքեպիսկոպոսն զայրացեալ յայտ արար, թէ յայնմհետէ ոչ ևս խորհեսցի զուղևորութենէն, բայց եկաց միայն առ ժամանակ մի ի Կրակով, մինչև ապահովես-ցին ճանապարհքն ի վտանգէն։ Իսկ ի նմին ժամանակի, յորում ի մեծի տարակուսանս էր աշխարհն բովանդակ սակս հինիցն՝ ցանկացեալ Հ. Սարացիոլեայ ըստ կարի փութով տեսանել զԻլվով կամէր, զի թողուցումք զարքեպիսկոպոսն և յուղի ելցուք։ Աւուրս երկուս կամ երիս շրջեցաք խնդրեցաք ընդ բոլոր քաղաքն, այլ ոչ ոք ի կառավարացն առնոյր յանձն ի վտանգի դնել զանձն, առ սէր վարձուց արծաթոյն։ Եւ էր ու-

րեմն զգեցեալ արքեպիսկոպոսին զզէն արութեան՝ զի ոչ կարէր հայթաթել ի Պրակով քաղաքի գծախս բազմաթիւ սպասաւորացն իւրոց և նրիվարաց՝—եդ ի մտի յուղի ելանել. և տեսեալ, թէ ոչ կարեմք զտանել երիվարս՝ գթացաւ ի մեզ և էառ ընդ իւր։ Եւ մեկնեցաք մեք ի Պրակովէ ի 6-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1667 ամի, և փոքր մի ես և մտանէաք ի ձեռս թշնամւոյն, որ թէպէտ փախեալ և որջացեալ էր ի քաղաքին Պոդչայցի,—որ աւուր միոյ կամ երկուց ճանապարհաւ հեռի է յԼվովայ—այլ սփռեալ էր նորա ընդ ամենայն շրջակայս գաւառս զինուորս քանի մի հազար, և եթէ չէր կալեալ զնա ի գիրպահոջն այրն Սոբեսկի, մեծ հեթմանն արքայական—որ սակաւաձեռն գնդաւ պաշարեաց զթշնամին՝ մինչև կազմեաց հանրապետութիւնն զօրս կամաւորաց,—և չէր հարկեցուցեալ այսու զթաթարս նահանջել յետս՝ կռելով ընդ նոսա հաշտութիւն և խոստանալով հատուցանել զտուգանսն ըստ պայմանի՝ ծաւալէր արդեօք հրկիզութիւնն մինչև՝ ի ծոց հանրապետութեանն։ Այլ մեք ողորմութեամբն Աստուծոյ ժամանեցաք յաջողութեամբ յԼվով. յ19-րդի աւուր նորին ամսեանն։

Իբրև եկեալ ժամանեցաք մեք յԼվով՝ յանձն արարի անդէն զվերատեսչութիւն առաքելութեանն և դպրանոցին ի ձեռս Տ. Վարդացիոլեայ մեծաւ յօժարութեամբ, որպէս զի գոնէ սակաւ մի հանգեայց ի վաստակոցն, զորս վաստակեցայ յետ մահուան Տ. Պիդեմենտեայ։ Այլ ծանեայ ընդ հուպ՝ զի թէպէտ և հանճարեղ յոյժ էր և իմաստուն Հայրն Վարդացիոլի, բայց քանզի անփորձ էր վարկլոյ ընդ արքեպիսկոպոսին և ընդ Հայս՝ վասն այնորիկ ոչ ընդ երկար տևելոց էր խաղաղութիւնն։ Եւ ոչ վրիպեցայ. քանզի զայրացաւ արքեպիսկոպոսն ընդ Տ. Վարդացիոլի, առ այն զի չունէր ի Ս. Ժողովոյն թուղթ առ նա, (համարէր իմն ի նուափառութեան իւրում արքեպիսկոպոսին՝ թէ չէ անկ փոփոխութեանց ինչ լինել ի դպրանոցին և յառաքելութեան զանխուլ ի նմանէ) և բազում անգամ ասէր՝ թէ ոչ ընդունի զՏ. Վարդացիոլի ի վերատեսուչ, մինչև ընկալցի ի Հռովմայ առանձին յայտարարութիւն զայսմանէ, և ոչ շատանայ թղթով Ս. Ժողո-

վոյն, որով կարգի նա վերատեսուչ։ Ոչ փոյթ ինչ արար այնմ քահանային Նարացիոլի, այլ առեալ ի ձեռս զղեակ վարչութեան՝ հեզութեամբ իւրով և քաղցրութեամբ ընդ փոյթ յինքն յանկոյց զսիրտս ամենեցուն։ Ի թիւս այլոց թերութեանց դպրանոցին—յորոց ոմանք անտես լինէին ի նախորդաց –. Նարացիոլեայ, աննշանք զոլով, եթէ ոչ չէր մարթ այնպիսում մեծի հաստատութեան առանց դժուարութեանց լինել—էր և թերութիւն մի, զորով զանց առնէաք, որպէս զի մի զգուեցուք զժողովուրդն, որ սակս դուզնաքեայ ինչ փոփոխութեան, զոր ի ներքս մուծանէաք՝ համարէր անշուշտ, թէ մուծանիցեմք յեկեղեցի նորա զկրօն մեր և խռովէր. վերատեսուչ քահանայն թերութիւն կարևոր համարեցաւ զայս՝ զի չէր (ի դպրանոցի) մատուռն առանձին վասն աղօթից, այլ մինչև ցայն վայր աղօթէաք առաջի պատուականի պատկերի միոջ։ Քննեաց, զննեաց զամենայն անկիւնս և ծերպս բնակարանին և թերև առ անձկութեան տեղւոյն ոչ եգիտ տեղի յարմարաւոր վասն դասուց թուագիտութեան, յորում հանդիսացեալ էր ինքն, Հռոմայեաց խորտակել զմի ի սենեկացն, յորում բնակէր սպասաւոր դպրանոցին և էին անօթք այլ և այլք՝ զի կազմեսցէ անդ զմատուռնն։ Զայս յայտ արարի եպիսկոպոսին. իսկ նորա համարեալ, թէ չիք հնար այնմ լինել առանց հրամանի իւրոյ՝ ընդդէմ եկաց գործոյն յամենայն զօրութենէ իւրմէ և յանձն արար փոխանորդի իւրում յայտնել ինձ՝ թէ ոչ զոք գիտէ տեսուչ առաքելութեան, բայց միայն զԱլոյսիոս Մարիուս։ Պատասխանի առ այս արարի՝ թէ ոչ ես միջամուխ եմ ես ի գործ վարչութեանն, զոր հանի յինէն (որպէս և էր արդարև). այլ պարապեալ եմ ի գիտութիւնս և հնազանդ հանապազ, մինչ զի փոխեցայ ի վերնատունն բնակարանին յառանձինն սենեակ, որպէս զի ազատ ես լիցին տեսուչն և որք ընդ նմա արք առնել՝ զոր ինչ և ազդիցէ Աստուած ի սիրտս նոցա։ Այլ ոչ շատացեալ արքեպիսկոպոսին պատասխանեաւն իմով յայտ արար, զի եթէ ոչ առից ես յանձըն փարատել զանկարգութիւնսն՝ զոյց ինքն հնարս խափանելոյ զայնոսիկ։ Իսկ քահանայքն Նարացիոլեայ այսպէս արարեալ զայտքուսմբք՝ ի միջոցի գործոյն՝ Հռոմայեաց փնաց առնուլ զե-

րանս հարկաւորս, կոչեաց ատաղձագործս, չափեաց զերկայնու-
թիւն և զլայնութիւն մատրանն և կանգնեաց ի միջի տեղւոյն։
Զարդարեաց յոյժ արքեպիսկոպոսն ընդ այս՝ արգել աշա-
կերտացն քարտուղար յեկեղեցւոջ, որպէս առնէին նոքա յետ
Մխիթարեանն Սամուէլեցի մինչև ց15-ն Նոյեմբերի 1667 ամին։
Առաքեաց ապա կրկին անգամ զերկուս ի քահանայից իւրոց
առ տեսուչն Հարցանել, թէ որով կրաւուք չիցէ զմատուռն,
և Հրաւէր ուղղին Հրամայեաց յայտնել նմա խօսս և զենմա-
կան բանիւք՝ թէ ոչ տայ նմա թոյլ յառաջ վարել զշինու-
թիւնն։ Նա իբրև ոչ գոհացաւ բանիւ պատասխանւոյ առաջնոյ
—որ սրտմտեալ առաքեաց ասել ցնա, թէ զորդիս ի պատրաստան
գլխաւորացին և վերատեսուչ նորին, ունի այլուր իշխանաւոր վա-
րել որպէս և կամիցի ի մեծապայծառ փառս Աստուծոյ՝—յարևա-
յայտնեալ և ևէր անձամբ ի դպրանոցն և Հրամայեաց գործա-
ւորացն զադարել ամենևին ի գործոցն, զոր և արարին նոքա
անդէն, որպէս պատուիրեացն նոցա. և չէր հնար յառաջ վարել
այլ ևս զնոսա ի գործ, ոչ աղաչանօք և ոչ սպառնալեօք։ Զա-
ւել ապա բանս խիստս ընդդէմ քահանայից Սարացիոլեայ և մեկ-
նեցաւ անտի, պանծացեալ՝ թէ կատարեցան կամք նորա։ Այլ
վրիպեցաւ արքեպիսկոպոսն. քանզի տեսչին և աշակերտացն
առեալ գործիս հիւսանց՝ զտիւ և զգիշեր գործէին և յա-
ւուրն երրորդի ի գլուխ հանին զմատրանն շինութիւն, ընդ որ
սրտմտեցաւ նա յոյժ և սպառնացաւ խորտակել զայն ամե-
նայն և անհնարին զաշակերտսն, որք ոչ յուշի կալան զհրա-
կութիւն նորա։ Եկն մերձեցաւ նա զամ մի գիշերայն Հան-
դերձ սպասաւորօքն իւրովք ի պատուհան սենեկին, յորում
գործէր տեսուչն Հանդերձ աշակերտօքն, և առեալ վէմ մի
ծանր՝ արկ ի ներքս, այլ ոչ եհաս վէմն մինչև ցպատուհանն
և անկաւ յերկիր։ Իսկ նորա երկուցեալ, զի մի ծանիցեն
աշակերտքն զարկանող վիմին և Հայցեն իւրք զգլուխ նորա՝
ոչինչ յաւել առնել և դարձաւ ի տուն իւր։ Այլ այսու վա-
րուք իւրովք այնպէս գրգռեաց զժողովուրդն ընդդէմ մեր,
մինչ զի գոչէին ամենեքեան առհասարակ, թէ զմի միայն կա-
մին քարոզիչ զՅիսուս Մարիամ, որ միայն զիտէ զաղանդն
Հայոց։ Զի թէպէտ և ունել էր քահանայն Սարացինեաց ի

Ճ. Աքեմենեանց զեզուն Ճայոց, որ քանզի չէր ունելով զայն ի գիր ամս ինչ՝ բազում ինչ մոռացեալ էր. և կարի Համեստ գոլով՝ ոչ կամէր բազմապէս զգիտութիւն իւր ի Հրապարակական հանդէսս կամ ի վիճաբանութիւնս ի լեզու Ճայոց և ոչ առաջարկէր աշակերտացն խնդիրս ի ջատագովութիւն, որպէս առնէին մեք յառաջագոյն յանձնառակի նախ քան զգալուստ նորա այսր. վասն որոյ և կայր մնայր ժողովուրդն ի փափագական կարծիս իւր։ Այլ ինձ ոչ հաճոյ էին խռովութիւնքն, մանաւանդ զի ոչինչ օգուտ էր յայնցանէ կցոնից կամ Արիստոտէլեան, բայց ծագեցան յաղագս առանձին նորամուծութեան իւրոց, որ ոչ կարեւոր ինչ էր. վասն այսորիկ, ըստ առաջարկութեան տեառն քահանայից, հեռամուտ եղէ հաշտեցուցանելոյ զհակառակորդսն, և ի ձեռն փոխանորդին կարգեցաւ հաշտութիւնն յ19-րդի աւուր Նոյեմբերի 1667 ամին այսու պայմանաւ՝ զի մնասցէ և առ ապա մատուանն նոր, այլ ի բաց բարձցի սեղանն, որ կազմեալ էր ի նմին, և փոխանակ նորա զկցցի սեղան փայտեայ, որպէս և է մինչև ցայսօր. որպէս զի մնասցեն անդ պատարագն առ Հայկեան միայն կամ ի դէպս ուխտաւորութեան։ Այլ ոչ ընդ երկար տևեաց հաշտութիւնն, քանզի ոչ կամէր արքեպիսկոպոսն տալ թոյլ աշակերտացն քարոզելոյ. և եթէ ի կիւրակէի անդր կոչեցաւ կցօնաւոր ոմն Լատինացի քարոզել յեկեղեցւոջն Հռոմայեցւոց տեառն քահանային՝ մերժէր յեկեղեցւոյն աշակերտացն ամենեցուն և զառնալ ի զպրատունն, ընդ որ կարի դժուարեալ արքեպիսկոպոսին՝ չոգաւ առ առաջնորդն և յայտ արար նմա զգժգոհութիւն իւր վասն ընթացից անցիցն։

Իսկ զայնու ժամանակաւ առ զօրաշեաց կրօնն, որով բռնեալ էին քարոզէին որմունք ընդդիմակառաջնորդն ի նմանս և ի ցուրտ ժամանակս, կամ առ խանձին ի ջերմանալոյ յոյժ վառարանացն—զի աշակերտացն ընկալեալ հրաման ի տեսչէն՝ առանց չափու և քանակի յուղելովին փայտ ի վառարանս—կամ առ այլոց իրիք պատճառաց՝ ի26-րդի աւուր Նոյեմբերի խօթացան ջերմամբ աշակերտք ինն կամ տասն, զկնի թէ ի մի և ի նոյն ժամանակի, իսկ յետ նոցա ինքն տեառնչն և Հայրն Դաւիթ. մինչ զի քահանայն Անջելոյ միայն մնաց առողջ առ ի

դարմանել զհիւանդսն։ Եւ արդարև խնամեաց նա մեզ եօթնեակս քանի մի ըստ հոգևորին և ըստ մարմնաւորին մեծաւ անձնանուիրութեամբ և հրեշտակային արդարև սիրով. բայց յորժամ ապաքինեցան ամենեքեան, բաց յայնոցիկ, որ մեռանն՝ հիւանդացաւ և նա ի մահ։ Եւ ո՜վ կարէ պատմել զնեղութիւնսն, զորս կրեցաք ի հիւանդութեան մերում առ անձկութենէ բնակարանին, — իբր զի ամենեքեան ի միում և նեղ սենեկի դնէաք, ախտացուցանելով այր զընկեր իւր, — առ ի չգոյէ սպասաւորի, զի ամենայն քաղաքն համարէր՝ թէ վարակիչ ախտացեալ իցեմք զախտ, վասն որոյ և ոչ ոք յայց մեզ ելանէր, նոյնպէս և առ պակասութեան կարևոր իրաց. զայս ամենայն դժուարին է պատմել։ Այլ արքեպիսկոպոսին ոչինչ հայեցեալ ի թշուառութիւնս մեր՝ (իբր զի ոմանք ի մէնջ և ես հաղորդեցաք Ս. Խորհրդոյն և զրկեցաք ի բանէ), փոխանակ գթալոյ ի մեզ՝ ոչ շատ համարեցաւ, զի Լատինացիք ոմանք առ ի հաճոյս նմա ամբարձին զձայնս իւրեանց յամբոխէ անտի ընդդէմ մեր, — յորոց մին պատժեցաւ ապա խստիւ ի նուիրակէն և ըստ միջնորդութեան իմում ընկալաւ ի նմանէ ներումն, — այլ և կոչեաց առ ինքն զդատաւորս Հայոց, խորհուրդ ի մէջ առեալ հանել ի դպրանոցէն զերկոսս կամ զերիս աշակերտան, որ անձնանուիրութեամբ մեծաւ խնամէին զմեզ ի ցաւսն, որք ժամանեցին մեզ։ Պատճառէր արքեպիսկոպոսն թէ երկնչի, գուցէ վարակեսցին աշակերտքն ախտիւն և մեռցին. բայց խորհրդոյ նորա այսմիկ ընդդէմ եկաց հզօրապէս քահանայն Անջելոյ, որ ասաց՝ թէ լաւ ևս է պեղել փոս ընդարձակ ի գերեզմանի և թաղել զամենայն հիւանդսն կենդանւոյն նախ քան զձեռնարկելն յայն գործ դժնէութեան՝ քան տալ նոցա մեռանել տակաւ տակաւ յայնպիսում թշուառութեան։ Լուեալ արքային զայս ամենայն՝ գրեաց թուղթ խիստ առ արքեպիսկոպոսն, զորոյ զթարգմանութիւն յարեմ աստ։

«Յովհան Կազիմիր, ողորմութեամբ Աստուծոյ Թագաւոր Լեհաստանի. Մեծ Իշխան Լիթուայի, Ռուսիոյ, Պրուսիոյ, Մազովիայ, Լիֆլանդիոյ, Սմոլենսկի, Չերնիգովի. Արքայ Շվեդաց, Գոթաց և Վանդալաց. Գերապատիւ ի Քրիստոս

և սիրելւոյ մերում Արքեպիսկոպոսին Հայոց Լւովայ։

Լուայք թէ նեղեն յոյժ ի ձէնջ հայքն Թէատինեանք և աշակերտք պապական դպրանոցին, որք պահէին յԼւովի ծախիւք Ս. Հօրն ի ծաւալումն փառաց Տեառն Աստուծոյ, որպէս զի ոչ միայն չհոգայք զքահանայիցն՝ կարևորաց ի տաճար Աստուծոյ, այլ և խուէք զնոսա յարաժամ ի ձեռն անճահ հնարից, զրգռուէք զնոսա հանապազ և արգել իսկ լինիք նոցա վճարել զպաշտօն իւրեանց և զպարտս, յորոց սակս եկեալ են այդր ծայրագոյն աստիճանաւ, և գրեա թէ սպանանէք զնոսա։ Արգահատեմք և ճանաչեմք մեք զվաստակ նոցա և զնեղութիւնն, իբր այն՝ թէ մեր իսկ իցեն, և յայտ առնեմք՝ թէ են նոքա և իցեն իսկ ընդ հովանեաւ պաշտպանութեան մերոյ. և եթէ ոչ փոխեսջիք զերապատիւ Հայրդ զեղանակ վարուց ձերոց ընդ նոսա՝ ածջիք ի վերայ ձեր զցասումն մեր արդար։ Վասն որոյ յորդոր լինիմք առ զերապատիւ Հայրդ, զի եթէ ոչ վասն նոցա՝ գոնէ վասն մեր, որ պաշտպանս եմք նոցա՝ դադարեսջիք ի հալածելոյ զնոսա։ Յուսացեալ մեր, թէ ոչ ընդունայն լիցի յորդոր մեր այս, մաղթեմք զշնորհս Աստուծոյ ի վերայ Ձեր։

Ի Վարշաւայ, ի 20-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1667 ամին,
և թագաւորութեան մերոյ ի Լեհաստան և ի Շուէդս յերկոտասաներորդի։

Այսու ժամանակաւ յաշակերտացն հիւանդացելոց առաքեցան առ ծնօղս իւրեանց երկուք վասն լաւագունից խնամոց, (մին ի նոցանէ վախճանեցաւ ապա), իսկ այլքն ապաքինել սկսան առ սակաւ սակաւ, բաց ի միոջ հօրէն Վարագիոլեայ, որոյ հիւանդութիւն նորա ծանրանայր ևս քան զևս՝ Հուսկ ուրեմն հիւանդացաւ ծանր և Հ. Անջելոյ, որ ի խնամել իւրում զմեզ պարտասեցաւ յոյժ. իսկ Հ. Վարագիոլէ յետ աւուրց ինչ, այնէ յ30-ն Դեկտեմբերի 1667 ամին, յեօթներորդ ժամու երեկոյին, յետ հաղորդելոյ ջերմեռանդութեամբ ամենասուրբ Խորհրդոյն՝ փոխեցաւ յերջանիկ կեանս ի հասակի 39 ամաց, յետ երեսնօրեայ և երկքօրեայ հիւանդութեան։ Այր եղեալ էր նա ըստ բազում մասանց, ըստ սրտին աւեմ, ըստ գիտութեանց և ըստ բարեպաշտութեան.

էր Թուղթն և աստուածաբան կարևոր, այլ ծանուցանող համ-գիտացեալ ի խոհական աստուածաբանութեան և օրինօք առ Աստուած, զորմէ ոչ ընծայեր երբէք խօսել յանձնայն ժամ։ Զգնալ էր խոնարհութեամբ, և թէպէտ վատառողջ էր մարմնով, այլ յօժարէր մեռուցանել զմարմին, մինչև կարծել ոմանց՝ թէ զմահ նորա ճնշեցին անողորմական վաստակք նորա և նեղելն ի վերայ սեղանոյ և այլ կերք պաշտօնեք, մինչև վարժեալ էր մարմինն կլանալի այսպէս աշխարհէն։

Այս ահա ընդ վախճանել ամին 1667-րդի հարկ եղև ինձ առնուլ զգիրս վարչութեան առաջնորդութեան, մինչև գտաւ կարգադրութիւն Ս. Ժողովոյն վասն պաշտամանն տեսչութեանն որ Թափուր մնաց յետ մահուան Տ. Սերապիոնեայ։ Տեսեալ իմ զանբաւարարութիւն վասն ժողովրդեանն առ մեզ, յաղագս հակառակութեանցն ընդ արքեպիսկոպոսին և ընդ նախնի վերատեսչին՝ աշխատ եղէ յանձնայն զօրութեանց իմոց ի մէջ յանկուցանել զխիռս նոցա ընդ առաքինութեամբ, զոր և յաջողեաց ինձ Աստուած, օգնականութեամբ աւագ ազգայնոց, և սահմանելով ի դպրանոցին ճոխանոսութիւնս աշակերտաց և աղօթք ևս հնարիւք։ Իսկ զայս ինչ ասացի, ընդ որ կարի ուրախ եղև ժողովրդեանն՝ զի զոմն յաշակերտաց դպրանոցին, Յովհաննէս անուն, որ ձեռնադրեալ էր քահանայ՝ կարգեաց արքեպիսկոպոսն աւագ երէց եկեղեցւոյն Հայոց ի Լուցկ, որ լքեալ էր ի բազում ժամանակաց հետէ, վասն տկարութեան զորոյ ժողովրդեանն Յիշատակեալն քահանայ յուղի անկաւ ի տեղի պաշտամանն իւրոյ ի 10-րդի աւուր Մարտի 1668 ամի, և զայնու ժամանակաւ այց ել Սուքիասոյ քահանայ Գէորգեանց եկեղեցւոյն Հայոց Զամոստոյ, զոր եղիս իբրարկուրդութեան յանձնայնիս ջանիւք և փութով ծխանէր քահանայի եկեղեցւոյն Յովհաննու Կիրակոսունեանցի։

Յ2-ն Մայիսի 1668 ամի արքեպիսկոպոսն Հայոց, որ յարատևեր ի յամառութեան իւրում, ոչ անսացեալ ումեք, ոչ կանոնիկեաց, ոչ նուիրակին Պիղնատելեայ, որ հրամայէր մի ձեռնադրել զամուսնացեալս, և անտես արարեալ զմիաբանութեանն մեր՝ ձեռնադրեաց փոխասարկաւագ զհոգեորդին իւր, պատանի անհմուտս և ապուշ, առանց արքեպիսկոպոսին Նար-

դեաց, այսինքն է Սոֆիայ քաղաքին, Բուլղարիոյ, որ ընդ անցանելն ընդ Դէլ վօլ ասա էր զայնս ժամանակաւ։ Եղ այս համձեցոյց զժողովուրդն՝ խոստանալով չձեռնարկել զպատասխանն ի բարձրագոյն ատեանն կայսերն, եթէ ոչ գուցէն ի նմա նիւթք կամ յաջողութիւն, որ և անհնարին իմն է յաղագս բնատուր բթութեան նորա։

Իբրև դարձաւ ի Հռովմայ ի 15-ն նորին Մայիսի 1668 ամի քահանայն մեր Յակովբ Գրիգորեան, որ գնացեալ էր անդր յաղագս եպիսկոպոսութեան և առնլի էր ժողովրդեանն, գոլով ջերմեռանդն կաթոլիկէ՝ արգել նմա արքեպիսկոպոսն մատուցանել պատարագ յեկեղեցւոջ իւրում, համարելով թէ ամբաստանեալ իցէ քահանայքն զնմանէ. բայց ապա վասն առաջարկութեան փախանորդին թոյլ ետ նմա։

Յ31-րդի աւուր Յուլիսի 1668 ամին մեկնեցաւ արքեպիսկոպոսն Հայոց ի Կամենից և յԼապլովկից ի տեսս գործոց իւրոց, այն է վասն գնոց առնելոյ եպիսկոպոս ի տնտեսականաց անոյ և վաճառելոյ գինոյ յԻկվօլ ծանրագինս։ Յայն դէպս յայց եկի և ես եկեղեցեացն Հայոց վայրացն և տեսի՝ զի թէպէտ և ըստ կարգի պարունակ վայելչին կայանոր ուղղութեանցն, բայց և անկարգութիւնս մեծամեծս գործէին չար սովորութեամբքն, զորս չէ մարթ փարատել, մինչև նստցի արքեպիսկոպոս որ նպաստաւոր։ Ոչ ուրեք մատուցեալ էր մինչև ցայն վայր խորհուրդ վերջին օծման, թէպէտ և ի լինելն իմ անդ՝ հրամանեցի բաշխել ամենայն եկեղեցեացն իւղ արքեայ։ Տեսի անդ քահանայ մի, որ երկիցս կրկնէր զբան խորհրդոյ ի ժամ մկրտութեան և զայլ ոմն, որ յետ պատարագելոյն կատարեաց խորհուրդ ինչ, այլ ոչ կամէր և այլում զայն խորհուրդ մատուցանել, համարելով թէ չէ հարկ միում քահանայի խորհուրդս երկուս կատարել ի միում և նմին աւուր։ Տեսի զի պահանէին ի կիր մատեանս յեկեղեցիս հանդերձ ամենայն հերետիկոսութեամբք, որ ուղղափառքն էին և այնպէս առաքեալք ի Վալախիայ. զի չէին յեկեղեցիս մատեանք ծննդոց և ոչ նշանք ամենեւին մկրտութեան, յարմէ բազում անձանցութիւնք եղանէին մանաւանդ ի ձեռնադրութիւնս,—քանզի ոչ լինէր մարթ գիտել զհասակ առնն ձեռնադրելոյ,—և ի պսակս ամուսնու-

թեան, վասն անկարգութեանցն՝ յորժամ հարկ լինէր քննել զաստիճան արժանակցութեանց և խնամութիւն: Զիջեալ արքեպիսկոպոսին ի խնդրուածս իմ և ի քահանայսն Փրանցիսկեայ Դարիոյ ընկերին իմոյ, որ օժանդակէր ինձ ի մարտնչելս իմում ընդդէմ անկարգութեանցս այսոցիկ՝ սպառնալեօք անիծից եւ բոլոր հրամայեաց քահանայիցն ճշգրտութեամբ պահել զսուրբ կանոնսն: Թող զայս, համոզեցաք ևս զնա, դնել մատուռս ինչ սրբոց յեկեղեցիսն, յորս չէին ամենևին մատուռք: Ոչ սակաւ մխիթարեցաք ընդ տես ժողովրդեանն, որ ամօք իբր երկու յառաջ ալեկոծէր խռովէր, այլ զայնու ժամանակաւ հեզ էր և խոնարհ, այլ և բարի և գոհ ընդ ուղղութիւնն, զոր մուծաք: Այլ վասն ուղղափառութեան մատանիցն, (զորս չէ մարթ ըստ ամենայնի ուղղել աւարտել, մինչդեռ ձեռագիրք են), խնդրեցաք յարքեպիսկոպոսէն, կարգել հոգաբարձու այնմ զքահանայն Աստուածատուր Ներսեսովիչ յՕրագլովեցէ, զաստուածաբանն քաջ և քարոզիչն, որ սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ ել ի դպրանոցէն մերմէ, ուրանօր յընթացս երից ամաց եկելոյ նորա անդ ուսաւ զքերականութիւնս Լատինացւոց և Հայոց զարմանալի իմն հմտութեամբ: Մինչդեռ քննէաք մեք ի Կամենից զվիճակ եկեղեցեացն, չոգաւ մին յընկերաց մերոց, քահանայն Փրանցիսկոս Դարիոյ ի Խոտին քաղաք Մոլդաւիոյ, որ մղոնիւք ինչ հեռի է ի սահմանաց Ռուսիոյ, ուրանօր բնակին Հայք նուազունք թուով և է եկեղեցի Հայոց, յոր եղանին ի ծածուկ ի Կամենիցէ որ ընդդէմքն են Միութեանն, մանաւանդ մին ի գլխաւոր դատաւորացն Վասկոյ անուն, բարեկամ մերձաւոր արքեպիսկոպոսին Հայոց, զորոյ զեկամուտս հոգայ: Եւ տես անդ քահանայն Դարիոյ զքահանայն Հայոց հերձուածող, տգէտ որպէս այլք առ հասարակ, որ եցոյց նմա զեկեղեցին, այլ ոչինչ կամեցաւ, զի մատուցի պատարագ անդ կամ այլուր առաջի նորա: Կազմեալ զամենայն, որպէս ի վերոյ ասացի, դարձ արարաք յԼվով ի 6-ն Սեպտեմբերի 1668 ամի:

Զայսու ժամանակաւ յանձն առար արքեպիսկոպոսն զերիցութիւն եկեղեցւոյն Հայոց Իլվովայ Վանական կոչեցելոյ որ յարուարձանի քաղաքին՝ նորընծայ քահանային Հայոց,

Յակովբու Մարխեցի, որ զօր ամս երկուս եկաց ի դպրանոցի մերում և ուսաւ հիմնապէս զլեզուս Լատինացւոց և զգրոցն Հայոց, այլ և զտրամաբանութիւն և զբարոյական աստուածաբանութիւն ի լեզու Հայոց։

Ի նմին ժամանակի իբրև փոխանակ Անտոնիոսի Պիգնատելլեայ, արքեպիսկոպոսին Լարիսայ՝ կարգեցաւ ի նուիրակութիւն արքեպիսկոպոսն Կորնթոսի, Գալէացցոյ Մարեսկոտտի՝ կայսեր համարեցաւ զի մեկնեսցի ի Հռովմ արքեպիսկոպոսն Հայոց, Նիկոլ Թորոսովիչ։ Վասն որոյ մեծաւ ջանիւք նոր ի նորոյ ձեռն էարկ ի բանակցութիւնս, զոր սկըսեալ էր սրբազան նուիրակին Պիգնատելլեայ, և այնչափ յաջողեցաւ — ի ձեռն թղթոց իւրոց առ արքեպիսկոպոսն և առատութեանն, որով կարգեաց ռոճիկ 500 ի ծախս ճանապարհի, զորս ընդունել ունէր արքեպիսկոպոսն մանաւանդ ի զանազան տեղիս, որպէս զի մի՛ լիցի ինչ խափանութիւն, — զի տար ուրեմն զզայ արքեպիսկոպոսն, թէ յոյժ ծանրանան ի վերայ իւր երախտիքն և հարկեցաւ խորհել զուղղափառութիւնն, զոր և արար իսկ ի 11-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1668 ամին։ Նա ընդ իւր արքեպիսկոպոսն զքահանայն Գաբրիէլ, որ վասն տկարութեան աչացն, ըստ խորհրդոյ բժըշկաց և հրամանաւ նուիրակին գնացեալ ի հայրենիս իւր։ Ի սպասու արքեպիսկոպոսին էին արք իբրև 23, յորոց ի թիւս և որդիք նորա կրկին, այլ և երիվարք ութեւտասն։ Եւ այսու բարգաւաճութեամբ ուղեկցաց ժամանեաց արքեպիսկոպոսն յաջողութեամբ ի Հռովմ, յ31-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1668 ամին, ի բերկրութիւն իմաստնագունեցն և խոհականաց ազգին Հայոց և յօգուտ առաքելութեանս մերոյ։

Այլ ժամ է մեզ, ի մի կողմն թողուլ զառաքելութիւնն և առնել սակաւուք յաղագս սկզբանն և յառաջադիմութեանց պատմական դպրանոցին Լվովայ։

ՍԿԻԶԲՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆՔ

ՊԱՊԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻՆ ԻԼՎՈՎԱՅ

ԸՆԴ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՅՑ ԿՂԵՐԱԿԱՆԱՑ,

ՈՐ ՀԱՄԱՌԱԿՕՐԷՆ ԹԷԱՏԻՆՔ ԿՈՉԻՆ։

Յաջողութիւնք առաքելական քարոզչութեանն ի Հայաստանս կախեալ կան առաւել զպապական դպրանոցէն Իլվովայ, յորմէ ելեալն գիտնական և կաթողիկէ քահանայք առ ի պաշտպանել Ս. Հաւատոյ ի դէպ ժամու, փոյթ ունելով զհոգւոյ զխարշութենէ եկեղեցեաց, և ի ծառայել զհաւատս ի Հայս, որ ձգէին մղէին իմն ի հերետիկոսութիւն, որպէս առաջին իսկ ի նուազս նուազս առ ի չգոյէ պատշաճաւոր արանց, (իսկ Հայք համարին, թէ անջատ ինչ են դպրանոցն և առաքելութիւն, տեսչութիւն սորա և տեսչութիւն նորա, որ թէպէտ և ի միում անձին բովանդակէին, այլ տարբերին ըստ նպատակի վարչութեան, զի մին պարտաւորի յանձնել սահմանեալ արանց և միւսն ծաւալի ի համօրէն եկեղեցիս Հայոց Լեհաստանի, Մոլդաւիոյ, Վալախիոյ և մերձակայ գաւառացն). այլ իսկ պատշաճ թուեցաւ առանձինն կարգել զտեսչութիւնս, յառաջագոյն դպրանոցին, ապա առաքելութեան։

Որպէս զի մի երկրորդեսցուք, զոր ինչ ի վերոյ ասացաք ի պատմութեան Միութեանն՝ զայս և եթ յիշատակեսցուք, զի օր առաջին էր ամսեանն Մայիսի 1664 ամի, յորժամ ժամանեցաք յԻլվով Հ. Կղեմենտիոս Գալանոս, Թէատինեա— րի Կոստուցցի յաշխարհական կարգէ և ես, և ընկալեալք յեկեղեցականացն և ի ժողովրդենէն պատուով մեծաւ անդ քա-

թէ սիրով բնակեցաք ի սենեկին, յորում և կեամքս մինչև ցայսօր։ Աշխատ եղաք անդէն ըստ կարի մերում ժողովել աշակերտս, զի մատիցուք փութանակի ի կատարումն պար-տեաց, յորոց ասկա առաքեալս էաք։ Վասն նորութեան եկելն, ուսուցչաց Հռովմայեցւոց այլ և Հայոց, որ գիտէին զլեզու Հայոց՝ ի սուղ ժամանակի յաւելեան ի մեզ գրեա թէ Համօրէն պատանիք, որ ուսանէին ի դպրանոցի Հարց Յի-սուսեանց. այնպէս զի ընդ երից դպրացն եկեղեցւոյն Իլվո-վայ՝ միահամուռ եղեն ութ աշակերտք. այլ յետ եօթնեկաց ինչ կրկնապատիկ աճեցաւ թիւ նոցա, քանզի որ եկեալն էին աշակերտք, ածին զհետ իւրեանց և զկրտսերագոյնս, որ դպ-րութիւնս Հայոց ուսանէին առ քահանայի ումեմն Հայոց Մի-րիմայ, քարտուղարի արքեպիսկոպոսին Հայոց, որոյ դպրոց փակեցաւ յայս ամիս։ Սկսաք յայնժամ ուսուցանել նո-ցա ի լեզու Լատինացւոց ոմն զքերականութիւն և ոմն ըզ-ճարտասանութիւն, իւրաքանչիւր ըստ յաջողակութեան իւ-րում և պատրաստութեան, այլ մանաւանդ ուսուցանէաք նոցա զլեզու Հայոց, զոր Հարկ էր ուսանել ի սկզբանց ան-մի քերականութեան։ Յետ երկուց ամսոց կամ երից, տե-սեալ մեր, թէ ընդ դպրանոցն մեր գոհ է ժողովուրդն՝ որ Համեստութեամբ իւրն տեսանէր Հանապազօր, զի ածէաք զաշա-կերտս մեր յեկեղեցի զոյգ զոյգ կարգաւ՝ կամեցաք Հանդի-սացուցանել առաջի նոցա զերախայրիս անդուլ վաստակոց մերոց՝ զի առաւել ևս ուրախ լիցին. և քանզի ոչ յաջողեցան մեզ քարոզութիւնքն ի լեզու Լատինացւոց, զոր ոչ իմա-նայր ժողովուրդն, խնդրեցաք յարքեպիսկոպոսէն՝ զի տացէ թոյլ աշակերտացն մերոց առնել ճառս յեկեղեցւոջ ի լեզու Լեհացւոց ի տօնս և ի Հանդիսաւոր աւուրս։ Այլ ոչ Հաճեցաւ ընդ այս արքեպիսկոպոսն, զի մի Հարթեսցի այնու ճանապարհ քարոզութեանցն ի լեզու Լեհացւոց, զոր միայն իմանայր ժողովուրդն, այլ ինքն կարի ատէր. վասն որոյ Հարկեցաք Հանդուրժել առ ժամ մի, ակն ունելով բարեյաջող ժամանակի։

Իբրև տարադրեցաւ յ7-րդի աւուր Նոյեմբերի 1664 ամի քահանայն Յակոբ Մրուսկի, նախանդամն Հայոց Հերձուա-ծոց ըստ միջնորդութեան մերոյ՝ պայրացեալ ընդ այս ժողո-

*

վարդապետն, հանէին ի դպրանոցէս մերմէ զինա թէ՝ զամենայն աշակերտսն։ Եւ թէպէտ խնդրեցաք մեք ի Հարց Երուսաղեմաց, զի մի ընկալցին զնոսա, զոնէ ամիս ինչ յօգուտ Ս. Հաւատոյ, որոց առեցուք զօրով Հայոց լեզուն զմեզ՝ բայց և այսու ոչինչ կարացաք առնել։ Գաբրիէլ Զախնովիչ, որ յառաջագոյն ուսանէր զքանաստեղծութիւն առ Երուսաղեմս և զառաջինն եկն առ մեզ՝ նոյնպէս առաջին եղև, որ մեկնեցաւ ի մէնջ և զհետ իւր ձգեաց զայլսն որ կային առ մեզ, այնպէս զի մնացին ի դպրանոցի մերում երկուք կամ երեք հանդերձ դպրաբոքն եկեղեցւոյն Հայոց։

Եւ զայնու ժամանակաւ փոխեցաք մեք ի նոր սենեակ, զոր պատրաստեաց մեզ ժողովուրդն, (որպէս ի վերոյ յիշատակեցաւ) ըստ առաջարկութեան Աւետիքեայ-Նիկողայոսի Թորոսովիչի, բարեկամին մերոյ, որ օժանդակէր մեզ, քանզի յուսացեալ էր, զի եղբայր իւր Յովհաննէս Թորոսովիչ ժամանեալ այսր ի Հայաստանէ՝ ուսցի ի մէնջ և հասցէ ի բարձրագոյն աստիճանս. (այլ փոքր մի վրիպեցաւ ի յուսոյն, քանզի դարձ արարեալ եղբօրն, թող զիմաստութիւնսն զորս ուսաւ և առնէ՝ դժուարաւ իմն հաւանեցաւ ի միութիւնն և ի կարևոր ուղղութիւնս)։ Յայնմ ժամանակի առաքեաց Ս. Ժողովն Տարածման Հաւատոյ ոսկիս հռովմայեցիս չորս հարիւր ի պէտս ամի ամի ծախուց ապագայ դպրանոցին մերոյ, զոր բացաք վերստին յաջողութեամբ բաղդի ի 24-րդ աւուր Յունվարի 1665 ամին, յորում էին ուսուցիչք երկոքեան են, Հ. Կղեմենտիոս Գալանոս որ տեսուչն էր և հայր Եղիսեոս Մարիոս քահանայ Պիտու. էին այլ և տնտեսն, Բոնավենտուրի Կաստուցցի աշխարհական (որոյ դարձ արարեալ ի հայրենիս յ19-րդի աւուր Փետրուարի վասն կլիմայի տեղւոյս, որ վնասակար էր նմա՝ վախճանեցաւ ի Կրակով քաղաքի) և քահանայն Հայոց Յակովբ Գրիգորեան, խոհարար մի և աշակերտք երեք, որ են.

Գէորգատ կամ Աստուածատուր Ներսէսովիչ, ամաց իբրև 20-ից, յԵազլովեց քաղաքէ։ Էր նա որդի ծխատէր քահանայի այնր քաղաքի, յաջողակ յոյժ, ուշեղ, բարձր հասակաւ, երևելի դիմօք, աստուածասէր և բարեպաշտ յոյժ։ Նշա-

նա այսր յԷջմիածնէ, զի ուսանիցի առ մեզ, այլ ի սկզբան անդ թուեցաւ անպայայ, ոչ մնացի, և ոչ գիտէր զլեզու Լատինացւոց, որ վասն յարհամարհանս էր. այլ ոչինչ յայս հայեցաւ նա և կամեցաւ կալ միայն յԻլվով: Ձգաւ բնակեցաւ նա ի տան արքեպիսկոպոսին Հայոց և գայր առ մեզ յաճախակի, որքան երկիցս յաւուրն: Այն ինչ ծանեաւ Հ. Կղեմենտոսս՝ թէ են ի նմին ձիրք գեղեցիկք՝ գթացեալ ի նա ընկալաւ ի դպրանոցն եօթնեկօք յառաջ քան զբացումն նորա, զի գիտէր զնեղութիւնս, յորում կայր նա առ երի արքեպիսկոպոսին, ուրանօր և կերակուր իսկ ոչ գտանէր և այլ իրս կարևորս:

Յակոբ Մարխևիչ, յԻլվովայ, ամի երրև 21. դպիր, որոյ ընկալեալ էր զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի և սպաս հարկանէր ի մայր եկեղեցւոջն Հայոց. բնութեամբ մելամաղձոտ, միջակ ի յառաջադիմութեան և հասակաւ:

Գաբրիէլ Զախնովիչ նոյնպէս յԻլվովայ, ամի էր 21, եղբօրորդի աւագ դատաւորին Հայոց Իլվովայ. կարճ հասակաւ, յաջողակ յոյժ և բարեբարոյ, համեստ և քաղցրաբարոյ, որ յետ բազմադիմի զղջանաց յանցանացն, զոր ընդդէմ ածէր գործեաց՝ ըստ միջնորդութեան արքեպիսկոպոսին Հայոց եգիտ ներումն ի մէնջ և ընկալաւ ի դպրանոցն:

Զսոսա երեսին զգեցուցանէաք ի հանդերձս ի սեաւ կերպարանոյ, զոր օրինակ զգենուն աստ եկեղեցականքն ամուսնաւորք. իսկ յաղագս անձկութեան բնակարանին զայս հնար խորհեցաք՝ զի անջատեցաք զանկողինս նոցա անջրպետօք ի տեղւոջէն, որ դատարան է այժմ և սեղանատուն:

Ի սոյն ժամանակի ուսաւ Ներսեսովիչ զքերականութիւնս լեզուաց Լատինացւոց և Հայոց, զորս ի սկզբանէ անտի սկսաւ, իսկ Զախնովիչ զճարտասանութիւն, վասն որոյ սկսան ի միասին ուսանիլ զտրամաբանութիւն յերկոսին լեզուս, իսկ Մարխևիչ յետս եկաց, զի չէր ուշիմ որպէս նոքա:

Ի 10-րդի աւուր Ապրիլի 1665 ամի մտին ի դպրանոցն աշակերտք երկու.

Աբրահամ Ռուսանովսկի, յԷջմիածնէ, ամաց երրև 17-ից, եղբօրորդի ազնուականի ուրումն Հայոց՝ նովին մականուամբ և ազգակից արքեպիսկոպոսին Հայոց Թորոսովիչի. պատանի

յաջողակ, միջակ հռետոր։ Զնա առաջադրեալք մեք յիշա-տակեսցուք ազնուական և յանձն առաք մեզ արքեպիսկոպոսն։

Գաբրիէլ Մ՝իտրոնեց ի Լփուլինէ, ամաց էր 16-ից. մի-ջակ յաջողակութեամբ և հռետոր, հիւանդոտ և տկարա-ռողջ, և բարի յոյժ և համեստ։

Ուսանողական ուսմունս սկսաւ գերազանցութեամբ լա-տիներէն և հայերէն լեզուաց ի սկզբանց անտի, իսկ Մ՝խիթա-րեանն զծայրատատանութիւն և գերազանցութիւն հայոց, զոր յայ-տարարեաց անտի սկսաւ, զի և ընթեռնուլ իսկ ոչ գիտէր հայե-րէն. ուսեալ էր առ Յիսուսեանս մինչև չքանաշակերտութիւն։

Յ9-րդի առուր Յուլիսի 1665 ամի ծնեալ ի գեղջա-նոցն Մ՝ելքիսեթ-Նիկողայոս Աւգէնովիչ (Աւգէնեան) ի Զա-մոստեայ, ամաց էրև 25-ից, ազգական ծխատէր քահանայի քա-ղաքին Խրիստոստուրովեցի. միջակ ի յաջողակութեան, բարի հռետոր, սակաւ ինչ թոթովախօս, որոյ գոյն ինչ ուսեալ էր զերկուսին լեզուս առ ոտս քահանայիս։ Այլ գիտէր առաւելագոյն ինչ անգամնեց, մինչև զգեցեալ էր բառ տառապանաւ մեծաւ՝ ոչ կարացեալ կեալ բառ կարգաց գործանոցին, զի յարքունիս ուրեմն հանեալ էր, կամ առ անձկութեան ընտանեկանին՝ կամ առ այլոց պատճառաց, դարձաւ անդրէն ի քաղաքն իւր։

Այլ սակայն Տ. Աղեքսանդր, թէ չէ հնար հրաժարել զբար-բառոց յերկուս սեռական և հայրենեալ յանձնութեան ընտանու-թեան աշակերտացն, որոց թէև յանկեալ են քան զեւս՝ ի ինչքեր եւ ի քաղաքին յարմարաւոր իւրք ընտանեկանք, այլ ոչ եղիտ զայն առ եւս եկեղեցւոյն։ Այլ յետոյ, թէ է մե-նեակ ընդարձակ հուպ ի դպրանոցն, յորում դասատուանս անձինն զատուցեալն հայոց, ուրանոր մարթ էր կարգել ընտանեկան նոր և յարմարաւոր վասն աշակերտացն։

Վասն որոյ գրեաց գաղտնաբար փութանակի առ Ս. Ժո-րոնի, և ընկալեալ հրաման և օժանդակութիւն կրկնակի 150 մանեթ ոսկւոյ՝ ձեռն արկ անդէն ի շինութիւն յանուանէ արքեպիսկոպոսին, և ոչինչ հայեցեալ յողբս և ի ցուցադրեալ ժողովրդեանն՝ պնդեալ հաւատարմութեամբ պաշտօնէութիւնն յամենայն երկուս կամ երիս, թէպէտ և վասն ձեռնամուխ ի վերայ հիւանդ փոփոխեալ անդր ոչ կարացին քան յանձնեալն Մայր

ւր 1666 ամի։ Յօրինեաց անդ պատուհանս մեծամեծս վեց, հնոց մի մեծ և խուցս տասն, անջատեալս ի միմեանց տախտակօք, ուրանօր բնակին այժմ աշակերտք 10. և այլ ևս խուցս երիս փոքրագոյնս ի միում կցի, անջատեալս ի միմեանց փոքու սեամբք։

Նոյն յ30-ի աւուր Յուլիսի 1665 ամի եմուտ ի դպրանոցին որդի արքունի պաշտօնէի, Բաղդասար Բալխսկի կամ Բալխվիկ ի Կամենիցէ ամաց իբրև 15-ից, մանաւանդ ջերմեռանդն ի հաւատս կաթողիկեայց. աշխոյժ, ձայնեղ, բարեպաշտ, բայց ոչ կարի սրբոզ գիտութեանց։ Սկսաւ անդէն ուսանել զեկեղու. Հայոց, զոր ոչ գիտէր բնաւին, և զճարտասանութիւն, քանզի առ Հայս Յիսուսեանս ի Կամենից եհաս նա մինչև ցքահանայագործութիւն։ Յառաջադիմէ դարգիս յեկեղեցական ճարտարխօսութեան։

Սոյն ինչ յետոյ, ի 11-րդի աւուր Օգոստոս ամսեանն եմուտ ի դպրանոցն Նարանովէչ ի Կամենիցէ, զորմէ բանք եզեն ի վերոյ, և էր նա դպիր, ամաց իբրև 19-ից, ունելով զշնորհսն խոնարհագոյն ստորճանս կարգի, և ապաստուորէր ի մայր եկեղեցւոյն Հայոց. միջակ յաջողակութեամբ, խոհեմ և համեստ և ձայնեղ, որոյ ոչ գիտելով բնաւին զքերականութիւն, սկսաւ անդէն ուսանել զերկաքին լեզուս, զլատիներէնն ասեմ և զհայերէնն։

Եմուտ նոյնպէս ի 20-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1665 ամի Յովհաննէս Բարթոտովէչ, յԼվովայ, թէև բնակէին ծնողք նորա ի Զամոստէ քաղաքի. ամաց իբրև 18-ից, թոյլ կազմութեամբ մարմնոյն, գեղեցիկ գիմօք, յոյժ յաջողակ և ջանաւէր յամենայն իրս, գիտակ ժողովրդական բանաստեղծութեան, քաղաքավար, համարձակ և սիրող խօսից։ Ի սկզբան անդ ուսանէր ի ճեմարանին որ ի Զամոստէ և եհաս մինչև ցքահանայագործութիւն։ Գեղեցիկս պատրաստեալ էր ի կաթոլիկ հաւատս ի ձեռն ծխատէր քահանայի Զամոստեայ, Յովհաննու Քրիստոստուրովիչի, որ վարժապետեաց արժանապէս ի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ։ Սիրով բանիւ ասել, յոյժ մեծ են իրնա, եթէ միայն ժուժկեսցէ կեալ կուսակրօնութեամբ, այլ նա ոչ կարի միտեալ է յայս։ Մայր նորա զգուէ

և սիրէ զնա յոյժ, տաւքէ նմա արծաթ և ի Թուղթս իւր հանապազ յիշատակէ նմա զամուսնութենէ, որ յարուցանէ ի նմա սնափառութիւն և սէր աշխարհի։

Ընդ նուիրակի կաթողիկոսին Հայոց եկն այսր ի 11-րդի աւուր Յուլիսի 1665 ամի, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ, պատանի ոմն Հայ, սարկաւագ ի Խոստո քաղաքէ ի Մեծն Հայս, Վարդան Յովհաննեան, ամի իբրև 21, յաջողամիտ յոյժ, ճարտար և խոհեմ, որ ի մանկութենէ անտի մարզեալ էր ի լեզու Հայոց, ի դպրութիւն և յաշխարհիկն, և առաւել ևս յաջողակ ի շարադրել։ Եկն առ մեզ ի ծածուկ և տեսեալ զբ-վարժս աշակերտաց մերոց, հարաւ սիրտ նորա ի նոսա. և մանաւանդ ազդեցեալ մերոյս Գրիգորի Բալատայ՝ մերկացաւ առաջի Տ. Աղեքսանդրեայ զխորհուրդ իւր գեղեցիկ, և հնարս խնդրէր ածել զայն ի կատար ընդ հենգն հերետիկոս նուիրակին։ Խնդրեաց ապա Յովհաննեանն ի Աղեքսանդրեայ Հօրէն ի գաղտնիս ունել զբանն, մինչև յայտնեսցի ժամանակ մեկնելոյ նուիրակին. զի կամէր փախչել և Թաքչել առ մեզ, ի նստել անդ նուիրակին ի կառս։ Զայս ամենայն կարի ճարտարութեամբ արար նա, զի յորժամ ել ուրեմն նուիրակն արտաքս քան զպարիսպս քաղաքին հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբ, յոր գնացեալ էր արքեպիսկոպոսին, եկեղեցականացն, պաշտօնէից և ժողովրդեանն Հայոց և մեր՝ և կամէր դարձ առնել առ կաթողիկոսն՝ սպրդեալ խոյս ետ անտի պատանին և եկեալ ի դպրանոցն՝ Թաքեաւ ի գետնափոր մառանի։ Այլ նուիրակն պատահմամբ իմն յուշի եհան՝ մինչ դեռ ոչ հեռի էր յարուարձանէ քաղաքին՝ դարձաւ անդրէն յետոյ, և (քանզի զգայր, զոր ինչ եղեն) բանիւք հայհոյութեան յայտ արար, թէ ոչ մեկնեսցի անտի, մինչև դարձուսցեն նմա զսարկաւագն։ Ժողովեալ առ այս արքեպիսկոպոսին և դատաւորացն Հայոց՝ հրամայեցին խնդրել զկորուսեալն յամենայն վանորայս և առ մեզ։ Նա իբրև ընդունայն եղև խոյզ խնդրոյն՝ երկուցեալ նուիրակին զի մի զչարիսցի ընդ նա արքեպիսկոպոսն Իլովայ վասն անհիմն կասկածանացն, և յարուցէ ի վերայ նորա նեղութիւն նոր՝ ի նմին իսկ աւուր, ի 29-ն Հոկտեմբերի մեկնեցաւ աստի սրտմտութեամբ մեծաւ։ Իսկ մեր

ոչ կամեցեալ զիջանել զժողովուրդն՝ առաքեցաք զերիցայն ընտրեալ առ վաճառական ոմն Խոջայցի Նահրէստի անուն, առ որում եկաց աւուրս երիս, և ապա (ըստ խորհրդոյ մերում) չոգաւ առ արքեպիսկոպոսն Հայոց և խնդրեաց ի նմանէ, զի միջնորդեսցէ առաջի մեր, ընդունել զնա ի դպրանոց մեր, ապա թէ ոչ, յայտ արար, եթէ ի Հռովմ յուսումն, և ոչ կարէ խափան լինել նմա նուիրակն, որում ծառայէր ըստ ազատ կամաց իւրոց, այլ չէր ստրուկ նորա։ Գիտաց արքեպիսկոպոսն զխորամտութիւն նորա անմեղ և հաճեցաւ խնդրոյն ընդ խնդրոյ տարկաւագին, յանձն առար զնա մեզ և հրամայեաց զնել զնա համարձակ ի թիւս աշակերտաց մերոց։ Իսկ ապա չգիտեմ ընդէր, կամ դրդեալ յայլոց կամ առ երկիւղի, զի մի զրպարտեսցէ զնա նուիրակն ի Հայս, քանզի չէր տուեալ նորա համար զարծաթոյն և զայլոց իրաց, զոր ի պահեստի առ իւր ունէր՝ տրտմել սկսաւ և հոգալ, և զկնի աւուրց ինչ խնդրեաց հրաման ի Հ. Ոզեմենտեայ երթալ յԱնաղլովեց, ուստի զտեղի կալեալ էր նուիրակին՝ տալ նմա համար լիովին յամենայնի, և խոստացաւ հրապարակաւ դառնալ անդրէն ի դպրանոցն։ Տրտմեցաւ ընդ այս Հ. Ոզեմենտիոս և կորուսեալ ուրեմն համարէր զնա, քանզի ոչ հաւատայր խոստմանց նորա. և իբրև ոչ կարաց համոզել զնա զի յետս կացցէ ի խորհրդոցն՝ յակամայից թոյլ ետ նմա։ Վասն որոյ յուղի անկաւ նա յԱնաղլովեց և վճարեալ անդ զգործս իւր դարձաւ անդրէն յԼիվոռն, ուստի ոչինչ անսալով աղաչանաց և սպառնալեաց նուիրակին և ժողովրդեանն, և եկեալ ի դպրանոցն յ8-րդի աւուր Յունվարի 1666 ամի։ Է՛ սա պատանի յոյժ պատուական և տածիչ մեծամեծ յուսոյ։

Ի 4-րդի աւուր Ապրիլի 1666 ամի սահմանեցաք, զի մեզ խոստովանեսցին աշակերտքն և ոչ քահանայիցն Հայոց, ագիտաց և անբարեմտաց, քանզի ծանեաք զկարեւորութիւն հարկի մարզելոյ զնոսա ոչ միայն յուսմունս և ի գիտութիւնս, այլ մանաւանդ ի բարեպաշտութեան։ Իսկ աշակերտացն ոչ հաճեցեալ ընդ այս՝ չոգան ի ծածուկ առ արքեպիսկոպոսն, որ զայրացեալ էր յայնժամ ընդ Հայրն Ոզեմենտիոս վասն

[illegible] ի բարեկարգել զեկեղեցիս և [illegible] վասն որոյ խրախոյս եա աշա-[illegible] ի բանի իւրեանց և մի առնուլ [illegible] զի չէ իսկ նոցա հարկ հնազանդ [illegible] առ հասարակ։ Ունկնդիր լեալ աշա-[illegible] յայս արարին համարձակ թէ բաս [illegible] յայնմ գործի։ Ոչ հանդուրժեալ [illegible]ութեան այնպիսւոյ՝ հրամայեաց, [illegible] առ էին աշակերտքն՝ հանել բառնալ [illegible] և զմատեանս. ընդ որ զայրացեալ [illegible] միահամուռ առ արքեպիսկոպոսն, (քանզի [illegible] անգութեան ի միահեծս ունէր), և խնդրեցին [illegible], զի մեկնեսցին երթիցեն իւրաքանչիւր ի [illegible] զի ոչ կարէին համբերել նեղութեանցն, զոր ի [illegible] կրէր։ Յօրինեցին եւս իրս մտահնարս, որոց [illegible]անք, (որպէս ամենայն աշակերտք առհասարակ ի [illegible]) զրկութենէ և զանկութենէ կերակրոց։ Հրա-[illegible] նոցա արքեպիսկոպոսն կալ մնալ սակաւ ինչ ի տան [illegible] խոստացաւ տալ նոցա պատասխանի և գոհացու-[illegible] ժամու միոջ։ Նոյն և ինքն տարուբերեալ ի [illegible] թէ զինչ առնել իցէ հարկ, դժգոհեալ [illegible] ընդ [illegible] արծարծման գործոյն և մասամբ եւս ուրախ, զի [illegible] հնար նուաճելոյ զնոսա և բեկանելոյ [illegible] [illegible]ութիւն մեր կամաց իւրոց, և այսպէս վարանեալ [illegible] առ փոխանորդն Հայոց, որ հիւանդ էր ի նմին ժամանակի։ [illegible] եղև սա նմա չիջուցանել զկայծն, զի մի ծաւալեալ [illegible] և աճեսցէ ի վերայ նոցա զարտմտութիւն [illegible] [illegible], առ այն զի պատճառք եղեն խափանման պարապ-[illegible] դպրանոցին, որ այն ինչ բացեալ էր. այլև ծանոյց թէ ան-[illegible]՝ է [illegible] նորա և պատուոյ յարուցանել աշա-[illegible] այսպիս չարիսին ընդդէմ վարդապետաց նոցա։ [illegible] [illegible] զարքեպիսկոպոսն, որ յորդոր եղև ու-[illegible] աշակերտացն զգենուլ զէն համբերութեան և դառնալ ի [illegible]ութիւն հայոց, իսկ [illegible] խոստովանութեանն [illegible] խոստացաւ տալ ժամանակաւ, և առաքեաց

զնոսա ի դպրանոցն, խնդրեաց առաս ի Տ. Կղեմենտեայ, զի համեսցի ներել նոցա զյանցանսն, այլ զպարապելովս և ոչ պատժել զյանդգնութիւնն: Իսկ աշակերտացն դառնալով առ մեզ՝ զայրացեալ յոյժ ընդ արքեպիսկոպոսն, որ խրախուսեացն զնոսա ի սկզբան և ապա խաբեաց՝ դրժելով բանին խոստման՝ պատմեցին մեզ առ հասարակ զամենայն: Եւ Տ. Կղեմենտեայ ծանուցեալ՝ թէ յայնժամ ոչ նոցա է մեզ՝ ներեաց ամենեցուն. իսկ մեք հասաք ի կէտ նպատակի մերոյ, զի յայնմհետէ առաջի մեր միայն խոստովանն լինէին աշակերտքն:

Ի 14-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամի փոխեցաւ Տ. Կղեմենտոս Գալանոս յերջանիկ կեանս, որ տեսուչ էր առաքելութեանն և դպրանոցին, և զպաշտամունս զայսոսիկ յանձին կալեալ ես զկնի նորա:

Ի 27-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամին, հանդերձեալ իմ առ հայկի երթալ ի Կամենից ընդ արքեպիսկոպոսին վասն գլխաւորելոյ անդ զգործ Միութեանն՝ կարգեցի փոխանորդ իմ զՅակոբ քահանայ Գրիգորեան, որ մեծաւ խնամով և ջանիւք վարեաց զայն պաշտօն ցվերադարձն մեր յԼվով, ցհոկտեմբեր ամիս 1666 ամի, օգնութեամբ և պաշտպանութեամբ արքեպիսկոպոսին Իլվովայ, Տարնովսկեայ և աւագ սարկաւագին Պեասեցկեայ:

Աւուր ինչ յետոյ, երբև դարձ արարաք ի Կամենեցէ՝ քարոզել սկսան աշակերտք դպրանոցին, նախ յեկեղեցւոջ հայոց և ապա կաթոլիկաց, ի բերկրութիւն սրտի ամենեցուն: Եւ յայնմհետէ ցնծութեամբ տեսանեմք, զի ի ձեռն հանապազօրեայ վարժից յառաջադիմեն նոքա ի հոգևոր աստուածաբանութեան, ամենեքեան անխտիր, յորում վայրի և ծնեալ իցեն, ի Լեհաստան կամ յայլուր: Ընդ որ ի նախանձ շարժեցին Մուսք ոչ կաթոլիկք, իսկ Լատինացիք զարմանային եկեղեցականք առհասարակ և աշխարհականք, և զայն խնդրել ի մէնջ հանդիսիւ, զի առաքեսցուք զնոսա յեկեղեցիս իւրեանց:

Երբև ընկալաւ Տ. Կղեմենտոս ամսոց ինչ յառաջ քան զմահ իւր՝ օժանդակութիւն 600 ոսկւոյ ամի ամի ի պէտս դպրանոցին ի Ս. Ժողովոյն Ծաւալման հաւատոյ, (յայնմ ժամանակի կրկնակի դժուարին էր ամենայն ինչ)՝ խոստացաւ

ունել ուսուցիչս երիս, աշակերտս տասն և սպասաւորս երկուս կամ երիս։ Իսկ յետ մահուան նորա կամեցեալ իմ ի մեզ յանկուցանել զսիրտ ժողովրդեանն և փարատել զհամբաւն, թէ փակեալ է դպրատունս մեր՝ հարկեցայ յուղևորութեան իմում ի Կամենից յաղագս գործոյ Միութեանն՝ ածել անտի ընդ իս աշակերտս երիս, զորս առաջարկեցին ժողովուրդքն Կամենիցի և Յազլովեցի և յանձն արար ինձ արքեպիսկոպոսն ի 16-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1666 ամին, որ են.

Գրիգոր Գաբրիէլովիչ ի Կամենիցէ, ամաց իբրև 14-ից, որդի քահանային Հայոց Գաբրիէլ կոչեցելոյ. բթամիտ, ձայնեղ, համեստ և անոպայ։

Գաբրիէլ Ներսեսովիչ յՅազլովեցէ, ամաց իբրև 14-ից, եղբայր յիշատակելոյն ի վերոյ աշակերտին Աստուածատրոյ Ներսեսովիչի. եռանդուն, բարեկազմ, աստուածասէր, բարեպաշտ, սիրող գիտութեանց և տածիչ մեծամեծ յուսոց։

Անդրէաս Աւագովսկի յՅազլովեցէ, յազնուական այլ աղքատ ծնողաց, անցեալ զ14 ամն, ազգական Ներսեսովիչի. բարեկազմ, սակաւ ինչ բթամիտ, և դոյզն մի անոպայ ի վարս, այլ հնազանդ և խաղաղ։

Ի 23-րդի աւուր Նոյեմբերի 1666 ամի վասն թախանձագին աղաչանաց արքեպիսկոպոսին Հայոց և փոխանորդի նորա և այլոց բազմաց, հարկեցայ առնուլ ի դպրատունս և զայլ ոմն աշակերտ, որ է

Խաչատուր Պաւլովիչ յԼվովայ, որդի Պօղոս քահանայի Հայոց ի Կ. Պոլսոյ ամուսնացելոյ ընդ միում յազգականաց արքեպիսկոպոսին, ամաց 16-ից. գիտէր սակաւ ինչ զլեզու Լատինացւոց, զի ուսեալ էր առ ժամանակ մի առ Հ. Յիսուսեանս, բարեկազմ, միջակ ի յաջողակութեան, ոչ կարի սիրող ուսմանց։

Ի 4-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1666 ամի ժամանեցին այսր ի Հռովմայ քարոզիչք երկու նորք, քահանայքն Դաւիթ և Գեվերատր, արք երևելիք սրտով և իմաստութեամբ իւրեանց։ Այնուհետև առաւելան յաջողութիւնք մեր, զի մին ի նոցանէ ուսանել սկսաւ զփիլիսոփայութիւն և միւսն զաստուածաբանութիւն, երկոքեան ի լեզու Լատինացւոց. և ի սուղ ժամանակի կարի յառաջադիմեցին աշակերտքն։

Ի 10-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1666 ամի, ըստ խնդրոյ դատաւորացն Հայոց ընկալաք ի դպրանոցն և զայլ ումն աշակերտ, ոչ առանց դժուարութեան, քանզի լցեալ էր սահմանեալ թիւ երեսուն աշակերտացն, իսկ նորեկն էր, Յովհաննէս Սաղբոմսկի յԻլվովայ, ամաց իբրև 18-ից, եղբօրորդի Տեառն Գաբրիէլի Սաղրոմսկւոյ, (որ զերկրորդն ունի տեղի ի դատաւորս Հայոց և է կաթոլիկ ջերմեռանդն). էր սա պատանի ձրիւք, այլ հիւանդոտ և սակաւ ինչ յամառ. ուսեալ էր յառաջագոյն առ Հարս Յիսուսեանս մինչև ցարուեստ բանաստեղծութեան:

Ի ժամանակին, յորում մեկնեցան աշակերտքն ի դպրանոցէն, այն է ի 4-րդի աւուր Ապրիլի 1666 ամի՝ երկուք յաւագացն՝ Յակովբ Մարտինիչ և Յովհաննէս Նալանովիչ, ըստ դրդման յոչ ջերմեռանդն կաթոլիկաց ումանց՝ խնդրեցին և առին խոստումն ի Հ. Կղեմենտեայ՝ զի արձակեսցէ զնոսա ի վերջ կոյս 1666 ամի, յորժամ ուսանիցեն զքերականութիւն Հայոց և սակաւ մի զքարոյական աստուածաբանութիւն, որպէս զի ամուսնասցեն ըստ սովորութեան արևելեայց՝ նախ քան զձեռնադրիլն ի կիսասարկաւագութիւն: Յետ մահուան Հ. Կղեմենտեայ՝ հարկ եղև ինձ կատարել զխոստումն նորա. այլ հրամայեցի, զի նախ հարցաքննեսցին զուսմունս առաջի արքեպիսկոպոսին Հայոց, փոխանորդացն Լատինացւոց և Հայոց և բազմաց եկեղեցականաց Հայոց և Լատինացւոց, ընդ որ զոհացան յոյժ հրաւիրեալքն: Արդ երկոքեան խոստացան գալ և առ յապա ի դպրանոցն ի լսել զդասս աստուածաբանական վիճաբանութեանց, զոր յառաջագոյն ուսանէին: Այլ յետոյ ի բաց ընկեցին զխորհուրդս իւրեանց և կացին ամուրիք, և են այժմ քահանայք երկոքեան և բարւոք վարին. փոխեաց Նալանովիչն զնախնիսն իւր մականուն և կոչի այժմ Անոփրիոս քահանայ:

Յ2-րդի աւուր Ապրիլի 1667 ամի ի տօնի Ս. Գրիգորի կաթողիկոսին Հայոց բարկացաւ արքեպիսկոպոսն ընդ քարոզութիւն Գաբրիէլի Զախնովիչի առ այն՝ զի յիշատակեաց ի բանին զխոստովանութենէ, որ կալեալ առեալ էր արքեպիսկոպոսին: Հրամայեաց յայտ առնել աշակերտին (որ հանդերձէրն

քարոզել միաւանգամ), զի սանձ դիցէ բանից իւրոց, ապա թէ ոչ խոստակեսցէ զոտս նորա։ Իսկ մեր զահի հարեալ ընդ սպառնալիսն՝ ոչ ևս կամէաք քարոզել աշակերտացն, այլ յետոյ միջնորդութեամբ փոխանորդին Հայոց խաղաղութիւն եղև յայսմ։

Իսկ յ7-րդի աւուր Օգոստոսի 1667 ամի վերստին ընկալաք ի դպրանոցն զՆիկողայոս ոմն ի Կամենեցէ, ամաց գրեթէ 30-ից. դպիր, որ այրի էր ի բազում ժամանակաց հետէ. այր ձայնեղ, բարեկարգ և բարեմիտ, հնազանդ և համեստ, և մեջակ ի յառաջադիմութիւնս։ Յորժամ ուսաւ զլեզուն Հայոց ըստ կարի և զպաշտօն խորհրդոց, ձեռնադրեցաւ քահանայ և ի յաջորդ ամին ի 10-րդի աւուր Մարտի առաքեցաւ ի Լուցկ, լինել երէց եկեղեցւոյն Հայոց, և կոչի այժմ Անտոնիոս քահանայ։

Յ19-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1667 ամի ժամանեաց այսր ի Հռովմայ Յովսէփ քահանայ Կարացիոլի, զոր առաքեաց Ս. Ժողովն Տարածման Հաւատոյ ի պաշտօն տեսչութեան առաքելութեանն և դպրանոցին փոխանակ հանգուցեալ Հ. Պիձեննեայ։ Յանձն առարի ես նմա զդեսակ վարչութեան, այլ զկնի սուղ ինչ ժամանակի հարկ եղև ինձ վերստին ըստանձնել զայն պաշտօն, քանզի մեռաւ Հ. Կարացիոլի, յ30-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1667 ամի, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ։ Յայնմհետէ վասն հակառակութեանցն, որ ընդ արքեպիսկոպոսն Հայոց և ընդ տեսուչն Կարացիոլի՝ արգելաւ աշակերտաց մերոց քարոզել յեկեղեցիս Հայոց, այլ նոքա քարոզեն յեկեղեցիս կաթոլիկաց, ընդ որ գոհ են ամենեքեան, բաց ի միոյ յարքեպիսկոպոսէն։ Իսկ զկնի մեկնելոյ նորա ի Հռովմ փոխանորդն Հայոց դժուարաւ ետ թոյլ ևս անդրէն քարոզելոյ ըստ պատուիրանի Նուիրակին, յորմէ խնդրեալ մեր զայս, ընկալաք անդէն զխնդրելին։

Յ12-րդի աւուր Յունվարի 1668 ամին ի ժամանակի յարում ախտացաւ դպրանոցս մեր զախտն վտանգաւոր, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ՝ մեռաւ Յովհաննէս Կապրովսկի աշակերտ դպրանոցին։ Իսկ աւուրբք ինչ յառաջ, այն է յ8-ն Յունվարի, արձակեցաւ ի դպրանոցէն այլոց յօրինակ, Կաշտուր Պաւլովիչ վասն յամառութեանն, որ ոչ կամէր հնազանդել ուսուցչացն. և է այժմ ի Հռովմ ընդ արքեպիսկոպոսին

Իբրև դարձ արար Տ. Ներսէս Պէդիրատի յայցելութենէն իւրմէ եկեղեցւոյն Ղամբոտեայ, եկած ընդ իւր, ի 14-րդի աւուր Ապրիլի 1668 ամին զաշակերտ մի նոր, Յակոբ Գալեմիչ անուն ի Ղամբոտեայ, ամաց իբրև 18-ից, որ ի Ճամբասին Ղամբոտեայ ուսաւ մինչև ցքահանայագործութիւն. բարեկարգ և գեղեցիկ դիմօք, այլ փոփոխամիտ, միշտ ի յանձնակոյութեան. վասն որոյ յետ սուղ ինչ ժամանակի, յ8-ն Յուլիսի արձակեցաւ ի տունն իւր հանդերձ եղբարբն իւրով, որում պարգևեալ էր ազնուականութիւն. քանզի ոչ միայն չէր յառաջադէմ, այլ և ոչ կարէր կեալ մերովս փակեալ կենօք, զոլով յառաջագոյն ի սպասու զինուորութեան։

Ի 5-րդի աւուր Յունիսի 1668 ամի եկն ի դպրանոցն Գաբրիէլ Զախնովիչ, որ ձեռնադրեալ էր յառաջագոյն եւ քահանայ՝ յետ ուսանելոյ հմտաբար զճարտասանութիւն ի լեզու Լատինացւոց, գիտէր Հայոց՝ զփիլիսոփայութիւն և զաստուածաբանութիւն յերկոսին լեզուս և յետ ջատագովելոյ հրապարակաւ խնդրոցն, զորս առաջարկեցաք։ Եկաց նա ի դպրանոցի մերում ամս երկու և կէս, պատուեալ ի մէջ վասն հեզութեան և համեստութեան իւրոյ, և է զարդիս քարոզիչ մայր եկեղեցւոյն Հայոց և վարէ զայս պաշտօն յաջողութեամբ ի բարեկրութիւն ժողովրդեանն։

Վասն այսորիկ հրամամբ վարձատրեցաւ ի Ս. Ժողովոյն ամի ամի թոշակաւ 40 հռովմէական ոսկւոյ, այնու միայն, զի խոստովանեցուցէ զժողովուրդն, զոր և առնէ նա յօգուտ մեծ անձանց, այլ և կոչի յանձնառակի առ վասնզառուր հիւանդս. իսկ փութեալ և յաջողութեամբ ի պաշտաման իւրում յինքն յանկոյց զսէր և զհիացումն ամենեցուն։

Այնպէս և յ31-րդի աւուր Մարտի ամսեանն առաքեաց յոյժ յաջողութեամբ զնթացս ուսման իւրոյ ի դպրանոցին Աստուածատուր Նիկոլոսովիչ քաւակից Զախնովիչի, այլ ոչ յաջողակ զօրէն նորին։ Սա ևս ձեռնադրեալ էր քահանայ. ուսաւ ի դպրանոցին զքերականութիւն Հայերէն և լատիներէն լեզուաց ի սկզբանց անտի և քաջարար ջատագովեաց աստուածաբանական խնդրոցն ի յիշատակ հանգուցելոյն Սրբոյ Հօրն Կղեմենտեայ Թ-ի. առաքեցաւ ապա յԼեմբերգ, ի

ընիկ քաղաք իւր, ուստի օր ընկալեալ ի ժողովրդենէն սիրով մեծաւ՝ յանձն էառ զպաշտօն քարոզչի առ եկեղեցեաւն քաղաքին։ Վասն նորա մտին ի դպրոցն, որ հիմնեալ էր անդ յառաջագոյն, մանկունք աւելի քան զվաթսուն, զորս վարժէ յուսմունս և ի բարեպաշտութեան։ Եւ քանզի հեզ է ժողովուրդ քաղաքին և առնէ զոր ինչ պահանջեսցեն՝ հիմն էարկ Աստուածատուր քահանայն բարեպաշտօն եղբայրութեանց և ընկերութեանց, այլ և կարգեաց առնել յիշատակ որոց յուղղափառութեան իցեն վախճանեալ. և մխիթարէ զամենեսեան ճառիւք և բեմասացութեամբ աշակերտաց իւրոց։ Վասն որոյ առ ի քաջալերել զնա վասն փութաջանութեանն, զի յարատևեսցէ յընթացս իւր՝ առաքեաց նմա Ս. Ժողովն պարգև 10 մաճառ ոսկւոյ։

Ի 14-րդի աւուր Յունիսի ժամանեաց այսր վերստին յիշատակեալն Մելքիոր Նիկողայոս Երիճնովիչ ի Զամոստեայ, հանդերձ խնդրագրով Յակովբայ Քրիստոսատուրովիչի, ծը-խատէր քահանայի եկեղեցւոյն Զամոստեայ, յորում ծանուցանէր, զի ուսեալ է Երիճնովիչն ըստ կարի զերկրօսխն ընդուս և զկարգ կատարման խորհրդոց, յոյս և վարժ իսկ է, և խնդրէր՝ զի ձեռնադրեսցի նա քահանայ ըստ կարի փութով և առաքեսցի ի տեղի իւր. (զի դպիր գոլով զքարկուին խոնարհագոյն աստիճանս և եթ ունէր կարգի). զնոյն խնդրեաց և արքեպիսկոպոսն Հայոց։ Զխնդիր նոցա կատարեցաք. ձեռնադրեցաւ նա քահանայ ի սկզբան անդ Յուլիս ամսոյ և դարձաւ անդրէն ի քաղաքն իւր, ուստի օրինակ է երիցուն բարւոյ, որ միայն էր անդ. կոչի այժմ տէր Պետրոս քահանայ։

Ի 17-րդի աւուր Յունիսի 1668 ամի ժամանեաց այսր յարևելից, ի Կաֆա քաղաքէ Թաթարստանի՝ ոմն Յովհաննէս Խալդարօղլու, ամաց իբրև 26-ից և խնդրէր մտանել յաշակերտութիւն դպրանոցին, յայտ արարեալ՝ թէ հետեւեալ ընդ համբաւ պապական դպրանոցին՝ ի պէտս ուսման ել ի բնիկ քաղաքէն իւրմէ և եկն այսր։ Այր ուրեմն ընկալաք զնա, ոչ առանց դժուարութեանց, զի յոյժ հաստատուն թուեցաւ յայսս իմ և յաջողակութեամբ միջակ. այլ ընկալաք

այն սակս՝ զի խրախուսեսցին օրինակաւ նորա՝ և եկեսցեն առ մեզ յուսումն յարևելից։ Այլ անձնեայ էր նա և այնպէս ջերմեռանդն ի Ս. Հաւատս ի քարոզելն իւրում առ Հայրենակիցս իւր՝ զի գային բազումք տեսանել զնա։ Ի սկզբան անդ քարոզէր յեկեղեցւոջ ի լեզու Տաճկաց, ուսաւ ապա զքերականութիւն լեզուին Հայոց և դոյզն մի զտրամաբանութիւն, և այժմ ուսանի զաստուածաբանութիւն բարոյական ի լեզու Հայոց։ Հնազանդ է և աստուածասէր, այլ սիրէ զօղի, ուստի ոչ գիտեմ, զիարդ լինիցի, յորժամ ելցէ դպրանոցէս մերմէ։

Յորժամ ի վերջնումն նուագի յամսեանն Օգոստոսի և Սեպտեմբերի 1668 ամի յայց ելաք ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց եկեղեցւոյն Կամենիցի՝ դատաւորք քաղաքին առաջարկեցին ինձ ի 6-րդի աւուր Սեպտեմբերի աշակերտս չորս, զորս Հայրն էր ընդունել. և են սոքա.

Յակոբ Նանովէչ ի Կամենեցէ, դպիր. ունի զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, է ամաց իբրև 25-ից, և ամուսնացեալ է ի սուղ ժամանակաց հետէ և սպաս Հայկակէր երբեմն յեկեղեցւոջ Կամենիցի. է անձնեայ, միջակ յաջողակութեամբ, ձայնեղ, խելամուտ և հնազանդ, եռանդուն նախանձաւոր Ս. Հաւատոյ. ունի ձիրս քարոզութեան. ուսաւ արդէն զքերականութիւն Հայոց և զսկզբունս տրամաբանութեան. ուսանի այժմ զբարոյական աստուածաբանութիւն, որպէս զի ըստ կարի փութով աւարտեսցէ զուսումնս իւր։

Քրիստափոր Գաբրիէլովէչ ի Կամենիցէ, եղբայր յիշատակեալն Գրիգորի Գաբրիէլովէչի, որդի քահանային Կամենիցի. դպիր, ունի զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, ամաց իբրև 23-ից. անձեայ և բարեդէմ, ձայնեղ յոյժ, հասէ զերգեցողութիւնս Հայոց, նման առաջնոյն. ըթամիտ է. աստուածասէր և համեստ, այլ դժնեայ և ծածկամիտ. թուի թէ կամի կեալ ի կուսակրօնութեան, այլ ոչ է նախանձաւոր Ս. Հաւատոյ։ Գիտէ սակաւ մի զլեզու Լատինացւոց և ունի ձիրս քարոզութեան, և քարոզէ արդէն յեկեղեցւոջ։ Ուսանի զնոյն, զոր ինչ և առաջինն։

Սոփրոնիոս Նալբանդեան ի Կամենիցէ, ամաց իբրև 15-ից. բարեկազմ, ձայնեղ յոյժ, գիտէ նոյնպէս սակաւ մի զեկեղեցական երգեցողութիւն Հայոց, այլ թոյլ է յաջողակութեամբ։ Ընդէն և անդ ի մտանելն ուսանել սկսաւ զքերականութիւնս Հայոց և Լատինացւոց, այլ զկնի ամսոց հնգից, ի 21-րդի աւուր Փետրուարի 1669 ամի, յորժամ խնդրեաց աւագ երէցն Զամոստեայ դպիր ի պէտս եկեղեցւոյ՝ առաքեցաք զնա անդր, ընդ որ ոչ կարի յուսացեալ էաք։

Բարթողոմէոս Սիմոնովիչ ի Կամենիցէ, ամաց իբրև 13-ից, միջակ յաջողակութեամբ, բարեկազմ և հրեշտակային վարուք։ Յորժամ եմուտ ի դպրանոցն՝ զայն միայն գիտէր, զոր ինչ ուսեալ էր ի մօրէն իւրմէ, այսինքն է խօսել ի լեզու Ռուսաց և դոյզն ինչ ի Լեհացւոց, այլ այժմ գրէ և ընթեռնու լեհերէն, խօսի սակաւ մի լատիներէն և հայերէն, երգէ յեկեղեցւոջ, քանզի ձայնեղ է, և այնպէս քաջ գրէ ի գիրս Հայոց, զի ոչ ոք յԼվով գիտէ որպէս նա, բաց ի Վարդանայ, որ զնոյն ուսուցանէ։ Եւ այնպէս հարաւ նա ի սէր ուսմանց, զի հարկ լինի երբեմն սպառնալեօք պատժոց անջատել զնա ի գրոց յաղագս առողջութեան ժամս, ի պէտս հանգստեան։

Ի 11-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1668 ամի, իբրև մեկնեցաւ աստի ի Հռովմ Ֆրանցիսկոս քահանայ Գարիոյ ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց, մնացին ի դպրանոցին երկու և եթ ուսուցիչք։

Զկնի մեկնելոյն աստի արքեպիսկոպոսին Հայոց հիմնեցաք ի տեղւոջ գերեզմանատանն, յորում էաքն՝ դպրոց վասն աւանդելոյ զքերականութիւնս հայերէն և լատիներէն լեզուաց, ուրանօր ուսանին այժմ աշակերտք առաւել քան զերեսուն ընդ առաջնորդութեամբ աշակերտաց պապական դպրանոցին, աւարտելոց զընթացս ուսմանց իւրեանց, Գաբրիէլի ասեմ Զախնովիչի և Ոնոփրիոսի Սալանովիչի։ Ածեն զնոսա յաւուրս շաբաթուց զոյգ զոյգ կարգաւ ի դպրանոցն մեր և ուսուցանեն նոցա յանդիման մեր զմանր ուսմունս Հաւատոյ, մեզ ի գոհութիւն մեծ։

Ի 21-րդի աւուր Փետրուարի 1669 ամի ընկալաք ի

դպրանոցն զՆազիմիր Մուրադովիչ ի Սամենեցէ. պատանի է սա ձայնեղ, յաջողակ, ոչ քաջառողջ, աստուածասէր և բարեպաշտ. քաջապէս պատրաստեալ յուսմունս. գիտէ զլեզուս Թաթարաց, Լեհացւոց, Ռուսաց և Լատինացւոց, այլ և առ Հայրս Յիսուսեանս ուսեալ է և զՃարտասանութիւն. յոյսք մեծ են մեր ի պատանեակն, որ է որդի առաջ դատաւորին Հայոց Սամենեցի: Յառաջագոյն իսկ խոստացան ինձ տալ զնա յուսումն առ մեզ, մինչդեռ գնացեալս էի ի Սամենեց վասն գործոյ Միութեանն. այլ ապա, յորժամ Հարկեցան Հայք բառ արքայական Հրամանին Հաւանել ի կամս մեր յետ բազում ծախուցն և Հակառակութեանց՝ ոչ ևս Հաճեցաւ Հայր նորա տալ զնա առ մեզ, այլ տալ եկաց զնա յուսումն ի Զամոստիէ, առ վարժապետն ումն Հայ: Ոչ Հաճոյ թուեցաւ այս պատանւոյն, որոյ էին յաջողուածք ի մտանել յայլ իմն ասպարէզ: Ի ձեռն աւագ երիցուն Զամոստեայ ջանացաք այլ և այլ Հնարիւք առ մեզ զնա յանձկուցանել, այլ նա ոչ կամէր, զի մի տրտմութիւն լիցի Հօրն իւրում: Եհաս զնա զամ մի նախախնամն Հոգևոր Վարչութեանն այսր յԻլվով ի տօնախմբութեան, և տես պատանին ըղՀանդէս մեծափառութեան նորին աշակերտացն. դիւրաւ յայնժամ Համոզեցի զնա արարաք թողուլ զվաճառականութիւն և գալ յուսումն ի դպրանոցն մեր, զոր և արար նա, այլ միայն զի արձակեսցուք զնա, եթէ ոչ Հաճեսցի ընդ այն Հայր նորա: Իսկ Հայրն ոչ Հակառակ եկաց նմա ողորմութեամբն Աստուծոյ, Հաճեցեալ ի խնդիր Լեշչինսկեայ քաՀանայից, եկեղեցականին Սամենեցի. և յառաջադիմէ այժմ պատանին յուսմունս ևս քան զևս:

Այլ Հայքն Իլվովայ տրտնջել ուրեմն կային, թէ ընդՀա դպրանոցն ամբողջ լի է աշակերտօք ի Սամենեցէ և յՍտալլովկէ, իսկ զպատանիս յԻլվովայ եւր թէ ոչ ընդունիցիմք: Այլ զի՞նչ էր մեզ առնել, քանզի որ կարի յաջողակք էին ի նոցանէ՝ մտանէին ի վաճառականութիւն, և որ նուազագոյն յաջողակք՝ պատանիքն երկուք կամ երեք, կամէին զի կոչեսցեմք զնոսա միայն ի դպրանոցն և մուծանիցեմք այնու անկարգութիւնս ի նոյնս. Այլ քանզի Հարկ էր պաՀել յաւէտ զբարեկարգութիւն

յաջողակ, միջակ հասակաւ. Զնա առաջադրեմք մեր յիշա-տակիւրն ազնուական և յանձն առար մեր արքեպիսկոպոսաց:

Գրիգորիէ Միրզայէ ի Նախիջևանէ, ամաց էր 16-ից. մի-ջակ յաջողակութեամբ և հասակաւ, հիւանդոտ և փառա-ռողջ, և բարի յոյժ և համեստ:

Ընտանօրէնի ուսանել սկսաւ զքերականութիւն լա-տիներէն և հայերէն լեզուաց ի սկզբանց անտի, իսկ Միխիթա-րէջն զճարտասանութիւն և զքերականութիւն Հայոց, զոր յա-ռաջ բուքենից անտի սկսաւ, զի և ընթեռնուլ իսկ ոչ գիտէր հայ-կերէն. ուսեալ էր առ Յիսուսեանս մինչև ցքանասուներորդութիւն:

Յ9-րդի աւուր Յուլիսի 1665 ամի եմուտ ի դպրա-նոցն Մելքիսեթ-Նիկողայոս Նորիէնցէ (Նորաէնազէ) ի Զա-մոստեայ, ամաց էրեւ 25-ից, ազգական ծխատէր քահանայի քա-ղաքին Պիստոստուրովիչի. միջակ ի յաջողակութեան, բարձր հասակաւ, սակաւ ինչ թեթևամիտ, որոյ զգայն ինչ ուսեալ էր զերկոսին լեզուս առ ոտս քահանայիս: Նոյն գիտէր աւուրց ինչ անցանելոյ, մինչև զգեցեալ էր ըստ տարազու միքայէլ՝ ոչ կարացեալ կեալ ըստ կարգաց դպրանոցին, զի յարբումն ուր ին հասեալ էր, կամ առ անձնութեան ընտանականին՝ կամ առ այլոց պատճառաց, դարձաւ անդրէն ի քաղաքն իւր:

Նոյն տեսեալ Հ. Պլեմմինակայ, թէ չէ հնար հիմնել զդպ-րանոց յերկուս ազգս և հայեցեալ յանձնութիւն ընտանու-թեան աշակերտացն, որոց թէև յառաջոյ եւս քան զեւս՝ ի նոյն էր ի քաղաքին յարմարաւոր իւրք ընտանութեամբ, այլ ոչ եղիտ զայն առ երկ եկեղեցւոյն: Բայց յաւալ, թէ է ան-նեաւ ընդարձակ հոգւոյ ի դպրանոցն, յորում դատաստանս առնէին զատաւորքն Հայոց, ուրանօր մարթ էր կարգել ընտանական նոր և յարմարաւոր վասն աշակերտացն:

Վասն որոյ գրեաց զայսմանէ փութանակի առ Ս. Ժո-ղովն, և ընկալեալ հրաման և օժանդակութիւն կրկնակ 150 մանեթաս ոսկոյ՝ ձեռն արկ անդէն ի շինութիւն յանուանէ արքեպիսկոպոսին, և ոչինչ հայեցեալ յողբս և ի պաղատա-նս վարձքողականն՝ պխտաւորաց յաջողութեամբ պշտանութիւնն յամիսս երկուս կամ երիս, թէպէտ և վասն նմանութեան ի մերոյ հանդերձ փոխեցաք անդր ոչ կամեցաք քան յամենայն Մ...

սի 1666 ամի։ Յորմնեաց անդ պատուհանս մեծամեծս վեց, հնոց մի մեծ և խոշոր տասն, անջատեալս ի միմեանց տախտակօք, ուրանօր բնակին այժմ աշակերտք 10. և այլ ևս խուցս երիս փոքրագոյնս ի միում խցի, անջատեալս ի միմեանց փոքու սեամբք։

Եւ յ30-ի աւուր Յուլիսի 1665 ամի եմուտ ի զարգմացն ուխտի աշխարհի պաշտօնէի, Բաղդասար Բալենիկ կամ Բալենկեց ի Կամենիցէ ամաց իբրև 15-ից, մանաւանդ ջերմեռանդն ի հաւատս կաթոլիկաց. աշխոյժ, ձայնեղ, բարեպաշտ, բայց ոչ կարի սիրող գիտութեանց։ Սկսաւ անդէն ուսանել զլեզու Հայոց, զոր ոչ գիտէր բնաւ ին, և զձայնաւորութիւն, քանզի առ Հայրս Յիսուսեանս ի Կամենից եհաս նա մինչև ցքանաստեղծութիւն։ Յառաջադիմեաց դարձեալ յեկեղեցական ճարտարախօսութեան։

Սոյն կերպ յետոյ ի 11-րդի աւուր Օգոստոս ամսեանն եմուտ ի դպրանոցն Նարմնոցկի ի Կամենիցէ, զորմէ բանք եղեն ի վերոյ, և էր նա դպիր, ամաց իբրև 19-ից, ունելով զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, և աշակերտեցաւ ի մայր եկեղեցւոջն Հայոց. միջակ յաջողակութեամբ, խոհեմ է համեստ և ձայնեղ, որոյ ոչ գիտելով բնաւ զքերականութիւն, սկսաւ անդէն ուսանել զեկեղեցին լեզու, զլատիներէն ասեմ և զհայերէնն։

Եմուտ նոյնպէս ի 20-րդի աւուր Սեպտեմբերի 1665 ամի Յովհաննէս Բարթոլոմէոս, յԻլֆովայ, թէև բնակիչն նորոց նորա ի Զամոստէ քաղաքի. ամաց իբրև 18-ից, թոյլ կարողութեամբ մարմնոյն, գեղեցիկ գիրօք, յոյժ յաջողակ և ջանասէր յամենայն կրս, գիտակ ժողովրդական բանաստեղծութեան, քաղաքավար, համարձակ և սիրող խօսից։ Ի սկզբան անդ ուսանէր ի ճեմարանին որ ի Զամոստէ և եհաս մինչև ցքանաստեղծութիւն։ Գեղեցիկս պատրաստեալ էր ի կաթոլիկէ հաւատս ի ձեռն ծխատէր քահանայից Զամոստեայ, Յովհաննու Քրիստոստոմեցկեայ, որ վարժապետեցաւ արժանապէս ի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ։ Միով բանիւ ասել, յոյժ մեծ են ինձ, եթէ միայն ժուժեսցէ կեալ կուսակրօնութեամբ, այլ նա ոչ կարէր մնալ է յայս։ Մայր նորա զգուէ

և սիրէ զնա յոյժ, տայցէ նմա արծաթ և ի թուղթս իւր հանապազ յիշատակէ նմա զամուսնութենէ, որ յարուցանէ ի նմա սնափառութիւն և սէր աշխարհի։

Ընդ նուիրակի կաթողիկոսին Հայոց եկն այսր ի 11-րդ աւուր Յուլիսի 1665 ամի, որպէս յիշատակեցաք ի վերոյ, պատանի ոմն Հայ, սարկաւագ ի Թոխաթ քաղաքէ ի Մեծն Հայս, Վարդան Յովհաննէսեան, ամի իբրև 21, յաջողամիտ յոյժ, ճարտար և խոհեմ, որ ի մանկութենէ անտի մարզեալ էր ի լեզու Հայոց, ի գրաւորն և յաշխարհիկն, և առաւել ևս յաջողակ ի շարագրել։ Եկն առ մեզ ի ծածուկ և տեսեալ ընդվարժս աշակերտաց մերոց, հարաւ սիրտ նորա ի նոսա. և մանաւանդ ազդելով մերոյս Գրիգորի Բալասանեան՝ մերկացաւ առաջի Հ. Կղեմենտեայ զխորհուրդ իւր գաղտնի, և հնարս խնդրէր ածել զայն ի կատար ընդ հենգն հերետիկոս նուիրակին։ Խնդրեաց ապա Յովհաննէսեանն ի Կղեմենտեայ Հօրէն ի գաղտնիս ունել զբանն, մինչև յայտնեսցի ժամանակ մեկնելոյ նուիրակին. զի կամէր փախչել և թաքչել առ մեզ, ի նստել անդ նուիրակին ի կառս։ Զայս ամենայն կարի ճարտարութեամբ արար նա, զի յորժամ եկն ուրեմն նուիրակն արտաքս քան զպարիսպս քաղաքին հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբ, յոր գնացեալ էր արքեպիսկոպոսն, եկեղեցականացն, պաշտօնէից և ժողովրդեանն Հայոց և մեր՝ և կամէր դարձ առնել առ կաթողիկոսն՝ սպրդեալ խոյս ետ անտի պատանին և եկեալ ի դպրանոցն՝ թաքեաւ ի գետնափոր մառանին։ Այլ նուիրակին պատահմամբ իմն յուշի եկեալ՝ մինչ դեռ ոչ հեռի էր յարուարձանէ քաղաքին՝ դարձաւ անդրէն յԼըվով, և (քանզի զգայր, զոր ինչ եղեն) բանիւք հայհոյութեան յայտ արար, թէ ոչ մեկնեսցի անտի, մինչև դարձուսցեն նմա զսարկաւագն։ Ժողովեալ առ այս արքեպիսկոպոսին և զատաւորացն Հայոց՝ հրամայեցին խնդրել զկորուսեալն յամենայն վանորայս և առ մեզ։ Նա իբրև ընդունայն եղև խոյզ խնդրոյն՝ երկուցեալ նուիրակին զի մի զչարիսցի ընդ նա արքեպիսկոպոսն Նիկողայ վասն անհիմն կասկածանացն, և յարուսցէ ի վերայ նորա նեղութիւն նոր՝ ի նմին իսկ աւուր, ի 29-ն Հոկտեմբերի մեկնեցաւ անտի սրտմտութեամբ մեծաւ։ Իսկ մեր

ոչ կամեցեալ զրգռել զժողովուրդն՝ առաքեցաք զիշխրայն ըզ-սարկաւագն առ վաճառական ոմն Իտալացի Մարկէտտի անուն, առ որում էկաց աւուրս երիս, և այսր (ըստ խորհրդոյ մերում) չոգաւ առ արքեպիսկոպոսն Հայոց և խնդրեաց ի նմանէ, զի միջնորդեսցէ առաջի մեր, ընդունել զնա ի դպրանոց մեր, ապա թէ ոչ, յայտ արասցէ, երթիցէ ի Հռովմ յուսումն, և ոչ կայր խափան չինել նմա նուիրակն, որում ծառայէր ըստ ազատ կամաց իւրոց, այլ չէր ստրուկ նորա: Գիտաց արքեպիսկոպոսն զխորամանկութիւն նորա ընդ մեզ և հաճեցաւ իսկզբն ընդ խնդիր սարկաւագին, յանձն առնոյր զնա մեզ և հրամայեաց գրել զնա համարձակ ի թիւս աշակերտաց մերոց: Իսկ ապա չգիտեմ ընդէր, կամ դրդեալ յայլոց կամ առ երկիւղի, զի մի զրպարտեսցէ զնա նուիրակն ի Հայս, քանզի չէր տուեալ նորա համար զարծաթոյն և զայլոց իւրոց, զոր ի պահեստի առ իւր ունէր՝ տրտմել սկսաւ և հոգալ, և զկնի աւուրց ինչ խնդրեաց հրաման ի Հ. Կղեմենտեայ երթալ յԼվովեց, ուրանօր զանձն կալեալ էր նուիրակին՝ տալ նմա համար լիովին յամենայնի, և խոստացաւ հրապարակաւ զանձնայ ամբողջն ի դպրանոցն: Տրտմեցաւ ընդ այս Հ. Կղեմենտիոս և կորուսեալ ուրեմն համարէր զնա, քանզի ոչ հաւատայր խոստմանց նորա. և իբրև ոչ կարաց համոզել զնա զի յետս կացցէ ի խորհրդոցն՝ յականայից թողլ եա նմա: Վասն որոյ յուղի անկաւ նա յԼվովեց և վճարեալ անդ զգործս իւր դարձաւ անդրէն յԼվով, ուշինչ անսալով աղաչանաց և սպառնալեաց նուիրակին և ժողովրդեանն, և եմուտ ի դպրանոցն յ8-րդի աւուր Յունվարի 1666 ամի: Էր սա պատանի յոյժ պատուական և տածիչ մեծամեծ յուսոց:

Ի 4-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամի սահմանեցաք, զի մեզ խոստովանեսցին աշակերտքն և ոչ քահանայիցն Հայոց, ագիտաց և անբարեմտաց, քանզի ծանեաք զկարեւորութիւն հարկէ մարդկոյ զնոսա ոչ միայն յուսմունս և ի գիտութիւնս, այլ մանաւանդ ի բարեպաշտութեան: Իսկ աշակերտացն ոչ հաճեցեալ ընդ այս՝ չոգան ի ծածուկ առ արքեպիսկոպոսն, որ զայրացեալ էր յայնժամ ընդ Հայրն Կղեմենտիոս վասն

բազմագիծի յորդորմանց նոցա ի բարեկարգել զեկեղեցիս և յաղագս պայմանելի փառացն. վասն որոյ խրախոյս ետ աշակերտացն հաստատուն կալ ի բանի իւրեանց և մի անսալ յանձն զնոյասմոռնածութիւնն, զի չէ իսկ նոցա Հարկ Հնազանդ լինել Հայրցն յանձնայնի առ Հասարակ: Ընկճեալք լեալ աշակերտացն Թէքայ խորհրդոյն, յայտ արարին Համարձակ թէ չար կամաց անձանց վարեցին յայնմ գործի: Ոչ Հանդուրժեալ Տ. Ագեմեանեայ անկրաւանութեան այնպիսոյ՝ Հրամայեաց, մինչդեռ յեկեղեցւոջ էին աշակերտքն՝ Հանել բռնի ի կացից նոցա զձեռագիրս և զմատեանս. ընդ որ զայրացեալ աշակերտացն, չոգան միաՀամուռ առ արքեպիսկոպոսն, (բայց ի միոյն որ առ Հիւանդութեան ի մնաՀիծս գնէր), և խնդրեցին Հրաման ի նմանէ, զի մեկնեսցին երթիցեն իւրաքանչիւր ի տուն իւր, զի ոչ կարէին Համբերել նեղութեանցն, զոր ի Հայրցն առնէին կրել: Յորինեցին եւս իւր ժամաՀնայս, տրտմեջելով մանաւանդ, (որպէս ամենայն աշակերտք առՀասարակ ի գրչաւորդս՝) զյառաջութենէ և զառաջատութենէ կերակրոց: Տ. Հայմեայեաց նոցա արքեպիսկոպոսն կալ միայն սակաւ ինչ ի տուն իւրում, և խոստացաւ տալ նոցա պատասխանի և զոՀացուցուցանել զնոսա ժամու միոջ: Այլ և ինքն առաջարկեալ ի միտս իւր, թէ զինչ առնել իցէ Հայրն, զժողովեալ իմն ընդ այնպիսի արծարծմանց գործոյն և մասունք եւս ուլարար, զի եղիւ ուրեմն Հնար նուաճելոյ զնեզ և բեկանելոյ յաղթահարել զընդդիմամարտութիւն մեր կամաց իւրոց, և այսպէս վարանեալ չոգաւ առ փոխանորդն Տ. Այոց, որ Հիւանդ էր ի նմին ժամանակի: Յորդոր եղև սա նմա չեկուցանել զկայծն, զի մի ձեռնարկեալ բորբոքեսցի և անցէ ի վերայ նոցա զօրանմոռութիւն Նորքայական Մեծութեանց, առ այն զի պատճառք եղեն խափանմանն պապական դպրանոցին, որ այն ինչ բացեալ էր. այլ ծանրոյ թէ անպատշաճ է սատրիճանի նորա և պատուոյ յարուցանել աշակերտս ազգայս չարեաքին ընդդէմ վարդապետաց նոցա: Նշանաւոր փաստիւք Համոզեաց զարքեպիսկոպոսն, որ յորդոր եղև ուրեմն աշակերտացն զգենուլ դէն Համբերութեան և պատեալ ի Հնազանդութիւն Հայրցն, խոյ զինչ ըր խոստովանութեանն բարեկարգել խոստացաւ առաջ ժամանակաւ, և առաջնոց

զնոսա ի զպրանոցն. խնդրեաց ապա ի Հ. Կղեմենտեայ, զի հաճեսցի ներել նոցա զյանցանսն, այլ զպարտադրութիւն և մի պատժել զխռովութեանն։ Իսկ աշակերտացն զանձնալով առ մեզ՝ զայրացեալ յոյժ ընդ արքեպիսկոպոսն, որ խրախուսեացն զնոսա ի սկզբան և ապա խորշեաց զղջելով բանին խոստում՝ պատմեցին մեզ առ հասարակ զամենայն։ Եւ Հ. Կղեմենտեայ ծանուցեալ՝ թէ յայնմ ոչ նոցա է մեղ՝ ներեաց ամենեցուն. իսկ մեք համայն ի կէտ նպատակի մերոյ, զի յայնմհետէ առաջի մեր միայն խոստովանան ընկէքին աշակերտքն։

Ի 14-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամի փոխեցաւ Հ. Կղեմենտոս Գալանոս յերջանիկ կեանս, որ տեսուչ էր առաքելութեանն և զպրանոցին, և զպաշտամունս զայսոսիկ յանձին կալեալ էր զկնի նորա։

Ի 27-րդի աւուր Մայիսի 1666 ամին, համբերձեալ իմ առ Հայկէ երթալ ի Կամենից ընդ արքեպիսկոպոսին վասն զխաւարելոյ անդ զզարդ Միութեանն՝ կարգեցի փոխանորդ իմ զՅակովբ քահանայ Գրիգորեան, որ մեծաւ ջանիւ և ջանիւք վարեաց զայն պաշտօն ցհրապարակ մեր յԱրլով, ցհոկտեմբեր ամիս 1666 ամի, օգնութեամբ և պաշտպանութեամբ արքեպիսկոպոսին Լվովայ, Տարնոփոլեայ և աւագ սարկաւագին Կամենեցեայ։

Սուղ ինչ յետոյ, երբ և դարձ արարաք ի Կամենիցէ՝ քաղաքել սկսան աշակերտք զպրանոցին, նախ յեկեղեցւոջ Հայոց և ապա կաթողիկեաց, ի բերկրութիւն սրտի ամենեցուն։ Եւ յայնմհետէ ցնծութեամբ տեսանեմք, զի ի ձեռն հանդապագօրեայ վարժից յառաջադիմեն նոքա ի Հոգևոր ատենաբանութեան, ամենեքեան անխտիր, յորում վայրի և ծնեալ իցեն, ի Լեհաստան կամ յայլուր։ Ընդ որ ի նախանձ շարժեցին Ռուսք ոչ կաթողիկէք, իսկ Լատինացիք զարմանային եկեղեցականք առհասարակ և աշխարհականք, և զայն խնդրել ի մէնջ հանդիսիւ, զի առաքեսցուք զնոսա յեկեղեցիս իւրեանց։

Երբ և ընկալաւ Հ. Կղեմենտոս ամսօք ինչ յառաջ քան զմահ իւր՝ օժանդակութիւն 600 ոսկւոյ ամի ամի ի պէտս զպրանոցին ի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ, (յայնմ ժամանակի կրկնակի դիւրագին էր ամենայն ինչ)՝ խոստացաւ-

ունել ուսուցիչս երիս, աշակերտս տասն և սպասաւորս երկուս կամ երիս։ Իսկ յետ մահուան նորա կամեցեալ իմ ի մեզ յանկուցանել զսիրտ ժողովրդեանն և փարատել զհամբաւն, թէ փակեալ է դպրանոցս մեր՝ հարկեցայ յուղևորութեան իմում ի Կամենից յաղագս գործոյ Միութեանն՝ ածել անտի ընդ իս աշակերտս երիս, զորս առաջարկեցին ժողովուրդքն Կամենեցի և Յազլովեցի և յանձն արար ինձ արքեպիսկոպոսն ի 16-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1666 ամին, որ են.

Գրիգոր Գաբրիէլովիչ ի Կամենիցէ, ամաց իբրև 14-ից, որդի քահանային Հայոց Գաբրիէլ կոչեցելոյ. բթամիտ, ձայնեղ, համեստ և անոպայ։

Գաբրիէլ Նիկոսովիչ յՅազլովեցէ, ամաց իբրև 14-ից, եղբայր յիշատակելոյն ի վերոյ աշակերտին Աստուածատրոյ Նիկոսովիչի. եռանդուն, բարեկարգ, աստուածասէր, բարեպաշտ, սիրող գիտութեանց և տածիչ մեծամեծ յուսոց։

Անդրէաս Աւագովսկի յՅազլովեցէ, յազնուական այլ աղքատ ծնողաց, ամացեալ ի14 ամի, ազգական Նիկոսովիչի. բարեկարգ, սակայն ինչ բթամիտ, և դոյզն մի անոպայ ի վայրս, այլ հնազանդ և խաղաղ։

Ի 23-րդի աւուր Նոյեմբերի 1666 ամի վասն թախանձագին աղաչանաց արքեպիսկոպոսին Հայոց և փոխանորդի նորա և այլոց բազմաց, հարկեցայ առնուլ ի դպրանոցն և զայլ ևս աշակերտ, որ է

Խաչատուր Պաւլովիչ յԼվովայ, որդի Պօղոս քահանայի Հայոց ի Կ. Պոլսոյ ամուսնացելոյ ընդ միում յազգականաց արքեպիսկոպոսին, ամաց 16-ից. գիտէր սակաւ ինչ զլեզու Լատինացւոց, զի ուսեալ էր առ ժամանակ մի առ Հ. Յիսուսեանս. բարեկարգ, միջակ ի յաջողակութեան, ոչ կարի սիրող ուսմանց։

Ի 4-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1666 ամի ժամանեցին այսր ի Հռովմայ քաղաքէ երկու նորք, քահանայքն Դաւիթ և Պեվերատի, արք երևելիք սրտով և իմաստութեամբ իւրեանց։ Այնուհետև առաւելան յաջողութիւնք մեր, զի մին ի նոցանէ աւանդել սկսաւ զփիլիսոփայութիւն և միւսն զաստուածաբանութիւն, երկոքեան ի լեզու Լատինացւոց. և ի սուղ ժամանակի կարի յառաջադիմեցին աշակերտքն։

Ի 10-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1666 ամի, ըստ խնդրոյ դատաւորացն Հայոց ընկալաք ի դպրանոցն և զայլ ոմն աշակերտ, ոչ առանց դժուարութեան, քանզի լցեալ էր սահմանեալ թիւ երեսուն աշակերտացն, իսկ նորեկն էր, Յովհաննէս Կապրովեկի յԻլվովայ, ամաց իբրև 18-ից, եղբօրորդի Տեառն Գաբրիէլի Կապրովսկւոյ, (որ զերկրորդն ունէր տեղի ի դատաւորս Հայոց և է կաթոլիկ ջերմեռանդն). էր սա պատանի ձիրուք, այլ հիւանդոտ և սակաւ ինչ յամառ. ուսեալ էր յառաջագոյն առ Հայս Յիսուսեանս մինչև ցարուեստ քանաստեղծութեան։

Ի ժամանակին, յորում մեկնեցան աշակերտքն ի դպրանոցէն, այն է ի 4-րդի աւուր Ապրիլի 1666 ամի՝ երկուք յաւազացն՝ Յակովբ Մարխեւիչ և Յովհաննէս Ապանովիչ, ըստ դրդման յոչ ջերմեռանդն կաթոլիկաց ումանց՝ խնդրեցին և առին խոստումն ի Հ. Պիտմենտեայ՝ զի արձակեսցէ զնոսա ի վերջ կոյս 1666 ամի, յորժամ ուսանիցին զքերականութիւն Հայոց և սակաւ մի զբարոյական աստուածաբանութիւն, որպէս զի ամուսնասցին ըստ սովորութեան արևելեայց՝ նախ քան զձեռնադրելն ի կիսասարկաւագութիւն։ Յետ մահուան Հ. Պիտմենտեայ՝ հարկ եղև ինձ կատարել զխոստումն նորա. այլ հրամայեցի, զի նախ հարցաքննեսցին զուսմունս առաջի արքեպիսկոպոսին Հայոց, փոխանորդացն Լատինացւոց և Հայոց և բազմաց եկեղեցականաց Հայոց և Լատինացւոց, ընդ որ գոհացան յոյժ հրաւիրեալքն։ Արդ երկոքեան խոստացան գալ և առ յապա ի դպրանոցն ի լսել զդասս աստուածաբանական վիճաբանութեանց, զոր յառաջագոյն ուսանէին։ Այլ յետոյ ի բաց ընկեցին զխորհուրդս իւրեանց և կացին ամուրիք, և են այժմ քահանայք երկոքեան և բարւոք վարին. փոխեաց Ապանովիչն զնախնին իւր մականուն և կոչի այժմ Անոփրիոս քահանայ։

Յ2-րդի աւուր Ապրիլի 1667 ամի ի տօնի Ս. Գրիգորի կաթողիկոսին Հայոց բարկացաւ արքեպիսկոպոսն ընդ քարոզութիւն Գաբրիէլի Զախնովիչի առ այն՝ զի յիշատակեաց ի բանին զխոստովանութիւնն, որ կարէ առնել էր արքեպիսկոպոսին։ Հրամայեաց յայտ առնել աշակերտին (որ հանդերձէրն

քարոզել միաբանապատ), զի սանձ դիցէ բանից նոցին, ապա թէ ոչ խորտակեսցէ զատս նոցա: Իսկ մեր զահի հարեալ ընդ սպառնալեօքն՝ ոչ եւս կամէաք քարոզել աշակերտօքն, այլ յետոյ միջնորդութեամբ փոխանորդին Հռոմայ խաղաղութիւն եղեւ յայսմ:

Իսկ յ7-րդի աւուր Օգոստոսի 1667 ամի վերստին ընկալաք ի դպրանոցն զՆիկողայոս ոմն ի Կամենեցէ, ամաց գրեա թէ 30-ից. դպիր, որ այրի էր ի բազում ժամանակաց հետէ. այր ձայնեղ, բարեկարգ և բարեմիտ, հնազանդ և համեստ, և միջակ ի յառաջադիմութիւնս: Յորժամ ուսաւ զլեզուն Հայոց ըստ կարի և զպաշտօն խորհրդոց, ձեռնադրեցաւ քահանայ և ի յառաջորդ ամին ի 10-րդի աւուր Մարտի առաքեցաւ ի Լուցկ, լինել երէց եկեղեցւոյն Հայոց, և կոչի այժմ Անտոնիոս քահանայ:

Յ19-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1667 ամի ժամանեաց այսր ի Հռովմայ Յովսէփ քահանայ Կարացիոլի, զոր առաքեաց Ս. Ժողովն Ծաւալման Հաւատոյ ի պաշտօն տեսչութեան առաքելութեանն և դպրանոցին փոխանակ հանգուցելոյ Հ. Պիեմոնտեայ: Յանձն արարի ես նմա զղեկ վարչութեան, այլ զկնի սուղ ինչ ժամանակի հարկ եղեւ ինձ վերստին ըստանձնել զայն պաշտօն, քանզի մեռաւ Հ. Կարացիոլի, յ30-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1667 ամի, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ: Յայնմհետէ վասն հակառակութեանցն, որ ընդ արքեպիսկոպոսն Հայոց և ընդ տեսուչն Կարացիոլի՝ արգելաւ աշակերտաց մերոց քարոզել յեկեղեցիս Հայոց, այլ նոքա քարոզեն յեկեղեցիս կաթոլիկաց, ընդ որ գոհ են ամենեքեան, բաց ի միոյ յարքեպիսկոպոսէն: Իսկ զկնի մեկնելոյ նորա ի Հռովմ փոխանորդն Հայոց դժուարաւ իմն թոյլ ետ անդրէն քարոզելոյ ըստ պատուիրանի նուիրակին, յորմէ խնդրեալ մեր զայս, ընկալաք անդէն զխնդրելին:

Յ12-րդի աւուր Յունվարի 1668 ամին ի ժամանակի յորում ախտացաւ դպրանոցս մեր զախտն վտանգաւոր, որպէս յիշատակեցաւ ի վերոյ՝ մեռաւ Յովհաննէս Կապրոնեկի աշակերտ դպրանոցին: Իսկ աւուրբք ինչ յառաջ, այն է յ8-ի Յունվարի, արձակեցաւ ի դպրանոցէն այլոց յօրինակ, Խաչատուր Պաւլովիչ վասն յամառութեանն, որ ոչ կամէր հնազանդիլ ուսուցչացն. և է այժմ ի Հռովմ ընդ արքեպիսկոպոսին

Իբրև զայն արար Տ. Եղիայ Պետրոսեան յաջողութե-նէն իւրմէ եկեղեցւոյն Զմիւռնիայ, էած ընդ իւր, ի 14-րդի աւուր Մայիսի 1668 ամին զաշակերտ մի նոր, Յակոբ Գա-լաթիչ անուն ի Զմիւռնիայ, ամաց իբրև 18-ից, որ ի ճեմա-րանին Զմիւռնիայ ուսաւ մինչև ցբանաստեղծութիւն. բարե-կազմ և գեղեցիկ դիմօք, այլ փոփոխամիտ, միջակ ի յաջողա-կութեան. վասն որոյ յետ սուղ ինչ ժամանակի, յ8-ն Յու-լիսի արձակեցաւ ի տունէ իւր հանդերձ եղբարբն իւրով, որում պարգևեալ էր ազնուականութիւն. քանզի ոչ միայն չէր յա-ռաջադէմ, այլ և ոչ կարէր կեալ մերովս փակեալ կենօք, զո-րով յառաջագոյն ի պատուս զինուորութեան։

Ի 3-րդի աւուր Յունիսի 1668 ամի եկն ի դպրանոցէն Գաբրիէլ Զախնովիչ, որ ձեռնադրեալ էր յառաջագոյն ևս քահանայ՝ յետ ուսանելոյ հիմնապէս զճարտասանութիւն ի լեզու Լատինացւոց, զլեզու Հայոց՝ զփիլիսոփայութիւն և զաստուածաբանութիւն յերկոսին լեզուս և յետ ձայնադրո-վիլոյ Հրապարակաւ խնդրոցն, զորս առաջարկեցաք։ Եկաց նա ի դպրանոցի մերում ամս երիս և կէս, պատուեալ ի մէջ վասն հեզութեանն և հանճարութեան իւրոյ, և է զարդիս քարո-զիչ մայր եկեղեցւոյն Հայոց և վարէ զայս պաշտօն յաջո-ղութեամբ ի բերկրութիւն ժողովրդեանն։

Վասն այսորիկ իրաւամբ վարձատրեցաւ ի Ս. Ժողովոյն ամի ամի թոշակաւ 40 հռովմայեցի ոսկւոյ, այնու միայն, զի խոստովանեցուսցէ զժողովուրդն, զոր և առնէ նա յօգուտ մեծ անձանց, այլ և կոչի յաճախակի առ վտանգաւոր հի-ւանդս. իւր փութեով և յաջողութեամբ ի պաշտաման իւ-րում յինքն յանկոյց զսէր և զհիացումն ամենեցուն։

Այնպէս և յ31-րդի աւուր նորին ամսեանն աւարտեաց յոյժ յաջողութեամբ զընթացս ուսման իւրոյ ի դպրանոցին Աստուածատուր Նիկոլոսովիչ զաւակից Զախնովիչին, այլ ոչ յաջողակ զօրէն նորին։ Սա ևս ձեռնադրեալ էր քահանայ. [illegible]ւանս ի դպրանոցին զբերականութիւնս Հայերէն և լատի-[illegible]ներէն լեզուաց ի սկզբանց անտի և քաջաբար ճառագրեաց [աստ]ուածաբանական խնդրոցն ի յիշատակ հանգուցելոյ Սրբոյ Պապին Աղեքսանդրեայ Է-ի. առաքեցաւ ապա յ[illegible], ի

ընիկ քաղաք իւր, ուրանօր ընկալեալ ի ժողովրդենէն սիրով մեծաւ՝ յանձն էառ զպաշտօն քարոզչի առ եկեղեցեաւն քաղաքին։ Վասն նորա մտօքն ի դպրոցն, որ հիմնեալ էր անդ յառաջագոյն, մանկունք աւելի քան զվաթսուն, զորս մարզէ յուսումնս և ի բարեպաշտութեան։ Եւ քանզի հեզ է ժողովուրդ քաղաքին և առնէ զոր ինչ պահանջեսցեն՝ հիմն էարկ Աստուածատուր քահանայն բարեպաշտօն եղբայրութեանց և ընկերութեանց, այլ և կարգեաց առնել յիշատակ որոց յուղղափառութեան իցեն վախճանեալ. և մխիթարէ զամենեսեան ճառիւք և բեմասացութեամբ աշակերտաց իւրոց։ Վասն որոյ առ ի քաջալերել զնա վասն փութաջանութեանն, զի յարատևեսցէ յընթացս իւր՝ առաքեաց նմա Ս. Ժողովն պարգև 10 մաճառ ոսկւոյ։

Ի 14-ում ամսոյ Յունիսի ժամանեաց այստ վերստին յիշատակեալն Մելխոր Նիկողայոս Արքէնովիչ ի Զամոստեայ, հանդերձ խնդրագրով Յակովբայ Քրիստոսատուրովիչի, ծերունի քահանայի եկեղեցւոյն Զամոստեայ, յորում ծանուցանէր, զի ուսեալ է Արքէնովիչն ըստ կարի զերկոսեան լեզուս և զկարգ կատարման խորհրդոց, յորս և վարժ իսկ է, և խնդրէր՝ զի ձեռնադրեսցի նա քահանայ ըստ կարի փութով և առաքեսցի ի տեղի իւր. (զի դպիր գոլով զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս և ոչ ունէր կարգի). զնոյն խնդրեաց և արքեպիսկոպոսն Հայոց։ Զխնդիր նոցա կատարեցաք. ձեռնադրեցաւ նա քահանայ ի սկզբան անդ Յուլիս ամսոյ և դարձաւ անդրէն ի քաղաքն իւր, ուրանօր օգնական է երիցուն բարւոյ, որ միայն էր անդ. կոչի այժմ տէր Պետրոս քահանայ։

Ի 17-ում ամսոյ Յունիսի 1668 ամի ժամանեաց այստ յարևելից, ի Կաֆա քաղաքէ Թաթարստանի՝ ոմն Յովհաննէս Բաղդասարօղլու, ամաց իբրև 26-ից և խնդրէր մտանել յաշակերտութիւն դպրանոցին, յայտ արարեալ՝ թէ հրացեալ ընդ համբաւ պայծառական դպրանոցին՝ ի պէտս ուսման եկեալ է ընիկ քաղաքէն իւրմէ և եկն այստ։ Զոր ուրեմն ընկալաք զնա, ոչ առանց դժուարութեանց, զի յոյժ հասակաւոր թուեցեալ յաչս իմ և յանձնառութեամբ միջակ. այլ ընկալաք

յայն սակս՝ զի խոստովանեսցին օրինակաւ նորա՛ և եկեսցեն առ մեզ յուսումն յարևելից։ Այլ անձնեայ էր նա և այնպէս ջերմեռանդն ի Ս. Հաւատս ի քարոզելն իւրում առ Հայրենակիցս իւր՝ զի զայլն բազումս տեսանել զնա։ Ի սկզբան անդ քարոզէր յեկեղեցւոջ ի լեզու Տաճկաց, ուսաւ ապա զքերականութիւն լեզուին Հայոց և դոյզն մի զտրամաբանութիւն, և այժմ ուսանի զաստուածաբանութիւն բարոյական ի լեզու Հայոց։ Հնազանդ է և աստուածասէր, այլ սիրէ զօղի, ուստի ոչ գիտեմ, զինչ լինիցի, յորժամ ելցէ ի դպրանոցէս մերմէ։

Յորժամ ի վերջնումն նուագի յամսեանն Օգոստոսի և Սեպտեմբերի 1668 ամի յայց ելաք ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց եկեղեցւոյն Կամենիցի՝ դատաւորք քաղաքին առաջարկեցին ինձ ի 6-րդի աւուր Սեպտեմբերի աշակերտս չորիս, զորս Հայրն էր ընդունել. և են սոքա.

Յակոբը Նանովէչ ի Կամենեցէ, դպիր. ունի զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, է ամաց իբրև 25-ից, և ամուսնացեալ է ի սուղ ժամանակաց հետէ և սպաս Հարկանէր երբեմն յեկեղեցւոջ Կամենեցի. է անձնեայ, միջակ յաջողակութեամբ, ձայնեղ, խելամուտ և հնազանդ, եռանդուն և նախանձաւոր Ս. Հաւատոց. ունի ձիրս քարոզութեան. ուսաւ արդէն զքերականութիւն Հայոց և զսկզբունս տրամաբանութեան. ուսանի այժմ զբարոյական աստուածաբանութիւն, որպէս զի ըստ կարի փութով աւարտեսցէ զուսմունս իւր։

Քրիստափոր Գաբրիէլովէչ ի Կամենեցէ, եղբայր յիշատակեալն Գրիգորի Գաբրիէլովէչի, որդի քահանային Կամենեցի. դպիր, ունի զչորեսին խոնարհագոյն աստիճանս կարգի, է ամաց իբրև 23-ից. անձեայ և բարեդէմ, ձայնեղ յոյժ, գիտէ զերգեցողութիւնս Հայոց, նման առաջնոյն. ըթամիտ է, աստուածասէր և համեստ, այլ դժնեայ և ծածկամիտ. Թուի թէ կամի կեալ ի կուսակրօնութեան, այլ ոչ է նախանձաւոր Ս. Հաւատոց։ Գիտէ սակաւ մի զլեզու Լատինացւոց և ունի ձիրս քարոզութեան, և քարոզէ արդէն յեկեղեցւոջ։ Ուսանի զնոյն, զոր ինչ և առաջինն։

Ստեփանոս Ծալընովիչ ի Կամենեցէ, ամաց իբրեւ 15-ից, բարեկարգ, ձայնեղ յոյժ, գիտէ նոյնպէս սակաւ մի զեկեղեցական երգեցողութիւն Հայոց, այլ թոյլ է յաջողակութեանն: Ննջէն և անդ ի մտանելն ուսանել սկսաւ զքերականութիւնս Հայոց և Լատինացւոց, այլ զկնի ամսոց հնգից, ի 21-րդի աւուր Փետրուարի 1669 ամի, յորժամ խնդրեաց աւագ երէցն Զամոստեայ դպիր ի պէտս եկեղեցւոյ՝ առաքեցաք զնա անդր, ընդ որ ոչ կարի յուսացեալ էաք:

Քրիստափոր Արմենովիչ ի Կամենիցէ, ամաց իբրեւ 13-ից, միջակ յաջողակութեամբ, բարեկարգ և հրեշտակային վարուք: Յորժամ եմուտ ի դպրանոցն՝ զայն միայն գիտէր, զոր ինչ ուսեալ էր ի մօրէն իւրմէ, այսինքն է խօսել ի լեզու Ռուսաց և դոյզն ինչ ի Լեհացւոց, այլ այժմ գրէ և ընթեռնու լեհերէն, խօսի սակաւ մի լատիներէն և հայերէն, երգէ յեկեղեցւոջ, քանզի ձայնեղ է, և այնպէս քաջ գրէ ի գիր Հայոց, զի ոչ ոք յՈւղով գիտէ որպէս նա, բայց ի Վարդանայ, որ զնոյն ուսուցանէ: Եւ այնպէս հալուա նա ի ներ ուսմանց, զի հարկ լինի երբեմն սպառնալեօք պատժոց անջատել զնա ի գրոց յազատութեան ժամս, ի պէտս հանգստեան:

Ի 11-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1668 ամի, երբ մեկնեցաւ աստի ի Հռովմ Փրանցիսկոս քահանայ Պարիոյ ընդ արքեպիսկոպոսին Հայոց, մնացին ի դպրանոցին երկու և եթ ուսուցիչք:

Զկնի մեկնելոյն աստի արքեպիսկոպոսին Հայոց հիմնեցաք ի տեղւոջ գերեզմանատանն, յորում էաքն՝ դպրոց վասն ուսանելոյ զքերականութիւնս հայերէն և լատիներէն լեզուաց, ուրանօր ուսանին այժմ աշակերտք առաւել քան զերեսուն ընդ առաջնորդութեամբ աշակերտաց պապական դպրանոցին, աւարտելոց զընթացս ուսման իւրեանց, Գաբրիէլի պսեր Զախնովիչի և Անտիփիոսի Սոլանովիչի: Ածեն զնոսա յաւուրս շաբաթուց զոյգ զոյգ կարգաւ ի դպրանոցն մեր և ուսուցանեն նոցա յանդիման մեր զմանր ուսմունս Հաւատոյ, մեզ ի գոհութիւն մեծ:

Ի 21-րդի աւուր Փետրուարի 1669 ամի ընկալաք ի

դպրանոցն զՍաղիմիր Մուրադովէչ ի Սամենեցէ. պատանի է աս ձայնով, յաջողակ, ոչ քաջառողջ, աստուածասէր և բարեպաշտ. քաջապէս պատրաստեալ յուսմունս. գիտէ զլեզուս Թաթարաց, Լեհաց, Ռուսաց և Լատինացւոց, այլ և առ Հարս Յիսուսեանս ուսեալ է և զճարտասանութիւն. յոյժ մեծ են մեր ի պատանեակն, որ է որդի աւագ դասատուրին Հայոց Սամենեցի: Յառաջագոյն իսկ խոստացան ինձ տալ զնա յուսումն առ մեզ, մինչդեռ գնացեալս էի ի Սամենեց վասն գործոյ Միութեանն. այլ ապա, յորժամ հարկեցան Հայք բռն. արքայական հրամանին հաւանել ի կամս մեր յետ բազում ծախուցն և հակառակութեանց՝ ոչ ես հաճեցաւ հայր նորա առաքել զնա առ մեզ, այլ առաքեաց զնա յուսումն ի Զամոստիէ, առ վաճառական ոմն Հայ: Ոչ հաճոյ թուեցաւ այս պատանւոյն, որոյ էին յաջողուածք ի մտանել յայլ իմն ապարէզ: Ի ձեռն աւագ երիցուն Զամոստեայ ջանացաք այլ և այլ հնարիւք առ մեզ զնա յանկուցանել, այլ նա ոչ կամէր, զի մի արտմութիւն լիցի հօրն իւրում: Եած զնա զամ մի նախախնամեալ Հոգևոր Վարչութեանն այսր յԻլվով ի ուսումնարանն, և եսես պատանին ըդհանգէս վերծանութեան նորին աշակերտացն. զիւրաւ յայնժամ համոզեկեր զնա արարք թողուլ զվաճառականութիւն և գալ յուսումն ի դպրանոցն մեր, զոր և արար նա, այլ միայն զի արձակեսցուք զնա, եթէ ոչ հաճեսցի ընդ այն հայր նորին: Իսկ հայրն ոչ հակառակ եկաց նմա ողորմութեամբն Աստուծոյ, հաճեցեալ ի խնդիր Լեչչինսկեայ քահանային, եկեղեցականին Սամենեցի. և յառաջադիմէ այժմ պատանին յուսմունս ևս քան զեւ:

Եւ Հայքն Իլվովայ տրտնջել ուրեմն կալան, թէ ահա դպրանոցն ողջոյն լի է աշակերտօք ի Սամենեցէ և յԻսպլովէցէ, իսկ զպատանիս յԻլվովայ իբր թէ ոչ ընդունեցիմք: Այլ զինչ էր մեզ առնել, քանզի որ կարի յաջողակք էին ի նոցանէ՝ մտանէին ի վաճառականութիւն, և որ նուազագոյն յաջողակք՝ պատանիք երկուք կամ երեք, կամէին զի կոչեսցեմք զնոսա մտցեն ի դպրանոցն և մուծանիցեմք այնու անկարգութիւնս ի նոցանէ. Եւ քանզի հարկ էր պահել յաւէտ զբարեկամութիւն

ժողովրդեանն, մանաւանդ յորժամ արդէլաւ արքեպիսկոպոսն ի Հռոմ՝ հաւանեցայ առ հարկին ընդունել զՕտարնոտիէ ոմն Իլվովեցի, ամաց իբրև 14-ից, զազգականին առաջ դատաւորին Հայոց Իլվովայ, որդայ թոյլ և բթամիտ։

Թող զայս ամենայն աշակերտս, զորս յիշատակեցաք, էին և այլ ևս աշակերտք վեց կամ եօթն, որ զայլին լսել ըն-դասս և զառնային ի տունս իւրեանց։ Էր ի սոսա դպիր ոմն, որ ունէր զգիրեանն խոնարհագոյն ստորինաձև կարգի, Թէոդորոս Նզրոստոնովիչ անուն, ամաց իբր 13-ից, եղբօրորդի միոյ ի դասատուորացն, յաջողակ յոյժ, ունելով պատրաստութիւն քաջ յուսմունս. ստուգաձայնէր և բարեպաշտ, ձայնիւք վաստառողջ անձամբ, գեղեցիկ դիմօք։ Օսա առաջին մարթ է համարել աշակերտաց մերոց, զի այն ինչ ժամանեալ էր մեր այսր՝ տեսեալ ի հրապարակի զհայր մանկանն՝ ընկալաք անդէն ի նմանէ խոստումն, զի տացէ զորդի իւր յուսումն առ մեզ, զոր և արար ընդ հուպ։ Խօսի այժմ պատշաճաւոր հայերէն և լատիներէն, և ըստ միջնորդութեան մերում ընկալաւ ստորինան դպիր։

Իսկ վասն զիտութեանցն հարկ է ասել զայս ինչ, զի Տ. Անջելոյ Պիկերատի ուսանէ զաստուածաբանութիւն ի լեզու Հայոց և ի Լատինացւոց հնգից աշակերտաց, ընդ Վարդանայ, Բուստանովսկեայ, Միրոնովիչի, Բալովիչի և Բարթոսովիչի, որք մերձ են յաւարտ ուսմանն. և ես ուսանեմ զփիլիսոփայութիւն ի լեզու Հայոց երից աշակերտաց, ընդ Գրիգորի Նիկոլասովիչի, Նաւազովսկեայ և Մուրատովիչի և երկուց աշակերտաց երեւելեաց։ Իսկ այլք ամենեքեան ուսանին զքերականութիւն երկոցունց լեզուացն։

Գրիգորիոս քահանայ Բալեան, որ առաջ եկեալ է այժմ եկեղեցւոյն ի Ստանիսլաւով քաղաքի՝ Ջամոյզովսկեաց ի դղեանոցին խնդրոյ իբրարջական աստուածաբանութենէ, զոր ուսանի առ ժամանակ մի ի Հ. Աղեքսանդրեայ, և ապա այլ և այլ աշակերտք մեր Ջամոյզովսկեցին այլոց խնդրոց յաստուածաբանութենէ և ի փիլիսոփայութենէ յերկոսին ամ-ղուա, որ զրեալ են և տպագրեալ յՆազլովէ, ի Կամենից և ապա յԼվովէ, ձօնեալք յանուն պապին Աղեքսանդրի Եօթն,

նուիրակին Պրզնատկլեայ, արքեպիսկոպոսին Իզմիրայ՝ Տար-նովսկեայ, արքեպիսկոպոսին Հայոց՝ Թորոսովիչի, Տեառն Սոբիեսկեայ, որդւոյ մեծի զօրավարին Պողոնիոյ, աւագ սար-կաւագին Իզմիրայ՝ Պեասկովսկեայ քահանայից, աւագ քա-հանային Կամենեցի՝ Ուլինսկեայ, Տեառն Ամբրոսեայ Պոտոց-կեայ, որ զօրապետ է զարդիս Կիեվի, Տեառն Ռուսանովսկեայ ազնուականի Հայոց յՍտանիսլովեցէ և այլոց։ Եւ զարդիս պատ-րաստին այլ խնդիրք, առ ի ձօնել փոխանորդին Իզմիրայ՝ Գրէձինսկեայ, փոխանորդին Հայոց՝ Կերեմովիչի, զօրավարին Պողոնիոյ՝ Տեառն Ստեփանոսի Պոտոցկեայ, սեննեկապետին Կա-մենեցի՝ Լեանցկորոնսկեայ, դրօշակակրին Կամենեցի՝ Մեա-կովսկեայ և այլոց։ Ոչ սակաւ վաստակք են աշակերտաց մե-րոց վասն այսոցիկ, առ ի չգոյէ տպարանի Հայոց, քանզի ժամանակ բազում ծախի յընդօրինակութիւն ձեռագրու-թեանցն, այլ պատիւ մեծ է այս պապական դպրանոցին։

Ոչ մոռացօնք եղեն մեզ մուծանել ի դպրանոցն վարժս ազատականս և ախորժելիս բեմասացութեանց և ողբերգու-թեանց, որով մարզէին աշակերտք մեր լինել քաջ ատենախօսք, և յանկուցանէաք ի մեզ զբարեհաճութիւն համօրէն դասուց ժողովրդեանն, որ գայրն հաճութեամբ գունդագունդ ի հան-դէսն և հարկէին յաճախ հերձուածողքն լսել խաղաղու-թեամբ բանս ճշմարտութեան։ Կարեւորքն յողբերգութեանց աստի և ճառից, գրեալք ի լեզու Հայոց ոտանաւոր բանի-ն՝ «Մահ Սիսարու», «Նաւեկծուածք Սողոմոնեայ», «Մահ Հե-րովդեայ», «Սրբուհի Նոյեմ Հռիփսիմէ» և այլք եւս։ Եւ այժմ ունիմ ի մտի հրամայել, զի ի գալ ժամանակաց արձա-կուրդին հանդիսացուսցեն աշակերտքն զՄահ Թէոդորի Փո-քուն, ընդ խորագրաւ՝ «Սրբուհի կայսրուհին Պուլխերիա», առ ի ջատագովել սմա ընդդէմ չարախօսութեանց և բամբա-սանաց հերետիկոսացն Հայոց, որ ատեն յոյժ զնա, քանզի ջանիւք նորա գումարեցաւ ժողովն Քաղկեդոնի, ըստ հրաման-ին Ս. Լեւոնի։

Իւր այս են կարգ և կանոնք կենցաղավարութեան աշա-կերտացն։

Յառնեն ընդ առաւօտն ընդ արշալոյսն ըստ ժամանակի տարւոյն և ըստ կոչնակի եկեղեցւոյն Հայոց, և ի ձայն զանգակի ժողովին ամենեքեան ի մատուռն դպրանոցին և անդ բարձր ձայնիւ աղօթս և մաղթանս առ սուրբս ոմանս և զաղօթս վասն սիրոյ և գոհութեան առ Աստուած, կարի չքնաղս, յօրինեալս ի լատին լեզու ի Հ. Աղեմնեանց։

Յետ աղօթից գնան իւրաքանչիւր ի սենեակս յարդարել զանկողինս իւրեանց, աւել ածեն առանձինն և հասարակաց սենեկացն, ուսանին սակաւ մի, ըստ ժամանակին, մինչև ցզանգակ Օրհնութեանցն յեկեղեցւոջ, յոր և գայ ժողովուրդն, (քանզի զժամն Գրիգորեան պաշտեն քահանայքն միայն և ընթեռնուն զկարգս հարանց Հայոց). երթան յայնժամ յեկեղեցի, ուրանօր մնան ժամս երկուս կամ երիս կամ աւելի ևս, որպէս յաւուրս կիրակէից և մեծահանդէս տօնից։

Զկնի Օրհնութեանց զան նախաճաշել հացիւ, եթէ չիցեն կոչեցեալք սպաս հարկանել ի պատարագի, և ուսանին մինչև ցժամն Ճաշու, և յետ գտանելոյ զթուղթս առաքելոց, զորս ընթեռնուլ ունի որք ի նոցանէ՝ երթան անդրէն յեկեղեցի, մինչև ցսահմանեալ ժամանակ, բաց յայնցիկ, որոց ունին հրաման կալ մնալ ի տան վասն դասուց աստուածաբանութեան կամ փիլիսոփայութեան, կամ յաղագս այլոց ինչ կարևոր պատճառաց։

Զկնի Ճաշու ժամուն ուսանին վերստին, և յետ պատմելոյ միմեանց դասս իւրեանց և առնլոյ առաջ քննչին կամ վերակացուին՝ զան տալ համար դասուցն առաջի հարցն։

Յետ դասուցն, որ հասարակօրէն ձգին ընդ երկար վասն ազգի ազգի ուսմանցն և զի պարապեալք են հայքն յաճախակի ի գործս առաքելութեան՝ լինի ճաշ զմիջօրէիւ։ Զաղօթսն նախ քան զսեղանն՝ ասեն ի լեզու Հայոց և յետ մաղթանացն Oculi omnium («Աչք ամենեցուն») ընթեռնուն ընդ սաղմոսն Exultabo te Domine, Deus meus rex և այլն («Բարձր արարից զքեզ, Աստուած իմ և թագաւոր իմ... Սաղ. ՃԽԴ») և ապա ոմն ի հարցն օրհնէ զսեղանն հայերէն։ Ի ժամ ճաշու մինչև ցվախճանն ընթեռնուն նախ հայերէն զՍուրբ

Գիրս, (զարդիս ընթեռնուն զթուղթս Ս. Պօղոսի) և ապա երկասիրութիւնս պատմութեանց ի լեզու Լատինացւոց, (ընթեռնուն այժմ զհամառօտութիւն պատմութեանն Տուրսելինայ) *) և հուսկ ուրեմն գիրս ինչ ի լեզու Լեհացւոց, զոր օրինակ զՎարս հարանց զարդիս: Զկնի ճաշուն ընթեռնուն աղօթս ի կանոնական ժամագրոցն Հայոց, յետ որոց անդէն ծունր եդեալ աղօթեն կիսաձայն կամ կրկնեն երբեմն զուսմունսն աւանդեալս յառաւօտեան պահուն:

Զկնի ճաշուն է ժամանակ ազատ իբրև զկէս ժամ, մինչև ցաւարտ երկրորդի պատարագին: Յընթացս ամսոց ինչ լինէին յայսմ պահու փորձութիւնք ի լեզու Իտալացւոց, զոր կարևոր յոյժ համարէին, որպէս զի մարթ լիցի աշակերտացն ընթեռնուլ գիրս յիտալական լեզու և ուսանել քարոզել, որպէս արարին աշակերտքն որ ելեանն ի դպրանոցէն, Աստուածատուր քահանայն Ներսէսովիչ և Գաբրիէլ քահանայն Զախնովիչ ի մեծ օգուտ անձանց իւրեանց: Այլ քանզի ոչ ամենեցուն հաճոյ թուեցաւ այս՝ վասն որոյ և ի բաց արկաք սակս կարևոր պատճառաց:

*) Երկասիրութիւն երևելի է այս. «Historiarum a condito mundi libri X» անուանեալն Ոմրատիոսի Տուրսելլինոսի, ի Յիսուսեան կարգէն (1543—1609):

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԻԱՆԱԼՈՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ԸՆԴ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1676.

Հայաստան ժողովուրդ, սիրեալ յերանելւոյ Ծննդոցն Յաբեթայ, որդւոյ Նոյի՝ բնակեալ է յերկրին ի բովանդակ Ասիայ յաշխարհի, պանծացելոյն բարձրաբերձ լերամբքն, որք երբեմն պատսպարան եղեն վասն Նոյի և համօրէն աշխարհի հեղեղելոյ ջրհեղեղաւն և յորդութեամբ գետոց, Տիգրիսի մանաւանդ և Եփրատայ, որք ըստ Գրոց ի դրախտէ անտի բղխեն։ Առ ընդարձակութեան երկրին, վասն պանծալի թագաւորաց և զօրավարաց, հեղմամբ արեան անթիւ նահատակաց, բարեպաշտութեամբ իշխանացն, յորոց կարգի Աբգար, անդրանիկն ի քրիստոնեայ թագաւորս, և բազմօք ուրիշ այլովք զուշ առ ինքն հայեցուցանէ ազգն Հայոց։ Յորում վայրի և բնակիցէ, յո և երթիցէ՝ համօրէն ի մասունս աշխարհի և ի կրկին կիսագունդս՝ երևելի է հանուր ուրեք։ Նախագոյն քան զամենեսեան ընկալաւ նա զհաւատս քրիստոնէութեան քարոզութեամբ սքանչելի առաքելոցն Թադէի և Բարթողիմեայ, յամի Մարդեղութեան 44, բայց փոխեալ անդրէն ի պաշտօն կռոց՝ վերստին ածաւ ի քրիստոնէութիւն ի սկիզբն Դ. դարուն ի ձեռն Գրիգորի Նահատակի, Հայաստանեայց Հայրապետին։

Յամի Տեառն 500 կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս Աշտարակեցի հրամանաւ արքային Պարսից կազմեաց ի Դուին քաղաքի ժողով ոչ յոգնաթիւ, մերժեաց զժողովուրդն ի կաթողիկ Եկեղեցւոյ և ընկալաւ զհերետիկոսայինն վարդապետութիւն Միաբնակացն և զաստուածաչարչարից. և թէպէտ յայնմհետէ յայլ և այլ ժողովս կաթողիկեայս, որ ի Հայս գումարեցան՝ Ատանայի ասեմ և Տարսոնի և Սսոյ և Խրի-

նալեայ (?) ջանիւք կաթողիկոսաց և թագաւորաց և սրբոյ քարոզչին Բարթուղիմեայ դառնայր իսկ ժողովուրդն ի ծոց կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ, այլ փութանակի ի հերետիկոսութիւն մոլորէր անդրէն, յաղագս որոյ իսկ ըստ անաչառ տնօրէնութեան Աստուծոյ Հայք Մեծ ընդ լծով նուաճեցան Պարսից և Փոքր Հայք ընդ լծով Տաճկաց, և յարատևեն ի հերձուածին ընդ կաթոլիկէ Եկեղեցւոյն մինչև ցայսօր ժամանակի, բայց ի միոյ գաւառէն Նախիջևանու որ ըստ հոգևորին հովուի ի հարց Դոմինիկեանց, այլ և յեկեղեցեաց ոմանց ի Լեհաստանի, նորոգ· յուղղափառութիւն ածելոց։

Յիշատակեալն ի վերոյ Ս. Գրիգոր, որ անուանեալ կոչի Լուսաւորիչ՝ եկեալ հրամանաւ Տրդատայ արքային Հայոց ի չարչարանս անլուրս և դժնեայս վասն հաւատոցն որ ի Քրիստոս՝ արկաւ ապա ի վիրապ զազիր և անջրդի, յորում հրաշիւք իմն անվնաս պահեցաւ ամս չորեքտասան խնամօք Տեառն. իսկ իբրև Թագաւորն զխոզի զգեցաւ կերպարանս վասն սպանանելոյն զՍ. Հռիփսիմէ հանդերձ ընկերօքն, երեսունիւք և երիւք կուսամբքն՝ արձակեցաւ յայնժամ Ս. Գրիգոր ի վիրապէն, ըստ հրամանի Տեառն առ քոյր Թագաւորին առ Խոսրովեդուխտ, եած զարքայն վերստին ի կերպարանս մարդոյ, մկրտեաց զնա և զաշխարհն ամենայն, զորմէ ընդարձակագոյնս պատմեն Ս. Սուլինոս և այլ ժամանակագիրք։

Յամի Տեառն 311 չոգաւ Ս. Գրիգոր ի Հռովմ ընդ Տրդատայ արքային, (եթէ հաւատալոյ են բանք պատմագրաց Հայոց և վաղեմի աւանդութիւնք) և ձեռնադրեցաւ ի Ս. Պապէն Սեղբեստրեայ ի տիեզերական պատրիարքութիւն Հայոց և յառաքելական փոխանորդութիւն Ասիոյ. բայց ապա պատերազմաց և այլոց իրաց աղագաւ ի չորեսին պատրիարքութիւնս անջատեցաւ Եկեղեցին Հայոց,—յԱրտաշատայ, որ կոչի ընդհանրապէս Էջմիածին, յԱղուանից, ընդ իշխանութեամբ Պարսից, Սսոյ՝ ի Կիլիկիայ և Աղթամարայ՝ ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց։ Ծայրագոյնն ի սոսին է կաթողիկոսն Էջմիածնի, յաջորդն սրբոյն Գրիգորի, ընդ որոյ իշխանութեամբ են եկեղեցիքն, որ ի Պարսս, ի Մեծ Հայս, ի Թրակիայ, ի մեծագունի մասին Արևելից և որ ընդ Արև-

մուտս են և ի Հնդիկս։ Զերկրորդն ունի զտեղի պատրիարքըն Սսոյ, որ ճշմարիտ յաջորդ է Լուսաւորչին ի կարգի կաթողիկոսաց, և ընդ իշխանութեամբ իւրով ունի երկիր լայնածաւալ, հանդերձ եպիսկոպոսական երեւելի. վիճակօք, ևս և զեկեղեցիսն որ յԵրուսաղէմ։ Արտաքս են քան զսոսա իշխանութեամբ մնացեալքն երկոքին։ Ի վերայ չորեցունց այսոցիկ զտիտղոս պատրիարքութեան ընկալաւ և արքեպիսկոպոսն Հայոց Կ. Պոլսոյ, հպատակի սակայն կաթողիկոսին Էջմիածնի, որոյ տեղի բնակութեան իւրոյ է մայրավանքն Էջմիածնի, (որ ձայնէ Էջումն Միածնի, կոչեցեալ այսպէս յաղագս երեւմանն Յիսուսի Քրիստոսի և յայտնութեան խորհրդոյն առ Ս. Գրիգոր. այս տաճար ընդ երից այլոց վանաց, Շողակաթին, Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ նշխարեցան մինչև ցայսօր ի մեծի քաղաքէն Արտաշատու, որ երբեմն մայր էր քաղաքացն Հայոց, զորոյ ամրոցին զմի մասն կազմել առեն զայս վանս մեծաշուք.)—ուրանօր շուրջ պատեալ բազմութեամբ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց՝ վարէ զխիստ կենցաղ վանական, զօրհանապազ ի պահս և յաղօթս դեգերեալ։ Իսկ որ ի խստագոյն ևս ճգնութիւնս նուիրել զանձինս ցանկանայցեն՝ փոխին յընդարձակ անապատն մօտաւոր, փակեն ի խուցս խուցս կարի նեղենս, մինչև ոչ իսկ մարթ լինել կանգուն կալ յոտին, պտղեղէնօք կերակրին և բուսեղէնօք, համակ միայնակեցիկք և տան զանձինս յերգս սաղմոսաց և աղօթից, ի խոկմունս և յայլ ճգնութիւնս հոգևորս։

Ոչ հեռի յԱրտաշատայ, որ Վաղարշապատ ևս երբեմն կոչէր՝ ամբառնայ լեառնն բարձր Արարատ կամ Մասիս, յորոյ յանմատոյց ի գագաթան պահեալ առեն զտապանն Նոյի ամբողջութեամբ, բայց ի տախտակէ միոջէ, որ տուաւ սըրբոյն Յակովբայ Մծբնեցւոյն և մեծաւ զգուշութեամբ պահի յեկեղեցւոջ ուրեք։

Դուն ուրեք վարին Հայք Թուականաւ մարդեղութեան Քրիստոսի, այլ ի 551 ամէ անտի ունին ընդհանրապէս զըսկիզբն Թուականութեան իւրեանց. (յայնմ ամի, որպէս կարծի, եղև գիւտ այբուբենիցն Հայոց ըստ ազդեցութեան Արձրեկոյն) վասն այսորիկ և Թուականս մեր 1676 համարի առ

նոսա 1125. իսկ զթուականութիւն իւրեանց յայն սակս է 551 ամէ սկսանին, զի յայնմ ամէ հետէ ջանիւք վարդապետին իւրեանց Մեսրոպայ ի կիր սկսան արկանել զգիրն իւրեանց բարբառ հայկական փոխանակ յունին ի պաշտամունս և յարարողութիւնս եկեղեցւոյ։ Յոյնք, որ ատեցողք յոյժ են Հայոց՝ մոլորութիւնս բազումս դնեն նոցա, (զորս հանգոյն յեղանակաւ սխալանօք վերագրեն և մատենագրաց Լատինացւոց), և յանիրաւի անուանեն զնոսա Կիւնդատրի Կելերէ *), իբրև յայն՝ թէ պաշտօն մատուցանիցեն ի տաճարս իւրեանց շան սևոյ, և այնդեն՝ թէ առ սատակման շան միոյ սիրելւոյ պատրիարքի նոցա ուխտեն պահել աւուրս հինգ մեծաւ հանդիսիւ և այն մերձ ի տօնն Զատկի, և կոչեն զպահսն՝ Առաջաւորաց, ըստ անուան շանն սատակելոյ. և առ ի հաստատութիւն առասպելեացս այսոցիկ ածարկեն Յոյնք կուրօրէն ի գիրս Ս. Նիկոնի հայազնի, որ զհայրենիսն ուրացեալ զհաւատս՝ ընկալաւ զդաւանութիւնն Յունաց և գրեաց զմոլորութեանցն, զորս դաւանէին Հայք յայնմ ժամանակի։ Եկեաց նա ամս իբրև 86, հանգիսացեալ ի մատենագրութիւնս, յարուեստի հռետորութեան և ի հրաշագործութիւնս։ Իսկ գլխաւոր մոլորութիւնք արդի Հայոց, յորս տոգորեալ են մատեանք նոցա՝ հետագայքդ են.

Յամառեալ պնդեն ընդ Դիոսկորեայ, զոր առ սուրբս ունին՝ թէ մի բնութիւն ունիցի Քրիստոս, այլ ոչ կարեն բացատրել զորն. դաւանին սակայն զՔրիստոս Աստուած և մարդ։

Մերժեն ընդ Յոյնս զեղխումն Հոգւոյն Սրբոյ և յՈրդւոյ. այլ և զքաւարան և զերանելեն տեսութիւն առաջի ահեղ դատաստանին։

Ընդունին Քրիստոսի կործանել զդժոխս համօրէն և փրկել զամենայն հոգիսն որ ի նմա։

Համարին զհոգիս մեռելոյն յօդս բնակել մինչև ի յարութիւն մեռելոց. յոյր սակս և աղօթս առնեն հրապարակաւ

---

*) Թերևս Κυνὶ ἀτρῆ κελλάραι — «Գանձապանք շան սևոյ», ի յունացեալ լատինական բառիցս ater, սեաւ և cellarius, գանձապան։ Թարգմ։

ան սրբոց և վասն որոց անդէն յետ մկրտութեան մեռեալ մանկունքն իցեն։

Խոտեն զգերիշխանութիւն Հռովմէական Եկեղեցւոյ և երգի ուրեք շարականաց զլուխ զնեն առաքելոց զՍ. Յակոբ զՆրէցն։ Ի մնոտիս զլեն զթուղթս քաւութեան։

Նզովեն զպապն Լևոն Մեծ և զժողովն Քաղկեդոնի, որգի ի նմա դատապարտեցաւ հերձուած միաբնակաց. Նզովս բազում արձակեն և ընդդէմ պարագլխոց ժողովոյն, այսինքն ասեմ Փլաբիանոսի, Պուղխերիայ կուսին և կայսերն Մարկիանու։

Զաւետարանական պատմութիւն անառակ կնոջն, որում Թողն եթող Քրիստոս՝ յանկանոնականս դասեն և սուտ ասեն լինել և վնասակար։ Այս պատմութիւն եղեալ կայ ի [illegible]ում և եթ Հայերէն Աստուածաշնչին, տպագրելոյ յՈսկանեան. բայց յեկեղեցիս ընթերցեալ լինի ոչ երբէք։

Ի բազում այլ ևս պահեն ծէսս մինչև ցայսօր ժամանակ, մանաւանդ որ ինչ ի սրբութիւն Հայի և յանօրէնութիւն կերակրոց և ի զոհաբերութիւն կենդանեաց ի դրունս եկեղեցւոյ։

Մերժեն ի խորհրդոց Եկեղեցւոյ զԽոստովանութիւն. օտարեն զխոստովանեալսն և արձակեն իսկ ի մեղաց առանց խոստովանութեան. հանդոյն սմին մերժեն և զՎերջին Օծումն, որ փոխանակ այսորիկ սրբապղծութեամբ օծանեն զմարմինս մեռեալ քահանայից։

Ոչ պատուեն զքանդակեալ արձանս սրբոց, այլ զնկարեալ պատկերս և եթ։

Արգելուն զեղբօրդ պսակ և զյետագայս, նոյնպէս ամուսնանալ երկուց եղբարց ընդ քորս երկուս. ոչ իմանան, զի՞նչ է խնամութիւն, և շփոթեն զայն երբեմն ընդ ազգակցութեան։

Բազումք ի նոցանէ, մանաւանդ որ ընդ արևելս կոյս բնակեալն են՝ հաւատան, թէ առ ի փրկութիւն հոգւոյ բաւ լինելն իսկ քրիստոնեայ։

Յարգեն զլոյսն, զոր յԵրուսաղեմի երևիլ համարին ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յաւուր Աւագ Շաբաթու, և

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՁՄԻԱՆԱԼՈՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ԸՆԴ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1676.

Հայաստան ժողովուրդ, սիրեալ յերանելի ծննդոցն Յաբեթայ, որդւոյ Նոյի՝ բնակեալ է յերևելին ի բովանդակ Ասիայ յաշխարհի, պանծացելոյն բարձրաբերձ լերամբքն, ուր երբեմն պատսպարան եղեն վասն Նոյի և համօրէն աշխարհի հեղեղելոյ ջրհեղեղաւն և յորդութեամբ գետոց, Տիգրիսի մանաւանդ և Եփրատայ, որք ըստ Գրոց ի դրախտէ անտի բղխեն։ Առ ընդարձակութեան երկրին, վասն պանծալի թագաւորաց և զօրավարաց, հեղմամբ արեան անթիւ նահատակաց, բարեպաշտութեամբ իշխանացն, յորոց կարգի Աբգար, անդրանիկն ի քրիստոնեայ թագաւորս, և բազմօք իւիք այլովք զուշ առ ինքն հայեցուցանէ ազգն Հայոց։ Յորում վայրի և բնակեցէ, յո՛ և երթիցէ՝ համօրէն ի մասունս աշխարհի և ի կրկին կիսագունդս՝ երևելի է հանուր ուրեք։ Նախադոյն քան զամենեսեան ընկալաւ նա զհաւատս քրիստոնէութեան քարոզութեամբ սքանչելի առաքելոցն Թադէի և Բարթուղիմեայ, յամի Մարդեղութեան 44, բայց փոխեալ անգլէն ի պաշտօն կռոց՝ վերստին ածաւ ի քրիստոնէութիւն ի սկիզբն Դ. դարուն ի ձեռն Գրիգորի նահատակի, Հայաստանեայց Հայրապետին։

Յամի Տեառն 500 կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս Աշտարակեցի հրամանաւ արքային Պարսից կազմեաց ի Դուին քաղաքի ժողով ոչ յոգնաթիւ, մերժեաց զժողովուրդն ի կաթողիկ Եկեղեցւոյ և ընկալաւ զհերետիկոսայինն վարդապետութիւն Միաբնակացն և զաստուածաչարչարից. և թէպէտ յայնմհետէ յայլ և այլ ժողովս կաթողիկեայս, որ ի Հայս գումարեցան՝ Ատանայի սահմ. և Տարսոնի և Սսոյ և Խիր-

նալեայ (?) ջանիւք կաթողիկոսաց և թագաւորաց և սրբոյ քարոզչին Բարթուղիմեայ դառնայր իսկ ժողովուրդն ի ծոց կաթոլիկ Եկեղեցւոյ, այլ փութանակի ի հերետիկոսութիւն մոլորէր անդրէն, յաղագս որոյ իսկ ըստ անաչառ տնօրէնութեան Աստուծոյ Հայք Մեծ ընդ լծով նուաճեցան Պարսից և Փոքր Հայք ընդ լծով Տաճկաց, և յարատևեն ի հերձուածին ընդ կաթոլիկ Եկեղեցւոյն մինչև ցայսօր ժամանակի, բայց ի միոյ գաւառէն Նախիջևանու որ ըստ հոգևորին հովուի ի հարց Դոմինիկեանց, այլ և յեկեղեցեաց ոմանց ի Լեհաստանի, նորոգ. յուղղափառութիւն ածելոց։

Յիշատակեալն ի վերոյ Ս. Գրիգոր, որ անուանեալ կոչի Լուսաւորիչ՝ եկեալ հրամանաւ Տրդատայ արքային Հայոց ի չարչարանս անլուրս և դժնեայս վասն հաւատոցն որ ի Քրիստոս՝ արկաւ ապա ի վիրապ գազիր և անջրդի, յորում հրաշիւք իմն անվնաս պահեցաւ ամս չորեքտասան խնամօք Տեառն. իսկ երբև թագաւորն զխոզի զգեցաւ կերպարանս վասն սպանանելոյն զՍ. Հռիփսիմէ հանդերձ ընկերօքն, երեսունիւք և երիւք կուսամբքն՝ արձակեցաւ յայնժամ Ս. Գրիգոր ի վիրապէն, ըստ հրամանի Տեառն առ քոյր թագաւորին առ Խոսրովիդուխտ, եհան զարքայն վերստին ի կերպարանս մարդոյ, մկրտեաց զնա և զաշխարհն ամենայն, զորմէ ընդարձակագոյնս պատմեն Ս. Սուրինոս և այլ ժամանակագիրք։

Յամի Տեառն 311 չոգաւ Ս. Գրիգոր ի Հռովմ ընդ Տրդատայ արքային, (եթէ հաւատալոյ են բանք պատմագրաց Հայոց և վաղեմի աւանդութիւնք) և ձեռնադրեցաւ ի Ս. պապէն Սեղբեստրեայ ի տիեզերական պատրիարքութիւն Հայոց և յառաքելական փոխանորդութիւն Ասիոյ. բայց ապա պատերազմաց և այլոց իրաց ազագաւ ի չորեսին պատրիարքութիւնս անջատեցաւ Եկեղեցին Հայոց,—յԱրտաշատայ, որ կոչի ընդհանրապէս Էջմիածին, յԱղուանից, ընդ իշխանութեամբ Պարսից, Սսոյ՝ ի Կիլիկիայ և Աղթամարայ՝ ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց։ Ծայրագոյնն ի սոսին է կաթողիկոսն Էջմիածնի, յաջորդն սրբոյն Գրիգորի, ընդ որոյ իշխանութեամբ են եկեղեցիքն, որ ի Պարս, ի Մեծ Հայս, ի Թրակիայ, ի մեծագունի մասին Արևելից և որ ընդ Արև-

մուտս են և ի Հնդիկս։ Զերկրորդն ունի զտեղի պատրիարքըն Սսոյ, որ ճշմարիտ յաջորդ է Լուսաւորչին ի կարգի կաթողիկոսաց, և ընդ իշխանութեամբ իւրով ունի երկիր լայնածաւալ, հանդերձ եպիսկոպոսական երեւելի. վիճակօք, եւս և ցեկեղեցիւն որ յԵրուսաղէմ։ Կրտսեր են քան զսոսա իշխանութեամբ մնացեալքն երկոքին։ Ի վերայ չորեցունց այսոցիկ զտիտղոս պատրիարքութեան ընկալեալ և արքեպիսկոպոսն Հայոց Կ. Պօլսոյ, հպատակի սակայն կաթողիկոսին Էջմիածնի, որոյ տեղի բնակութեան իւրոյ է մայրավանքն Էջմիածնի, (որ ձայնէ Իջումն Միածնի, կոչեցեալ այսպէս յաղագս երեւմանն Յիսուսի Քրիստոսի և յայտնութեան խորհրդոյն առ Ս. Գրիգոր. այս տաճար ընդ երից այլոց վանաց, Շողակաթին, Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ նշխարեցան մինչև ցայսօր ի մեծի քաղաքէն Արտաշատու, որ երբեմն մայր էր քաղաքացն Հայոց, զորոյ ամրոցին զմի մասն կազմել ասեն զայս վանս մեծաշուք.)—ուրանօր շուրջ պատեալ բազմութեամբ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց՝ վարէ զխիստ կենցաղ վանական, զօրհանապազ ի պահս և յաղօթս դեգերեալ։ Իսկ որ ի խստագոյն ևս ճգնութիւնս նուիրել զանձինս ցանկանայցեն՝ փոխին յընդարձակ անապատն մօտաւոր, փակին ի խուցս խուցս կարի նեղինս, մինչև ոչ իսկ մարթ լինել կանգուն կալ յոտին, պտղեղինօք կերակրին և բուսեղինօք, համակ միայնակեցիկք և տան զանձինս յերգս սաղմոսաց և աղօթից, ի խոկմունս և յայլ ճգնութիւնս հոգևորս։

Ոչ հեռի յԱրտաշատայ, որ Վաղարշապատ ևս երբեմն կոչի՝ ամբառնայ լեառնն բարձր Արարատ կամ Մասիս, յորոյ յանմատոյց ի գագաթան պահեալ ասեն զտապանն Նոյի ամբողջութեամբ, բայց ի տախտակէ միոջէ, որ տուեալ սրբոյն Յակովբայ Մծբնեցւոյն և մեծաւ զգուշութեամբ պահի յեկեղեցւոջ ուրեք։

Ունին ուրեք վարին Հայք թուականս մարդեղութեան Քրիստոսի, այլ ի 551 ամէ անտի ունին ընդհանրապէս զսկիզբն թուականութեան իւրեանց. (յայնմ ամի, որպէս կարծի, եղև գիւտ այբուբենիցն Հայոց ըստ ազդեցութեան Բարձրելոյն) վասն այսորիկ և թուականս մեր 1676 համարի առ

նոսա 1125. իսկ զԹուականութիւն իւրեանց յայն սակս
551 ամէ սկսանին, զի յայնմ ամէ հետէ ջանիւք վարդապետ
իւրեանց Մեսրոպայ ի կիր սկսան արկանել զընիկն իւրեա
բարբառ հայկական փոխանակ յունին ի պաշտամունս և յար
րողութիւնս եկեղեցւոյ։ Յոյնք, որ ատեցողք յոյժ են Հայ
մոլորութիւնս բազումս գրեն նոցա, (զորս հանդոյն յեղանակ
սխալանօք վկրագրեն և մատենագրաց Լատինացւոց), և յան
բաւի ամենեւին անուանեն զնոսա Կիւնդարոի Կելլրէ *), իբ
յայն՝ Թէ պաշտօն մատուցանիցեն ի տաճարս իւրեանց շ
սևոյ, և պնդեն՝ Թէ առ սատակման շան միոյ սիրելւոյ պատր
արքի նոցա ուրուեմն պահեն աւուրս հինգ մեծաւ հա
դիսիւ և այն մերձ ի տօնն Զատկի, և կոչեն զպահոն՝ Առ
ջաւորաց, ըստ անուան շանն սատակելոյ. և առ ի հաստ
տութիւն առասպելեացս այսոցիկ ակնարկեն Յոյնք կուրօ
ի գիրս Ս. Նիկոնի հայազնի, որ զհայրենին ուրացեալ զհ
ւատս՝ ընկալաւ զդաւանութիւնն Յունաց և գրեաց զմոլոր
Թեանցն, զորս դաւանէին Հայք յայնմ ժամանակի։ Եկեաց Ն
ամս իբրև 86, հանդիսացեալ ի մատենագրութիւնս, յա
ուեստի հռետորութեան և ի հրաշագործութիւնս։ Իսկ գլխաւ
մոլորութիւնք արդի Հայոց, յորս տոգորեալ են մատեա
նոցա՝ հետագայքդ են.

Յամառեալ պնդեն ընդ Դիոսկորեայ, զոր առ սուրբս ունի
Թէ մի բնութիւն ունիցի Քրիստոս, այլ ոչ կարեն բացատր
զորն. դաւանին սակայն զՔրիստոս Աստուած և մարդ։

Մերժեն ընդ Յոյնս զելումն Հոգւոյն Սրբոյ և յՈրդւ
այլ և զքաւարան և զերանելին տեսութիւն առաջի ահե
դատաստանին։

Ընդունին Քրիստոսի կործանել զդժոխս համօրէն
փրկել զամենայն հոգիսն որ ի նմա։

Համարին զհոգիս մեռելոյն յօդս բնակել մինչև ի յարու
Թիւն մեռելոց. յայր սակս և աղօԹս առնեն հրապարակս

---

*) Թերևս Κυνὶ ἀτρῇ κελλάραι — «Դռնապանք շան սևոյ», ի յունացեալ լատինական բառիցս ater, սեաւ և cellarius, դռնապան։ Թարգմ։

վասն որբոց և վասն որոց անդէն յետ մկրտութեան մե-ռեալ մանկունքն իցեն։

Խոտեն զգերիշխանութիւն Հռովմէական Եկեղեցւոյ և յերգի ուրեք շարականաց զլուխ դնեն առաքելոց զՍ. Յա-կովբ զՏրէջն։ Ի սնոտիս դնեն զԹուղթս քաւութեան։

Նզովեն զպապն Լևոն Մեծ և զժողովն Քաղկեդոնի, քանզի ի նմա դատապարտեցաւ հերձուած միաբնակաց. նզ-ովս բազումս արձակեն և ընդդէմ պարագլխոց ժողովոյն, վկային ասեմ Փլաբիանոսի, Պուղխերիայ կուսին և կայսերն Մարկիանու։

Զաւետարանական պատմութիւն անառակ կնոջն, որում զհեղուն եթող Քրիստոս՝ յանկանոնականս դասեն և սուտ ասեն լինել և վնասակար։ Այս պատմութիւն եղեալ կայ ի միում և եթ Հայերէն Աստուածաշնչին, տպագրելոյ յՍմստեր-դամ. բայց յեկեղեցիս ընթերցեալ լինի ոչ երբէք։

Ի բազում այլ ևս պահեն ծէսս մինչև ցայսօր ժամանա-կի, մանաւանդ որ ինչ ի սրբութիւն հայի և յանսրբու-թիւն կերակրոց և ի զոհաբերութիւն կենդանեաց ի դրունս եկեղեցւոյ։

Մերժեն ի խորհրդոց Եկեղեցւոյ զԽոստովանութիւն. օ-ծանեն զխոստովանեալսն և արձակեն իսկ ի մեղաց առանց խոստովանութեան. հանգոյն սմին մերժեն և զՎերջին Օծումն, այլ փոխանակ այսորիկ սրբապղծութեամբ օծանեն զմարմինս մեռեալ քահանայից։

Ոչ պատուեն զքանդակեալ արձանս սրբոց, այլ զնկա-րեալ պատկերս և եթ։

Արգելուն զերրորդ պսակ և զյետագոյս, նոյնպէս ամուս-նանալ երկուց եղբարց ընդ քորս երկուս. ոչ իմանան, զի՞նչ իցէ խնամութիւն, և շփոթեն զայն երբեմն ընդ ազգակցու-թեան։

Բազումք ի նոցանէ, մանաւանդ որ ընդ արևելս կոյս բնակեալն են՝ հաւատան, թէ առ ի փրկութիւն հոգւոյ բաւ է լինելն իսկ քրիստոնեայ։

Յարգեն զլոյսն, զոր յԵրուսաղեմի երևիլ համարին ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յաւուր Աւագ Շաբաթու, և

ընդ ամենայն հաւատակիցս իւրեանց արևելեայս պատուեն զայն իբրև զլոյս արդարև երկնային։ Մերժեն զնոր տոմար և վարին հնովն։

Դաւանելով ի Քրիստոս զմի միայն բնութիւն՝ զմի միայն հեղուկ արկանեն ի կիր ի պատարագին, այսինքն զգինին անապակ. և չէ իւիք հնար համոզել զնոսա, զի ջուր ընդ գինին խառնեսցեն։ Յայսմ մոլորութեան յամառագոյնս պնդեալ են, և ի նորին ջատագովութիւն նկրտին, ապացուցութիւնս ինքեանս ածելով մտահնարս բազումս և վկայութիւնս սրբոց հարանց եղծեալս։

ԶՔերովբէականն երգեն զօր ամենայն ինն անգամ ի պաշտամունս իւրեանց, հանդերձ յաւելուածովն Պետրոսի Փուլլոնի և աստուածաչարչարից՝ այսպէս. «Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր, սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր՝ ողորմեա մեզ», և զայս ի դէմս Ս. Երրորդութեան, որպէս ի գրոց պաշտամանց նոցա յայտնի է։

Զձուկն, զիւղ ձիթենւոյ և զգինի պղծել ասեն զպահս, վասն որոյ և յաւուրս պահոց իւրեանց ի բաց կան ի նոցանէ։

Զկանայս հանդիսիւ ձեռնադրեն ի սարկաւագութիւն և յամենայն ստորին աստիճանս կարգի։

Ձեռնադրութիւն քահանայից այնչափ անկարգօրէն առ նոսա կատարի՝ մինչև բազմաց երկմտել ի կարևորութիւն արարողութեանն. սակայն բարւոք ջատագովէ զձեռնադրութիւն նոցա Հ. Կղեմենտիոս Գալանոս կրօնաւոր, յերրորդի հատորի գրոց իւրոց «Concilatio Ecclesiae Armenae cum Romana», (այսինքն է Միաբանութիւն Եկեղեցւոյն Հայոց ընդ Հռովմէականին)։

Բացարձակ կատարի առ նոսա շնորհավաճառութիւն, քանզի կաթողիկոսք անձանց միայն պահեն զիրաւունս ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց և օրհնութեան միւռոնի, զոր մեծաւ հանդիսիւ կատարեն կաթողիկոսքն Էջմիածնի և Սըսոյ յեկեղեցւոջ աւուրս քանի մի ընդարձակ արարողութեամբք, շուրջ պատեալք դասու դասու եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, խառնելով յիւղն և ի բալասանն զինի բազում և ծաղկունս և բոյս, մինչև զի տարակուսելի գոլ՝ մի

փոխեցի բուն նիւթ միւռոնին: Յորժամ ի խառնմանէ նիւթոցն որպէս յեռանդն գայ խառնուածն՝ հրաշս կոչեն զայս և վերագրեն աջոյն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին և միւսոյ սրբոյն իւրեանց, զոր Ներսէս անուանեն: Առաքեն ապա զայն միւռոն ի համօրէն եկեղեցիս, ուր են ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, յաճախակի ստիպելով զնոց առնուլ զայն՝ որոց ոչ կամին, և այսու ոչ դուզնաքեայ ինչ ժողովեն զանձ:

Առ հերետիկոսութեան ունին զտարբերութիւն մաշտոցին մերոյ և զնորոգումն տօմարին, զհաղորդութիւնն ընդ միով տեսակաւ, զկիրառութիւն գինւոյ և ձկան յաւուրս պահոց և այլ բազում ինչ, զորս խոտեն նոքա և կոչեն հերետիկոսութիւն Փռանկաց, իմա Լատինացւոց:

Ոչ հասու եղեալ էութեան խորհրդոց՝ երիցս կրկնեն ի մկրտելն զայս ձև բանի. «Մկրտեմ զծառայս Քրիստոսի (այս անուն) յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ», և երիցս ընկղմեն զերեխայն ի ջուր:

Յաւուր Աւագ Հինգշաբաթու ի ժամ Տէրունական Ընթրեաց կատարի առ նոսա Ոտնալուայ հանդիսափառ, առ ինչ ոչ միայն զջուրն արկանեն ի կիր, զպատրաստեալն օրհնութեամբք բազմօք և ընթերցմամբք թղթոց առաքելոց և Աւետարանի, և իւղ, զոր սրբեն հանգոյն նմին, և որ պաշտէն զխորհուրդն, կաթողիկոսն կամ եպիսկոպոս՝ զգեցեալ հանդերձս հանդիսաւորս՝ դրոշմէ այսու նշան խաչի բութ մատամբն աջոյ ձեռին ի վերայ լուացեալ աջոյ ոտին և համբուրէ զայն: Յայնպիսում պատուի ունին Հայք զարարողութիւնս զայս՝ մինչև ոմանց իբրև զխորհուրդ եկեղեցւոյ ունել զայն, թերևս և զարդիս իսկ ունիցին: Յաւուր յայսմիկ կաթողիկոսն կամ եպիսկոպոսն շուրջ պատեալ ամբոխիւ մեծաւ ժողովրդոց կատարէ զարարողութիւն լուացման ոտից և օծութեան իւրոյն առ ամենեսեան, յաւագագունիցն և ի խոնարհ: Են առ Հայս արարողութիւնք և չար սովորութիւնք բազումք, զորոց ոչ է մարթ մեզ աստէն զանց առնել զյիշատակօք:

Են առ նոսա աբեղայք բազումք, զգեցեալ հանդերձս մոխրագոյն ընդ սրածայր վեղարի, և կոչին կրօնաւորք կարգի սրբոյն Անտոնի, թէպէտ և չեն նոցա ոչինչ կանոնք կրօնաւո-

րութեան, բայց ի միոյ ուխտէն կուսակրօնութեան։ Ոչ ունին նոքա հրաման կատարելոյ զխորհուրդս Եկեղեցւոյ և ոչ իսկ զխոստովանութեան, բայց միայն զխորհուրդն հաղորդութեան. քանզի համարին Հայք՝ թէ քահանայից և եթ ամուսնացելոց իցէ օրէն և արժան խոստովան առնել զժողովուրդն։

Ի մասին ամուսնութեան վարին քահանայք ըստ կարգի Յունաց. կղերիկոսք նոցա չև ևս օրհնեալ ի կիսասարկաւագութիւն՝ ունին իրաւունս ամուսնանալոյ և կեալ ընդ կնոջն յետ քահանայանալոյն իսկ. բայց եթէ մեռանիցի կինն յետ այսր ձեռնադրութեան՝ չունին հրաման անդրէն յամուսնութիւն մտանել.

Եպիսկոպոսունս և զվարդապետս ընտրեն ի կրօնաւորաց, որք սրբութեամբ ունին զկուսակրօնութիւն։

Վարդապետք Հայոց պատուաւոր են յոյժ յազգի իւրեանց, մինչև զեպիսկոպոսունս ևս ընդ նոքօք արկանել. Ի նշան աստիճանի իւրեանց ունին ցուպ հովուական հանգունատեսիլ յունական տառիս μ։ Որ ծայրագոյնքն ի նոսա են՝ ունին իշխանութիւն ձեռնադրելոյ զմիմեանս, իսկ խոնարհագոյնքն (աբեղայք) զուրկ են յիշխանութենէ աստի։ Ձեռնադրութիւն նոցա կատարի մեծաւ հանդիսաւորութեամբ և պաշտամամբք մեծամեծօք և հարցափորձիւք ի Ս. Գրոց. և յետ այսր ամենայնի տան զցուպն ի ձեռնադրեալն, որ անդէն ընդարձակ քարոզութեամբ հանդէս առնէ պաշտաման վարդապետութեան իւրոյ, որ մանաւանդ ի քարոզելն յանգի և ի վարդապետել։ Բովանդակ ուսմունք նոցա յայս իսկ և եթ բովանդակին՝ զի գիտասցեն երգել յեկեղեցւոջ, (որ ոչ ի դիւրագոյնիցն է, այլ ուսանելութեամբ և երկար վարժութեան գայ ի ձեռս. քանզի չեն Հայոց ձայնանիշք, բայց նշանք ինչ անիմանալիք միայն, ցուցիչ եղանակաց, հանգոյն շեշտից)։ ընթեռնուլ ի բերան սաղմոս, զաւետարան շունչ մատեանս, զպատարագամատոյց գիրս և զմաշտոցս. և այլ բազում առասպելս աննշանս, յորոց վերայ զքարոզութիւնս իւրեանց հիմնեն և մոլորեցուցանեն զժողովուրդն։

Եկեղեցականք Հայոց ոչ ունին իւրեանց ստացուածս, այլ կեան տուրք ժողովրդեանն. նաև ինքն կաթողիկոսն [illegible] ամի ամի առաքէ ի գաւառսն, որ ընդ իւրև՝ առս նուիրակս

ի ժողովել նուէրս և ի վաճառել զմիւռոնն։ Զորս ոչ կամիցին տացեն ի նուիրատուութիւն կամ յանձինս զլաւացեն զհանս կաթողիկոսին՝ ստիպեն զնոսա սպառնալեօք նզովից, և բանտի հանեն ի բաց յիւր, զորս ոչ տան նոցա։

Են առ նոսա վարդապետք, որոց շրջել ընդ քաղաքս և ընդ գեօղս քարոզել, և կոչին Ճնարծաթք, քանզի զար-ծաթ ոչ առանան, այլ ընդ որ անցանեն՝ կերակրոց և եթ ընդունին պաշարս։ Կեղծաւորք են նոքա ըստ մեծի մասին և ի ժամ պաշտամանց Եկեղեցւոյ հնարին զարմանալի իմն արուեստիւ արտասուել սրտագեղ, յայն ինչ նկրտելով, զի ընդ նոսա առ սուրբս ունիցի ժողովուրդն։

Մի միայն կատարի յեկեղեցիս նոցա պատարագ, այն է ձայնաւորն, և երբեմն ամենևին ոչ գոն պաշտամունք. չունին պատարագս ի թիւ, որպէս և առ հասարակ ամենայն եկե-ղեցիք քրիստոնէից որ յարևելս։ Առ դուզնաքեայ ինչ ունին պատարագ և զհաղորդութիւն Ս. Խորհրդոցն. երկիցս և ե-րիցս և եթ յամի ընդունին զհաղորդութիւն, բազումք ան-գամ մի, իսկ այլք՝ սակաւագոյն ևս։ Զպաշտօն պատարա-գին մատուցման յանձն առնեն եպիսկոպոսունք և վարդա-պետք ստորին դասուն քահանայից, որ ոչ քահանայագոր-ծեն առանց նուիրուց։

Յաւուրս քառասնորդականից և այլոց պահոց պատա-րագս մատուցանեն ի շաբաթս և ի կիւրակէս միայն. ի ճրա-գալոյցս Ծննդեան Տեառն և Զատկին, յետ հանդիսաւոր պատարագին, զոր յառաջան ժամու մատուցանեն առհասա-րակ՝ կաթամբ միայն կերակրին. իսկ ի տուն դառնան մոմովք լուցեալք, զորս յետ ընթրեաց ուրեմն շիջուցանեն։

Յաւուրս պահոց, որպէս ի վերոյ անդր ասացաք՝ ի բաց կան ի գինւոյ և ի ձիթոյ և ի ձկանց. այսու միտ դնեն յո-րում ժուժկալեն կերակրոց քան ի քահանայ։

Արարողութիւնք նոցա նման են յոյժ Յունացն։

Պատարագամատոյցն Հայոց կարգեալ թուի զօլ ի պա-տարագամատուցիցն Ս. Բարսղի և Յովհաննու Ոսկեբերա-նի։ Յայտնի է ապաքէն, զի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ յեպիս-կոպոսութեան ձեռնադրեցաւ յաստիճան ի Կեսարիա է և

*

յանձն գհօր պալատիս և զամենայն ծախս զգեստաւորութեան նորընծային և զխնձոյիցն ըստ սովորութեան, յորում ոչ ումեք միայն նորընծային, այլ յետ ընթեռնլոյ զաւետարանն վասն Զակքէոսի*) և օրհնելոյ զտունն՝ զառնայ անդրէն յեկեղեցի հանդիսաւոր գնացիւք որպէս յառաջն և անդ միայ, մինչ դարձցին յետս պաշտօնեայքն և այլք, որ ի խնձոյս անդ լինել էին: Եպիսկոպոսն վերատեսուչ տայ խրատս նորընծային պահել ի մտի զերկեւամ մի կամ զերեամ:

Հայք պահեն յաւուրս չորեքշաբաթու, բայց ուտեն միչաւուրս շաբաթուց. իսկ ի քառասնորդականն, որ ընդ Զատիկն և ընդ Համբարձումն Քրիստոսի՝ ուտեն է նոցա յաւուրս չորեքշաբաթուց իսկ և ուրբաթուց, և բաղում այն է զի և զկաթնեղէնս իսկ ոչ առնուն ի կեր:

Մատաղապաշտք են յոյժ Հայք և հաւատան երազոց ի դուշակութեանց այլոց բազմաց. և առ այս կարեն ի վերայ խուլեանց չորս թղթոց եկեղեցիս և նշխարս, զոր Հռոմայեցիք կոչեն, (այս խնդրն է Գիր պահպանութեան), յորոց վերայ զանձ հատուածս յԱւետարանէ և այլ աղօթս, և նկարեն պատկերս սրբոց և մերթ ընդ մերթ նշանագիրս սնոտիս:

Ի ժամ միութեան քահանայն և որ առ նովաւ սարկաւագ՝ առնուն ըստ հանրապէս նարօտս ձերմակ և կարմիր և ըլորեն անտի հիւսկէն, երգելով զսաղմոսն, «Տէր, ոչ բարձրացաւ սիրտ իմ...», կախեն զհիւսկէնն զպարանոցէ մանկանն հանդերձ խաչիւք մանուածք մոմեղինաց. կոչեն ապա պատամի... որ առաջի կնքահօրն և կնքամօր հանէ զայն ի բաց ծիսիւք մեծամեծօք, և լուանայ ջրով զամենայն մարմինս մանկնոյ մանկանն, որ միւռոնաւ իցեն օծեալ, խմա զձակատն, ընչափոյթսն, զձեռս, զոտս և զուսսն: Ձանտին Հայք իւր վասն ապաշխարողաց, որպէս զտանիմք առ միւս քրիստոնեայս: Իսկ հիւսկէնն խորհրդաւոր կոչի առ նոսա Նարօտ:

Չեն առ նոսա տպարանք, վասն որոյ վարժին ձեռագրօք առ հասարակ կազմելովք ըստ հաճոյից կամաց. վասն այսորիկ

---

*) Աւետարան ըստ Ղուկասու գլ. ԺԹ:

պատարագամատոյցք առ նոսա են գրեա թէ ըստ թուոյ քահանայիցն։ Բայց ամօք ինչ յառաջ եպիսկոպոս ոմն Հայ Ոսկան անուն տպագրեաց ի Հայս զԱստուածաշունչ մատեանն և այլ ևս գիրս ինչ. և ուղղեալ զվրիպակսն՝ չոգաւ ի Մարսիլեայ, առ ի յաւարտ զգործոյն ձեռնարկութիւն անձին, և անդէն մեռաւ ամօք երկու յառաջ։ Յայնժամ Ս. Ժողովն Ծաւալման Հաւատոյ յանձն արար զհայ տպարանն քահանայի ումեմն հայոյ կաթոլիկի, որոյ Յովհաննէս է անուն, այր փոքր յառաջինութեան, որ յամաց ինչ հետէ բնակեալ է ի Հռոմ։

Զպատարագս և զպաշտամունս միով և եթ եղանակաւ կատարեն ի Հայս զամենայն ողջոյն, յաւելլով միայն աղօթս ինչ և յիշատակս սրբոցն, զորոց զտօնախմբութիւն կատարեն. իսկ տօնքն չեն բազմաթիւք առ նոսա, քանզի ընդ լծով անհաւատից գոլով Հայոց՝ ոչ կարեն տօնել յաճախակի, այլ փոխադրեն զտօնս սրբոց յաւուրս կիւրակէից. բայց զտօնս տէրունականս ոչ երբէք փոխադրեն յայլ աւուրս, որպէս Յոյնք առնեն. այլ եթէ Աւետումն Աստուածածնի ընդ Զատկին դիպեսցի՝ զերկոսին ի նմին աւուր տօնեն։ ԶՓառք ի բարձունս ոչ ի ժամ պատարագին, այլ յԱռաւօտեան Ժամուերգին ժողովուրդն ամենայն հանդերձ ընդարձակ ինչ յաւելուածով։ Երկիցս զԱլէլուիայն ասեն ի հոգեհանգստեան մեռելոց. իսկ զյիշատակ մեռելոց կատարեն հնգիցս ի տարին մեծաւ հանդիսիւ, այս ինքն է յաւուր Աւագ Շաբաթու, ի Նաւակատիս Գալստեան Հոգւոյն Սրբոյ, յԱյլակերպութեան Տեառն, ի Վերափոխման Ս. Աստուածածնի և ի տօնի Խաչվերացին, զորս Տաղաւարս կոչեն. և յայնժամ բազումք ի ժողովրդենէն մոմովք լուցելովք լուսաւորեն զտապանս հանգուցեան հարց իւրեանց և ազգականաց, և սփռեն ծաղկունս ի նոսա։

Ոչ ամբառնան զՍ. Ընծայսն անդէն ընդ սրբագործելն զնոսա, այլ յետ Հայր մերին. զբան սրբագործութեանն ի լուր ասեն, առ որ երգեն դպիրքն, «Ամէն»։ Ի ժամ պատարագին և յայլ ևս աղօթս յիշատակեն յաճախակի զանուն կաթուղիկոսին իւրեանց ի լուր։

Համօրէն եկեղեցիք նոցա յերկուս մասունս են անջա-

տեալ. ի ստորնագունին ժողովին կանայք, իսկ ի վերնագունին միւս ժողովուրդն հանդերձ դասու եկեղեցականաց, մերձ յաւագ սեղանն, որ շինեալ է այնպիսի յեղանակաւ՝ զի քահանայն պատարագիչ կարէ ի ժամ ընծայաբերութեանն, ըստ սովորութեան Յունաց շրջիլ զնովաւ ընդ դպրին, հանդերձ Ս. Ընծայիւքն. իսկ սարկաւագն խնկարկէ նմա և սպասաւորք եկեղեցւոյ հարկանեն զծնծղայս, որպէս կոչնակս, որոց ախորժելի հնչէին ձայնք,

Ըստ բերման փոփոխական բաղդին և յաղագս պատերազմաց բազմաց նեղեալ Հայոց յաշխարհին իւրեանց՝ ցրըուեցան ի զանազան աշխարհս, և մանաւանդ անցանելով ընդ ծովն Սեաւ ի Թէոդոսիա, որ Կաֆայ զարդիս կոչի՝ բազմութեամբ մեծաւ բնակեցին ի Տաւրիանն Քերսոնի, զոր ունին Թաթարք Պերեկոպի, և բնակեն անդ մինչև ցայսօր։ Եկեղեցիս բազումս ունին յանուանի քաղաքս, որպէս ի Բալակլաւայ, ի Բախչիսարայ, որ քաղաքամայր է խանին Սկիւթացւոց, ի Խարասու, ի Կոզլով, յԱրակս, ի Խրիմ և ի յիշատակեալն ի վերոյ ի Թէոդոսիայ, յորում քսան եկեղեցիք են նոցա և քահանայք քսանեւեք. են և եկեղեցիք և վանք նոցա ի քաղաքս գաւառաց։ Սոքա ամենեքեան են ընդ իշխանութեամբ եպիսկոպոսին, որ ի Թէոդոսիայ նստի. իսկ եկեղեցիքն Հայոց Ակկերմանու, Իսմայիլի և Բենդերի, որ ընդ լծով Տաճկաց են՝ նոյնպէս և Կաֆա ընդ տեսչութեամբ են եպիսկոպոսին Վալախիոյ, զոր հոգևոր գլուխ իւրեանց ունին բազում Հայք, որ բնակեալ են յՅասսի, մայրաքաղաքին իշխանին Մոլդաւացւոց, ի Սերետ, ի Գալաչ, ի Ռոշաւ, յԱւրմանի, ի Բոցիան և ի Խոտին, որ կործանեալ է զարդիս ի ձեռն Տաճկաց, յորում էին ոչ եկեղեցիք միայն, այլ և վանորայք։

Ի Թուականաւն 1062 իշխանն Ռուսիոյ Թէոդոսիոս որդի Գեմեսարի կոչեաց ի մերձաւորն Խերսոնեայ զՀայս առ ի խաղաղեցուցանել զհպատակս իւր հեստեալս. յորոյ ի կոչ նորա եկին Հայք բազումք, և իբրև յաղթահարեցան ապըստամբքն օգնութեամբ Հայոց՝ յորդորելով զնոսա իշխանին և տալով պէսպէս արտօնութեանց (որ ի վերջնում ժամանակի հաստատեցան յարքայից Լեհացւոց՝) կացին և բնա-

կեցին Հայք ի քաղաքս Ռուսաց՝ մանաւանդ ի Կիեւ, ի Վլադիմիր, ի Լուցկ, ի Կամենից, ի Սնեատին, ի Գալիչ և յայլս եւ, ընդ որս արժան է յիշատակել զԵազլովեց, զԶամոստիէ, զՊոդհայցի, զԲրոտի, զԺվանեց, զԳորոդենկայ և զՍտանիսլաւով, յորս կոչեցին զՀայս Իշխանք Լեհաց բազմօք անօք յետոյ վասն իւրաց վաճառականութեան յաշխարհացն Մոլդաւիոյ և Վալախիոյ։ Վասն այսորիկ աւագանին Հայոց, որ բնակեալ են ի քաղաքս յիշատակեալս ի վերոյ՝ մինչև ցայսօր ժամանակի գիտեն գլխովին զլեզուն Սկիւթացւոց. իսկ որ ի յետինսդ բնակեալ են ի քաղաքս՝ աշխարհաբառիւ միայն վարին խօսիւ, ընդ որ և ընդ գրաբառն խառնի գոդ այնչափ է, որչափ ընդ լեզու Իտալացւոց և ընդ Լատինացւոց։ Հայք արևելեայք վարին աշխարհիկն բարբառով, որ խառն է ընդ բառից Պարսից, Տաճկաց և Լեհաց, ըստ այնմ թէ յորում վայրի բնակիցեն։ Իսկ երկրորդն, այն է լեզուն գրոց անհետացեալ է գրեա թէ, և ի պատարագամատոյց գիրս և եթ և յԱստուածաշունչ մատեանս դեռ եւս գտանի։

Յամի Տեառն 1664, յորժամ զգործ Միութեան Հայոց ընդ Հռովմէական Եկեղեցւոյն մեծաւ եւս փութով վարել կալան (Լատինացիք)՝ ի քաղաքսն Զամոստիէ, ի Սնեատին և և ի Լուցկ էին արդէն տաճարք Հայոց և ապա կառուցան ի Ստանիսլաւով և ի Պոդհայցի, բայց որ ի Լուցկն էր՝ թափուր էր ի ժողովրդոց, իսկ ժողովուրդքն, որ ի Գորոդենկայ և ի Ժվանից՝ ղուրկ էին յեկեղեցեաց։ Երեք էին եկեղեցիք յԼվովի, աթոռանիստն (մայր եկեղեցին) ի քաղաքի անդ, և միւսքն երկու արտաքոյ քաղաքին. երկու եկեղեցիք յԵազլովեց, չորք ի Կամենից։

Ի Լեհս կրկին եպիսկոպոսք էին Հայոց, արքեպիսկոպոսն կամ մետրապոլիտն, որ յԼվով նստի և փոխանորդն նորա, եպիսկոպոս պատուաւոր Վալախիոյ։ Բաց երեք են քահանայք, անուանաւորք մասամբ և մասամբ կուսակրօնք, և դպիրք ոմանք, որ զգեցեալ են աշխարհական տարազու ըստ սովորութեան արևելից։ Թիւ բովանդակ Հայոց համարի ասա երեք հազար, իսկ յետ աւերածին, որ յայսմ պատերազմի՝ զկնի կործանման Կամենիցի, Պոդհայեցի և աւարման Եազլովեց, Սնեատին, Ժվանեց և Գորոդենկայ քաղա-

քաց՝ ոչ սակաւ նուազեցաւ թիւ նոցա. թէպէտ և այլուստ յաւելաւ թիւ եպիսկոպոսացն գալստեամբ յԻտալիոյ եպիսկոպոսի միոյ պաշտամամբ յաջորդութեան։

Յամի Տեառն 1626, յետ մահուանն Մեսրոպայ արքեպիսկոպոսին Հայոց Լւովոյ քաղաքի, իբրև անկաւ երկպառակութիւն մեծ ի Հայս վասն ընտրութեան նորոյ հոգևոր հովուի՝ (քանզի ժողովուրդք և եկեղեցականք Հայոց Լւովայ համարէին ունել իրաւունս անկախ ընտրութեանց)՝ եկն ժամանեաց յԼւով ինքն կաթողիկոսն Էջմիածնի, Մելքիսեդեկ, և կաշառեալ բազում ոսկւով յաւուր միում ընդ առաւօտս յեկեղեցւոջն Հայոց որ հուպ ի քաղաքն է և կոչի Վանական՝ ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոս զորդի վաճառականի ուրումն Լւովայ, զՆիկողայոս (Նիկոլ) Թորոսովիչ. որ ի ժամանակի յայնմիկ կուսակրօն քահանայ էր ամաց 22-ից, և նախ զառաջինն խորամանկութեամբ և հուսկ յետոյ նզովիւք բազմօք հարկեաց զժողովուրդն մտանել ընդ լծով հովուին, որ ոչ ումեք էր սիրելի և ոչ արժանաւոր այնմ աստիճանի և այնպիսեաց պարտուց, վասն հասակի ամացն և վասն բուսոյ բարուց իւրոց։ Յետ այսորիկ իբրև դարձ անդրէն առնէր կաթողիկոսն յարևելս՝ մեռաւ ի ճանապարհի անդ ի Կամենեց։

Նիկոլ, որ համբաւեալն էր յանդուգն գոռոզութեամբ և բարկացոտ բարուք՝ ի սուղ ժամանակի հակառակորդս իւր յարոյց զդատաւորս Հայոց, որոց պահեալ էր մինչև ցայն վայր զինքնավարութիւն իւրեանց և անփորձք էին իշխանութեան հոգևոր պաշտօնէից։ Հուսկ ուրեմն յետ բազում կշտամբանաց յանդիմանութեան երկոցունց կողմանցն և համաձայնութեանց՝ վարդապետ ոմն հասարակ յարևելից Գրիգորիոս Կեսարացի նզովեաց ի Կամենեց քաղաքի զարքեպիսկոպոսն, իբրև առ այն՝ թէ խախտեալ իցէ նորա զօրէնս հայրենի եկեղեցւոյ լուծանելով ի պահոց զնորընծայ ոմն ըզքահանայ։ Բայց ապա ի փախուստ դառնայր վարդապետն, քանզի նկրտէր Նիկոլ լրտես զնա ընծայեցուցանել Տաճկաց յաչս Լեհացւոց, ահաբեկելոց յայնմ ժամանակի։ Իսկ իբրև մերժեաց հօտն լսել Նիկոլի և առ ապա՝ խորհուրդ եառն

նման ամանք երթալ յարևելս և խնդրել ի Կեսարացւոյն արձակումն ի Նզովից։ Ոմն ի բարեկամաց նորա եւս խել նման արծաթ ի ճանապարհ։ Հանձնեցեալ Նիկոլի ընդ այս խորհուրդ՝ չոգաւ ի Կոստանդնուպոլիս. և իբրև ոչ եգիտ անդ զԳրիգորիոս, որպէս ակն ունէր՝ յուղի անկաւ անտի ի Կեսարիա։ Զպէս ճանապարհային պատահեաց նմա վարդապետ ոմն հայազգի, Արիստակէս անուն, որ իրաց իրիք աղագաւ չէր հաճ ընդ Կեսարացւոյն և խորհուրդ եւս Նիկոլի մի գնալ ի Կեսարիայ, այլ կեղծեօք հնազանդութեան՝ գրով վախճան առնել գործոյն։ Լուաւ խորհրդոցն արքեպիսկոպոսն, գրեաց թուղթ առ Գրիգորիոս, խոստովան եղև զմեղս իւր և արձակեցաւ ի Նզովիցն։ Բայց այսպէս իբրև յայտնի եղեն պատրանք և խաբէութիւն Արիստակեսայ՝ հանաւ ի Նիկոլէ արձակումն և վերստին Նզովք եղան ի վերայ նորա։

Դարձ արարեալ Նիկոլի յուղւոյ անտի՝ աղտեղի վարուքըն այնչափ զզուեաց զժողովուրդն, զի և կաթողիկոսին Մովսիսի, որ զՄելքիսեդեկ յաջորդեալ էր յաթոռ Հայրապետութեան՝ հատաւ յոյս խաղաղութեան, վասն հանապազօր խռովութեանցն. և առաքեաց յԼվով զնուիրակն իւր զԽաչատուր յամի Տեառն 1630, ընկենուլ զՆիկոլ ի պաշտամանէ նորա։ Զամենայն ջանս եդ յայնժամ Նիկոլ ի գործ՝ թերևս յինքն զնուիրակն շահեսցի, բայց իբրև ետես, թէ ահա ի զուր եղանին աքնութիւնք նորա բովանդակ, մանաւանդ զի հակառակորդք նորա հանապազ դրդէին զնուիրակն՝ ոչ հանդուրժելով նախատանացն, որ յարևելից ի կաթողիկոսէն ազդեցան՝ եդ ի մտի դիմել ուխտի հպատակութեան Հռոմայ առ կաթողիկոսն. վասն որոյ չոգաւ յեկեղեցի հարցն Կարմելիտեանց Բոկոտնից, խոստովանեցաւ հրապարակաւ զդաւանութիւն հաւատոց և արբանեկեցաւ կաթոլիկ Եկեղեցւոյն։

Զանգիտեալ Խաչատրոյ առ ի յանդուգն գործոյ աստի Նիկոլի, և վերահասու լեալ, թէ ոչ ընդ միում առն էր յանձնեալ դալ ի պայքար, այլ ընդ ամենայն եկեղեցականութեամբ Լեհաց, ընդ որս ի կարգ աշխարհի մտեալ և որ կրօնաւորքն իցեն, —քանզի եկեղեցականքն Լեհաց առ ջերմեռանդն հաւատոյ իւրեանց ընկալան զՆիկոլ ընդ

հովանի պաշտպանութեան իւրեանց — խոյս ետ այրն ի շփոթից և չոգաւ ի Հայս, տալ համարս կաթողիկոսին զանյաջող ելից հրեշտակութեանն իւրոյ։

Իսկ եկեղեցականացն Հայոց ամենեցուն զահի հարեալ վասն աղետալի լրոյն, և զոր ինչ գործել արժանն իցէ տագտացեալ՝ կափուցանեն զդրունս եկեղեցեաց ամուր փականօք և ուխտեն երդմամբ՝ ի չարչարանս ամենայն զալ մանաւանդ քան ի ծառայութիւն ուրացելոյն Նիկոլի. իսկ սա շուրջ պատեալ ամբոխիւ մեծաւ կաթոլիկաց ջաղխէ զփականսն մայր եկեղեցւոյն, և նստի անդրէն յաթոռ իւր. իսկ յետ երգելոյն հանդիսապէս զTe Deumն՝ մաղթանս փառաբանութեան կատարէ վասն բարեյաջող սկզբանն Միութեան եկեղեցեաց։

Իբրև տիրանայր արքեպիսկոպոսն սովին օրինակաւ և այլոց եկեղեցեացն՝ ի բաց կացին ի նմանէ ժողովուրդն առհասարակ, հաստատեալք յուխտի իւրեանց, բաց ի միոյ կամ յերկուց անտի քահանայից և ոմանց ազգականաց Նիկոլի սակաւուց. «Թո՛ղ, ասէին, միաբանեսցի Նիկոլ ինքնին և անձին իւրում լիցի արքեպիսկոպոս»։ և իբրև ոչինչ ազդեցին Նիկոլի ոչ աղաչանք և ոչ սպառնալիք, զի դարձուսցէ նոցա զէթ զմին յեկեղեցեացն՝ աղօթարան արարին իւրեանց տուն մի մասնաւոր և զպաշտամունսն կատարէին, թողեալ, զի տիրեսցէ Նիկոլ թափուր եկեղեցեացն։ Իսկ իբրև անդ ևս նեղեալ զնոսա կալան և թելադիր լինել Նիկոլի, զի հալածեսցէ զքահանայս հաւատարիմս ուխտի եկեղեցւոյն՝ մինչ նոքա դատախազք յատեան արքունի, ամբաստան եղեն զՆիկոլէ և պահանջեցին թախանձագին, զի ըստ իրաւանց արտօնութեանց, տուելոց նոցա յիշխանացն Ռուսաց և հաստատելոց անդրէն յարքայիցն Լեհացւոց ամենեցուն՝ թողեալ լիցի նոցա ազատութիւնն դաւանութեան հաւատոց, դարձուցանիցի նոցա զէթ եկեղեցի մի, և զի մի՛ հակառակ կամաց իւրեանց հարկեսցին ի Միութիւն ընդ Հռովմէական Եկեղեցւոյն։ Ոչ առտեղի ինչ յաջս դատաւորաց թուեցաւ խնդիր Հայոց։ Մինչդուն գործէին երկաքանչիւր կողմանքն կաշառուք առնուլ զվճիռ բարեյաջող՝ յերկարէր գործն յոյժ յոյժ և բազմա-

նայէր պատարագքն առ դատաւորս, քանզի անխոնջն և անհերկիւղն Նիկոլ հրամանաց իսկ ստնանէր թագաւորաց, զոգցես հանդիմանեալ ի պատերազմ վասն հաւատոց։

Յերկարեալն անդ խռովութեանցն այսոցիկ ընդ արքեպիսկոպոսն և ընդ ժողովուրդն, ձգելոց իբրև ամս քսան՝ սպառեցան հատան անթիւ գանձք եկեղեցեաց Հայոց Իլվովայ։ Երկիցս չոգաւ Նիկոլ ի Հռովմ, ուր ընկալաւ զնա պապն Ուրբանոս Ը. պատուով մեծաւ և արդարացոյց յամբաստանութենէն, թէ հերետիկոս իցէ, և ընծայեաց նմա եմիփորոն։ Թէպէտ և եպիսկոպոսք Հայոց զգենուն առ հասարակ վերարկուս, բայց Նիկոլ անդէն յետ դառնալոյն զհաւատս կաթոլիկ Եկեղեցւոյն ի կիր արկանել սկսաւ զգեստ ծիրանի, որպէս կարդինալքն, (մերթ ևս զգեստ սպիտակ յաւուրս հանդիսաւոր տօնից), և կնգուղ պապից, զորս զգենու մինչև ցայսօր, արտաքոյ բնակելով Հռովմայ. և ոչ ոք է որ դիմակալ նմա լիցի, այլ հաճ են ընդ նա ամենեքեան վասն կարի սիրելութեան նորա։ Ինքն Նիկոլ պատմէ բազում անարգութեանց յայնմ ժամանակի յեկեղեցականացն Հայոց յինքն հասանել, զի ջնէին նմա ուրագայթս և ծանակէին զնա ծանակս անձահս. հատուն նմա զամ մի նշխար դնելոյ, յայլ նուագս ահաբեկէին զնա երևութիւք դիւրական խոլից, արտաքսէին մոգականօք կորզէին զծառայս նորա ի տանէ սպասու և փոխէին յայլ անկիւն պալատանն. իսկ որ համաքոհքն էին նորա՝ այլազգ նեղէին նմա կատակս, որպէս զի զամ մի լողանալ նմա ի ջուր, յորում եդեալ էին նշխարք երեք սրբագործեալք։ Զհաւատարմութենէ իւրացս այսոցիկ պատմախանատու լիցին՝ որ պատմեցինն։ Բայց վկայեն՝ որ ծերունիքն են յԻլվովի՝ թէ արիաբար դիմադրաւէր արքեպիսկոպոսն փորձութեանց հերետիկոսացն, վստահելով ի շնորհս արքային՝ և գործակալաց արքունի, և քաջաբար պաշտպանէր եկեղեցեաց իւրոց. կազմէր երբեմն, ասեն, գունդ զօրաց և պատսպարեալ ի նոսա՝ պատրաստական զանձն ցուցանէր զօրութեամբ վանել զզօրութիւն։ Յաւուր միում պաշարեցին գործակալքն յանկարծակի զեկեղեցին, յորում նայն էր ընդ արանց ոմանց սակաւուց, կալան զդրունսն, զի ու-

նիցին զնա և տայցեն ի ձեռս Հերետիկոսացն Հայոց ի կատարումն հրամանի արքային։ Իսկ արքեպիսկոպոսին ընթացեալ ի խորանն, առ ի սկւոյն զՍ. Խորհուրդն և այնու զինու, երըև վահանաւ վանեաց զնոսա յեկեղեցւոյն և հալածականս արար։ Արժանի է յիշատակութեան և այն ինչ, զի ցասուցեալ արքային Վլադիսլաւայ Դ-ի ընդ Նիկոլ վասն անարգանացն առ ի նմանէ ի գործակալս իւր հասելոց և վասն բազմապատիկ ստնգանաց նորա հրամանացն արքունի՝ կոչեաց զնա ի Վարշաւայ և յանդիմանեաց զնա խստիւ յարքունի ամբոխին. և յորժամ եղբայր Թագաւորին Վլադիսլաւայ, արքայազն Յովհան Կազիմիր (որ Թագաւոր եղև ապա Լեհացւոց), յանւել բանս ստորիկս՝ պատասխանի ետ յայնժամ Նիկոլ առանց դեդևելոյ. «Արասցէ ընդ իս արքայ, զինչ և կամք իցեն նմա. ես ոչ ունիմ լուայց հակառակ Աստուծոյ. հրամայեսցէ սպանանել զիս և լիցի Բոլեսլաւ, այլ ես եղէց Ստանիսլաւ»։ Հիացեալ արքային՝ արձակեաց զնա և դադարեաց յայնմհետէ պաշտպանել հակառակորդաց նորա։

Իբրև անազան ուրեմն ծանեան Հայք, թէ յաղթահարին ի դատի իւրեանց ընդ Նիկոլի՝ որում որպէս ասացինք Հռովմէական Եկեղեցւոյն՝ ոչ պակասէին այլեաք օգնան և պաշտպանութիւն ի կաթոլիկ պետութեան՝ (քանզի այնպէս հաճեցաւ Աստուած, զի զօրէսան և զօրհանն՝ ի Միութիւն Եկեղեցւոյ ածցէ դիւրագոյն և ամօք եղանակաւ)՝ խորհեցան այլազգ վարել, կաթոլիկս ընծայեցուցանել զանձինս և ուղղափառս, իսկ և իսկ այնպիսիս, որպէս Նիկոլն էր։ Գըտանեն ի հին մաշտոցի ուրեք Հայոց զդաւանութիւն Հաւատոյ, զոր եպիսկոպոսունք նոցա ի ժամանակի միութեան ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ ընթեռնուին առաջի կաթողիկոսին նախ քան զձեռնադրելն. յաստիճան եպիսկոպոսութեան, և առաջարկեն զայն եկեղեցականացն Լատինացւոց, որոց քննեալ զայն և հաճեցեալ ընդ այն—քանզի գրեալ էր յայնմ թէ հպատակին Հայք Ս. Պետրոսի առաքելոյն, Լուսաւորչին և յաջորդաց նոցա, այլ և ընդունին զեօթանեսին տիեզերական ժողովս առաջինս—առաջի ատենին արքային ի Վարշաւայ։ Ընծայեալ յայտ ընդ այն Թագաւորին. բայց քանզի

գիտէր, թէ առ յուսահատութեան կամին Հայք դառնալ ի կաթոլիկաց հաւատս՝ շնորհս արքունուստ խոստանայ նոցա՝ եթէ հաճեսցին զկաթողիկոսն իւրեանց վաւերացուցանել զայն դաւանութիւն հաւատոյ։ Նոյնքան անդէն Հայք ի Կ. Պոլիս, ուր եկեալ էր ըստ յաջողութեան բաղդի կաթողիկոսն Էջմիածնի Փիլիպպոս, յաջորդն Մովսիսի, մտանեն ընդ նմա ի քննակցութիւնս յաղագս ստորագրութեան թղթոյն դաւանութեան։ Զկնի բազում խորհրդածութեանց հաճի ուրեմն կաթողիկոսն յայն բան, երկուցեալ՝ գուցէ դարձցի ժողովուրդն բոլորովին ի ծոց Հռովմէական Եկեղեցւոյ։ Հրամայէ ապա վարդապետի ումեմն Յովհաննու բերել զայն թուղթ կարեւոր, պատուիրելով նմա մի՛ առաջի առնել զայն, բայց միայն ի ծայրագոյն հարկի։

Իբրեւ ծանեաւ արքեպիսկոպոսն, թէ ահա մերձ է ի կործանումն, եթէ միայն կշռեսցէ ժողովուրդն զայն հարուած յիւր վերայ՝ եւ իբրեւ ծախեաց զամենայն ինչս իւր՝ սկսաւ ապա հնարս խնդրել հաշտելոյ ընդ ժողովրդեանն, չոգաւ եւ ինքն փութապէս առ կաթողիկոսն, աղաչէր եւ հայցէր հեզաբար, նուիրել նմա զամենայն զգանձանս իւր, եւ տայր գրով երդումն ուխտի, թէ յայնմհետէ հպատակ լիցի Աթոռոյն Էջմիածնի, յանձն առնոյր եւ այլ պայմանս անպատեհս, բաւ համարելով եթէ ունիցի արտաքուստ զծէսն կաթոլիկաց. հուսկ ուրեմն ընկալաւ ի կաթողիկոսէն թուղթս առ եկեղեցականս եւ առ ժողովուրդն, յորս յորդորէին նոքա հնազանդ լինել արքեպիսկոպոսին, զի մի ի գլուխս իւրեանց նզովս մեծամեծս ածցեն։ Իսկ ստորագրութիւն թղթոյն դաւանութեան յանվաւերս համարեալ՝ հրամայեալ լինէր ջնջել զայն գիր։

Իբրեւ դարձաւ Նիկող յԻլվով՝ խնդութեամբ մեծաւ ընկալեալ եղեւ յամենեցունց առ հասարակ վասն թղթոց կաթողիկոսին. հրապարակէ առ հետեւողս Լատին Եկեղեցւոյն, տգէտս լեզուին Հայոց՝ զմիութիւն իւր ընդ ժողովրդեանն, փոխանակ միութեանն որ ընդ Եկեղեցւոյն Կաթոլիկաց, եւ սահմանէ տօն գոհացողական մաղթանաց առ Աստուած վասն այսպիսի մեծի շնորհաց։ Իսկ քահանայքն, որ ի ժամ երկպառակու-

թեանն ընդ Նիկոլ և ընդ ժողովուրդն դարձեալ էին ի կաթողիկոսութիւն նմա ի շնորհուկս՝ դառնան անդրէն վերստին ի նախկին միութիւնս և յարարողութիւնս հերետիկոսականս, ի խաբ զլեհացիս արկանելով ի ձեռն յաճախակի պատարագացն նորոգ կազմելոց և պահպանութեան ծիսիցն Լատինացւոց։ Այս միութիւն պատիր եղև յամին 1652, որոյ վասն արտունութիւնս մեծամեծս գտին Հայք յարքայէն Յովհաննու Կազիմիրայ։

Բայց թէպէտ և Հայք այսպէս վախճան արարին խռովութեանն ընդ արքեպիսկոպոսին՝ այլ ոչ գտանէին հանգիստ առ կենցաղավարութեան և բարուց հովուին իւրեանց, որ առիթք էին հանապազօր տրտնջանաց, և ոչ գիտէին որպէս արժանն իցէ վարիլ. ամս մետասան բովանդակ յակամայից իմն ժուժէին, քանզի ունէր Նիկոլ կոյս մի յազնուական տոհմէ, զոր յափշտակեալ էր ի վանաց՝ իբրև զկին իւր օրինաւոր, և բազումք ի Լեհացւոց համարէին մարթ լինել ամուսնանալոյ եպիսկոպոսացն Հայոց։ Ըստ Նիկոլի ի կնոջէն որդիք յարբունս հասակի։

Իսկ յորժամ յամի Տեառն 1662 եկն յԻլվով նուիրակ պապին Պիգնատելլի, հանդերձ արքունի պալատականօք վասն հասարակաց գործոց՝ ամբաստան եղեն առ նա Հայք զարքեպիսկոպոսէն իւրեանց, կարի խնդրելով զի բարձցէ հնարիւք իւիք զչարն ի միջոյ։ Արտի մտօք հետամուտ եղև գործոյն նուիրակն, յորդորեաց զՆիկոլ ինքնին և ի ձեռս այլոց, այլ իբրև ծանեաւ, թէ կամակորեալ նորա ի չարիս՝ արհամարհէ զամենեսեան և ոչ կամի վարել կենցաղ սուրբ՝ զօրութեամբ իշխանութեան իւրոյ և աջակցութեամբ թագուհւոյն Մարիամու Լուդովիկէի հրամայեաց բռնի կորզել ի նմանէ զտարփածու նորա հէգ, զոր ամուսնացուցանէ ընդ զինուորականի ումեմն, տալով օժիտ փարթամ, այնու զի ածցէ զնա այլն ի հեռաստան վայրս աշխարհին, և մի տացէ նմա թոյլ դարձ յԻլվով առնել։ Իսկ զինուորականին ծախեալ զօժիտ կնոջն՝ ստնգանէ ուխտին և ընդ փոյթ արձակէ զնա յԻլվով և յանձն առնէ զկինն ախտացեալ հիւանդութեամբ ի խնամս առաջնոյ տարփաւորի նորա։ Յետ բազում չարչարա-

նոց մեռաւ ուրեմն կինն յամին 1668, և արքեպիսկոպոսին առեալ զնա թաղէ մեծաւ հանդիսիւ և նուագարանօք ըստ օրինի աղանդաւորացն Լեհացւոց յեկեղեցւոջ հայոցն Ռեֆորմատականց, ոչինչ անսալով Աղամայ Պժեղովսկւոյ, նախանձանի հոգևոր Վարչութեանն Լեհացւոց, որ խափան կամէր լինել գործոյն։ Իսկ Հայք զայս ինչ միայն շահեցան, զի միջնորդութեամբ քարոզչացն Թէատին կրօնաւորաց խոստացաւ Նիկոլ չթաղել զնա յեկեղեցւոջ Հայոց, ուպէս եդեալն էր յառաջագոյն ի մտի։

Ծանուցեալ նուիրակին զպատեհն բարեյաջող ի քննել զկարգս և զբուն վիճակ եկեղեցեացն Հայոց Լեհաստանի՝ եւս զի խախտեալ է հրատարակեալն Միութիւն Եկեղեցւոյ և տարակուսելի յաղագս օգտութեան քահանայից, վասն որոց իբրաց ճարտարութեամբ մեծաւ և տքնութեամբ համոզակեր սկսաւ լինել առ արքեպիսկոպոսն և առ դատաւորս ժողովրդեանն, զի կամովին կամ առ ի պատիւ նմա բերցեն խնդրել ի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ, զի առաքեսցէ նոցա զՏ. Ոզեմենտիոս Գալանոս, զկղերիկոսն ի կարգէն Թէատինեանց, ուսուցանել որդւոց նոցա մանաւանդ զհայրենիքն բարբառ։ Եւ նուիրեցին իսկ Հայք զտունն վասն դպրոցանոցին։ Այս Ոզեմենտիոս ի պատուի մեծի էր առ ժողովրդեանն Հայոց, քանզի քաջ տեղեակ էր լեզուաց և գիտութեանց աստուածայնոց և արտաքնոց. այլ և երևելի էր վաստակովքն առաքելութեան իւրոյ յարևելս, հմուտ գիտնական մատենից բազմաց հակաճառութեանց և պատմութեանց, տպագրելոց ի Հայ և ի լատին լեզու։ Յայնմ ժամանակի հասեալ ի ծերութիւն վաթսնամենի՝ դնէր ի Հռովմ վասն վստահողջութեան անձին և այլոց խօթութեանց ի վերայ հասելոց առ ծանրաբեռն վաստակոցն իւրոց. բայց հզօր էր ցանկ մտօք, անձնատուր գոլով բոլորանուէր ի գործ հաւատոյ։ Յօժարութեամբ սրտի և արիութեամբ ընկալաւ զյանձն արարեալն նմա ի Ս. Աթոռոյն զպաշտօն առաքելութեան առ Հայս, որ ի Լեհս, ի Վալախիա և ի գաւառսն մերձաւորս. խնդրեաց իւր ընկերս երկուս աջակիցս, զՏ. Ստեփանոս Մարիուս Պիտու և զեղբայրն Բոնավենտուրայ

Կոստուցցի, և յուղի անկաւ ի Հռովմայ յետ տօնի Ս. Միքայէլի Հրեշտակապետին յամի Տեառն 1663, ձմերեաց ի Մինխէն քաղաքի ի Բաւարիայ, և ժամանեաց ի Վարշաւայ յ17-րդի աւուր Ապրիլի 1664 ամի, ուրանօր սիրելութեամբ մեծաւ ընկալեալ եղև ի Նորին իսկ Պիղնատէլլեայ, և յառաջնում աւուր Մայիսի նորին ամի եկն եհաս յԼվով բերելով զթուղթս ի թագաւորէն առ արքեպիսկոպոսն Նիկոլ և առ ժողովուրդն։

Սիրով բազմաւ ընկալաւ Նիկոլ զՀայրսն և աւուրս ինչ հիւրասիրեաց զնոսա ի տան իւրում. ապա իբրև ետես ինքն զխորհրդականս իւր դժկամակեցան տալ զտունն ի բնակութիւն դպրանոցին և յուրաստ իսկ կացին՝ թէ խոստացեալ իցէ նոցա երբէք զտունն կամ կոչեցեալ զԳալանոս՝ ետու նոցա ի բնակութիւն յանշէն և ի հեռաւոր մասին քաղաքին սենեակ մի անպատրաստ, ուրանօր ի վերայ յարդի հանգչեցան ննջել ընդ զինուորս ոմանս և ընդ աղայս։ Յայնժամ ցուցին նոքա դատաւորաց զթուղթս արքային, զորս ի դէպս ծայրագոյն հարկի և եթ ունէին ի գործ արկանել ըստ պատուիրելոյ Նուիրակին, և խնդրեցին՝ զի տացեն նոցա թոյլ դառնալ անդրէն յԻտալիայ։ Իսկ Հայոց երկուցեալ, զի մի ընդ այն դժկամակեսցին անձինք մեծարոյք և երկայնասկեալս զնոսա յԵկեղեցւոյն ծանիցեն, եթէ մերժեսցեն այնոտմարդի եղանակաւ զայսն երևելիս վաստակաւորս, յանձն առարեալս նոցա պատուով մեծաւ՝ խորհեցան հաւանեցուցանել զնոսա, տալով նոցա տեղի բնակութեան ի ցանկապատի մայր եկեղեցւոյն, ուստի ի բաց հանին զզինուորսն և զաղայս, ընդ հուպ ապա յաւելլով զայլ ևս սենեակս երիս, անջատեալս երկու անջրպետօք, յորոց զմինն ի դաւիթ փոխեցին և զերկրորդն ի խոհանոց։ Ի բնակարանի անդ բացին Հայրքն անյապաղ դպրոց վասն Հայ և լատին լեզուաց, և յանկուցին յինքեանս զսաղաղուս վասն նորութեան առարկայիցն, զորս աւանդէին մանկանց. և ծնողք սոցին յօժարամիտ զնոսա անդր առաքէին, զհամեստ բարս տեսանելով վարդապետողացն և զսիրելութիւն։ Սրտառուչ էր արդարև տեսիլն, թէ զիարդ Տ. Գալանոս, այր երևելի

գիտութեամբ և վարուք՝ ուսուցանէր մանկանց զայբուբենն Հայոց և զսկզբունս Հաւատոյ, նոյնպէս և Եղիսէոս, որոյ անգէտ գոլով ցայն վայր Հայոցի բարբառոյն, ըստ Հրամանի իշխանութեանն աշակերտէր այլում, միանգամայն և ինքն վարժ ուսուցանէր։ Բայց ի սուղ ժամանակի, քանզի բանիբուն էր ի լեզուս և փութաջան յոյժ՝ այնչափ վարժեցաւ ի Հայերէն լեզուի, զի զկնի ամի միոյ վարէր այնու անսայթաք, և ի պայքար մտանէր ընդ այս արևելեայս զկարևոր իրաց ի մասին Հաւատոց։

Մինչդեռ վարէր Տ. Գաղանոս սրտի մտօք զպաշտօն իւր ուսուցանելով մանկանց զմանկտին, որ կարի յարմարաւոր թուէր Հնար դարձուցանելոյ զժողովուրդն և ծառայելոյ զՍ. Հաւատոյն՝ ոչինչ յուլանայր ամենայն ջանիւք իւրովք յորդոր լինել արքեպիսկոպոսին՝ զի ձեռն արկանիցէ ի ջնջումն անկրօնութեանց և Հերետիկոսութեանց (յորս մեղանչել ասէր զեկեղեցի նոցա), որք անծանօթք էին Լատինացւոց, յաղագս անգիտանալոյ սոցա զլեզուն Հայոց, և ի մուծումն Միութեան Եկեղեցւոյն արդեամբ՝ փոխան պատրուակելոյն։ Ոչ կարի յօժարութեամբ Հաւանէր արքեպիսկոպոսն ի խորհուրդ [illegible]եայ, նա մանաւանդ, զի յուշ էին նմա դաշինք [illegible] ընդ կաթողիկոսն և երկիւղ՝ մի՛ յետս կացցէ այնու ժողովուրդն ի սովորական սրոց իւրոց։ Իսկ Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ գուշակելով զպատճառս տարաձայնութեան կարգեաց նմա Թոշակ դաՀեկանս Հռովմայեցիս երկու Հարիւր ամ ըստ ամէ, որ յառաջնումն ևս ամի, անդէն յետ զալստեան Հայրն՝ առաքեցաւ նմա ի ձեռս նոցա։ Եւ արքեպիսկոպոսին ի պատրուակս մտեալ, ոսպէսզի զԹախանձանս զիջուցէ զՄիաբանութեան՝ ասէր, թէև ոչ ներկուռ ի գիտութիւնս իցէ, այլ կաթողիկ է և միաբանեալ, թէ բաւ իցէ այս վասն վիճակին և թէ յաջողեսցէ այնքանն աման ոչինչ այլ ինչ պաՀանջեալ էր ի նմանէ առաքելական Ս. Աթոռոյն և պապին Ուրբանոսի Ը (այլ այսմ գործոյ ոչ բարւոք Հասու լեալ էր Ս. Աթոռն)։ Բայց Հուսակ ապա, զկնի յոգնեկրկար ջանից և բանադնացութեանց ընդ եկեղեցականաց և ընդ ժողովրդեանն, իբրև զանգիտէր Նիկոլ, զի մի՛ զԹոշակն կորուսցէ և ժողովուրդն՝ զար-

*

տուութիւնն շնորհեալս նմա յարքայէն Աղէքսիոյ յու-սով Միութեան Եկեղեցւոյն, և մանաւանդ յահէ անուն ցաւման Թագուհւոյն Մարիամու Լաւպոլքեկէի, որ յանձա-խակի Թղթովք առ գաղղիացի հայրն Եղիսիոս օձան կայր գործոյն գլխաւորութեան,—ամբաստանք երևեցան Հայք և և հաւանէին ուղղել զմոլորութիւնն մի զմիոյ կնի, այլ ոչ զամենայնն ի միասին, որպէս զի ի կարծիս լեցի կաթողիկոսն, թէ ակամայ կամօք և ի հարկէ վարեալ դրժէ Նիկոլ ուխտին և դաշանց իւրոց:

Այլք դժուարին եղև հաւանեցուցանել զնոսա խառնել ջուր ի սուրբ բաժակն հաղորդութեան ի ժամ Ս. պատարա-գին, քանզի քահանայք նոցա յամառեալք ի մոլորութիւնն իւրեանց՝ ընդ միով տեսակաւ գինւոյ զմի բնութիւն Քրիս-տոսի իմանային և ոչ կամէին այլայլել զայն՝ մինչև հարկ լի-նել Նիկոլի առն առն քահանայի առանձինն հրամայել խառ-նել ջուր ընդ գինի ի ժամ պատարագին, և հեռացուց բա-նին նզովս սպառնալ:

Քանզի ծաւալման Միութեանն հակառակէր յոյժ խոր-հրդական արքեպիսկոպոսին երէցն Յակոբ Թորոսեան, ծնըն-դեամբ յարևելից՝ աջակցութեամբ արքեպիսկոպոսին Նիկո-լայ՝ Տարնովսկեայ, առն բարեպաշտի յոյժ, և աւագ աւրիա-ւագի նորա Պետրովսկեայ, երկոցունց սոցանց ջերմեռանդեալ ի ծաւալումն հաւատոց և ի պաշտպանութիւն առաքելութեանն՝ վտարեցաւ յիշատակեալն Թորոսի ի գաւառէն, յամին 1664 յ7-ն Նոյեմբերի: Թէպէտ և բազումք, որ բարեկամք էին նորա՝ ցասուցեալ ընդ հարսն առ վտարման նորա, հանէին զորդիս իւրեանց ի դպրոցէ անտի և եռան յուսումն առ Լատինացիս, յորոց ոչ կարի իմն երկնչէին, զի բռն բազ-մամեայ փորձոց գիտէին, թէ ի դպրոցս նոցա ընդ վարժու-թեամբ վարդապետաց անգիտացելոց զհայ լեզու՝ որդիք նոցա հայքն ուրեմն կամ ոչ երբէք մնային ի հաւատոյն բայց սակայն ամենեքեան յետ սուղ ինչ ժամանակի ի դպրոցն անդրէն դարձան, բաց յոմանց կարի սակաւուց, մինչև քարոզիչքն ոչինչ նպաստ օգնականութեան գտանէին յայն

[illegible]

գործի ի վարդապետաց Լատինացւոց յօգուտ հաւատոյ, թէպէտ թախանձագին պաղատէին զնոսա։

Մուծին ապա ի պատարագամատոյց գիրս զյիշատակութիւն անուան պապին նախ քան զկաթողիկոսին, զոր յիշատակեն մինչև ցայսօր, յուսացեալ ածել զնա զամ մի ի Միութիւն ընդ Արևմտեան Եկեղեցւոյ։ Զերգն Քերովբէական ոչ կամեցաւ արքեպիսկոպոսն փոփոխել ամենևին ըստ ձևոյ Եկեղեցեացն Արևմտից և Արևելից, այլ զի մի թուեսցի Ս. Երրորդութեանն խաչեցեալ գոլ՝ յաւել զանուն Քրիստոսի այսու օրինակաւ. «Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր; սուրբ և անմահ Քրիստոս, որ խաչեցար վասն մեր՝ ողորմեա մեզ»։ Հրամայեցին ժողովրդեանն, զի ի ժամ բերելոյ ընծայիցն մի գնիցեն ծունր և պաշտօն աստուածային մատուցեն զոհոյն չև ևս սրբագործելոյ։ Ուղղեցին ի պատարագին զերգսն վրիպականս, զդաւանութիւն հաւատոյ (զհաւատամքն) և ըզկարգ Ս. Խորհրդոյն. ջնջեցին ապա զհերետիկոսական մոլորութիւնս ի գրոց նոցա, ի Ժամագրոց և ի Մաշտոցէն և մանաւանդ ի Յայսմաւուրաց, թէպէտ և անհնարին իմն էր ուղղել ամենևին զվերջինն, այլ միայն կազմել հարկ էր նոր ի նորոյ, քանզի հատոր մեծադիր է, իբրև Կալեպինիս երկու, և լի է ծաղրական առասպելօք և պատմութեամբք։ Զնոյն իմն և վասն այլոց մատենիցն, զի հարկ էր վերստին տպագրել զայնոսիկ, և առ այս բազում ժամանակաց պէտք էին և ծախուց։ Եւ այս ամենայն յաւարտ ածան ի սկզբան ամին 1665։

Իսկ հարցն նուիրեալ զանձինս յանդուգն տքնութիւնս դաստիարակութեան հայազն մանկտւոյն, ունելով աշակերտս երեքս որպէս մուրացիկս, որոց զգեցուցանէին վերարկուս սևս եկեղեցականաց ըստ սովորութեան Լատինացւոց՝ արկին հիմն դաստիարակեան դպրանոցին յԼվով քաղաքի, յամին 1665 ի 24-ն Յունվար ամսոյ, և վասն օժանդակութեանն վեց հարիւրոց հռովմայեցի դահեկանաց, զոր խոստացաւ տալ նոցա ամի ամի Ս. Ժողովն՝ հարկեցան, հայելով ի վիճակ Լեհաստանի յայնմ ժամանակի՝ պահել աշակերտս տասն ի Հայոց, ուսուցիչս երիս և սպասաւորս ոմանս։ Եւ քանզի բազում երթե-

եկող աշակերտք էին, որք ուսանէին ի դպրանոցին, թ զաշակերտսն ուղեցրեալս, որ ի դպրանոցի անդ օթէին՝ վ որոյ սուղ ինչ յետոյ քան զմուծումն ուղղութեանցն յեկեղե կարգեաց արքեպիսկոպոսն քարոզիչս երիս յաշակերտ դպրանոցին ի պէտս եկեղեցւոյն Հայոց, և չորեցունց զխոնարհագոյն աստիճանս կարգի, յետ դաւանելոյ նո հրապարակօրէն զդաւանութիւն Հաւատոյ Կաթողիկեաց զայս սովորութիւն պահեն մինչև ցայսօր ժամանակի յա նայն ձեռնադրութիւնս։

Վասնզի ընդունակք են Հայք և միտեալք ի բարեպ տութեան կենցաղ, եթէ յայնմ վարժեսցին ի մանկական տի տիոց՝ ի յաջողութիւնս մեծամեծս եհաս դպրանոց մասին ուսման, զի յարոյց քահանայս 17, վարդապետ եպիսկոպոս մի, որ յաջորդ է այժմ արքեպիսկոպոսին, այ աստուածաբանս բազումս և քարոզիչս, յորոց երկքն, Ի վայն անուն և Կամենեցին և Եազլովեցի՝ գնախապատուե նին զտեղի առ Լատինացւոցն իսկ։ Այնչափ մեծ էր յա ջողուած գործոյն, զի չինէին արդ Հայք ամբիոնս գեղեց վասն աշակերտաց դպրանոցին, մինչ դեռ յառաջագոյն չուն նոքա ամբիոնս յեկեղեցիս իւրեանց, և քարոզութեան տա թոյլ վարդապետաց և եթ իւրեանց, քարոզչաց տգի արևելեայց. որոց կանգնեալ ի միջոցի բեմին՝ ընդ ունկն գէին ղօղասպելիս իւրեանց։ Զառաջինն անդ մուծան պրութիւնք և խնդիրք աստուածաբանականք և փիլիսոփա կանք ի լատին և ի հայ լեզուս, ձօնեալք յանուն պա տուաքելական նուիրակացն և եպիսկոպաց Լեհացւոց, կաղմ յոյժ գիտնական մեծաւ խնամօք և ջանիւք, մասամբ ի Գալանոսէ և մասամբ Թարգմանեալք ի նախնի ձեռագր սովին եղանակաւ և մեւսայք հանգիտագոյնս բարբառեցա լեզու Հայ. իսկ եղերերգութեամբք և ողբերգութեամբք բա պաշտիւք սիրելիս առհասարակ զանձինս ընծայեցուցան աշակերտքն։

Բայց յաջողութիւնք այսոքիկ գեղեցիկք, հանգոյն վ դից՝ չէին զերծ և ի փշոց. զի քահանայ ոմն Յուսկի ան շարժեալ ի նախանձ՝ սատանին յաւելու հայոցն զգոռ և քա

և ընդ այլոց ամբաստանութեանցն, զորս կցկցեաց զգովելի վարուց հայրն և զաշակերտելոցն՝ և զայս ինչ գրեաց ի Հռովմ, թէ զբովանդակ արծաթն Ս. Ղազարեան յումպէտս ի ծեսարանս թատերաց ծախեն և ի խնճոյս: Բայց անդէն և անդ ապա ստորին զայսմանէ Ս. Ղազարեան և նուիրակն և եպիսկոպոսք ոմանք և քարոզիչք, որոց ի դիմեն ի Հռովմ յաշխարհաց աշխարհաց ընդ Լեհաստան՝ ականատես լեալ էր վիճակի դպրանոցին և առաքելութեանն և մանաւանդ օրինակելի վարուց աշակերտացն և յաջողութեանց նոցա յուսմունս, յորոց չորքն առաքեալ իսկ էին ի դպրանոցն Հռովմայ. զորոց վկայէր սրբազան կարդինալն Կոլոննայ, թէ չեցեն նոքա պատանիք, այլ հրեշտակք վարժեալք յերկիւղի Տեառն: Ի վերայ այսր ամենայնի և այն ինչ եղև յայտնի՝ թէ ծախքն յիշատակեալք ի վերոյ, ոչ կարի մեծամեծք այլ կարեւորք վասն հասարակաց դպրանոցաց՝ ոչ թոշակեաւն առելոյն ի Հռովմայ լնուին, բայց կամաւոր նուիրաւք Հայոցն, որոց չէր օրէն ըստ կանոնաց կարգին իւրեանց պահանջել արծաթ յումեքէ, թէպէտ և յառաքելական պաշտամանն իսկ լինէին. այլ զի ընդհակառակն նոքին իսկ ծախէին զգումար մի արծաթոյ, զոր ընծայեալ էր նոցա վաճառականի ուրումն Վալախեցւոյ, որոյ խոստովանահայրք էին նոքա, և ոչ յետս պահանջէին: Ուր ուրեմն չեջաւ յոյզ փոթորկին այնորիկ, յորմէ զայս ինչ խրատ ընկալան հայքն քարոզիչք, զի մի դեդեւեսցեն ի փառաւոր ջանիցն և մի խնդրեսցեն շնորհս և զգուանս յաւուրց անտի:

Իսկ իբրև սենեակքն երկու, զորս վերագոյն յիշատակեցաք՝ ոչ բաւեցին վասն բնակութեան ուսուցչաց և աշակերտաց, որոց թիւ աճեցաւ մինչև ց12՝ յայնժամ Հ. Պալասա արծաթովքն յղեալք ի Ս. Ղազարեան շինեաց ի մօտաւոր անշէն հրապարակին առ նոր կամարակապ, ըստ սովորութեան Լեհացւոց, յորում բովանդակէին սենեակք փայտեղէնք տասն. և ի նմին յայնմիկ կազմեցաւ դպրանոցն ամս վեց: Այլ քանզի և այս բնակարան փոքր թուեցաւ և անառողջաբար, զի շինեալ էր ի խոնաւուտ տեղւոջ քաղաքին, և զի ցանկայր Հիւանդանոցին և մեռանէին աշակերտքն և վարդա-

պետք, իսկ արքեպիսկոպոսն, խստասիրտ առ հասարակ ի գործս աստուածահաճոյս, ոչ առնոյր յանձն տալ ստեակ մի անռչման՝ յետ մեկնելոյ նորա ի Հռովմ, զկնի երկարաձիգ վրդովարութեանց ամիսս ինչ անելոց, անխոնջ ջանիւք առաքելական նուիրակին այնր ժամանակի, կարդինալին Ներլեայ, հրամանաւ և շնորհօք Նորին Սրբութեան արքային, որ զարդիս բարեպաշտիկ Թագաւորէ, և սրբազան արքեպիսկոպոսին Իլվովայ՝ Նորեցենսկեայ և Վարշավոդին (զօրավարին) Ռուսաց՝ Յաբլոնովսկեայ ուր ուրեմն ընկալան քարոզիչքն յարուարձանին տուն մի, որ թէպէտ անշքացեալ էր և կիսաւեր ի ժամանակին, այլ յետ նորոգութեանց ինչ լինէր մի ի գեղեցիկ և յարմարաւոր տանց քաղաքին, դահլիճ ունելով ընդարձակ և պարտէզ հանդերձ լայնանիստ պարապօք յոգոկեալ վիմաց: Զատունս զայս ընծայեաց Ս. Ժողովոյն (այլ յակամայից) փոխանորդն Նիկոլի, և վաւերացոյց զընծայն արքեպիսկոպոսն ի Հռովմ քաղաքի, սակայն յինքն պահեաց զգերեզմանատունն, բաժանեալն ի տանէն քարեղէն պարապօք և զեկեղեցին գեղեցիկ, որ կառուցեալ էր նոյնպէս ողորկեալ վիմօք, զորմէ հարկեցան հայք տալ խոստումն, թէ հրաժարին յամենայն մասնակցութենէ իրաւանց ի վերայ եկեղեցւոյն. (և զայս մանաւանդ խիթայր ժողովուրդն, որ հակառակէրն այսմ գործոյ), և ի տուն անդր փոխեցին զդպրանոցն յամին 1671: Յաւագ դրունս եդան դրոշմք պապին և արքային ընդ վերնագրիս Collegium Pontificium, (այն է Դպրանոց պապին): Այլ զի ոչ առաքէ Ս. Ժողովն և ոչ դրամ մի ի պէտս նորոգութեանց տանն, զոր ի բազում նուագս խոստացեալ է՝ և զի հարկ եղև հայոցն գէթ փոքր մի մասամբ նորոգել զյարկ տանն, զհրդեհեալն ի պատերազմին Տաճկաց, որպէս զի եղեցի նոցա տեղի, ուր զգլուխս իւրեանց դիցեն՝ և զի մի կործանեսցի տունն առ հասարակ, կիսով մասամբ ծածկեալն յարկաւ մինչև ցայսօր ժամանակի, ապաստան ի ձիւն և յանձրև՝ և զի ըստ արդի վիճակի երկրին չէ հնար վեց հարիւր դահեկանօքն զայսպիսիս լնուլ ծախս, եթէ ոչ առաքեսցի յԱստուծոյ նպաստ ինչ օգնականութեան՝ վասն այսորիկ ի մեծի եղեալ է հայոցն խնդրել, զի տացի նոցա

հրաման զատանալ յԻտալիայ անդրէն ի վանս իւրեանց, և զի յանձն արասցի այլոց ամբոխ գործոյն, զոր ոչ կարացին ածել նոքա ի կատար, յորժամ իշխանութիւնքն ոչ ընձեռեին զհաստատացեալն նպաստ:

Իսկ ի մասին գործոց առաքելութեանն արժան է յիշատակել, զի յետ տարագրելոյն յաշխարհէն ղողանդաւորին խորհրդական արքեպիսկոպոսին՝ եդին քարոզիչքն ի մտի վարել յեկեղեցւոյն և զաշակերտ նորա համբաւաւոր կամ զապաստաւոր նորա, զհանգոյն նմին անարժանն. իսկ նա եմուտ ի դպրանոցն պապին և ոչինչ ընդհատ է այժմ յայլոց ի համեստութեան, յազնիւ բարս և յօրինակելի վարս:

Ըստ օրինակի եկեղեցւոյն Հայոց Իլվովայ եկն ի միութիւն և եկեղեցին որ ի Զամոստիէ, որոյ առաջնորդ եղէցն Քրիստոսատուրովիչ, այր եռեւելի գիտութեամբ իւրով և բարեպաշտութեամբ՝ յառաջագոյն իսկ կաթոլիկ էր ի ծածուկ, և անձկանօք միայն ուղղութեան եկեղեցւոյն իւրոյ, և յաճախակի թղթովք առ Հ. Գալանոս պահանջէր զայն յարքեպիսկոպոսէն: Եւ յաւուրն, յորում ըստ ընծիցն ընկալաւ զթուղթն, այսինքն է ի 22-րդի աւուր Փետրուարի 1665 ամի՝ եմոյծ անդէն և անդ զուղղութիւնն համօրէն ըստ ամենայնի, որպէս առաջարկեալն էր յաւագ եկեղեցւոջն Իլվովայ: Այլ այսմ գործոյ դիմամարտ լինէր կրօնաւոր ոմն կեղծաւոր, նորոգ եկեալ յաշխարհէն Հայոց, ուրանօր տոգորեալ ի մանկութենէ անտի յամենայն մոլորութիւնս արեւելեայց՝ ջանայր ամբոխել զժողովուրդն և սատան լինել աստուածային գործոյն: Իբրև ազդ եղեն Նիկոլի մոլորութիւնք նորա՝ կոչեաց զնա յԻլվով. այլ նա հրաժարեաց նմանի խորամտութեամբն կաթոլիկ զինքն անուանեաց և այնպիսի իմն ճարտարութեամբ կեղծաւորեցաւ, մինչև մերձ լինել ի խաբել և զնոյն զԳալանոս, որ հաւանեցաւ կարգել զնա յերիցութիւն եկեղեցւոյն Հայոց մերձ ի քաղաքն, յանուն սրբուհւոյ կուսին Մարիամու: Բայց ոչ ընդ երկար հնարեցաւ ծածկել զայլն հանդերձիւ ոչխարի, և իբրև ակն յանդիման եղև, թէ գայթակղեցուցանէ զժողովուրդն նա մանաւանդ զկանայս, զորս խոստովանեցուցանէ ընդդէմ պատուիրանի արքեպիսկոպոսին, և յորժամ յայսց ամենեցուն՝

վերայ դատաւ առ նմա թուղթ մոգութեան՝ ի կասկածանս եկեալ թէ մեծազօրն եւ յանցանս գործեալ իցէ նորա՝ եղեն ի բանտի եւ զկնի եօթնեկաց ինչ ի վերայ անցելոց մերժեցին հալածեցին զնա յաշխարհէն, որ դարձաւ անդրէն ի Հայս եւ կեայ մինչեւ ցայժմ, փառաւորեալ պատուով եւ յարգանօք վասն արիաբար պաշտպանելոյ նորա գործոյ Հաւատոց:

Սակաւուք յառաջ քան զխանդիմանութիւն կեղծաւորութեան կրօնաւորին եկն յարեւելից այլ ոմն կրօնաւոր համախորհուրդ եւ համատիպար առաջնոյն, նոյնպէս վարժեալ եւ տոգորեալ յամենայն մոլորութիւնս ժողովրդեան իւրոյ, որում անուն էր Յովհաննէս Բեռնադովեչ, Լեւովեցի ծննդեամբ, այր վիթխարի հասակաւ, մօրուօք, այլ ոչ հեռատես որպէս թուէրն: Պատմէր սա զկեղծուպատիր հրաշագործութեանց կաթողիկոսին Փիլիպպոսի, բաժանէր առ ամենեսեան հող ի շիրմէ նորա եւ կուտէր արծաթ անհնարին: Այլ քանզի աշկարայ հակառակորդ էր Ս. Աթոռոյն եւ առաքելութեանն՝ հալածէին արդեօք զնա իսկոյն յաշխարհէն, բայց երկնչէին ի ժողովրդենէ անտի, զի մի խռովեսցի. քանզի ազգակից է այրն համօրէն իշխանաւորաց եւ երեւելի արանց քաղաքին, այլ եւ ի ձեռն շողոքորթութեան եւ բազում ընծայից սիրելի եղեւ յաչս արքեպիսկոպոսին, որ առ ի դիւրագոյնս զնա կողոպտելոյ՝ յուսով պատրէ զնա, թէ խնդրեսցէ վասն նորա զաստիճան եպիսկոպոսութեան, որում յոյժ ցանկայր այրն:

Այլ տարբեր էր ի սմանէ պատանին կոչեցեալ Գրիգոր Բալսամովեչ, յԼեւով քաղաքէ, որ ոչ կարի ներկուռ էր Հայոցի եւ լատինական ուսմանց, եւ ամուսնացեալ էր սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ: Ի սկզբան անդ դժկամակ էր նա ընդ հայրն, քանզի ջատագով արի էր հաւատոց եւ սովորութեանց ազգին իւրոյ, այլ ապա համոզեալ յընթերցուածոց «Միաբանութեանցն» Գալանոսի եւ ականատես գոլով առաքինութեանց եւ բարեպաշտութեան նորին, զոր ետես ի Պրագայ քաղաքի յանցանելն իւր ընդ այն ի Լեհաստան՝ (զի ի նմին ժամանակի ցանկայր վսեմափայլ իշխանն Մարտինեց, արքայական մարզպանն Չեխաց հիմնել անդ զկարգ կղերիկոսաց, որ եւ յետ սակաւ ժամանակի յաջողեցաւ նմա) յա-

ծախել սկսաւ առ Հարսն, և ունկն դնելով դասուց վարժութեանց նոցա, ընդ փոյթ այնչափ յառաջեաց ի Հաւատս, զի ընկալաւ (այլ դժուարութեամբ մեծաւ) զհաճութիւն կնոջ իւրոյ, եղև կրօնաւոր և ձեռնադրեցաւ կիսասարկաւագ ի Հ. Գալանոսէ. և յետ այնորիկ տպագրեցին զքննական ճառ նորա ի բարոյական աստուածաբանութենէ, իբրև փորձ հմտութեան նորա ի գիտութիւնս։ Այլ կարի եռանդեամբն իւրով ի գործ հաւատոյ ած ի վերայ իւր զցասումն և զատելութիւն դատաւորացն, որք յորդորանօք կամ պլամօք ցայն վայր ածին զարքեպիսկոպոսն՝ զի ընդ երկար հրաժարէր ի ձեռնադրելոյ զնա, և ուր ուրեմն յետ մահուանն Հ. Գալանոսի յանձն էառ ձեռնադրել զնա, թախանձանօք արքեպիսկոպոսին Տարնովսկեայ, (ըստ խնդրելոյ Հ. Աղջիսեայ՝ զոր միայն սիրէր)։ Այս Բալսամովիչ կամ Բալսամ ոչ սակաւ նպաստաւոր եղև Հարցն ի ծաւալելն նոցա զՄիութիւնն, և ցուցիչ ևս ոչ դադարէ վաստակել ի նոյն՝ յեկեղեցւոջն Հայոց Ստանիսլաւովի, յորում կարգեալ է երէց։

Տեսեալ Հ. Գալանոսի, թէ քանիօ՞ն օգտակարք են ժողովրդեանն Հայոց արք ուսեալք՝ տնկէր հոգւով չափ ընդ այն՝ զի որ յաջողագոյնքն ի նոսա էին՝ ի վանս վանս մտանէին, իսկ հետևողս ճշմարտութեան կաթոլիկ Եկեղեցւոյ գործ էր խնդրել ի նուաստագոյնի կարգի ժողովրդեանն։ Առաւել ևս ընդ այն տրտմէր, զի վանականացն զանցաւոր կենցաղոյս ըզվայելչութեանց արարեալ մանաւանդ փոյթ քան զգործոց փրկութեան հոգւոյ՝ յորդորեցին զքաղուածս ի ժողովրդոց, զկառնայս մանաւանդ, (որոց ասեն, թէ նոքա միայն կարող են բանալ զդրունս երկնից), նուիրել նոցա զերևելի մասն յընչեց իւրեանց, որ զեան է երբեմն և հարազատ ժառանգաց նուիրողացն. իսկ ամուսնաւոր եկեղեցականք Հայոց, որպէս յայտ է՝ կեան միայն տրիւք ժողովրդեանն։ Թէպէտ ջանացաւ Հ. Գալանոս կարճել զայս սովորութիւն յոռի, այլ ոչ յաջողեցան նմա իղձքն ըստ ամենայնի, քանզի և մինչև ցայսօր չէ յայտնի, թէ որով եղանակաւ իցէ հնար եղծանել զայն սովորութիւն վնասակար նուիրուց և կտակաց յօգուտ վանացն։ Զայսու ժամանակաւ առաքեցաւ ի Հռովմայ ի ձեռս Նուի-

րակին Պիզնատելեայ բանադրութիւն. վասն Հայոցն, որոց միանգամ ընկալեալ զՄիութիւն Եկեղեցւոյն՝ յայլ հաւատն անդրէն փոխեցին. այլ ոչ եմ հասու, թէ ընդէ՛ր չեղէ այս հրատարակեալ, և ընդէր չեղէ զեկուցեալ ամենայն տեսչաց գաւառաց *) Լեհաստանի պատուիրանագրութիւն Ս. Ժողովոյն, թէ մի՛ կատարեսցեն եկեղեցականք Հռովմայեցւոց վասն Հայոց զխորհուրդս Եկեղեցւոյ, բաց ի խորհրդոյ խոստովանութեան և մի ընկալցին զնոսա ի կրօնաւորական կարգս կաթոլիկաց։ Եւ քանզի ոչ կատարեն վանորայք զայս պատուիրան՝ խորհեցան հայքն զայն միայն առնել, որ ինչ ի նոսա հայի, ապաստան արարեալ զայլն ամենայն ի կամս Աստուծոյ։

Իբրև ծանեան հայքն, թէ կարի վնասակար է գործոյ առաքելութեանն և դպրանոցին սովորութիւնն ձեռնադրելոյ ի քահանայս ըստ առաջնումն կարգի այս տղէտս և անյաջողակս, (որք առ փոքր մի արծաթոյ կամակար յուրաստ կան ի հաւատոցն և վերստին ի նոյն դառնան), հարկեցան կռուել ընդ դատաւորս Հայոց բազում ժամանակս, զի ընկալցին ի նոցանէ խոստումն օժանդակութեան յայնմ գործի, և առ ի կատարումն նպատակի իւրեանց՝ էր զի յորդորանօք վարէին և էր զի սպառնալեօք։ Կարի յաջողութեամբ ձգի գործն մինչև ցայս վայր, իբր զի որք յետ հիմնարկութեան առաքելութեանն ձեռնադրեալ են՝ գրեա թէ ամենեքեան ուսեալ են ի դպրանոցի անդ։ Իբրև ի Հռովմ էր արքեպիսկոպոսն, (ուրանօր երդուեցաւ չձեռնադրել յայնմհետէ զորս ոչ հարցաքննեալք իցեն ի դպրանոցին)՝ թէպէտ և հրատարակեաց փոխանորդն Հայոց զպատուիրանագրութիւն Ս. Ժողովոյն զայսոցիկ իրացս՝ այլ խախուտ է ցարդ գործն և անհաստատ։

Ուստի իբրև եկին հասին ի սկզբան անդ Միութեանն կղերականք երկու հասակաւորք ամուսնաւորք յՆազլովեց քաղաքէ, բերելով ի ժողովրդոց քաղաքին թուղթս յանձնարարութեան առ արքեպիսկոպոսն, և կամէին ձեռնադրել ի քահանայութիւն՝ խափան եղև այնմ Հ. Գալանոս, և ոչ այլազգ հաւանէր ընդ այն՝ բայց եթէ ուսանիցին նոքա գէթ զմի

*) Վանահարք կրօնաւորական կարգաց։ Թարգ։

մասն քաղդեական աստուածաբանութեան և զպաշտամունս խորհրդոց։ Ուր ուրեմն յանձն առին կրօնաւորքն կեալ ամիսս ինչ ի դպրանոցին և ուսանել, և յետ այսորիկ իբրև ուսան ըստ կարի զպարտիս կոչմանն իւրեանց հոգևորի և զէութիւն մի միայնն լինելոյ կաթողիկ հաւատոց՝ ձեռնադրեցան. ապա ի ցնծութիւն ամենեցուն և դարձան ի բնիկն երկիր իւրեանց, յորում վայրի ախոյեանք եղեն գովելիք օգտից եկեղեցեաց իւրեանց։

Յայնմ ժամանակի խրգախեալ հայրն ի ծաւալումն Միութեանն՝ յղէին Թուղթս և պատուիրանս արքեպիսկոպոսին ի համօրէն եկեղեցիս Հայոց Լեհաստանի, (բայց ոչինչ ազդեցին նոքա). և ահա կաթողիկոսն Էջմիածնի փոյթ արարեալ զգուշոց հօտին իւրոյ և ձեռնարկեալ հնարս սաստիկս, զի մի ի կորուստ մատնեսցի ժողովուրդն՝ առաքեաց յԼւով զնուիրակ իւր զՊօղոս, զարքեպիսկոպոսն Թոխատու, այր արգասիւ երևելի ըստ մտաց և ըստ մարմնոյ, այլ տգէտ, որպէս առ հասարակ վարդապետքն արևելեայք։ Եկեղեցականք և ժողովուրդք Հայոց ընկալան զնուիրակն փառաւորութեամբ մեծաւ, որպէս օրէն էր աստիճանի նորա, իսկ հայրքն հրաւիրեցին զնա սիրելաբար ի դպրանոցն ի վիճաբանութիւն հրապարակական զխնդրոց փիլիսոփայութեան ի լեզու Լատինացւոց և ի Հայոց։ Կարի յոյժ զարմացաւ նուիրակն ընդ այն, զի վարդապետացն Հռովմայ ուսուցեալ էր Հայոց զլեզուն Հայոց և նոցին իսկ վարժեալ յոճ բանախօսութեան յայն լեզու՝ հետազօտեն զճշմարտութիւնն գեղեցիկ իմն և ցայն վայր անծանօթիւ եղանակաւ ապացուցութեանց և պատասխանեաց։ Դիպեցաւ ժամ մի խօսել նուիրակին ընդ արքեպիսկոպոսին և ընդ Տ. Պաւլանոսի զՄիութենէ Եկեղեցւոյն, զոր խախուտ յոյժ համարէր, մինչև հաճեցեալ իցէ ընդ այն կաթողիկոսն և վաւերացուցեալ։ Անդէն ի նմին կշռեաց զպատասխանին Տ. Պաւլանոս բազմօք եռանդեամբ, և յայնմհետէ ոչ ևս կամէր հաղորդութիւն ընդ նմա առնել, բայց թոյլ ետ նմա դիպել և խօսել զիրաց Հաւատոց ընդ Տ. Աղոյխեայ, զոր նովին օրինակաւ համոզել Ջանայր նուիրակն ի կեղծ հրաշսն երկնային լուսոյն, որ յառաջագոյն Աւագ Շաբաթուց ի վերայ գերեզմանի Տեառն երևի։

Յօգուտ իւկիր էարկ զայն Տ. Ալոյիսիոս, զի զկնի ժամանակաց յանդիմանեսցէ զստութիւնն. այլ գռեհիկքն այնպէս հաւատացեալ են հրաշիցն՝ զի աններելի յանցանս վարկանին, եթէ ոք փոքր մի տարակուսիցի ընդ այն, և երկնչին, գուցէ կլանիցէ երկիր զայրն այնպիսի, որպէս զԴաթան և զԱբիրոն։

Բազում անգամ ցանկացաւ Նուիրակն մատուցանել պատարագ առանց նորամոյծ ուղղութեանցն, այլ ի զուր ելանէին ջանք նորա, քանզի քարոզչացն երկուցեալ՝ գուցէ խռովեսցի ժողովուրդն՝ յայն ինչ պնդէին զօրհանապազ, զի կամ ըստ արարողութեան կաթոլիկաց մատուսցէ զպատարագն, կամ մի մատուսցէ ամենևին։ Իսկ յետոյ մերժեցին և զկամս Նուիրակին՝ որ հաւանէր մատուցանել զպատարագն ըստ ամենայն ուղղութեանցն ի ներքս մուծելոց, բայց ի խառնմանէ ջրոյ ընդ գինին, զի կարի հակառակք են Հայք արևելեայք արարողութեանս այսմիկ։ Յաւուր միում, իբրև լուաւ Նուիրակն ասել, թէ ուսուցանեն Լատինացիքս ոչ կազմել ջրոյն ի պատարագի էութիւն Ս. զոհոյն, այլ նիւթ միայն գոլ անբաժանելի, և թէ բազումք ի նոցանէ չգիտեն իսկ, թէ յայն սակս ոչ առնուն Հայք զջուրն ի կիր, զի միաբնակք են — որպէս գրէ զայսմանէ ի պանծալի շարադրութեան իւրում զերաց պատարագի սրբազան կարդինալն Բոնայ, — զաղտ չոգաւ ի մի ի վանացն, այլ ոչ եգիտ յաջողութիւն։ Բայց ոչ բեկաւ այսու ի յուսոյն, այլ զկնի եօթնեկի միոջ ել արտաքս քան զքաղաքն իբրու ի պէտս մաքուր օդոյ. և հրաման առեալ յարքեպիսկոպոսէն՝ բնակեցաւ մերձ յեկեղեցին Վանական յարուարձանին. երգեաց անդ զերգսն հերետիկոսականս առանց վկայից, որով ի խաբ հնարէր զհարսն արկանել, ըղհետամուտս մէն մի շարժուածոյ նորա։ Բայց այլազգ ելքն կատարեցան, զի իբրև ազդ եղև զայսմանէ հայցն՝ զայրացան նոքա իրաւամբ ընդ այնպիսի գործ Նուիրակին, և եկին պատմեցին զայս արքեպիսկոպոսին Տարնովլկեայ, որոյ առաքեալ անդէն զերկուս ի կանոնիկոսաց իւրոց և զփաստաբան հոգեւոր ատենին՝ հրամայեաց նոցա ազդ առնել Նուիրակին խիստ բանիւք, զի թողցէ մեկնեսցի յաշխարհէն կամ մի ժայռհեա-

ցի պնդուհեաւ յայնպիսի գործ յանդգնութեան։ Եւ ետ նուիրակն արդարեւ զխոստումն հարկին, զոր արքեպիսկոպոսն պահանջէր, իսկ ի վաղիւ անդր դայր առ արքեպիսկոպոսն Տարնովսկի եւ ըստ սովորութեան Լեհացւոց ասպնջականութեամբ մեծաւ եւ սիրով ընկալեալ լինէր ի նմանէ։ Իսկ եկեղեցին այն Վանական փակեցաւ յայնմհետէ վասն այսոցիկ իրաց։

Հուսկ ուրեմն իբրեւ եսես նուիրակն, թէ ոչինչ կարեմ առնել առաջի աչաց զգուշաւոր հայոցն՝ հարկեցաւ ածել տալ, վասն որոյ ժողովեալ տուրս ոչ բազում մեկնեցաւ յԼվովայ յամի Տեառն 1665 ի 29-րդի աւուր Հոկտեմբերի. եւ ընդդէմ խոստմանն իւրոյ չմտանել ի Կամենից եւ յայլ քաղաքս, յորս կային եկեղեցիք Հայոց՝ դէտ եղեալ չոգաւ եւ եմուտ յՅազլովից եւ ի Կամենից, յորս ի ձեռն մոլար քարոզութեանց, իւրոց այնչափ խափան եղեւ ծաւալման Միութեանն, մինչեւ ժողովրդոցն Կամենեցի ոչ կամել այլ եւս լինել Միութեանն ի քաղաքին իւրեանց, բայց միայն եթէ ստիպեցին հրամանաւ արքունի կամ առ երկիւղի զարտուղութիւնսն կորուսանելոյ, եւ ժողովուրդն Յազլովիցի թշնամանօք ընկալաւ զՄալսամե-ւեցն մեր յիշատակեալն ի վերոյ, որ առաքեալ էր անդր հանդերձ նորով պատուիրանաւ արքեպիսկոպոսին առ ի մուծանել զուղղութիւնսն յեկեղեցիս քաղաքին։

Էր նուիրակին այնորիկ Գօղոսի պատանի ոմն սարկաւագ կուսակրօն 21 ամի, օգնական նորա, որում անուն էր Վարդան Յունանեան, որ յաթոռանիստ վանս կաթողիկոսին ամեն ինչ սնեցաւ յեկեղեցական երգեցողութեան եւ ի բերանացի ուսումն երգոց սրբոց, յորս միայն բովանդակին համօրէն ուսմունք նոցա։ Յարեալ էր նորա ի Գօղոս, իբրեւ ի վարժապետ հռչակաւոր, եւ անձն ունէր թեւակոխել նովաւ յուսմունս խորագոյնս։ Այլ իբրեւ ի դէպ եկանէր յոյս ակնկալութեան նորա, քանզի տեսանէր, թէ ոչ բազում ինչ ուսանիցի ի վարդապետէն անփորձ եղելոյ յասպարիսի գիտութեանց, որում հաւատարիլ եւ զինքն համարէր, եւ քանզի մեծաւ փափագանօք ցանկայր ուսանել գիտութիւնս աստուածայինս եւ արտաքինս, զորս ուսանիցէին ի դպրանոցի պապին

ի բնիկն իւր լեզու, զորմէ իսկ յակճիռս կրթէր՝ — զայս չոգաւ առ Հռ. Գալանոս և ի վեր եհան նմա զխորհուրդն կամացն, որոյ ընկալեալ զնա կարի սիրելութեամբ՝ պնդեաց ի խորհուրդն բարեպաշտութեան, եդ բանս խրախուսանաց, թէ ընկալցի զնա դպրանոցն իբրև զորդի և թէ ոչինչ վնասիցի Վարդանն, եթէ ի բաց կացցէ ի վարդապետէն մոլորութեան։ Եւ իբրև անտես արար Նուիրակն զխնդիր սարկաւագին, զի տացէ նմա թոյլ կեալ բնակել յԼվով քաղաքի՝ յաւուր յորում հանդերձէր Նուիրակն մեկնել ի քաղաքէն՝ փախուցեալ ի նմանէ սարկաւագին ապաստանեցաւ ի դպրանոցն և անտի առ Իտալացի ոմն, առ որում թագեաւ առ ժամանակ մի։ Յասուցեալ ընդ այս Նուիրակին, որ մեկնեալ ուրեմն էր ի քաղաքէն իբրև կէս մղոնաւ՝ դարձ անդրէն առնէ ի քաղաքն ի խնդիր սարկաւագին, այլ ոչ գտեալ զնա՝ սաստիկ վերստին յուղի ելանել։ Իսկ Վարդանայ գնացեալ նախ առ արքեպիսկոպոսն յայտ առնէ, ըստ այնմ, որպէս ուսուցին նմա հարքն՝ թէ ի մտի ունի երթալ ի Հռովմ յուսումն, եթէ ոչ ընկալցին զնա ի դպրանոցն։ Ոչ անագանեաց արքեպիսկոպոսն տալ զհաճութիւն իւր և առաքեաց զնա առ Հռ. Գալանոս, քանզի գիտէր, թէ այսու խնդութեան նորա լիցի պատճառք։ Իսկ Վարդան, որ չէր ինչ ի վաղագոյն տիս՝ այնպէս յաջողեցաւ ի վարժս գիտութեանց և լեզուաց ի սուղ ժամանակի, զի ընդ հուպ առաքեցին զնա ի Հռովմ, ուրանօր նախ ձեռնադրեցաւ քահանայ ի դպրանոցի քաղաքին և ապա կարգեցաւ եպիսկոպոս Նպլիփանեցւոյ. այլև կարգեալ Ս. Ժողովոյն արժանաւոր քան զամենեսեան համարէին զնա ի պաշտօն յաջորդի արքեպիսկոպոսին։ Նոյլ զյաջորդութենէն լիցին մեզ բանք ի ստորև։

Իբրև անցին աւուրք վեշտասան զկնի մեկնելոյ Նուիրակին՝ եկն ի Հռովմայ յԼվով Յովհաննէս Սերեմովիչ բնիկն Լվովայ, եպիսկոպոսն Բոզդանիոյ, որ ազգական էր արքեպիսկոպոսին վասն քեռ սորա, ընդ որում ամուսնացեալ էր եղբայրն Յովհաննու։ Էր սա այր կարճ հասակաւ, զքինակելի վարուք կենցաղավարութեան և փոքր մի ուսեալ։ Յաղագս իւրաց ինչ դժբաղդութեան կազ էր տախուքն, այլ ըստ

հօտւոյն տաւել ևս ախտացեալ էր քան ըստ մարմնոյն։ Երկբայ ինքն, զի եթէ չէր նորա երկիւղ կորուսանելոյ ըզթոշակ իւր 120 հռովմայեցի դահեկանաց ամի ամի, զոր կարգեալ էր նմա Ս. Ժողովն՝ հնարիւք խորամանկութեամբ իւրով և կեղծաւորութեամբ հպատակութեան մեծ ևս զեան տարակուսութեանն նիւթէր, քան ինքն արքեպիսկոպոսն, (թէպէտ և օգտակար ևս էր մերթ ընդ մերթ)։ Ընդ երկար ժամանակս շրջեցաւ ի Հայս և յԵրուսաղէմ, ուրանօր ձեռնադրեցաւ վարդապետ և եպիսկոպոս, ուստի զվարդապետութիւն Լատինացւոց, զոր ուսեալ ևս ի Հայրենի երկրին, յաճախ գրեաց թէ յընդհանուր արևելս, քարոզելով ընդ ամենայն եկեղեցիս, որպէս առողջութիւն էր վարդապետաց ժամանակին։ Հուսկ ուրեմն ժամանեալ ի Հռովմ և դաւանեալ անդ զհաւատս կաթողիկեաց՝ ընկալեալ եղև ի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ և ջանիւք Հ. Գալանոսի առաքեցաւ ի Լիվոռնոյ և անտի դարձ առալ ի Հռովմ՝ թոշակ ունելով ըստ կարի բաւարար։ Յայնժամ իսկ ցանկայր գալ յԵրևան, այլ զանգիտեալ յարքեպիսկոպոսէն վասն անսիրելութեան նորա՝ զտեղի կալաւ, մինչև եկն հայր նորա յԵրևան, որոյ իսկ յորդորանօք հաճեցաւ արքեպիսկոպոսն ընդ դարձուած նորա, և ապա կարգեաց նմա Ս. Ժողովն զթոշակն զայն։ Այլ սուղ ինչ յետոյ զկնի գալստեան իւրոյ եցոյց ապերախտութիւն փոխանակ այնչափ բարեաց, զորս եգիտ ի Ս. Աթոռոյն, քանզի հետևող եղև ծերոյ ումեմն արբեցողի, որ ոչ կարի ջերմեռանդն էր ի կաթողիկութեան, ընտրեաց զնա իւր խոստովանահայր և ոչ ի բաց կայր ի նմանէ հակառակ կամաց հօր իւրոյ, մինչև մեռաւ ծերն։ Ոչինչ ազդեցին նմա յորդորանք և սպառնալիք, զի գոնեայ զամ մի յեկեղեցւոյն քարոզեսցէ ի ջատագովութիւն հաւատոյ կաթողիկեաց, կամ խրատ ինչ խօսեսցի առ ժողովուրդն դեռ ևս տարտամեալ, որ պատուէր զնա յոյժ։ Օտարեալ ի բարեպաշտութեան և խորհելով զնուիրակս և զքարոզիչս՝ փոքր միւս ևս և հատանէր յընձայեալն իւր ի նպատակ, քանզի յոյժ սիրէր զնա արքեպիսկոպոսն, իսկ դպրանոցն և առաքելութիւնն յաջողէին նմա, մինչ զի զօր ինքնիշխան սիրէր. բայց քանզի

գոռոզ էր յոյժ և բարձրամիտ և արհամարհէր զամենայն՝ կարծիս ըստ յիմարութեան իւրում՝ որ այնպէս յանդիմանութին սաստեալ՝ յորժամ կոչեցին հայքն զարքեպիսկոպոսն (Ի Հռովմայ) և փոխանակ Աղեքսանդրի զայլ ոմն նստուցին նմա յաջորդ։

Մինչ այս մինչ այն՝ մեռանէր ի Կրակով քաղաքի եղբայրն Ռահամքնտուրայ, ի զառանցն իւրում յԻտալիայ. և զհետ նորա յամին 1666 ի 14-րդի աւուր Մայիսի փոխեցաւ յերջանիկ կեանս նինքն Տ. Գալանոս, ի սուգ համայնելով զամենեսեան վասն իւր։ Էր նա այր արդարև առաքինական, յորում զարմանալի բարեխառնեալ էր բարեպաշտութիւն ընդ ուսման և ընդ մեծի յոյժ եռանդեան կրօնից։ Յորժամ առաքեալն էր ի պապէն Ուրբանոսէ Ը. ի Կ. Պօլիս՝ ընթերցմամբ և հետ գրոց, առանց իրիք օժանդակութեան հրաշիւք իմն ուսաւ զպարզաւ լեզուն Հայոց և յայն լեզու շարադրեաց մատեանս բազումս երկեղինս պատմութեանց և միաբանութեանց։ Իբրև առաքեցաւ անտի ի քաղաքն Ս. Գոլսոյ ի Հռովմայ պրոպականտայս՝ Հրապարակական քարոզութեամբք իւրովք արժանի եղև շնորհաց փառաբանեաց Հայոց, հակառակ հրամանաց իշխանաց և զի պատրիարքն Հայոց բազումս և եպիսկոպոսունս և զօրս խոնարհագոյնս էին դարձոյց ի հնազանդութիւն ի ճշմարիտ վարդապետութիւն՝ կոչեան զնա Տեառնն և պատուեցին ի մահ։ Այլ ըստ յաջողութեան բազդի փոխեցաւ զնա ի մահուանէն դեսպանն Գաղղիացւոց պր. լը Տէ (de la Haye)։ Յետ այնորիկ դարձաւ Գալանոս ի Հռովմ ուսուցիչ յաթենս քանի մի ամաց մինչև ցօրն մեռանելոյ անտի ի Լեհս՝ առնէր զօրհանապազ վասն ժողովրդեանն Հայոց։ Ի մեռանելն իւրում ցանկացաւ, զի թաղեսցի մարմին իւր ի գերեզմանս մայր եկեղեցւոյն Հայոց, ուր և հանգչի մինչև ցայսօր ընդ որմով նորոյ հանդերձատանն, յարևմտից կուսէ։

Յետ մահուանն Տ. Գալանոսի գլուխ մնաց առաքելութեանն և դպրանոցին Տ. Եղիշիմոս Մարիուս Պիտոնէ, որդառ զարմիկեացի, փոխանակն ւանցի, ամսոյ նոյն 28 ին, որ թերակէտ միջակ էր յուսմունս, այլ բարեմիտ փաջաղեալ եռանդեան

երկրուս՝ փխարէն պաշտամանն իւրոյ ընդլի մատամբ, մենա-ւորաց զի գիտէր զեկեղեցին Հայոց, զոր ուսաւ ի կայսերն տեղ-ժամանակին։ Ընդ հուպ ապա տ. Պետրոս կաթողիկոս փոխա-նակ տեսչի ի Ս. Ծողովոյն ըստ առաջարկութեան Նուիրա-կին Կոստանդնուպօլսոյ ի ցնծութիւն ամենեցուն, այլ ձեռնաւոր-արքեպիսկոպոսին Իգնատիոս՝ Տարոնովսկեայ և հանրային Հոգևոր Կառավարութեանն կաթողիկեաց, (զորոց զկնիտս յանկուցեալ էր նորա յինքն)։

Այս ասելով ուղղախոհացն ընդ այս և աշակերտքն պարապա-կան դպրանոցին, որոց ծանուցաբերն յայժ թուէր լուծն տ. Պա-րոնեանի ձեռնաւորեալ վասն սրբութեան կերակրոյն և կարի խոնար-հութեան նորա։ Յայս խակ սակս զամ մի փոխանակ աշխա-տելոյ ամենայն ի դպրանոցէ անտի ըստ հաւանութեան և ըստ պարգևի արքեպիսկոպոսին Հայոց, այլ ածան անդրէն ի դպրա-նոցն։ Բայց աշխ. ունէին նորա զիւրաքանչիւր կարգաց ընդ իշխանութեամբ երիտասարդ տեսչին, որոյ բոյժ բարուց նորա [illegible] էին և հանգոյն։ Այլ սակաւուք մի վերակացուն նորա և [illegible] իւրեանց, զի և Եղիշէ խոնարհէր էր հանդերձ Պաղանեան։

Այլ այս Եղիշէ խոստիւ պահպանեալ զկարգ և զբա-րեկարգութիւն, որպէս հաստատեալն էր տ. Պաղանեան, (մի-այն նորին ընկերքն նորա մուծին փոփոխութիւնս ինչինչ) և բարւոք զգեստուք իւրով և փութաջանութեամբ, սիրե-լութեամբն և այլի այլի հազուածութեամբ յինքն շահեցաւ զսէրս և զսիրտ աշակերտացն։ Իւրն ընկալաւ զպետն փոխա-նորդն առաջնորդութեանն, և յետ բազում ճգնաց հաւատու-թեան հայեցեալ սոյն ձեռնադրել զԳրիգորիոս Եպիսկոպոսն, որոյ հանձնեալ էր տ. Կառավարութիւնն Հայոց, և երկրորդ դիտել Սանտիքալաւով քաղաքի. էառ հրա-մանն, փոխել զ՚ի վերայ յեշտակերան կրօնաւորս, զինքնա-կոչն Միքայէլ և հաւաք ապա ընկալեալ զհարկաւոր նամակա-նին ի Նուիրակէն Կոստանդնուպօլսոյ և զթղթակցութիւն. Թա-գաւորեալն Մուրատու Լուսաւորիչ Պարոնեան՝ ձեռամբ արքեպիսկոպոսին վեհերոս, զի փութացի կրկնել յուղար-կութիւն ի Կալկաթա։

Իսկ առաջ ի 27-րդի աւուր Յուլիսի յիշատակեալն 1866 ամի, արքեպիսկոպոսն Նիկոլ յուղղի անդամ [illegible] [illegible]մունքեանն պատուաւորաց, յորոց կարգի և փոխանորդն Հայոց Ա. Պ. [illegible], փոխանակն տեսչին և [illegible] աշակերտք պատրաստեալ գալստեանցն, զորս ընտրեաց և եառ ընդ իւր [illegible]. [illegible] յառաջագունեցցն, որ մի խոնարհութիւնս իւր յարուցեալ, յարմարել ի բացեայ նիւթ եղև իսկ զ[illegible]րութիւն զպատանեացն յանձն առեալ քահանայի ու[illegible] Հայրապետի [illegible] Յակոբոս Գրիգորեան, որոյ աշակերտեալ էր նորին Հ. [illegible] և ուսեալ ի դպրոցի [illegible] [illegible] փորձ յառաջադիմութեան և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible] իւր և [illegible], իսկ այժմ առաջ [illegible] [illegible], [illegible] Հրամանատարն [illegible] ի կարգեալն [illegible] ի Ա. [illegible] [illegible] 12 [illegible] ամի ամի [illegible] ընդ [illegible] ընդ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] արքեպիսկոպոսն առ ժամանակ մի [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible] [illegible], և ժողովուրդն Հանդերձ [illegible] եկեղեցականաց [illegible] [illegible] [illegible] Հանդիսիւ. Յանձն [illegible] [illegible] [illegible] այց [illegible] եկեղեցեացն, իսկ սա Հանդերձ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] կատարելոց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ի [illegible] [illegible] և ի [illegible] եկեղեցական [illegible] եկեղեցականաց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] Հրաման [illegible] ի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] առ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] յետ մահու Նախկին[illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible] Հայոց ի [illegible] Հանդիսաւոր [illegible] է Հանդերձ [illegible] [illegible] արքեպիսկոպոսն ի [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] քան [illegible] եկեղեցականք [illegible] քաղաքին և պատուականք Հայոց կարգ և [illegible], և [illegible] [illegible], [illegible] էր [illegible] ըստ [illegible], ըստ [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ըստ սովորութեան [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

և ի Լեհաց՝ ածին աստ զարքեպիսկոպոսն մեծաւ փառա-
ւորութեամբ յաղթանակաւ, զոր պատրաստեալ էին նմա միաբ
յեկեղեցին Հայոց յանուն Ս. Նիկողայոսի: Նա քանզի 12երորդ
օր էր Օգոստոսի և նախատօնակ Վերափոխման Ս. Աստուա-
ծածնին՝ էջ իսկոյն արքեպիսկոպոսն յեկեղեցի, և հրամայե-
աց՝ զի բոլոր ամենայն ուղղութեամբ կատարեսցեն պաշտօն-
մունք նախատօնակին այնր տօնի, որում աշակերտք միայն
Հնազանդեցան պապական դպրանոցին և քահանայքն, եկեղ
յԻգնատիոս, յԱմպրոսկեցէ և յայլոց տեղեաց. իսկ ուխտ եկե-
ղեցւոյն Կամենեց քաղաքի լռեաց առ հասարակ: Դարձ արա-
րեալ արքեպիսկոպոսին ի տուն՝ պատուէր հրամանի եղ ի
վերայ երկուց քահանայից, զի ընդ առաւօտն զպատարագն
մատուսցեն բոլոր ուղղափառ ծիսի. բայց սոքա ոչ միայն ոտնա-
հար եղեն հրամանի նորա, այլ բոլոր պայմանի ուխտին, որ ընդ
եկեղեցականս և ընդ վարչութիւնն Հայոց սահմանեալ յառ-
աջ քան զգալուստ արքեպիսկոպոսին՝ ընթացան առ դա-
տաւորսն, և սոքա անդէն և անդ չոգան առ արքեպիսկոպոսն
և աղաչանօք, լալիւ և յուսադրութեամբ բարեկամօրէն եկեղ
ցարծեալ ընկալան եաօրեայ միջոց հաշտութեան:

Իսկ թէ առ ինչ վախճան նպատակի զանկալումն դոր-
ծոյն խնդրեցին՝ այս յայտնի եղև ի չորրորդում աւուր:
Բանիւք եկին ժողովեցան առ արքեպիսկոպոսն և յայտ արա-
րին, թէ կամին բառ ամենայնի հաւատարիմ մնալ մոլորու-
թեանց հարցն իւրեանց, և ոչինչ փոփոխ առաջացուցանել բերել
ի մէջ, այլ յանձնառեալ պնդէին ի կարծիս իւրեանց, թէ զոր
ինչ ի նոցանէն պահանջին՝ այն ամենայն կամ նորամուծու-
թիւնք են, ամենեքին խոտեալք ի հարցն իւրեանց, կամ
ամբարտաւանքի ծէսք են Լատինացւոց ընդունայնք, որ ոչինչ
ամօթն ունին ի Միութեան հաւատոց, կամ թէ անօթս և
Հարկաւորս հնարուածք իւեն այն քեն արքեպիսկոպոսին
և քաղաքացւոց, այլ ոչ պապին կամ թագաւորին: Նաև աստ
յայտնեալ երեք, թէ կեղծեօք միայն զՄիութիւն եկեղեցւոյ
ընկալան նոքա: Նա այս ամենայն բարեաւ պատասխանի ետ
արքեպիսկոպոսն. ի Թիկուն հասանէր նմա և փոխանակ
նամին իմաստնոց, որ յանդիմանէր Հայոց, վերծանելով ի գրոցն

[illegible]

պարզեցին ձեռնարկել զգործն՝ յոյս մեծ է, թէ ոչ միայն զիւրէ Համաձայնութիւն իւր տացէ կաթողիկոսն ի սուղ ժամանակի, այլ և շարադրել այսու սիրելութեամբ նոցա՝ յարևելս և զնոյն Հրաման տացէ, նախ քան զուղևորելն իւր (ի Հռոմ): Այլ փոխանակին առաջի քաջ գիտացեալ զհոգևորականութիւն նոցա՝ ասէ ցնոսա, թէ ի վերայ որոգայթս գնեն կրկին թշնոց. ընդէր կորուսաւ լեցի ժամանակին. զի կամ կաթողիկէ է կաթողիկոսն, կամ չէ. եթէ չէ նա կաթողիկէ՝ յապաղելով գործոյն ոչինչ օգտեսցին ոչ կաթողիկոսն և ոչ նոքա. իսկ եթէ կաթողիկէ է, որպէս ասեն՝ ապա և յետ կատարման գործոյն ընկալցի և Համաձայնեսցի ընդ այն, որ ինչ արարեալ իցէ աստ, նա զի և ոչ կարէ զնոյն ըստ Հրամայել յարևելս կամ այլուր, առ երկիւղի Հերձուածողացն և Տաճկաց: Եւ վասն ինչ Հարկ է գիտել, զի այնպիսւոյ Հրամանի կաթողիկոսին ծանր յոյժ լիցին Հետևանքը, և վասնզի մեծ նմա Հասանիցէ, քանզի առ Հերձուածողս զնա ունիցին (Հռոմք)՝ եթէ կեղծեօք միայն կաթողիկ ձևեցի, կամ մերժեսցեն զնա ամենեքին յիշխանութենէ, եթէ Համաձայնեսցի ընդ մեծամեծ ուղղութեանցն: Իսկ ուղղութիւնքն, զորս ժամէ արքեպիսկոպոսն՝ ոչ միայն չեն նորամուծութիւնք, այլ և փարատումն է Հնաւանդական նորամուծութեանց և մոլորութեանց. քանզի ոչինչ նոր ի նորոյ մուծանեն նոքա ի ծէսս, այլ զոր ինչ ուսուցանէր Քրիստոս և զոր ունէր միշտ Համօրէն եկեղեցին ի ժամանակաց անտի Հետէ առաքելոցն.

Ընդ լրանալ սաՀմանեալ ժամանակին, յորժամ Հռոմք նոր ի նորոյ այլ և այլ պատրուակօք ջանային այլ ևս յերկարել զժամանակն՝ սպասեալ բարկացաւ արքեպիսկոպոսն, և յերբե նոքա, թէ ի խօսս արկեալ մնացուածոց ի փաստարանէ ունէին, որ պնդեալ էր յոյժ և ջերմեռանդն ի պաշտպանութիւն նախնի օրինացն իւրեանց՝ կոչեաց զնա առ ինքն ի ձեռն արքունի գործակալին, որ երեցփոխան էր ի ժամանակին, զի թերևս երկիւղ ի նա արկցէ բանիւք սպառնալեաց, բայց ոչ որպէս յուսային՝ այնպէս եղև. քանզի այնքանին եռանդեամբ ջատագով եղև գործոյն փաստաբանն, զի յանձն առեալ զգործ պաշտպանութեան Հռոմայ՝ մերժեցաւ

առ արքեպիսկոպոսն և ծանր բանիւ խնդրեաց ի նմանէ յետս կալ յամենայն բռնութենէ, զի մի՛ հարկեսցին զաղթել այլուր, նա զի նոքին իսկ են հաւատարիմ պահանորդք ամրոցին այնորիկ կարեւորի, առ կասկածելի հաւատարմութեան Ռուսաց։

Զմի և զնոյն խնդրեցին և Հ. Վարչութիւնն Լատինացւոց և փոխանակն տեաչի վասն այլոց պատճառաց. այլ անողոքն Նիկոլ յայն միայն հայեցեալ, թէ զերարգ փութով դարձցի ի տեղի իւր՝ ոչ անսաց նոցա, այլ բազում հնարիւք կոչէր առ ինքն ի տուէ և ի գիշերի զօրս ի քահանայից ամբարգոյնս համարէր և երկչոտս, և զան գործէր խոստմամբք զնոսա յինքն յանկուցանել. և իբրև հաստատեալ պնդեցան նոքա ի միտս իւրեանց և ոչինչ զանգիտեցին ի սպառնալեաց կարգընկէցս զնոսա առնելոյ, (զոր և արար իսկ Նիկոլ) այլ անդէն ի նմին յայտ արարին, թէ ոչ երբէք հաճեսցին զպատարագն ըստ ծիսից Լատինացւոց մատուցանել՝ փոքր մի ևս և թէ յայտնի խռովութիւն յանգէր գործն։ Զի աղաղակեաց փաստաբանն ի հրապարակի անդ, թէ «Ահա բռնաբարեն զմեզ. առ արքայ բողոքեմք, առ արքայ բողոքեմք»։ Իբրև ծանեաւ փոխանակն տեաչի հանգերձ Հ. Վարչութեամբն, թէ այլով եղանակաւ պարտ իցէ գործել՝ խոստումն ետ, զի խնդրեսցէ յարքեպիսկոպոսէն ամբարգոյնս ընդ եկեղեցականս վարիլ և մի՛ ևս գործել բռնութիւն, և զիով յայտնեաց, (քանզի քաջ գիտակ իսկ էր, թէ վայելեն Հայք Լեհաստանի յազատութիւն խղճի և կրօնից) թէ համ է ինքն ընդ այնպիսի Միութիւն եկեղեցւոյ, զոր ընկալեալ է այլոց քաղաքացն, և զի թողեալ զարքեպիսկոպոսն՝ փութապէս եկեսցէ ի Վարշաւայ առ ի հաղորդս առնելոյ զարքայ և զնուիրակն պատճառսն անյաջող ելից գործոյն։ Եւ այս իբրև պատասխանի եառն Հայք, (երկուցեալ զի մի զարատունութիւնն կորուսցեն, որ տուեալ էին նոցա յազգս գործոյ միութեանն), թէ և նոքա ի Միութեան եկեղեցւոյ են յանդիմանեաց Ալոյիսիոս, թէ չէ հնար Միութեանն լինել առանց ուղղութեանցն անհրաժեշտից։ Հուսկ ուրեմն հաւանեցան ամենեքեան, և իշխանքն և եկեղեցականք՝ երթալ

առ արքեպիսկոպոսն և արժանաւոր մեծարանօք խնդրել ի նմանէ, զի ամբագդյնս ընդ նոսա վարեսցի և զի միաբան ջա-նիւք զելս. հնարս խնդրեսցեն զհաշտութեան։

Մեծայայք էին ∸այք ի բարեհաճութիւն արքունեաց, քաջալերեալք յարքունի գործակալաց, զգործն անգիտացե-լոց. վասն այսորիկ իբրև անտես արար արքեպիսկոպոսն ըզ-յանձնառակքն նոցա զխնդիրս, զի տացի նոցա թոյլ գալ առ կաթողիկոսն՝ պաղատել սկսան առ նա, զի տացէ նոցա իրա-ւունս գալոյ առ թագաւորն և խնդրելոյ ի նմանէ պատաս-խանի հրամանաց, որում անտարակոյս հնազանդել ուխտե-ցին։ Ի սկզբան անդ անախորժ թուեցաւ յաչս Նիկոլի այս առաջարկութիւն, որում և ոչ հաւանել իսկ կամէր, այլ քանզի և ∸ Վ․արչութիւնն և Եպիխարոս հաճ էին ընդ այն բան, որպէս զի միջոց անախտ վարկանէին զայն առ ի յաջողուած գործոյն, յաղագս շնորհացն արքայից և բարեհաճութեան թագուհւոյն՝ հաւանեցաւ և արքեպիսկոպոսն, և երկոքին կողմանքն ձեռն արկին խնդրոյն ի պատրաստութիւն թղթոց առ թագաւորն և առ նուիրակն և առ բարեկամս իւրեանց։ Այլ իբրև լուաւ արքեպիսկոպոսն, թէ զատաւորքն ∸այոց հանդերձեալ են տանել ի Վ․արշաւայ ոչ միայն թուղթս, այլ և խորհրդականս երկուս հանդերձ ընծայիւք հակառակ պայմանին իւրեանց՝ զայրացեալ սրտմտեցաւ և մերժէր իսկ անշուշտ զկնքելն երկուստեք զուխտ պայմանին, բայց ի դէպ ժամանակի ժամանեաց փոխանակն տեսչի, որոյ ժողովեալ ըզ-∸ Վ․արչութիւնն, խափան եդև մերժելոյ զմիաբանութիւն կողմանցն՝ թէ արքունուստ ընկալցին զվճիռ գործոյն, քանզի կարի յուսացեալ էր յարքունիս և ոչ համարէր, թէ բարեհաճ նա լիցի վասն ընծայիցն, առ որս, որպէս ասաց ոմն ի ∸այ-ոց, ծախեալ էր նոցա ոսկիս քանի մի հազար։

Այլ արդ ∸ Վ․արչութեանն լաւ համարեալ զգու-շաւորս լինել ընդ այնպիսի մարդկան և ի Վ․արշաւի, զի մի առ չափազանցն վստահութեան իւրեանց վտանգք ինչ ծա-գեսցին՝ խորհուրդ ետ արքեպիսկոպոսին և փոխանակին տես-չի, քանզի առաքեն արդ ∸այք պատգամաւորս, որպէս զի աշխատ լիցին վասն ընդհանրական գործոյն, առաքեսցեն և

նոքա այր մի, որ կարող լիցի ճշտիւ բացատրել զայնպիսի գործ անհրաժեշտ ազգայինն և իշխանացն, փառաւորեցի վասն ցանկացեալն կատարածի գործոյն և ընկալցի զհրամանսն արքունիս։ Իբրև բանք եղեն զառնէն, զոր ունէին ընտրել յայն ուղևորութիւն կարևոր՝ ամենեքեան առհասարակ զաչս իւրեանց ի փոխանորդն դարձուցին սուրբին. այլ այսմ խոհեմն եղև դեկանն Լեշչինսկի, և յոյժ ի դէպ, (զի յայտ արար նա համարձակ, թէ ոչ կարէ հաւատալ նա ի միաբանութիւն արքեպիսկոպոսին և տարակուսի իսկ, զի մի ընդ հեռաւորն Ալեքսեայ, հաշտեսցի ընդ Հայս և խաբեսցէ զԼատինացիս), և առաջի ամենեքեան նոցա ընտրել յայն պաշտօն զիրերամակեալ. ի վերայ զԳրիգորիոս Նալեանովիչ, որ սակաւ մի ժամանակաւ յառաջ ձեռնադրեալ էր քահանայ, աշակերտ Գալանոսի, այր երևելի ի ջանս և ի նախանձաւորութիւն, որում և Ալոյսիոս ետ արծաթ ի պէտս ուղւոյն։

Խորհրդականքն Հայոց յուղի անկան միով կամ. երկու ամսովք յառաջ քան զՆալեանովիչն, այլ ոչ յառաջագոյն քան զնոսա, յորժամ յամեցին նոքա ի Պոռչայի քաղաքի առ հեթմանին Պոտոցկեայ. խնդրելով ի նմանէ թուղթս յանձնարարութեան, և ժամուք ինչ յառաջ ժամանեաց ի Վարշաւայ և յառաջինն զթուղթսն ետ թագուհւոյն, նուիրակին և այլոց իշխանացն, (քանզի բացակայ էր թագաւորն)։

Այն ինչ երկուսեանք աշխատ լինէին պատգամաւորքն փութաջանութեամբ յաջողել զգործոյն, յանձն նոցա եղելոյ՝ վասն բարեյաջող կատարածի նորա կատարէին մաղթանս ի տեղիս տեղիս, այլ և յԼվով քաղաքի, ըստ պատուիրելոյ արքեպիսկոպոսին Տարնովսկեայ, որ հրամայեաց կոչել ի խորանս եկեղեցեաց ծանուցմամբ և խնամով յանձն առնել զայս գործ հոգևորական զաւակն իւրում. իսկ յորժամ բազումք, և մանաւանդ քահանայք Հայոց այլոց քաղաքաց յերկիւղի էին, զի մի յաղթանակեսցէ ժողովուրդն Կամենեցի, քանզի յայնժամ խափանէր Միութիւն ժողովրդոցն այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, նա մանաւանդ, եթէ լինէր թոյլատուութիւն ժողովրդեանն Կամենեցի յարատևել ի հերձուածին, և յայնժամ փոխանորդքն և արքե-

[illegible] քան եկեղեցականութեան մնացին զեղազուն խուժանց [illegible] առաջնորդութեան [illegible] իբրև կարգի չարաչարչարելու՝ յաղթանակ զայս ինչ կարգեցին, զի քննութիւն տարածցին եկեղեցականաց. Արքունիքն կալուածքն այսպէս մի բառ մնօքէ, թէ զինչ այն ինչ լինէր զոր արժանն էր ուղղել. և ի վերայ այսր ամենայնի մուծին ուղղութիւնս բազումս ի մատենանս եկեղեցականաց, զի ամենայն ինչ պատրաստ լիցի ի ժամ վերադարձին Բագրատունեացն հանդերձ յուսացեալ հետևանօքն, որոնք զի ամենքն իսկ յուզի եղեն [illegible]։

Ի թիւս այլոց և այս ինչ բառ կարծեաց նորին իսկ առաջնորդութեան այլոց ունէր փութանակի լծակատար. ուղղութեանց, զի էր ունա մանմանուհեաց Հայոց, հիմնեալ թղթառաքութեանց զատուածորդացն Հայոց, այլ չէին նորա ոչ սահմանք և ոչ կանոնք, ոչ եկեղեցացք և ոչ վանահայր, և ոչ պահէին զգիտ [illegible] միաբանութեան և յանձնականի հաղորդութեան Ս. Եկեղեցւոյն, համանմանութեան սոսկ. մինչ էր այնր ուխտի, որ [illegible] լինէր կոչման իւրում այլ ընդհանրական միաբանկար էր, քանզի անդադրար կարգս և կռուով և դաւովելի հաղորդութեանն ընդ օտարաց յարուցանէր զտարածութիւն անձանց [illegible]։

Այսմ արգելեալ կարգեցաւ քննութիւն և եղև հրաման [illegible]՝ զի ցրուեսցին միաբանութիւնքն և երթիցէ իւրաքանչիւր առ ծնողս իւր. այլ նորա կացին մնացին անդէն, քանզի որ փառաւորն էր ուխտին, իբրև մեռոյց առ այցելուն [illegible] մի մեծաւորի, (որպէս պատմեաց հայրն այր ոմն) [illegible] նա ի խաւարութենէն և ետեղ նա միրիկն, թէպէտ և [illegible] հանդարտեցաւ. Եղիսէ այնմ դոշաքաղութեան.

Իբրև փառս աստուածութեան այսպէս դոշաքաղութեան մնաց է. [illegible] ինքնըս և զայն, որ ինչ պատահեացն յՄաղլավէց [illegible], ի ժամանակս զալուստն արքեպիսկոպոսին անդր [illegible] անդ զվարդապետ ոմն Հայոց յա[illegible], որոյ զգեցեալ հանդերձս վանականին, ի վանատականութեան էր պատարագել. Նորին զնա Ներսէս ի կարգս և [illegible] պատարագ խաղադրեալ եդ ի վերայ. բայց տակայն [illegible] վարդապետն, քանզի եա արքեպիսկոպոսին զումար

մեծ արծաթոյ, և կաշառեաց զպաշտպանսն և զդատաւորս, զծառայս և զնոյն ինքն զփոխանորդն, (Թէպէտ և հեղոյր սա բազում արտասուս ի ժամ պատարագի)։ իսկ Եղի-սէոս և Բալսամոնէից և այլ աշակերտքն արհամարհեցին և ոչ ընկալան զպատարագսն ոսկեղէնս, ի մեծ յանդիմանու-թիւն արևելեայցն։

Ի ժամանակին յայնմիկ պատահեցաւ զխայթուած ինչ յարտ-մէ կարող էր գուշակել փոխանակին տեսչի, եթէ հեռանայցն եւս լեալ էր, թէ որպիսի ոք՝ լիցի ինքն փոխանորդն, եթէ երկրէ ընտրեսցի յարքեպիսկոպոսութիւն Լվովայ։ Զի այն ինչ եկն եհաս՝ նա ի Կամենից՝ տխրեցաւ սաստիկ ջերմամբ. կամ առ վաստակոցն յուղւոյ, կամ առ փափկութեան կլիմայից և քանզի զուրկ էր ի դարմանոց բժշկաց՝ ապաքինեցաւ ոչ կանուխ քան զվերադարձն Բալսամոնէիցն ի Վարշաւէ, և վասն խօթութեան իւրոյ այնչափ առ հեայր յԵղիսէոս (որ ընդ յաւիտեան ուրեք կարէր պատշաճաւորաւ, հուսկ յետ-ւաց եկեղեցին Հայոց, ուսուցանէր չորեցունց աշակերտացն զաստուածաբանութիւն և զփիլիսոփայութիւն ի լատին և ի հայ լեզուս, այլ և մարզէր զնոսա յառանձինն վերծանութիւ-նս, յորս ոչ սակաւ անգամ այցելէին ի բերկրութիւն սրտի նո-րա անդամք վարչութեանն և ժողովրդեանն Հայոց) զի կար-գեաց աշակերտաց իւրոց ըստ կանոնաց դպրանոցին առանձին աղօթս և մաղթանս, բաց յաղօթիցն սովորականաց ընդ առա-ւօտս և ընդ երեկոյս, վասն առողջութեան եպիսկոպոսին։ Իսկ թէպէտ ապաքինեցաւ և կազդուրեցաւ նա ըստ մարմնոյ, այլ դուն ուրեք էր տեսանել զնա առողջ հոգւով և շնչահեղ-ձեաց։ Նա ու եղև երբեմն Եղիսէոսի, թէ հանդերձեալ է արք-եպիսկոպոսն առնել ձեռնադրութիւն երից ադրեաց և սարկ-կաւագաց. փութաց անդէն առ նա և խնդրեաց ողոքանօք՝ այլ անն յայտնի համարձակ յայտ առնել, թէ հեռացի ի [illegible] ծոցն, եթէ հանիցէ արքեպիսկոպոսն զհոգևորականս [illegible] մանս յուսելոց անտի և տացէ արանց այնպիսեաց, և [illegible] լաւ առ այս ամենայն պատասխանի, (զի թէպէտ և ոչ [illegible] եպիսկոպոսն ուրոշ պատասխանի, այլ դադարեաց [illegible] և առ յապա ձեռնադրել զայնպիսի ազգս)։ իսկ երբեմն [illegible]

տարին չորս Ներսէսի առ փոխանորդն յաջորդութիւն՝ յաւիտենականաց ընդ խնամս փոխանորդն առաջի Հայ քաղաքացի միոյ Ուլուխեցւոյ, Յովհաննու Երզնկացւոյ, զորմէ յառաջ նշեն ի վերոյ. պատմեն զնա թէ մեծամիտ իցէ և ախտաժէտ կամելեայ արքեպիսկոպոսին և եպիսկոպոսին. և ժամանել չէր հնար բանաւոր պատճառօք համոզել զնա առնել՝ արդարեւ առնէ եւ Ներսէսս ոխերիմ, երեւեցուցանել զի մի առն պատմութեանն, զոր զեղջուցեալ էր եպիսկոպոսն՝ դարձուցանել զերեւելի անուներն վերստին, և վէճուք մեծ լինէին նմա, թէ յաւելի թէուք էին նախատական կարծիք ... Գաղանուոյ զառնելով զայնմանէ: Թուղթ է և ի վաղուցն էր փոխանորդն վասն անհամաձայնութեանն, այլ կարի մեծ եւ վասն ժամանակաց ... եպիսկոպոսին, այլ առ սուղ մի ժամանակ: Ոչ իբրև զարդ-ասպետ զամս մի ի Խնամեաց առ ազնուականի ունէր իշխանաց՝ կաթուած յանկարծակի եհաս ի նա, մինչ զի և ... յորս հասան ի նմանէ, որոց անունն կային և ամենայն ... գրութեանն նորա հեծեալս. այլ ընդ հուպ ապաքինեցաւ անդրէն և բառ յաջողութեան բարւոք չքացաւ վասն պատերազմ հիւանդութեանն, վասն դիպելոյ, զոր ես նմա ... կոծացաւ յուխտէ բերան Կարմելիտանաց:

Ի նմին է ատենի զգուշութեամբ յիշատակել զայս ուխտ կրօնաւոր Կարմելիտանաց, քանզի ի գործ Միութեանն Կաթողիկոսաց ինքն ի կրօնաւորաց պաշտպանեաց փոխանակին ... ընդ Հանդէսն նոցա, որք համապատ խընդրեին ի նմանէ, մինչ այն ինչ խոհիք իցեն ընդ Հայս և ընդ Լատինացիս, զի բառ այնմ դիւրին լիցի նոցա աջակից լինել կատարածի Միութեանն կամ պահպանել և ծաւալել զընդունելութիւն առ Միութիւն:

... Նալպանդեանի կատարեալ ի Վարշաւայ օգնականութեամբ Թագաւորին Մարիամու Լուդովիկէի (առ բացառութիւն լինելոյ արքային Կազիմիրայ) և նուիրակին Պիգնատեղեայ. ... որ յանձն առարեալ էր նմա, և յաղթահարեալ ... ժողով առաջի նորին իսկ նուիրակին և ... քարտուղարին Պրեսմաւսկեայ՝ յաղթանակաւ դարձ առնէր ի միջոց նոյն ամեանն Ալեքսանդրիոյ,

բերելով զպատասխանիս Թղթոցն, հանդերձ արքունի հրամանաւ առ եկեղեցականս և առ ժողովուրդն հայոց, որք յա-մենայնի հնազանդ լիցին արքեպիսկոպոսին իւրեանց (և մին-չև ցայսօր ժամանակի պահին Թուղթքն ի դիւանատան գաղա-նոցին յՈւլփոլայ)։ Ու քանզի զատաւորքն մանաւանդ որք ի Կամենեցէ քաղաքէ՝ յանձնական [illegible] յայն, Թէ կոչեալ իցէ նոցա ուխտ գաշանց ընդ արքեպիսկոպոսին, (որպէս Թուի Թէ յանձնառութիւնն իցէ այս, զոր [illegible] կաթո-ղիկոսին Փիլիպպոսի, զի մի մուծցէ [illegible] նոր [illegible] հայոց) և համարձակ խնդրէին մի [illegible] [illegible] որ զմիջոց տեղին ունէր ընդ հիւսն և [illegible] [illegible] [illegible] յաւել Գրիգոր[illegible] ի [illegible] Թղթոյն առ [illegible] [illegible] բանոյ. «Եղբ որ [illegible] յուխտ դաշանցն հայոց, զոր [illegible] Թէ կոչեալ իցէ Զեր. Տեարք, ընդ արքեպիսկոպոսին հայոց, աղաչեմ զձեզ, զի յղեսջիք զայն առ իս ի Վարշաւա [illegible] քննել և վերահասու լինել, Թէ իցէ [illegible]. Հսկա [illegible] ցանկայ զայն։ Իսկ վասն պահպանութեան [illegible] [illegible] մի ինչ հոգայք, զի յայսմ մասին ոչինչ փոփոխութիւն [illegible] [illegible] արքեպիսկոպոսն։ Լաւ այսմ բանի և [illegible] [illegible]

Իբրև ընկալան զԹուղԹսն՝ աւագանին և զօրքն [illegible] հանայք և դատաւորք հայոց երեսք ի գործ [illegible] ծուղն և զջանս առն ի մերժելոյ զհայրունեան [illegible] [illegible] խաղաղեցան խնդրել վերստին ժամանակ, զի [illegible] [illegible] [illegible] դաշանց ի Վարշաւայ, [illegible] [illegible] [illegible] և քաղաքացիքն։ Յուսային զի յայնմ ժամանակի [illegible] [illegible] կաթողիկոսին, առ որ դիմեալ էին [illegible] և զի առ յերկարեալ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] եպիսկոպոսին և Հայկեցի ուլ [illegible] [illegible] [illegible] Նա յաջողէր իսկ արիւքօք [illegible] [illegible] [illegible] եղեն այնմ քահանայք, որոց հաւանել էր [illegible] [illegible] զի ընդ այն երկարութեան ժամանակի հանել [illegible] [illegible] կոպոսին ի նոցանէ զխաղաղութիւն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] իւրեանց. այլ երկայնամտեալ [illegible] ի [illegible] բաց՝ ուրուշեցան ի նոցանէ, զոգան առ [illegible] [illegible] [illegible] Թէ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Իմացեալ ընդ այս արքեպիսկոպոսին՝ մեծաւ սիրով ընկալաւ զնոսա և խոստացաւ հանդիսաւոր եւս, զի զամենայն զոր ինչ դատաւորացն հանեալ էր ի նոցանէ՝ ինքն տացէ նոցա յանձնէ։ Նա և եկաց արդարև ի բանի իւրում, այլ այսու միայն խաբով, զի առելով յանձնէ՝ իմանայր զգոյս եկեղեցեաց, վասն որոյ կողոպտեաց հան յեկեղեցւոյն իւրեզէնս ինչ արծաթեղէնս, և ոչ դարձոյց յետս, մինչև հատուցին դատաւորք Հայոց զարծաթն, զոր տուեալ էր նոցա եկեղեցականացն։

Այսպէս այսօրիկ ոչինչ այլ ևս յառաջադէմ, զի մի աղքատիկ ծառայ ինչ ոգին չարութեան՝ ի միւսում իսկ աւուր, որ օր տօնախմբին էր Հոկտեմբերի, ի տօնի Ս. Հերոնիմոսի, Լատինացւոց վարդապետի՝ քահանայք համօրէն կաթողիկէին զՀոգևոր նկարագրութիւնն ըստ սովորութեան Լատինացւոց բայց ի ծերագունէն Տ. Վարչութեանն, որում անուն էր Ներսէս, հասեալ ի ծերութիւն ինաստամենի, որ զերկայնութիւն ամաց ինչ դարձեալ էր արդէն ի պաշտամանց, այլ և նա յերկրորդում աւուր մատոյց պատարագ, զի ջանելով յառաջանալ այլոց։ Իսկ փոխանորդին առողջացեալ, ձեռամբ իւրով ուղղեաց զգիրս պաշտամանց և այց եղեալ եկեղեցեացն համդերձ փոխանակաւն անուշի, ընջէր զշար սովորութիւնս, ուսուցանէր քահանայից՝ որպէս ուղղոյդ զՍ. Խորհուրդն պաշտեսցեն, նա մանաւանդ զՎ. եւ... Օծման, համգոյն որպէս յՆ. պղծեցն աւարին։

Ընդ ուղղութեանցն մուծկրց յեկեղեցիս և յարարողութիւնս, թուէր իմն այնպէս՝ թէ ահա լցեալ հաստատեալ է միութիւն։ Բայց ոչ այսպէս էր արդեամբ, քանզի զայն միութիւնն միայն ի քաղաքիս կ ի գիրս, այլ խորհուրդք ժողովրդեանն և դատաւորացն հեռացեալ մեկուսի էին ի նմանէ։ Որոշեցան նոքա և ոչ ևս երթային յեկեղեցիս Հայոց, այլ զշարժեալք դիմէին ի Լատինացւոցն, ըստ օրինակի և ըստ Թիֆլիսի ջանից վանամօր միանձնուհեացն յիշատակելոց, կնոջ յոյժ առաքինւոյ, որոյ կացեալ առ դրունս մայր եկեղեցւոյն Հայոց՝ բանիւք և շարժմամբ սաստուցանէր զորս գային։ Հաստատեցին ապա Հայք, զի յաւուրս տօնից և հանդիսաւոր աւուրց երթիցեն ի քաղաքն Մոլդաւացւոց ի

Խոտիմ, որ հեռի էր ի Սամեննցէ երկու մղոնիւք և րեալ էր հիմնովին ի Տաճկաց՝ զի այսու զվրէժս լուծ զհայրուածոյն, որ ի Թագաւորէն առ Նոսա եհաս։ Զայն նէ միայն էին վէմքն, զի մի խառնիցին ջուր ի բաժակն, ինչ աններելի գործ վարկանէին և ոչ անսայրն ամենեն պացուցից և հեղինակաց. այլ ի մեծ վարանս անկանի յորժ գտեալ եղև ժողովածու հին հայերէն երգոց, ընծայ յարքեպիսկոպոսէն փոխանակին տեսչի, յորում աշխ գրեալ էին ի տօնի Ս. Ղուկասու աւետարանչին որ զկնի. «Ղուկաս, որ ուսոյց վասն գինւոյն խորհրդ խառնելոյ և վասն հացին, զոր խմորունն կատարէր Այն սահմանեաց Նստուած ողորմութեամբ իւրով, զի այր ոք ան (այլ զայս պատիւ փոխանորդն իւր համարի) եա ի ձեռս ա պիսկոպոսին զԹուղթն յիշատակելոյն ի վերոյ արքեպիսկոպ Խոխանեցւոյ Պօղոսի, նուիրակի կաթողիկոսին, զծածկ մինչև ցայն վայր, զոր գրեալ էր նուիրակն առ ժողով Սամեննցի, և Նպաստաւոր էր յոյժ առ ի փարատել ի ղովրդենէն զանհիմն կասկածանսն վասն խառնելոյ ջրոյն։ այս է պատճէն Թղթոյն. *)

Ակակած մեծ էր, Թէ ոչ միայն ջանաց փոխանո գտանել զայս Թուղթ, այլ զի ինքնին զայն գրեաց։ Նու ղարև, այսպիսի միաբանութիւն յայտնի Քրիստոսի Նելիարայ, խառնեալ գինւոյն ասեմ ընդ անխառնին՝ շա ի վկայութիւն հնախագիտութեան մտաց նորա, որ հայէ Թէր Նպաստաւոր զոլ երկոցունց ևս կողմանց։ Այլ որպէ իցէ, ի վեր քան զչափ հաւատալեաց բարեյաջող եղև հ պարականն ընթերցումն Թղթոյն յեկեղեցւոջ և կ ազդեաց ի խորհուրդս ժողովրդեանն, վարանելոյ հանդպ կեղեցականացն իւրեանց և յաղթելոյ այլ և այլ եղանա որ և ուր ուրեմն եկն ի միութիւն և զարձ առար յ ղեցիս իւրեանց, Թէպէտ և սատան այսմ լինել ի զ աշխատ լինէին ոմանք ի ծերագունից, այլ և նոքա ա

---

*) Տես ի վերոյ, յերես 92 և 93։

հայկեցան հետեւող լինել օրինակի բազմութեանն, գէթ ի վերին երեսս, զի մի ի Լատինացւոցն կոչեցին հերձուածողք, որ կարի անհաճոյ էր ի լսելիս նոցա։

Արդ յաջող լրմամբ Միութեան ժողովրդեանն Հայոց Նախճնեցի ընդ Հռովմէական Եկեղեցւոյն ի 4-րդի աւուր Հոկտեմբերի 1666 ամին՝ ողորմութեամբ Տեառն կատարումն եղև միութեան համօրէն Հայոց բնակելոց ի սահմանս պետութեանն Լեհացւոց, շնորհիւ աջակցութեան երանելի Թագուհւոյն Մարիամու Լուդովիկէի և անխոնջ ջանից նորին սրբութեան Նուիրակին Պիգնատելլեայ։

Օգնէր փառաւոր սխրագործութեանս այսորիկ դարձ տրար արքեպիսկոպոսն յԻլվով ի 16-րդի աւուր Հոկտեմբերի և խնդութեամբ մեծաւ ցնծութեան ընկալաւ ի Լատինացւոցն և ի Հայոց. անդրէն ի դպրանոցն դարձաւ և փոխանակն տեսչի, որում անհամբեր ակն ունէին աշակերտք, որք տաղտկացեալ էին ի վարչութենէ միւսոյ տեսչին։ Յետ այսորիկ կամ եղև Ուրբանայ ցուցանել, թէ զկնի մահու Հ. Գալանոսի ոչ նուազագոյն են յառաջադիմութիւնք դպրանոցին քան զառաքելութեանն. վասն որոյ ոչինչ հայեցեալ ի ծախս ուղեւորութեանն՝ ընկալաւ և այլ եւս աշակերտս հինգ, զերկուս յԻլվովայ, զերկուս յՏազլովեցէ և զմին ի Կամենեցէ, և այսու յաւելան թիւք աշակերտացն մինչև ցչորեքտասան։ Երկուք ի նոցանէ ընդ հուպ ելին ի դպրանոցէն, զի ըստ կարի չափու ուսան զքարոզական աստուածաբանութիւն, զլատին և զհայ լեզուս և հանդիսապէս հարցաքննեցան։ Նոյն խնդրեաց և եհաս հրաման ի նախանդամէ Լատինացւոց այնր ժամանակի ի Պեասկովսկեայ, որ յոյժ նպաստէր դպրանոցին՝ զի այլ երկու աշակերտք քարոզեսցեն յեկեղեցիս Լատինացւոց. թող զայս խնդրեաց յարքեպիսկոպոսէն Նիկոլէ, ըստ առաջարկութեան փոխանորդին, իրաւունս քարոզելոյ յեկեղեցիս Հայոց, և զայս առնէր, որպէս արժան է ասել՝ ոչ վասն բերման ցանկութեան անձին, այլ ըստ խնդրոյ այլոց. և ընդ այս կարի ուրախ եղև ժողովուրդն, որ քաղցեալ էր այնմ կերակրոյ։ Վասն այսորիկ ի սուղ ժամանակի շինեաց հիւան վ Ճարտարարուեստ՝ ամբիոն ի մայր եկեղեցւոջն, որպէս ոչ եր-

բեր էր լեալ ցայն վայր, քանզի տգէտ վարդապետք Հայ- (և այն սակաւ անգամ) զառասպելեան իւրեանց պատմէին ի- լով ի միջոցի բեմին և յեցեալ ի ցուպ։ Նորին իսկ վ- խանակին տեսչի ի քանի մի նուագս քարոզեալ էր ըստ Հը- մանի Տ. Գալանոսի նովին եղանակաւ, այլ փոխանակ ցպ- պեց կալով ի գլխակալն, յորոյ վերայ ընթեռնուն Հասարա- րէն զԱւետարանն և զԹուղթս առաքելոց։ Իսկ որ նորըն- քարոզիչքն եղեն՝ վասն Հանապազօր վարժից յայնպիսի կ- տարբերութիւն Հասին, զի և Լեհացիք ի պատուի մեծի է- նոսա ունին մինչև ցայսօր ժամանակի։

Ի վերջ կոյս 1666 ամին եկին ժամանեցին յԻլվով ք- րոզիչք երկու նոր, Տ. Անջէլոյ Պեմիրատի ի Ֆերրարայ և Կլիմանցիսկ Պարիզոյ ի Վենետկէ, երկոքին ի Հասակի 25-ից կ- 26-ից ամաց, Հանդիսացեալք ի բարեպաշտութեան և յու- մունս, նա մանաւանդ Տ. Անջէլոյ. այլ ցաւք են արդարև, նոքա որպէս և այլք բազումք, բայց ի Հարցն Գալանոսէ, Ալ- սեայ և Վարագիոլեայ անծանօթք էին լեզուին Հայոց։ Գալ- նոցն և առաքելութիւնն ի պատճառս այսր օգնականութե- զօրացեալք սկսան բարգաւաճել. կարգեցան յայլ և այլ ժա- նակս քննութիւնք եկեղեցեացն Հայոց Լեհաստանի, խոտեց- մերժեցան չար սովորութիւնք, որ դեռ ևս պահէին յառա- նոց ժամանակացն կամ յետոյ վերստին սպրդեցան ի նե- ղինի միութեանն։ Լինէին և Հանդէսք վիճաբանութե- ի Հայ և ի լատին լեզուս ի խնդրոյ աստուածաբանութե- և փիլիսոփայութեան, ի պատիւ Ս. Տօրն Աղեքսանդրեայ ժ- նաւորակին Պիգնատելլեայ, արդի արքայորդւոյն Յակով- Սոբեսկեայ, արքեպիսկոպոսացն Տարնովսկեայ և Թորոսով- փոխանորդացն ծիսիցն Լատինացւոց և Հայոց, այլ և բազ- զօրավարաց և իշխանաց. անօրինակ էր տեսիլն առ Հասար- ըստ որ բերկրէին և զարմանային՝ որք տեսանէին։ Բազ- աշակերտելոցն ձեռնադրեցան ի քահանայս և առաքեցան զ- թէ յամենայն քաղաքս պետութեանն, յորս բնակեալ - Հայք, որպէս ի Ստանիսլաւով, ի Լուցկ և ի Զամոստ յՕնոգլավից և ի Կամենից. ընդ ամին և թիւք աշակերտա- յաւելան մինչև ցերկոտասան և ցչորեքտասան։

Ըկն ունէր արքեպիսկոպոսն Նիկոլ առատաձեռն պար-գեաց վասն վաստակոց իւրոց ի գործի անդ միութեանն. բայց որովհետեւ դժուարին էր գոհացուցանել զնա, զի չեղեւ հնար առնել կարգել նմա թոշակ ի պետութեանն, թէպէտ և գրեաց յայս սակս Ս. Ժողովն Տարածման Հաւատոյ առ արքայն Կազիմիր (այն է Յովհան Կազիմիր), և քանզի նորա ոչ էր արժանի շնորհաց, այլ վարէր կեանս զեղխութեան և շուայտութեան ըստ առաջնում կարգին՝ խորհուրդ արարին ի Հռոմ, զի կոչեսցեն զնա պատուով անդր, և մի արգելեսցեն յետս յԼվով, մինչև տայցէ յոյս անխաբ ուղղութեան բարուցն: Այլ յառաջագոյն զփորձ առնուլ կամեցան, թէ թերեւս հնար ինչ լիցի ամրագոյն եղանակաւ առնել զարքեպիսկոպոսն յուղղութիւն. վասն այսորիկ բազում անգամ երթային առ նա հայքն թախանձագին խնդրով: Ազդ արարին արքեպիսկոպոսին Տարնովսկեայ, զի առ [illegible] վաստակոց արքեպիսկոպոսին Թորոսովիչի ի գործի հաւատոց և եկեղեցւոյ՝ զգուշաւոր լիցի ըստ կարի և խափանիցէ զամենայն խոչընդոտն, զի թերեւս առաւել առատ պարգեւօք յանկուցանիցեն զսիրտ Նիկոլի առ Ս. Հայրն և առ Եկեղեցական Միութիւնն: Ըստ այսմ խորհրդոյ պատուէր եւս նուիրակին Պիգնատելլի՝ որոց առաքեցանն յԼվով ի կողմանէ հասարակապետութեանն Լեհաց վասն հասարակաց գործոց, եպիսկոպոսացն ասեմ Պերեմիշլի և Պոզնանի, և [illegible]ադպետին Պեասեկովսկեայ, որ աւագ սարկաւագ է զար-[illegible], և այլոց: Այլ ձեռնունայն դառան նոքա ի ջանս իւրեանց. քանզի իբրև մեռաւ առաջին տարփածու Նիկոլի, որոյ ունէրն ընդ երկար ժամանակ հանգչէրն ընդ յարկաւ միով արտաքոյ քաղաքին, ի տեղւոջն՝ յորում շինեալ է այժմ դըպրատունն, հուպ յեկեղեցին Հայոց յանուն Ս. Խաչին՝ գործեաց ագահ, ըստ սովորութեան Սարմատացւոց, որպէս թէ յետ մահուան օրինաւոր կնոջ իւրոյ, և ոչ ամաչեաց կոչել յայն և զքարոզիչսն. այլև եդեալ էր արքեպիսկոպոսն ի մտի թաղել զնորա զմարմինն ի նմին յեկեղեցւոջ մեծաւ հանդիսիւ շքոյ: Բայց խռովեցաւ յոյժ ժողովուրդն Հայոց, յայտ արարեալ՝ թէ ոչ ոք ինոցանէ այնուհետեւ երթիցէ յայն եկեղեցի, եթէ

տացեն Թոյլ Հարքն անդանօր զմեռեալն Թաղել. վասն որոյ գրեաց փոխանակն տեսչի առ արքեպիսկոպոսն Թուղթ [illegible] և խնդրեաց ի ձեռն Թղթաբերին Հ. Անջելոյ, զի մի դրդուեսցէ զժողովուրդն այնպիսի անճահ հանդիսիւ յուղարկաւորութեան և մի տացէ զանձն իւր յայն սակս յայպն և ի կատականս համօրէն ժողովրդեանն։ Այլ ոչինչ ազդեաց բանն, զի ոչ միայն ոչ արար արքեպիսկոպոսն պատասխանի Թղթոյն, այլ կամեցաւ իսկ բռնի պահել զՀ. Անջելոյ յագապին, յորում էր և փոխանորդն, բայց ոչ յաջողեաց նմա։ Իսկ փոխանորդն Թուի Թէ ակամայ կամօք արար զայն, Թէպէտ և դժուարին է զնա արդարացուցանել, զի յաստուածային գործի հարկ էր խիզախել համարձակութեամբ առնն եկեղեցականի, որ վասն այնր գործոյ ընդունի Թոշակ ամ ըստ ամէ ի Ս. Ժողովոյն և արժանաւորեալ է կոչման և իրաւանց առաքելական քարոզչի։ Իբրև անօգուտ եղեն խնդրուածք հարցն՝ այլ միջոցք հնարից ի գործ արկան։ Հրամայեաց Նախանդամն Պեասկովսկի յանդիման ասել արքեպիսկոպոսին, զի եԹէ առնանեցէ նա իրաւանց մետրապոլտական ժողովոյն Լատինացւոց և ոչ յեկեղեցւոջ Լատինաց Թաղեսցէ զմարմին տարփածուին իւրոյ՝ համարս տալոց է առաջի այնորիկ, որ գիտեսցէ անշուշտ դատել զնա վասն անարգուԹեանցն զոր հասոյց, և վասն արհամարհելոյն զբարեկամուԹիւն և զիշխանուԹիւն. տեղի ետ[illegible] ուր ուրեմն արքեպիսկոպոսն ի հզօրագունէն և ի ձայն նուագարանաց և երգեհոնի փոխադրեալ զմարմինն յեկեղեցի[illegible] Հ. Ռեֆորմատեանց, որ նոյնպէս յարուարձանի քաղաքի[illegible] էր շինեալ՝ Թաղեաց անդ զբամբիշն իւր սիրելի։ Այլ քան[illegible] զի ընդ հուպ էառ նա առ ինքն փոխանակ մեռելոյն զայլ[illegible] ումն, կին մանկագոյն իբրև աղախին, ի մեծ գայԹակղուԹիւ[illegible]ն ամենեցուն՝ ըստ ազգողական դրդման կարծեցեալն փուԹա[illegible]ջան փոխանորդին և դատաւորաց ոմանց Հայոց, (որոց Թերև[illegible] և յառաջագոյն խէԹ ինչ էր զարքեպիսկոպոսէն և վաս[illegible]ն այսորիկ զարարս նորա իբրև յանցանս կարեւորս ընծայեցուցի[illegible]ն յաչս միամիտ և նախանձաւոր փոխանակին տեսչի), զայս ին[illegible] կարգեցին՝ զի զնա հրաժարեցուսցեն ամենևին։ Ոչ դժուարի[illegible]ն ինչ եղև Ալոյիսեայ համոզել զարքեպիսկոպոսն, Թէ հարկ է ն[illegible]

կեցեալ ի Հռովմ, քանզի արքեպիսկոպոսն վարկանէր զան-ձին արժանաւոր յոյժ առատ պտղոց և այն ունէր անշուշտ՝ թէ ընդունիցի։ Այլ քանզի արծաթ բազում պահանջէր արքեպիսկոպոսն ի ռոճիկ ճանապարհին և զի կամ էր փոխանակին տեսչի, եթէ հնար ինչ էր՝ ուղեկ-ցել նմա ի Հռովմ առ ի վճարել անդ զգործս առաքելու-թեանն և զդպրանոցին և անձամբ անձին պատմել Ս. Կար-դինալացն զբուն վիճակ գործոյն՝ յուղի անկաւ ընդ արք-եպիսկոպոսին ի Կրակով քաղաք, ուր կատարել ունէին հանդիսահանգիստ վասն հանգուցեալ թագուհւոյն Մարիամու Լուդովիկեայ, և էած զՆիկոլ առ Նուիրակն Պիգնատելլի, զի համաբանեսցին նոքա երկոքեան զորքանութենէ դրամոց ի պէտս ճանապարհին և յաղագս ուղեկցութեանն Նիկո-ղոսեայ, որ ցանկալի էր յոյժ։

Յաւուր 26-րդի Սեպտեմբերի ամսեանն յամի Տեառն 1667 եկն ժամանեաց արքեպիսկոպոսն ի Կրակով հանդերձ փոխանակաւն տեսչի, և ի նմին իսկ աւուր եկն անդր ի Սպա-նոլաց (յորում տեղւոջ աբբայ էր վանուցն Թէատինեանց) Տ. Յովսէփ Կարացիոլի, ծննդեամբ ի Նապոլի քաղաքէ, զոր Ս. Ժողովն կարգեաց տեսուչ առաքելութեանն Հայոց, և որում ի ժամանակաց հետէ Հայր Նիկողոս, որ ծանօթ էր նմա անձամբ։ Մաթեմատիկոս էր Տ. Կարացիոլի և ու-սումնական երևելի, այլ և հանդիսացեալ ի բարեպաշտութեան և ի մեծի փութաջանութեան ի փրկութիւն հոգւոց, և յայսմ մասին ոչինչ ընդհատ էր և խոնարհ քան զՏ. Պա-լանոս, որոյ և ընկեր էր ի Հռովմ քաղաքի, յորժամ հիմնե-ցին անդ զդպրանոցն Հայոց, (այս դպրանոց վասն անյաջող ելից գործոյն փոխադրեցաւ յԼվով) և ուսաւ անդ ի նմա-նէ զսկզբունս լեզուին Հայոց։ Ծանուցեալ նուիրակին զկա-րևորութիւն ուղևորութեանն Նիկողոսեայ՝ հաւանեցաւ, զի երթիցէ ընդ արքեպիսկոպոսին, որում կարգեաց յետ սուղ ինչ բանակցութեանց դահեկանս հռովմայեցիս հինգ հարիւր ի ռոճիկ ճանապարհին, յաւել և՛ այլ ևս դահեկանս հարիւր, հանելով զայն ի փոխանակէ տեսչին, որ ընկալեալ էր զայն դրամ ի ծնողաց իւրոց ի Գաղղիոյ։ Ունկնդիր եղև արքեպիս-

կողմն յորդորանաց բանից աղքային Կազեմերայ, որ յայտ տեղեակ էր գործոյն, և Ծայր միայն արծաթոյն, հանդերձեալ գոլով ըստ ամենայնի յուղի անկանել։ Այլ իբրև ուշի ջա- ջով խնդամուտ եղև Պրիգատկի գործոյն և լաւագոյն հա- մարեաց կալ ձեռն հրամանաց Ս. Փողոսեայն, զորս յուսացեալ ընդունել զծախուց ճանապարհին և զՄխիթարեանս ուղևորու- թեանն՝ փոխեաց յանկարծակի զմիտս իւր, և զմիրին երեքա անխարեկալ ի վտանգէ, որ ի Թաճարաց և ի խազախաց։ Զի խազախքն բազմութեամբ մեծաւ յարձակեցան յանկարծ ի սահմանս Ռուսաց և վտանգեին անպատրաստ և անզէն աշխա- տաւորեանն, այլ միայն արի արքայն ըստ սովորութեանն՝ սա- կաւաձեռն զօրու եւ ընդ առաջ նոցա, պատնէշ անպարտելի եկաց առ Պոլտաւայի քաղաքաւ, յորում իւրեքս փակեալ կամովին և յետ պատուաւոր ուխտի պայմանին, կապեաց՝ մեր- ժեաց յետս զՉօկս հեծելոցն։ Այդ յայս փոխ ի պատճառս յՌուսով անցրեն առաքեաց զնոսա Նուիրակն (Թէպէտ և ոսկոնջելն նոցա ի ծածուկ վասն բանին և կարի զժգոհք էին), սակայն լով Թէ չիցէ զինչ հովուին ի ժամ վտանգի Թողուլ զբանն զհօտն։

Իբրև դարձ արար Արշիխոս յՌիմով հանդերձ ․ Սա- բացոլեաւ յՄիկիորդի ասուր ․․ ընկերակիցն յանձն առաք նմա զփափկանս առաքելութեանն և զդպրանոցին և ձեռաց կարգն յայտնեցեալ և առ յայս ի պաշտաման փոխանորդի յանձնեա Ուրախ էին ամենեքեան, որպէս և արժանն էր, ընդ դարձուած այնպիսւոյ տեսչի երևելւոյ․ բայց ոչ ընդ երկար տևեաց խնդու- Թիւն նոցա։ Յետ սակաւուց ուղւոյն ոչ հանդերձ ի վաստակոցն ․ Կարացիոլի և ոչ վայրկեան մի ժամանակի այլ ջանասիրութեամբ մեծաւ եւ զանձն յուսումն վերջուցի ․այոց։ Ոչ ամենայն ինչ համբերէր նա, որպէս այլքն, երկել ազդմամբ և օրհնութիւնս յիշեցեալ ․այոց, որպէս զի փութ- Թով եւ մարզեսցի ի լեզուին։ Յանկոյց արգէն առ ինքն զեր- սերտ ժողովրդեանն, այլ այս ինչ խափան եղև բարի հանդի- պելոյ նորա՝ զի յոյժ բարեմիտ և նեղող էր առ աշա- կերտսն և Թուլացոյց զկարևորն ի․այս զխստութիւն, հա- նունց, զոր մեծացեալն էր ի դպրանոցն ․ Պաղանդոսի և ապահո-

պանել Եղիշէեայ։ Ըստ համբոյր բարուցն իւրոյ հաճեցաւ Սարացիոլի, թէ ընդ որս ունիցի վարել՝ նոյն արեգակնքն էն Սպանիոյ, և մոռացաւ թէ մանկունք են նոքա Հայոց, մանաւանդ քան աշխարհական կարգի։ Որչափ մեծագնի են բազմամեայ փորձառութիւնք ի գործի ղեկավարութեան այլոց։

Որպէս թուի, չէր երբէք հաճ արքեպիսկոպոսն ընդ Տ. Սարգ-թարգմանի, յայն սակս՝ զի ի պատճառս նորա հանեալ անուշադրութիւնն յԵղիշէեայ, զոր սիրէին յոյժ, կամ որպէս համառօտութեան ի յայն սակս, զի ոչ ունէր թուղթ ի Ս. Ժողովոյն առ ինքն, որպէս ազգէս նախորդ նորա Տ. Գալանոս։ Վասն այսորիկ, բանդակ-ակերպ նոցա ոչ համեցեալ էին ընդ միմեանս՝ գիւղացի բերդեա-ցեան ի հակառակութիւն յայտնի, առ դոյզն մի պատճառ-ս։ Ի յանձնել յոյժ շինութեան դպրանոցին, որ կից էր Սրբեղեցւոյն՝ կամեցաւ Տ. Սարացիոլի շինել մատուռն, յորմէ ոչ հաւանէր Եղիշէոս. կալեալ էին արդէն գործաւորքն ի գործն, յորժամ արքեպիսկոպոսին լուեալ զայսմանէ՝ յանդի-մանեաց, թէպէտ և յանկիրաւի, թէ ոչ տայ թոյլ շինելոյ։ Նա-զարեմ անգամ յայտ արար արքեպիսկոպոսն ի ձեռն փոխանորդին զօրութիւն իւր առ Եղիշէոս, զոր միայն հաճեալ լինէր ինքն, ըստ բանից իւրոց, տեսուչ դպրանոցին, և մինչ-դեռ պատասխանի առնէր նմա Եղիշէոս՝ թէ Սարացիոլի է տեսուչ դպրանոցին և զի դիմել հարկ է առ նա վասն գոր-ծոյն. այսպէս առաքեաց արքեպիսկոպոսն քահանայս երկուս առ Սարացիոլն բանիւք խստիւք և սպառնալեօք, այլ Եղիշէոս և նոքա արհամարհանօք դարձան յետս՝ եկն ինքն արքեպիս-կոպոսն ի դպրանոցն, և նախատեալ զտեսուչն բանիւք հայ-հոյութեանց՝ հրամայեաց գործաւորացն դադարել ի շինու-թենէն։ Ունկնդիր եղեն նմա գործաւորքն լռեցին։ որպէս առն նշանաւորի, թէպէտ և կրկին չափով վարձս խոստանայ-ին նոցա քարոզիչքն Եղ օգնութեամբ գործեացն, զոր թո-ղեալ էին գործաւորքն, և աշակերտացն, որք ի տունէ և ի գիւ-ղերէ համապատ աշխատ լինէին հանդերձ նովին հարբն Սա-րացիոլեաւ՝ ի սուղ ժամանակի գլխաւորեցաւ շինութիւնն մատրանն։ Զայրացաւ սրտմտեցաւ յոյժ ընդ այս արքեպիս-կոպոսն և ձեռնարկէր անշուշտ հնարս աղդողագոյնս, բայց քան

յաջողութեան բաղդի, յետս կացոյց զնա փոխանորդն ի դժուարութեանցն։ Այլ քանզի խնդրէր առիթ մի, զոր զմտերմն ատենացու՝ նախ արգել աշակերտացն քարոզել յայտնապէս յեկեղեցիս իւր. առ այս Սարացիոյն առաջի բազմութեան ժողովրդոցն և հովուապետին հրամայեաց աշակերտացն երդնուլ յեկեղեցւոյն և դառնալ ի դպրանոցն, և ոչ նոցա յեկեղեցւոջն դպիր և ոչ մի ի պաշտել զպաշտաւորութիւն Տեառն։ Վասն այսորիկ գիր ամբաստանութեան ետ արքեպիսկոպոսն զհայրցն ի Ս. Վարչութիւնն Լատինացւոց, որում ոչ համայ թուէին վէճքն վասն մատրան միոջ, ոչ կարէր պիտանալ։ Դրդեաց ապա զժողովուրդն, զի աղաղակեսցեն և ասիցեն ի հրապարակի՝ թէ անօգուտք են ամենեքին հայքն, բաց ի միոյն Աղոյիսեայ, որ արդարև սիրէ զժողովուրդ իւր։ Վրիշաք եղեն վասն գործոցն փոխանակի տեաչին, թէպէտ և ուրախանայր ի սրտին, զի ոչ յաջողեցաւ զոր ինչ ձեռնարկեցին առանց հաւանութեան նորա, այլ ըստ հաւանութեան ընկերաց իւրոց, որք կամէին հաճոյանալ յաչս նորոյ տեաչին։ Աղոյիսիոս ըստ թոյլատուութեան տեաչին յանձն ընկալաւ զգործ միջնորդի, զի հաշտեցուսցէ զհակառակորդսն. և թէպէտ բազում ինչ ի սկզբան անդ պահանջէր արքեպիսկոպոսն, այլ հուսկ յետոյ կնքեցաւ այս պայման խաղաղութեան՝ զի խնդրեսցէ Սարացիոյն զներողութիւն արքեպիսկոպոսին վասն անզգուշաբար չարախօսութեանն առաջի յիշատակեալ քահանայից զվարուց նորա, զի զնոյն տրասցեն և աշակերտքն, որ թէպէտ և անմեղք էին, այլ մասն կալան ի չինութեանն, և զի ամբողջ պահելով զչինութիւնն՝ քակտեսցեն զսեղանն, քանզի անվայելուչ է կազմել սեղան առ քարաշէն որմով, (բայց փոխանակ այնորիկ կազմեցին ապա սեղան շարժական)։ Ա՛լ ամենայն կատարեցաւ անդէն ի նմին ժամանակի, բայց աշակերտացն ոչ ևս եղև հրաման քարոզելոյ։ Դրեալ էր Աղոյիսեա ի մտի միջնորդել վասն սոցա, այլ ոչ կատարեաց զխորհուրդ իւր, ոյր վասն, այլ և վասն կարի մեծարանաց նորա առ արքեպիսկոպոսն՝ յանդիմանեցաւ նա յընկերակցացն և կածելի թուեցաւ յաչս նոցա։

Այն ինչ ջքացեալ էին չարիքս այսոքիկ՝ կարի մեծ

տանէր ի դպրանոցն դժբաղդութիւն, որ մինչև ի գահավէժ կործանումն ածէր զդպրանոցն, ի պատճառս մահուանն Սարացիոլեայ։ Ընձեռութիւն անյարմար բնակութեանն ի խոնաւուտ և ի հին շինութեան և ևս առաւելապէս վասն յաւելման թուոյ հարցն և աշակերտացն և վասն անխորհրդաբար շինելոյ հարցն խուցս ի վերոյ և ի ներքոյ այնր շինութեան, որով խոնաւական լինէր ամենևին մնանելոյ մաքուր օդոյն։ Վասն այսորիկ ի 27-ն Նոյեմբերի 1667 ամի յառաջ քան զամենեսեան հիւանդացաւ Եղիսէոս ծանու ջերմամբ, զկնի նորա Հ. Վարդան, որ յաջորդ է զօրդիս, ապա գրեթէ համօրէն աշակերտքն և հարքն, իբրև ի ժանտ ախտէ ի վերայ հասելոյ, մինչև առողջ մնալ միայն Հ. Անջելոյ (որ և նա ախտացաւ ապա ծանր հիւանդութեամբ) և երից աշակերտաց ըստ նախախնամութեան Աստուծոյ, զի խնամեսցեն զայլս, և յիրաւի անդադար խնամելով զհիւանդսն, անխոնջ վաստակօք և զարմանալի փութով մծարէին զպարտսն։ Ցաւալի էր տրտմալի տեսիլ պապական դպրանոցին, որ ի միում կամ յերկուս աւուրս փոխեցաւ գրեթէ յիսկ և իսկ հիւանդանոց, ուստի խոյս տային ամենեքեան։ Համարէին հայրք, թէ ժանտ ախտ իցէ այն, իսկ Լատինացիք կասկած անհիմն ունէին զնոցին իսկ Հայոց՝ իբր թէ դեղեալ իցէ նոցա զքալորդիչսն։ Այլ ոչ խափան եղև զնոսա ողորմութիւն Աստուծոյ, որ օգնէ իւրայոցն յամենայն ժամ. զի յետ ծանու ջերմանն և նշանաց խելագարութեան, որով ախտանային առ հասարակ ամենայն հիւանդքն, յետ ամսոյ միոջ անցանելոյ, օգնութեամբ հրէի միոջ բժշկի բժշկեցան ամենեքեան առ հասարակ, բայց ի Հ. Անջելոյ, որ անդ ուրեմն հիւանդացաւ և Հ. Սարացիոլեայ, զոր եհան յաստեացս բաղդն, նախանձելով ընդ բարեպաշտ ժողովրդեան, զեռ ևս ի կայտառ հասակի, քանզի ամք 39 էին նորա ի ծննդենէ։ Յաւուր 30-րդի Դեկտեմբերի ամսեանն 1667 ամի վախճանեցաւ այրն, որ յոյս մեծ ազդէր և որ, զի ի ժամանակի բարդաւաճման դպրանոցին հանդիսացեալ էր ի գիտութեան և ի բարեպաշտութեան՝ կարէր ապա ի ձեռն հաւատոցն բազում ինչ մեծամեծս առնել։ Իսկ Հ. Անջելոյ պայքարեալ ի սուղ ժամանակի յուղարկաւորէր և

նաց թշնամեացն։ Սեբաստացիքն, զորոյ զմարմինն հանգուցելոյն մայր եկեղեցւոյն Տեառն հանեալ ի տեղւոջն։ Եւ ճշմարտութեամբ թէպէտ և կամէր նա ինքն, զի յեկեղեցւոջ Խոստովանողաց թաղեսցի։

Սուղ ինչ յառաջ քան զմահն Սեբաստացւոյն, եղբ-լուալ արքայն Սողոմոնի զհեղինակութեանցն, զոր հարցեն ախ-տացեալն, համարեալ թէ փառս խաղաղութեանցն ընդ պարգեւեալ կայսեր իցէն այնորիկ՝ տարբեաց առ նա թուղթ մի ծածկեալ և խիստ, (որոյ պատճէնն պահի ի դպրանոցին մինչև ցայսօր)։ յորում աշխարհս յայտ առնէ նմա, զի ընդ առանձինն պարգեւ-նի պաշտպանութեամբ նա տարբերութիւնն, զպարգեւեցն և հարքն, և առ յապա եղիցին։ Աւելեալ և ամբաստանեաց զհուզեր՝ այլ յետ ժամանակաց նորա հետի եղև սանձահարել զպարգեւեալսն։

Զայնու ժամանակաւ, յորժամ կայսեր էին հարքն ծայր-նու հիւանդութեանց, յորում կարեկցութեան և օգնութեան ունէին պէտս, այլ ոչ չարախօսութեան և անարգու-թեան՝ պատահեաց գիրուած ինչ պայմանի զի Լատինացի-ոցն, որ կոչեցեալն էր քարոզել յեկեղեցւոյն Տեառն, քա-ղաքան քահանայի միոջ Տեառն՝ որպէս կարծէինն՝ կամա-ծանս ի վերայ հարցն խորոյց թէ խորամանկութեամբ աղանդ-սու տիրացեալ ատացուածոցն Տեառն, մանաւանդ եկեղեցեացն և կալուածոց։ Երբև յայտնեաց Տ. Ենովքայ Պետրոսեան զայս բան նուիրակին, արգել առ խաստ քարոզել Լատինացւոցն, բայց զկնի սուղ ինչ ժամանակի տուեալ նմա նախկին իրա-ւունքն ըստ յաղագս թախանձանաց Եղիսաբէթայ, որ միջա-խնդրէր՝ զի մի՛ արգելեսցի ժողովրդեանն։ Բայց այսմ զգե-նակի ոչ գոլ ինչ զղջացեալ նոյն Եղիսաբէթ լսելով զանձ-զգնութեանն այլոց ուրուք կրօնաւորի Լատինացւոց, որ տանէր պատճառս և առաջ հրամանի չոգաւ փութապէս առ հիւանդ ոմն կին հայազն, փասն մխիթարութեան նորա ընդ վերջին օծումն։ Թէպէտ և զայս խորհուրդ յառաջագոյն կատարեալ էր ի վերայ հիւանդին հայ քահանայն, որոյ անկն էր։ Յանդիմանեաց սաստիկ Եղիսաբէթ զժողովուրդն յորժամ զգեստ, տեղա, գիտնականին յայնմ գործի յանդգն

թագաւորութեան՝ քրիստոնէից զանձաւ գործոյ նորա և ոմանք ի նո-
ցանէ անխծանելի իսկ զմիութիւնն։ Այլ եղեն ոմանք, որ առ-
շարացուցանէին զԵկեղեցիս, ասելով թէ ոչ հրապարա-
կաւ էր գործն և ոչ ապացուցեալ, զորմէ յայտ իսկ են ա-
ռաքեալ փոխանորդքն Լատինացւոց, և զի մարթ էր Եկեղե-
ցւոյ և հայրն իսկ էր յոկոյ զգործոյն ի պատճառս խաղաղու-
թեանն, նա զի և ոչ ինչ իսկ հայեր գործն։

Յամի Տեառն 1668 վասն ցրւոյ զամբաստանութիւնն,
զոր համբաւեալ էր Հայոց ի ժամանակս խառնակութեանցն
ընդ արքեպիսկոպոսն և ընդ Պարսկօքն, թէ ոչ ոք ի դրդ-
ռովկացն ուսանի, քանզի հայքն առ ագահանալ իւրեանց
չքմեղս Հայոց ոչ ուսուցանեն զնոսա՝ հանդիսացուցին աշա-
կերտքն յԳորգի աւուր Նորքին և յերեսին աւուրսն որ զհնի՝
ուղղափառութիւն մի, զոր ըստ յանձնապարտութեան տեսչին ա-
ռաքեալ էր Եկեղեցւոյ առաջնորդ բանիւք ի լեզու Հայոց
գրագրութեանց Ս. Սուսին Հռիփսիմեայ ի Հռոմ քաղաքէ,
որ ի Հայս նահատակեցաւ։ Մանկական էր այս գործ, յորում
յաւելեալ էին ձեռնութիւնք ի լեզու Լեհացւոց։ Ծնծու-
թեամբ կարգ մեծաւ ընկալաւ զազգերգութիւնն քաղաքն Հա-
մօզէն, Լատինացիք ասեմ և Հայք և Ռուսք, որոց եպիսկո-
պոսք ամենայն և եկեղեցականք հանդիսատեսք էին տեսա-
րանին։ Նոյնց երկք ծախուց վճարեցաւ գործն, քանզի ըղ-
նկարէն սաստկապատուն պատրաստեցին նոքին իսկ աշակերտքն, իսկ
զերամբ նուագարանին արքեամբք իւրովք ի վարձու կալեա-
ւորք սարկաւագն։ Փոխանորդն Հայոց այսու յանցաւորիլ
զՀայսն համարէր, և թերեւս ի վերին երեսս գովարանէր ըղ-
ձայնսն՝ այլ զազդնապէս գրեաց և եցոյց զայն Ս. Ժողովոյն
անգէտ յաւելուածովք և սուտ տեղեկութեամբք, բայց
ամենքին խորում ներեւեաց այսու նա չարիս. իսկ հայքն, ընդ-
հանրական նորին, ընկալան ի սրբազան կարգինալացն հաւա-
տոյս գովասանութեանց։

Յանդէպ այսպանեալ վարուց կենցաղավարէր արքեպիսկո-
պոսն, և յետ յորդորանաց իսկ խառեց նուիրակին ոչ դա-
դարէր ի ձեռնադրելոյ զայնէնս անարժանս՝ սրբազան կարգի
նոյն։ Աղեքսանդրոս, որ փոխանակ Պրզնասկեցւոյ կարգեցաւ

նուիրակ Լեհաստանի՝ մեծաւ եւ պնդութեամբ քան զկա-ռաջագոյնն առաջարկեաց, զի մերժեսցեն զնա ի պաշտօ-նէն, որում ոչ սակաւ աջակից եղեւ փոխանորդն Ծար-տարամիտ, որ հաճոյացաւ յոյժ յաչս նորոյ նուիրակին, բա-րեպաշտ զանձն ընծայեցուցանելով և փոյթեռանդն եւ ամիսս քանի մի թղթակցելով ընդ նուիրակին, իսկ առ ի ծածկել զը-հեղինակ թղթոցն, կնքէր զայնոսիկ օրինական կնքով։ Այլ և Ալոյիսիոս, որպէս յանձն առարեալն էր նմա՝ յորդորիչ լինէր առ արքեպիսկոպոսն գնալ յԻտալիայ, բայց խորհուրդ տայր նմա, զի մի յուղի ելանիցէ առանց նորա։ Իսկ նուիրակն ոչ հաւանէր ընդ ուղղափառութիւնն Ալոյիսեայ, վասն որոյ անդադրէն յերկարէր գործն։ Յուսկ ապա յետ նորոյ և օգտաւէտ քըն-նութեան եկեղեցեացն Հայոց Կամենեցի և Յազլովեցի համան-դերձ փոխանակաւն տեսչի և հայրն Գարիոյ՝ յանձնառօթի ուրումն ի դրդմանէ՝ հաճեցաւ արքեպիսկոպոսն յուղի ելանել։ Ս. Ժողովն պատուիրեալ էր Ալոյիսեայ տալ նմա ի ծախս ճանապարհին դահեկանս իբրև 600, եթէ ոչ հաւանեսցի առանց դրամոցն երթալ. այլ ըստ երկպառակչին հաւանու-թեան ընկալաւ արքեպիսկոպոսն դահեկանս 500. և անդէն հանդերձեցաւ յուղին հանդերձ երկուքումբք որդւովքն իւրովք երիւք քահանայիւք և բազմութեամբ ծառայից և չուեաց յամին 1668, որ օր 11 էր Հոկտեմբերի։ Առաքեաց Ալոյիսիոս ընդ նմա առանց ծախուց իւրոց զՏ. Ֆրանցիսկ Գարիոյ, որ ամս քանի մի նեղէր տկարութեամբ աչացն և յորոյ սակս բռնի ինչ համարեալ էր առաքելութեանն։

Ի վերջ կոյս ամսեանն Դեկտեմբերի ամին 1668 ժամա-նեաց արքեպիսկոպոսն ի Հռովմ համանդերձ ամենայն աղխիւն, որ էին արք 20 և երիվարք 21, զոր սիրով ընկալաւ սրբա-զան կարդինալն Կոլոննայ, որ քարտուղար էր Ս. Ժողովոյն ի ժամանակին։ Տարաւ նմա բնակարան գեղեցիկ մերձ ի քա-ղաքական դպրանոցն և կարգեցին նմա թոշակ առ ամիսն 50 հռովմայեցի դահեկանս։ Իսկ իբրև ընդ անցանել ամսո-րեայ ժամանակաց ոչ կատարեցան յոյսքն, զորս տածէր միան-միտ ծերունին, այլ մանաւանդ հարկեցաւ ինքն, յետ երկար հակառակելոյ խոստովանն՝ արձակել զմի մասն ծառայից իւրոց։

զորս կամէր առ իւր պահել ի պատուատուն հանդերձ և զինքն թէ մերկանդամն՝ համարեցաւ թէ ըմբռնեալ է ի Թակաւորէ, զոր եղեալ իցէ ընդ նմա Ա͡ծ. Եղիսէոս, վասն որոյ և կարի խստութեամբ ամբաստանել կալաւ զնմանէ, յաձախակի անուանելով զնա շուն և դաւաճան, և առաքէր թուղթս յանդգնաբար առ ժողովուրդն իւր և եկեղեցականս յԻլովով, ուրանօր տարանջէր զտեսչէն, թէ նուաթեալ իցէ նորա զանուն վատթարս, որպէս զի յինքն կորզեսցէ զաթոռ արքեպիսկոպոսութեանն։ Բայց ոչ դժուարին ինչ եղև Եղիսեայ զանձն արդարացուցանել երդմամբն, զոր եդ առաջի դատաւորացն Ա͡յոց։

Ի սկզբան անդ պայմանք երկու առաջի եդան արքեպիսկոպոսին, ընդ որս եթէ հաւանեալ էր նորա իսկոյն՝ թերևս անգէն իսկ դառնայր ի տուն, ընդունելով և թոշակ նոր, վասն շնորհացն և խնամոցն, զոր ունէրն ընդ նա Ս. Ժողովն և Ս. Աթոռն։ Եւ այս էր առաջին պայմանն, զի կարգեսցէ նա իւր յաջորդ վասն ծերութեան հասակին իւրոյ,—70 ամք էին նմա յայնժամ—որպէս զի յետ մահուան նորա մի՛ ընտրեսցին հերձուածողքն արևելից յարքեպիսկոպոսութիւն այլ ըստ համոզմանց իւրեանց և մի՛ վտանգ հասուցանիցեն նորաբողբոջ գործոյ Միութեան, և երկրորդ՝ զի ի պէտս յարմարութեան դպրանոցին Իլովայ տացէ զսենեակն, որ ի ներքոյ դպրանոցին, (զոր բազում անգամ խնդրեալ էին հայքն առաջի առնելով նմա գին վարձու յոյժ բաւական)։ Յայնմ սենեկի, ըստ անզգուշութեան ծերունի արբեցողի ուրումն հայ քահանայի, կրկին անգամ եղև հրդեհ, որ ահաբեկեաց զքարոզիչսն և զաշակերտս համօրէն, այլ շէջուցաւ յաջողութեամբ ի ձեռն ժողովրդեանն՝ որ շուրջ բնակեալ էին և փութային իսկոյն յօգնութիւն հրդեհելոցն։ Մերժեաց արքեպիսկոպոսն զերկոսին զպայմանսն, այլ առաւել ևս բորբոքեալ յանձին իւրում՝ կորստաբեր թղթովքն իւրովք յաւել ևս խռովել զմիտս ժողովրդեանն Իլովայ, վասն այսորիկ ըստ հրամանի պապին պատուիրեցաւ նմին, զի առանց թոյլտուութեան մի՛ ելցէ արտաքս քան զքաղաքն, քանզի երկնչէին, թէ գուցէ առանց ողջունի հրաժեշտի թողցէ փախիցէ ի

Հռովմայ և հասեալ ի քաղաք իւր՝ զամենայն ինչ վեր ի վայր շրջեցէ: Այլ համարեալ արքեպիսկոպոսին, թէ ոչ ի կարևորացն է ըստ ամենայնի հնազանդիլ այնմ հրամանի, եւ որպէս կարծեմ՝ ընդ դրունս Յեզուիտեանսի յանձնահաւուր ժամանակի, զորոյ զպատճառն անգիտանամ, այսով կարծիս ազդեաց թէ ի փախուստ նկրտի. վասն այսորիկ կոչեն զնա պահապանքն և ածեն ի կղզի Ս. Բարթուղիմեայ: Անդէն բանդուեալ ժամանակս մնայր նա անդէն ի բանտարգելն, ծանր տակաւատոգայնս նիւթելով Ս. Ժողովոյն, այլ միջնորդութեամբ Նորին Մեծութեան Թագաւորին Լեհաստանեայց, որ զրով երաշխաւոր եղեւ վասն նորա, այլև իշխանին Աղեքսանդրի Օստրոգոսկեայ, որ յայնմ ժամանակաւ եկեալ էր ի ի Հռովմ, ազատ ըստ միջնորդութեան այսքան երկուցունց՝ թողին նմա պատժոցն և արձակեցին ի հեծմանէ պահանջատանց:

Մինչդեռ այս ամենայն անցք անցանէին ի Հռովմ՝ անհանգիստ էին հայքն որ ի Լվովի: Ըստ պատուիրելոյ Ս. Ժողովոյն չոգաւ փոխանակն նուիրակի ի Հռովմ Վարչութիւնն Լատինացւոց, վասն հայրապետից զմիա արքեպիսկոպոսին Տարնովսկեայ, զփոխանորդի նորա, այլ նաև և զամենց կանոնիկոսաց՝ թէ հարկ իցէ արդեօք արգելուլ զարքեպիսկոպոսն Հայոց ի Հռովմ քաղաքի, և եթէ, զի գիտեն թէ ամենքեան հաւան էին ընդ արգելութիւն, մանաւանդ քարեպաշտն Տարնովսկի, որոյ ձեռամբ ի կարգս եղեալ՝ աղեղեաց, թէ անհրաժեշտ իցէ պահել արգելեալ զարքեպիսկոպոսն ի Հռովմ: Այլ ոչ կարէր փոխանորդն տեսչի հանդարտել զանհաստատուն աղանդաւոր միտս ժողովրդեանն Հայոց, որ ընդդէմ պահանջէր յայտնապէս, զի արձակեսցեն ըզհովիւն իւրեանց, մինչդեռ նոքին իսկ յառաջագոյն ջանացին թօթափել զծանր լուծ իշխանութեան նորա: Այսպիսի է ընդհանրապէս բնութիւն մարդոյ, զի ցանկանայ՝ որում ոչ ունի, և զոր ունին՝ արհամարհէ: Այլ և ծանր և անհանդուրժ վարչութիւն փոխանորդին,—որ յանժոյժ ցասման իւրում յեկեղեցւոջ և առ սեղանովն հայհոյէր զքահանայս և զաշակերտսն յաղագս չնչին իրաց և զաւազանաւն յոր յնիզը վասն կարգութեանն՝ հարկանէր իսկ զնոսա, որով զզուե-

ցոյց մեռելոց յինքենէ զքարոզչսն՝ — մանաւանդ պատճառք եղև սորվանաց ժողովրդեանն ընդ վարուն արքեպիսկոպոսին, որ քաղցրաբարոյ էր և ներողամիտ։ Ծանեաւ Աշխարհս, թէ վերակացու ի յուսոյն, ոչ միայն սակս՝ զի աշխոյժ եղև տարածանել զարքեպիսկոպոսն, քանզի յայսմ մասին կատարեալ միայն՝ զոր ինչ յաջողութեան անտի պատուիրեալ էր նմա, այլ մանաւանդ՝ զի և ինքն աջակից եղև ընտրութեան փոխանորդին ի պաշտօն վարչութեան, յորմէ և ինքն ինքն հրաժարել կամէր, զի պնդէր նուիրակն ընդհակառակն՝ թէ հարկ է յաւէտ ևս ստաձան զփոխանորդն ամբառնալ՝ այլ Մատթէոս միայն էր խափանել զգործն։ Վասն այսորիկ ի հայրապետութիւն մատանէր Աղեքսիոս ընդ պատառեալն և Յովսէփ Հեթումին իւրք հաւանեցուցանել զնոսա, զի զփոխանորդն ընտրեսցեն յաջորդ արքեպիսկոպոսին. բայց ընդդիմացան եղեն վտարանք նորա, զի յորժամ վասն իւրեանց ազգացին հանեալ եղեն ի յայտ արտաքնութիւնքն յամենայնն աշխարհակերք յիշատակեալ 1669 ամին ի ժամ թագաւորութեան արքային Միքայելի, զորս վերակացուցանել անկ էր նորոյ արքային, և երբև խառնել ժողովուրդն սկսաւ՝ հարկ եղև շնորհել նոցա վերստին զազատութիւնսն. իսկ խնդիր յաջորդութեանն առ կախ ձգեցաւ ի լուծումն ապագային։

Նոյն էին գլխաւոր ջանք հարցն և հայ փոխանորդին և որոց ի միաբանութեան նոցա էին դաստիարակացն, (յորոց կարգի հանդիսացեալ էր Գաբրիէլ ոմն Կապրիտովիչ, այր երևելի ջանիւքն ի գործս հաւատոյ և ի գիտութեանց)՝ զի ըստ կարի արգել լիցին ժողովրդեանն, որպէս զի մի առաքեսցեն թեւալթս ի Հռոմ և խնդրեսցեն զպարծ արքեպիսկոպոսին։ Բանդի որ բարեկամք էին, համարէին թէ չարագոյն ևս լինի զայս նորա. վասն այսորիկ օգնութեամբ փոխանորդին մեծաւ ճարտարութեամբ զգործն կատարեցին և բազում անգամ խափան եղեն ժողովրդեանն, ցուցելով զժողովս նոցա կանոնաւոր կանոնաւոր և զհրապարակականս, ոչինչ հայելով ի կամեցեալ ջանս ազգակցաց արքեպիսկոպոսին և ի պատմեալս ժողովրդեանն առ վարչութիւնն։ Նոցանէր առ մի ողջոյն յետ մեկնելոյ արքեպիսկոպոսին, և ապա ուր ուրեմն գրեաց

ժողովուրդն Թուղթ, յորում խնդրէր՝ զի դարձուսցեն նոցա անդրէն զարքեպիսկոպոսն. այլ յայնմ Թղթի ըստ ազդեցիկ հակառակորդացն եղեալ էին այնչափ պայմանք և այնչափ թէութիւնք և յանդիմանութիւնք յանցանաց արքեպիսկոպոսին վաւերացեալք ի նմին իսկ ժողովրդենէն, զի Թուղթն այն վնասակար մանաւանդ քան թէ օգտակար եղև նմա։

Ի վերջ կոյս այսր ամի 1669 Եղիսէոս ըստ բնական ճարտարութեան իւրում առ ի հաճիլ զմիտս ժողովրդեանն ես հանդիսացուցանել ի տեսարան Թատրոնի ողբերգութիւն մի սրբազան (որ երկրորդ էր ըստ կարգի և վերջինն եղև՝ զոր աշակերտքն հանդիսացուցին) զկայսերուհւոյն զկուսէն Պուղխերիայ, զոր խոտեն և չարախօսեն ի հերետիկոսական գիրս Յունաց, առ այն զի գումարեաց զԺողովն Քաղկեդոնի։ Զայս ողբերգութիւն գրեաց Եղիսէոս ի լատին լեզու հանդերձ մեկնութեամբք ի լեզու Լեհացւոց, որպէս Լատինացիքն խնդրեցին, զի այնու ցուցանիցէ, թէ ի դպրանոցին աւանդին կրկին լեզուքն, Յունաց և Լատինացւոց։ Այլ զի մի չար հետևանքն լիցին բարւոյ իւրոյ դիտաւորութեան՝ յոչինչ յառաջագոյն ձեռնարկեաց, այլ նախապէս ընկալաւ գրով զհաւանութիւն Ս. Ժողովոյն։

Գեղեցիկ իմն բարգաւաճէր դպրանոց պապին ի բարեպաշտութեան և ի գիտութիւնս ջանիւք երկոցունց միայն Հայոց, նա մանաւանդ հօրն Անջէլոյ Պետրատեայ, որ սրբութեամբ վարուց իւրոց, գիտութեամբ և փութով իւրով ի տարածանել առ իւր և ի քաղաքին զջատագովութիւն դրութեան աստուածաբանականից և փիլիսոփայականից՝ յարգանս մեծամեծս գտանէր յամենեցուն, և լինէր իսկ այր կատարեալ ամենևին յամենայնի՝ եթէ առաւելեալ էր ի նա սէր լեզուի Հայոց, փոխանակ բազում սիրոյ նորա առ Հայրենի աշխարհ իւր։ Ոչ նուազունք եղեն և յաջողութիւնք առաքելութեան յորժամ ազնուականք Լեհացւոց կառուցին քանի մի եկեղեցիս վասն Հայոց ի քաղաքս քաղաքս, ի Ժվանեցի առեա ի Գորոդենցէ և ի Պոտչայցի, զորս հիմնեալ էին զաղթականքն ի Մոլդաւիոյ. յաջողէր նոյնպէս և աշակերտացն ւարտելոց զուսմունս իւրեանց, որոց գործ նոցա էր հսկապ

զՀայս ի միութիւն ամոք ամոք յեղանակօք։ Ոմանք ի նոցանէ յաջողեցան կատարելապէս ի գործ իւրեանց։ Ի ժամանակին, յորում կարգեաց Ս. Ժողովն զՀ. Լուդովիկոս Մարիոս Պիտու տեսուչ առաքելութեանն (և սա անդէն կարգեաց փոխանակ տեսչի զՀ. Անջելոյ), եկն և ժամանեաց ի Հռովմայ յԻլվով ի 22-րդի աւուր Յունիսի 1670 ամի Հ. Յովսէփ Թագատոտայ, ծննդեամբ ի Վերոնայ, պաշտամամբ առաքելական քարոզչութեան, կրօնաւոր արդարև բարի, այլ ըստ տկարութեան անձին և որպէս հարկ է ասել, ըստ անվարժութեան հոգւոյ և ըստ անփորձութեան իւրոյ առ Հայս՝ ոչ յարմարաւոր էր յայն պաշտօն։ Իբրև անցին ամիսք երկու յետ գալստեան Հ. Թագատոտայ՝ մեկնեցաւ անտի յԻտալիայ Հ. Պեվերատի, որպէս ընկալեալ էր հրաման ի Ս. Ժողովոյն վասն հաւաստի խօթութեանն իւրոյ, ընդ որ տըխրեցան յոյժ ամենեքեան, նա մանաւանդ Լուդովիկոս։ Հօրն Պեվերատեայ եւ տեսուչն ուղեկից զսիրելին իւր զաշակերտ զՎարդան Յունանեան, զի ածցէ զնա Հայրն առաջի սրբազան կարդինալացն, իբրև զնախընծայ պտուղ քրտանց հարցն. Իսկ զարդիս ամբարձեալ է Յունանեանն յաստիճան յաջորդի արքեպիսկոպոսին Հայոց Իլվովայ։

Աւուրք ինչ յառաջ քան զմեկնիլ Հ. Պեվերատեայ, յետ բազում ճգանց և բազմադոյն աղաչանաց, որ յամիս ողջոյն ձգեցան՝ ընկալան ուրեմն քարոզիչքն զթոյլտուութիւն փոխանորդին, զի գամ մի յեօթնեկի քարոզեսցէ Եկեղեցւոյն քահանայից Հայոց զբարոյական տեղեաց (casus conscientiae), զորս ամենեւին անգիտանային նոքա։ Այլ կամ եղև փոխանորդին զերծուցանել յայնց դատախօսութեանց զհաւատակիցն իւր արբեցող, յորում ոչ կարէր արծարծել էին հարցուրդք ուղղափառութեան, թէ և կարօտ էր դասուցն. Հրաժարեցոյց զնա և ի խոստովան առնելոյ զժողովուրդն, որ յոյժ պատուէր զնա վասն հասակին ծերութեան և վասն հարուստ և եպիսկոպոսավայել բուսոյ մարմնոյն։

Առանց իրիք դժուարութեան դարձոյց փոխանորդն ամենայն աշակերտաց դպրանոցին զիրաւունս քարոզելոյ, և նոքա սիրով մարզէին յայն գործ մինչև ի վերադարձ արքեպիս-

կապօքն, ընդ որում չէր գտանել բանակցութիւն ինչ մինչև յայն վայր ժամանակի. իսկ աշակերտքն ուսումնասէրք քաղաքէն փոփոխակի կարգաւ։ Յաղագս քարոզի իւրք ուրումն ի նոցանէ յաւուր տօնի Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին, յորում սաստիկ բանիւք յորդոր կարդայր քարոզիչն ժողովրդեանն Հայոց մաղթանս գոհութեան վերառաքել առ Աստուած վասն բարեխօսող կատարածի միութեանն յԻջման քաղաքէ ամօք հնգիւք յառաջ՝ բարկացան յոյժ դատաւորքն Հայոց, որք ոչ կամէին կոչել նոր անուամբ (Նորոգ միացեալք) և ամենք յայնցանէ, որ պնդէին, թէ ամենեքին ուխտադրք էին նորաձայն ուղղութեանցն. և առ այս ոչ միայն չառնէր պատասխանի փոխանորդն, այլ և ընդ բանն հաւանէր։ Վասն որոյ եւս յուզեցան խռովեցան միտք ժողովրդեանն ընդդէմ հարցն, կամէին ընկենուլ զնոսա արտաքս ի նախնի բնակութենէն, զայն ինչ կեղծեօք առարկելով թէ տուաւ նոցա բնակութիւնն ոչ մշտնջենաւորապէս, այլ վասն երից միայն ամաց։ Յայսմ մեծի դժուարութեան, իբրև ծանեաւ Եղիսէոս ի բարեկամաց, թէ որում անպայման հաւատացեալն էր քան ընկերաց իւրոց և տուեալ էր յանօթ զումար նշանաւոր արծաթոյ, փոխանորդն՝ չարագոյն թշնամի է դպրանոցին և աշակերտացն, և զի ի ձեռն անդուլ դաւուց գու[illegible]գործէ առնուլ հրաման ի նուիրակէն խափանելոյ դպրանոցն՝ հոգաւ փութով ի Վարշաւայ, ուրանօր մեծաւ սիրով ընկալաւ զնա ի տան իւրում սրբազան կարդինալն Մարեսկոտի։ Առեալ էր Եղիսեայ ընդ իւր զմի ոմն յաշակերտացն, որում անուն էր Գաբրիէլ Զախնովիչ, որ առաջի բազմութեան ժողովեալ ազատանւոյն Լեհացւոց ասէր քարոզս յաջողութեամբ մեծաւ։ Յայնչափս յաջողեցաւ Եղիսէոս ուղևորութեամբն՝ զի ցրուեաց մերժեաց զամենայն կասկածանս և զնախանձ, և եգիտ զսրբազան կարդինալն բարեկամ մեծ իւր և իւրայոցն, մինչև ի կատարած անդր նուիրակութեան կարդինալին։

Այլ քանզի հարկ էր հրաժարել եյուսոցն վասն ի վերայ մեջատակեալ յարակից սենեկին, այն ինչ և արքեպիսկոպոսն և Հայք յետս պահանջէին և զբնակութիւնն իւր, զոր

արդէն ունէին՝ սոյն այս կարդինալ գրեաց թուղթ առ փոխանորդն Լատինացւոց Իլվովայ, եպիսկոպոսն Նիկոպոլիտանի, առ Իւրիյ Գէձինսկի, յորում խնդրէր աջակից գալ հայցն այնմ գործի և իբրև յանձնէ ի բանակցութիւն և ի միաբանութիւն ընդ Ջ.այս մնանել վասն տեղւոյն բնակութեան յաբուարձանի քաղաքին, (յորում տեղւոջ կառուցեալ է զարդիս դպրանոցն)։ Այլ չեղև հնար յաջողութեան իրիք. իսկ գործոյն վախճան եղև ի սկզբան միւսոյ ամին և եթ 1671-րդի, որպէս զի հաւանեալ լինէին Ս. Ժողովոյն ի գործն՝ խոստացաւ տալ ամ ըստ ամէ օժանդակութիւն արտաքոյ կարգի Ջ. քաղաքացւոցն ի շինութիւն և ի զարդ բնակարանին այնորիկ կարգի յարմարաւորի։ Այլ իբրև յարեաւ պատերազմն Տաճկաց կամ առ ահի Թաթարացն, զի մի յարձակեսցին ի վերայ տանն, հուպ ի պարիսպս քաղաքին շինելոյ, որպէս զեկուցեալ էր ուրումն զՍ. Ժողովն չարամտութեամբ և թիւրութեամբ, կամ վասն այլոց իրիք պատճառաց՝ մինչև ցայսօր ժամանակի ոչինչ եղև օգնութիւն ի Ս. Ժողովոյն։

Այսմօք ինչ յառաջ քան զկատարած յիշատակեալ գործոյն՝ տրտմութիւն մեծ եղև քաղաքացւոցն, զի սրբազան կարդինալն Մարեսկոտտի կարգեցաւ նուիրակ Սպանիոյ և անդր փոխադրեցաւ. քանզի յուսացեալք յոյժ էին ի նա քարոզիչքն վասն փութոյ նորա ի գործ հաւատոց և սիրոյն առ դպրանոցն։ Այլ խրախոյս կարդաց նոցա՝ որ փոխանակեացն զկարդինալն Մարեսկոտտի, սրբազան կարդինալն Նէրլի, որ գութ և սէր ընդ քարոզիչսն ունէր միշտ և զամենայն միջոց ժամանակի կարճատև նուիրակութեան իւրոյ անխոնջ ջանիւք աշխատ եղև յաղագս անդորրութեան դպրանոցին և առաքելութեանն։ Իբրև ժամանեաց ի Վարշաւայ կարդինալն Նէրլի, փութաց չոգաւ առ նա տեսուչն, զի ծանուսցէ նմա զվիճակ դպրանոցին և զառաքելութեանն և զգուշացուցանիցէ զնա ի չարախօսութեանց, որովք հնար էր արգեօք քօղարկել զճշմարտութիւնն, որպէս փորձով քաջ հասեալ էր ի վերայ Ջ. Ալյեխիոս։

Այլ ասասցուք ըստ ոճոյ գեղջկաց՝ թէ Յորժամ ոչ յարմարին ամոքն, դժուարին է սայլին շարժել։ Զնոյն իսկ

*

և իսկ իմա և յաղագս հարցն ի մասին յաջողութեան դպր
րանոցին և առաքելութեանն. Եղիսէոս, որ խնդրէր միշտ
րել լինել ժողովրդեան՝ ջանայր զամենևեան յինքն յա
կուցանել. իսկ Բագարատայ առեցող էր Հայոց և միայն յ
կամայից իւր հրեթայր ի պաշտամունս նոցա, լաւագ
համարեալ առ իւր զպատարագն մատուցանել քան
կեղեցիս նոցա։ Եւ այս ինչ հետևանք եղեն սորա, զի
ոչն սիրէր զնոսա, եղև և ինքն նշաւակ արհամարհան
և ատելութեան։ Աշակերտացն քրթմնջելով իբր զայնմանէ, ի
հալածէ զնոսա ատելութեամբ փոխանակն տեսչի և ուսուց
իւրեանց՝ դրդեալք յօտարաց, ի բացակայութեան Եղիսէ
փախեան ի դպրանոցէ անտի ամենքեան, բայց յերեցու
և այնու միայն արդարացուցանէին զայս յանդգնութի
իւրեանց, թէ չէր այլ ևս հնար համբերել Բագարատայի,
խոչընդոտն լինէր նոցա յամենայնի և ջանայր հանել անձ
տել զնոսա ի կանոնացն ատելեաց վասն նորա, և համոզ
զի մտցեն ի կարգ Թէադին կրօնաւորաց։ Իբրև գրով ժ
մանակս խոյզ և խնդիր արարին, գտին ապա զնոսա
փոխանորդին Հայոց, որ սրտմտեալ էր յոյժ ընդ Բագա
րատայ. ի նմին իսկ աւուր ի հնազանդութիւն էած զնոսա
սուչն, առանց արտաքսելոյ զպատիւ իւր, և կոչեաց անդ
ի դպրանոցն, զմին միայն ի նոցանէ արձակելով ի բա
որ յանցաւոր քան զամենեսեան գտաւ։ Իսկ այլք ամե
քեան հարկեցան ի հրամանէ տեսչին, զի խնդրեսցեն ի Բ
գարատայ զթողութիւն յանցանացն իւրեանց։ Այլ ի զա
քանզի Բագարատայի խստագունից պատժոց արժանի զաչ
կերտսն համարեալ և անարգութիւն անձին իւրում վարկ
ներով զմեղմն անյիշաչարութիւն Եղիսէայ՝ ի զայրոյ
իւրում ամբարձ գրիչ և գրեաց զնմանէ ամբաստանութ
առ Ս. Ժողովն։ Այլ ոչինչ ազդեաց ամբաստանութիւ
զի հարքն ծիրանաւորք վասն զրախօսութեանց կրօնաւ
ուրումն անծանօթի ոչ փութանակի անդէն դատապարտե
զպատուարժան վաստակաւորն, որ լռութեամբ միայն պատա
խանի առնէր երկպառակութեանն, զի մի վէճք այլ ևս ի
րոյ յարիցեն։ Այլ զանգիտեալ Բագարատայի, զի մի ի պ

ամս ժամու չարիս նմա նիւթեաց է առ նուիրակին արքեպիսկոպոսն Իլվովայ Նորբեցինսկի, որ վասն սնոտի պատճառաց բարկացեալ էր ընդ նա՝ խնդրեաց հրաման դառնալոյ անդրէն յԻտալիայ, զոր և ընկալաւ, բայց անագան, ի 15-րդի աւուր Յուլիսի 1671 ամի, յետ գալստեան երկոցունց այլոց Հարց, Հ. Եւգոստինոսի ասեմ Նորելլեայ ի Նէապօլսոյ, առն երևելւոյ ի գիտութիւնս և Հ. Հերոնիմոսի Բոսսեայ, համակրկցի նորա, որում ամք էին իբրև 26, այլ առաւել խոհականի և փորձառուի ի գործավարութեան։ Երկոքին սոքա Հարք ժամանեցին յԻլվով ի 23-րդի աւուր Յունիսի, եկ և իսկ նախ քան զմեկնելն Բազատտայի։ Այն ինչ սոքա ինքեանք ի դպրատունն եդին նորեկ քարոզիչքն՝ և ահա անդէն ի նմին գիշերի ի խուցս իւրեանց չև ևս մտեալ ի քուն՝ խօսիլ կալան զվերադարձէ իւրեանց ի Հայրենիս, նախ քան զլրանալ պայմանեալ քառամեայ ժամանակին, քանզի երկուցեալ էին ի բանէ տեսչին, որ իբրև առնոյր ի նոցանէ զվկայական թուղթս քարոզչութեան նոցա վասն չորից ամաց ասաց, թէ ամենեքին ոչ հեռանի ի թղթոցն, զի առ քառեամ մի և եթ տարեալ իցեն նոքա. քանզի, ասէր, եթէ այսպէս էր՝ չէր ապա արժան ծախսել այնչափ արծաթ առ ի փոփոխել զքարոզիչսն քառեամ ըստ քառեամէ. այլ թէ յայն միտս այնպէս առնէ Ս. Ժողովն՝ զի ի լրանալ պայմանեալ ժամանակին արժանի հաւանութեամբ խնդրեսցեն քարոզիչքն՝ անդրէն նորոգել զթուղթսն։ Ոլիվիերոս, որ հուպ առ նոսա բնակէր և արթուն էր զեռ ևս՝ լուաւ զայն ամենայն և յոյժ տրտմեցաւ, զի ընտրէ Ս. Ժողովն յառաքելութիւն զայնպիսիս, որոց ոչ հրաժարեալ յաշխարհէ և չև ևս սկիզբն արարեալ առաքելութեանն, (որ և ոչ դժուարին ինչ է, զի ոչ յԱսիայ է և ոչ յԵթովպիայ առ վայրենիս)՝ փափագեն արդէն ի ստինս մարց իւրեանց»*)։

Ոչ սակաւ տրտմեցաւ Ոլիվիերոս և ընդ վշտաւոր թուղթն ի Հռովմայ յաղագս բնակարանին, զոր նորոգ ստացեալն էր (վասն ինչ ինչ գրաւոր և անգիր պայմանաց, ընդ որս Հայր-

---

* Բնագրին ad ubera matris Թարգ.։

կեցյալ հաւանել Եղիսէոս ըստ խորհրդոյ բարեկամացն, մի-այն այսու կարևոր թէութեամբ՝ զի և Ս. Ժողովն վաւե-րացուցէ զպաշտօնն. ի թիւս այսց պայմանաց, որոց է-թուի, չէր խոստումն դարձուցանելոյ առ Հայս զշինուած-ոց ամաց 10 կամ 15 ի վերայ անցանելոյ, առանց պահան-ջելոյ զծախս շինութեան): Սորջացաւ Եղիսէոս, զի զայս զործ դժուարին և այնչափ օգտակար վասն դպրանոցին, զոր և արժանի համարեցան ի Հռոմ վաւերացուցանել ի սկզբան անդ՝ զարդիս ի յանդիմանութիւն նմա վերադրին, չև ե-րեւեալ ինմանէ զջատագովութիւն անձին: Սոյնպէս զանգի-տէր վասն փորձոյ արքեպիսկոպոսին, զորմէ տեղեկութիւն տայր վեհերոտն փոխանորդ, թէ ահա ի Վիէննայի է կամ ի Սրակուզէ, և ի դրունս իսկ քաղաքին, և երկնչէր յոյժ, զի Ս. Ժողովն, որ բարեհաճ էր ընդ նա՝ մի առաքեսցէ զնա յԻ-վայլ, կամ վասն սիրոյ իւրոյ առ նա, կամ զիջանելով ի յանձ-նակի ժամանս թագաւորաց և իշխանաց և յուժգին խնդ-րեսցէ ժողովրդեանն, որ օր ըստ օրէ առաւել ևս զայրչ-արտչէր ի փոխանորդէն Վ-ասն այսորիկ խնդրել կալաւ Եղյէ-սիոս թախանձագին, զի տացի նմա թոյլ գալ ի Հռոմ խոստանայր ի վախճանել գործոյն անդրէն դառնալ յառա-քելութիւնն: Ոչ միայն կատարեաց զխնդիր նորա Ս. Ժողովն, այլ և որպատուան կարդինալն Սոլոնեայ, որ քարտուղար էր Ս. Ժողովոյն ի ժամանակի յայնմիկ՝ գրեաց առ նա, թէ յոյ կարևոր իսկ է, զի գայցէ ի Հռոմ. վասն որոյ և տուաւ առնէր նմա ելանել յուղի, եթէ միայն հաւաստի իցէ, թէ ի բացակայութեան իւրում ոչ լիցի զեան ամենևին դպրանոցի և առաքելութեանն: Ընդդոյշ գտաւ Եղյեսիոս և յանձ-տրար զվարչութիւնն պատանեաց անփորձից, և սատի չարի բանչուլք տայր ծաղեցան:

Մինչդեռ հանդերձէր տեսուչն ի կատար ածել զպատուէ-հրամանի Ս. Ժողովոյն, այսինքն է յուղի անկանել՝ եր-համբաւ, թէ մերձեցեալ են զօրքն Տաճկաց ընդ Թեմեշվար և պաշարեալ, զոր իբր համբաւ ճշգրտէին և բնակիչքն մերձա-կայք Իլվովայ՝ հապճեպ փախստեամբ ի տեղեացն իւրեանց: Նորին Հայքն, որ չև ևս էին վարժեալ ձայնի պատերազմա

փողոց, զի ահա հարեալ կամէին թողուլ զընտանութիւնն իւրեանց յարուարձանի քաղաքին, որ չէր պաշտպանեալ բարւոքապէս և խնդրեցին ի փոխանորդէն թոյլ տալ նոցա ունել անդ ժամանակ մի զնախնի բնակութիւնն, որ պատրաստոյր էր մինչեցայն վայր։ Իբրև վասն պատճառաց իրիք, զորս անգիտանամ, մերժեաց զխնդիր նոցա զկծեցուցիչ բանիւ ի վերայ դնելով, հարքն փոխեցան ի բնակութիւն ի Զամենեանէ, հանդերձ մեծաւ մասամբն աշակերտաց. իսկ այլքն հանդերձ Ս. Ալոյիսեաւ մնացին անդէն յարուարձանին ի բնակութեան իւրեանց։ Իբրև անցին աւուրք վտանգին, յետ երից ամսեայց դարձան հարքն յետս յԻլվով, կարի ևս զայրացեալք ընդ փոխանորդն, որ պատճառք եղև ծախուց նոցա ի ժամու փախստեանն։

Յայնմ ժամանակի եկն յԻլվով քահանայ մի Հայազն Թադէոս անուն, որ առաքեալ էր յեպիսկոպոսէն Զամոյ-յՍսկանայ, կառավարչէ Հայ տպարանին Լեմբերգիայ, առ ի վաճառել տպագրեալս գիրս ինչ պատմութեանց և այլոց բովանդակութեանց։ Իբրև ծանեաւ քահանայն, թէ փոխանորդին զանգիտեալ յԱլոյիսեայ ոչ տայ հրաման վաճառելոյ զգիրսն, եկն առ տեսուչն, եւ նմա ի քննութիւն մատուցեալ զի անցեալս (այլ գուցէ էին և այլ մատեանք) և բանս շողոքորթարս բազումս ի վերայ եդ։ Այլ ոչ հաւանեցաւ Ալոյիսիոսն ընդ թոյլտուութիւն վաճառմանն, քանզի էին ի մատենսն բանք բազումք անպատշաճք զԼատինացւոց և զՀռովմէականն հաւատոց, այլ և զովութիւնք ուռուցիկք վասն այլադաւան Հայոց (իմա զորոց էինն յուխտի եկեղեցւոյն Հայոց)։ Դիմեաց ապա քահանայն առ դատաւորս Հայոց, խնդրելով ի նոցանէ օժանդակութիւն օգնութեան, այլ ոչինչ յաջողեցաւ անդ ևս, զի իբրև հայցաւ տեսուչն զպատճառս մերժելոյ նորա զխնդիր քահանային, եցոյց նոցա զանեղծ ինչ ի պատմութենէ վարուց արքեպիսկոպոսին (Նիկոլի), տպագրելոյն ի միում ի մատենիցն և յայտնեաց՝ թէ ոչ կարէ լռել, զի իւր ծառայ առաքելութեանն, հաւանել ընդ վաճառումն և ընդ ծաւալումն գրոց, յորս են բանք անարգանաց զհովուէն իւրեանց։ Թէպէտ և փոխանորդն, որ տատանէր և վարա-

նէր հանապազ, յայտ առնէր՝ թէ համամիտ է Ալոյիսեայ յայնմ բանի, այլ վշտանայր ի սրտին, զի ոչ կարէր ըստ կամաց իւրոց օգնել նախկին բարեկամին իւրում Ոսկանայ։ Ապա յետ բազում անօգուտ աղաչանաց քահանայից առ Ալոյիսիոսա՝ միաբանեցան փոխանորդն և տեսուչն, զի ապաստան արասցեն զայն գործ ի դատաստան ապագայ նուիրակին, (որ էղև Բանուցցի յետ մեկնելոյ կարդինալին Նէրլեայ)։ Զայս խոստացաւ փոխանորդն, այլ սակաւ ևս յԱստուծոյ երկուցեալ քան ի մարդկանէ՝ ոչ պահեաց զխոստումն ուխտին, այլ զկնի աւուրց ինչ արձակեաց զքահանայն հանդերձ մատենիւքն, որ չոգաւ յՏաղըմէց, վաճառեաց անդ զիւս ինչ և այլովքն էանց յերկիրն Մոլդաւիոյ և Վալախիոյ։ Իսկ Ալոյիսիոս լուեալ եկաց զայսպիսի արարոց փոխանորդին, բայց ոչ լռեաց յաղագս ջանից նորա ձրիաբար յինքն կորզելոյ ի ձեռաց Հայոց, որք ոչ բարեհաճ էին ընդ քարոզիչսն՝ զտուն բնակութեան դպրանոցին, որ տուեալ էր նոցա, որպէս ասենն նոքին իսկ Հայք՝ միայն առ ժամանակ մի. զայս արար Ալոյիսիոս, կարի յուսացեալ ի խորհուրդս բարեկամաց և ի կասկածելին բարեհաճութիւն արքունեացն, (որ վասն հասարակաց գործոց ժամանեալ էր ի Հոկտեմբերի ամսեանն յիշատակեալ 1671 ամին յԼվով)։ Վասն այսորիկ իբրև ընկալաւ Ալոյիսեայ յարքայէն Միքայելէ յանձնարարութիւնս ինչ առ իշխանս ոմանս՝ իբրև ծանեաւ առ կարի դանդաղութեան անկարգ ընթացից գործոյն, թէ ոչ յաջողակ լիցի եկք կատարածի նորա՝ ելիք զգործն, ցուցեալ իմն այնպէս, թէ յետաձգէ զայն ցվերադարձն իւր յԻտալիոյ, և յուղի անկաւ անդէն, առեալ իւր ուղեկից զմի ոմն յաշակերտացն, որում անուն էր Նազեմիր Մուրատովիչ, որդի աւագ դատաւորին Հայոց Կամենեցի։ Պատանեոյս այսորիկ թողեալ զվաճառականութիւն, եմուտ յաշակերտութիւն դպրանոցին, ընդ որ ի խոր խոցեցաւ հայր նորա. այլ մինչդեռ ի դպրանոցին էր, ըստ չար դրդման ազգականաց իւրոց՝ կամէր ելանել անտի և գնալ ի Հայաստան, վտանգ այսու ածելով փրկութեան հոգւոյ իւրոյ, և հայրն՝ վեշտս բազումս տրլա-

ձութեանց, քանզի ընդունակ էր յոյժ և շնորհ մեծ ունէր ճարտարախօսութեան։

Ի նմին ամսեանն Հոկտեմբերի 1671 ամին որ օր 26-րդ էր մեկնեցաւ Ուղյխսիոս յԼվովայ, ոչ կարգեալ զոք փոխանակ տեսչի զկնի իւր. այլ բաժանեաց զվարչութիւնն յընկերս իւր, որպէս զի վարեսցէ զտեսչութիւն առաքելութեանն և դպրատանցին Հ. Ուգոստինոս Լոբելլայ, որ ըստ կրօնաւորութեան կարգի՝ ժամանակաւ աւագ էր քան զՌոսսի, իսկ ըղ-տնտեսական մասնն և զծախսն յանձնանձեսցէ յիշատակեալ Հ. Հերոնիմոս Ռոսսի, որ առաւել խոհեմ և փորձառու էր ի գործին. յանձն արար նմա, զի ուշափ հնար իցէ՝ խնամ կալցի ի վերայ շինութեանն սկսելոյ և կազմութեան խցիցն, զորս ի մտի ունէր կառուցանել ի վերայ գլխաւոր դրանցն, որպէս զի եթէ ոչ հաճեսցի արքեպիսկոպոսն յետ վերադարձի իւրոյ տալ նոցա զշինութիւնն ի մշտնջենաւոր վայելումն՝ մի խոչընդոտն լիցի այս նոցա, քանզի յայնժամ անյարմարութիւն մեծ լինէր արդեօք դպրանոցին և անկարգութիւն յոյժ։ Զշինութիւնն և յայն սակս կամէր Ուղյխսիոս, զի յօգտակար գործս ծախիցին արծաթքն, և մի պահանջեսցեն դրամս նորեկ և անփոյթ վաստակաւորքն որ խնկոյն զայն ինչ զմտաւ ածեն՝ զի ի հայրենիս իւրեանց դարձցին, թէպէտ և յետ ծախուց վասն շինութեանցն՝ յաւելոյր · թերևս այլ ևս դրամ բաւական։ Պատշաճ վարկաւ Ուղյխսիոս ի վեր հանել զվիճակ գործոցն նորոյ Նուիրակին, վասն որոյ չոգաւ նախ ի Վարշաւայ, ուրանօր մեծաւ սիրելութեամբ ընկալեալ եղև ի Նուիրակէն և յետ կարի համառօտ բացատրութեանց, ճեպով փութացաւ ի Կրակով և անտի ի Վիեննայ առ Նուիրակն այնր ժամանակի Ա. կարդինալն Ալբրիցիոս, որոյ հրմ. եղեալ էր առաքելութեանն Լվովայ և առաքեալ էր ի Լեհաստան զՈւղյխսիոս հանդերձ Հ. Գալանոսիւ, վասն որոյ անձկայր յոյժ հիւրասիրել զտեսուչն յապարանս իւր։ Եկաց մնաց Ուղյխսիոս ի Վիեննայի սուղ ինչ ժամանակ, և արժանաւորեցաւ կարի ախրաշէր ընդունելութեան կայսրուհւոյն Եղէոնորայ, որում յանձն արար զԹուղթս Եղէոնորայ Թագուհւոյն Լեհաստա-

նի՝, իսկ յ17-րդի աւուր Յունուարի 1772 ամի եկն ժամանեաց ի Հռոմ։

Մինչդեռ ի Պիէնձայի էր անդուստն Եղիսաբեթ մայր միւս ևս և դառնայր անդրէն յԻլզով ըստ խոհական խոր-հրդոյ սրբազան կարդինալին Ալբրիցեայ, (որում ոչ անսաց, քանզի տեսանէր զդժուարութիւնն առնլոյ վերստին հրա-ման նորոյ ուղևորութեան, և զի ոչ կամէր զինա թէ ի նիւոյ ճանապարհէն յետս ընդ կռունկն դառնալ)։ Իսկ այս խոր-հուրդ ծագեցաւ ի նմա վասն Թղթոցն, զորս ընկալաւ յՄի-լանոյ, մինչդեռ հանդերձէր մտանել ի նաւ առ ի չուել ի Վենետիկ, յորս էին տեղեկութիւնք, թէ ժամանեալ է յՄիլան եպիսկոպոս ոմն հայ՝ Թէոդորոս Վարդանովիչ, որ առաքեալ է ի հերձուածող կաթողիկոսէն Էջմիածնի և կար-գեալ է ի նմանէ յաջորդ արքեպիսկոպոսին Հայոց, և զի համ էն յայլքունիս ընդ Վարդանովիչն, որ օր ըստ օրէ ի ձեռն շողոքորթութեանց և պատարագաց պաշտպանն իւր հայթայթէ։

Գիտելի է, զի սոյն այսր Թէոդորեայ Վարդանովիչի, որդւոյ ականաւոր դատաւորի Հայոց յՄիլովէ՝ է ի Հայս հօր-եղբայր մի Ստեփան Վարդանովիչ անուն, քարտուղար կաթողիկոսին, որ թէպէտ և ոչ ընկալաւ ուսումն կանոնա-բեալ, այլ հանապազօր ընթերցմամբ առասպելեացն Հայոց և թարգմանութեամբ ինչ ինչ լատինական գրոց, (զլեզուն Լա-տինացւոց ուսեալ էր նորա ի դպրանոցի Ս. Յիսուսեանց) և վասն աշխարհավայել վարուց կենցաղավարութեան այն-չափ մարզեցաւ յարուեստի կեղծաւորութեան, զի ժողո-վուրդք տեղեացն երբեք զերկրորդ ոմն Բարսեղ անուանէին զնա, և առ կարճամտութեան իւրեանց յանչափս պատուէին և փառաւորէին զնել մոլորեցուցիչն։ Արդ ըստ կամաց հրամանի նորա՝ այս Թէոդորոս յառաջ քան զսկիզբն միութեան (այլ անդէն յետ գալստեան հարցն քարոզչաց յՄիլան) ընդ հովանաւորութեամբ հերձուածող նախանձորդին Հայոց ան-ւարտեաց զընթացս ուսման իւրոյ ի դպրոցս Լատինացւոց այլ ոչ կարի յաջողութեամբ։ Յայնմ ժամանակի այլ... թիւնս առնէր երբեմն հարցն և այնչափ յանդգնեցաւ մին-

զի Հ. Գալանոսի, զի յանձն առնոյր աշակերտիլ դպրանո-
ցին, եթէ խոստանայցէ Հ. Գալանոս աջակից լինել նմա
ի հասանել յարքեպիսկոպոսութեան ի պատիւ յետ մահուանն
Նիկոլի։ Իբրև զարմացաւ Հ. Գալանոս ընդ ինքնահաւա-
նութիւն պատանւոյն և ընդ թեթևամտութիւն այնորիկ,
որոյ յուսացեալ ի զօրութիւն իւրեանց՝ խորհուրդ այսպի-
սի ի միտս նորա դնէին, և սաստութեամբ սրտի արար պա-
տասխանի, թէ ամենևին աննշան ոք գոլով ոչ կարէ խոստա-
նալ նմա զայնքանի իրս, որ ի կամս Աստուծոյ են ապաստան
և յիշխանութեանն՝ եկաց մնաց պատանին ի խորհրդեան
իւրում։ Այլ տեսեալ զյաջողութիւն դպրանոցին՝ ոչ աւելորդ
ինչ համարեցաւ ուսանել յԵղիսեայ գլխոյ Լատինացւոց,
որպէս զի ունիցի ապա իրաւունս աշակերտ հայրն կոչե-
լոյ։ Փիլիսոփայական դրութեանցն ձօնելոց յանուն Նորին
Մեծութեան արդի թագաւորին, որ թագակիր Մեծ Հեթ-
ման էր յայնմ ժամանակի՝ փոքր ի շատէ յաջողութեամբ
պաշտպանեաց առ հարսն Յիսուսեանս, յոր վիճաբանու-
թիւն կոչեաց և զհարսն քարոզիչս հանդիսատես լինել, այլ
երևեցոյց ձիրս մանաւանդ ճարտասանականս քան փիլիսո-
փայականս. իսկ իբրև ի դպրանոցի պարպին առաջի բազմու-
թեան ունկնդրաց ի պայքար հակաճառութեան կոչեաց զմի
ոմն ի լաւագունից աշակերտաց՝ այնպէս կարկեցաւ, յոր-
ժամ փաստս ապացուցից ածէր ի մէջ՝ զի ոչ ևս կարաց ըդ-
ճառն բովանդակել։ Զայս ամենայն հարկ եղև մեզ ասել առ
ի պարապանձեցուցանել զայնոսիկ, որ քան զչափն դիւրաւան ի
զեան մեծ վասն հաւատոց զեկն, զյաջորդն հերձուածող,
հանգոյն նմին՝ որպէս Հայք արևելեայք զհօրեղբայր նորա։
Ի վախճանի դասընթացի աստուածաբանական գիտութեանց
կոչեցաւ Թէոդորոս ի Հայաստան ի քարտուղարէ կաթողի-
կոսին, և սրբապղծաբար ձեռնադրեցաւ ի բարձրագոյն աստի-
ճանս կարգի և ի քահանայութիւն, և զկնի սորա, գոլով դեռ
ևս ի պատանի տիս, ամբարձաւ յաստիճան եպիսկոպոսութեան,
չէ ինձ յայտնի, թէ որպիսի տիտղոսաւ, քանզի առ ոչինչ
զայս համարին նոքա, և հուսկ յետոյ կարգեցաւ գոլ յաջորդ
արքեպիսկոպոսին Հայոց։ Եւ առանց դիտելոյ զկամս Ա. Հօրն

յետ միութեանն կայանալոյ և ոչ զարքային Լեհացւոց, որ անձին պահեալ է զիրաւունս կարգելոյ եպիսկոպոսունս ի պետութեան իւրում, և ոչ ակն ածելով յիրաւանցն, որով Հայք ի կանուխ ժամանակաց հետէ ինքնին ընտրէին իւրեանց հովիւս, և ոչ հարցեալ զկամս արքեպիսկոպոսին, որ կենդանի էր դեռ ևս՝ առաքեցին զյիշատակեալն ի վերոյ զԹէոդորոս Վարդանովիչն, ոչ միայն՝ զի ունիցի զաթոռն արքեպիսկոպոսութեան, որ մասամբ որբացեալ էր վասն երկարատև տարակայութեան արքեպիսկոպոսին, այլ մանաւանդ զի դարձուսցէ զժողովուրդն Հայոց, որ Միութեամբն խառնեալ էր յեկեղեցին Հռովմայ՝ անդրէն յիշխանութիւն հերձուածող կաթողիկոսին։ Եւ ոչ տեսանէին Էջմիածնեցիք խոչընդոտն ինչ խորհրդոց իւրեանց, զի չէր ի միջի Հ. Գալանոս, խարազանն Աստուծոյ վասն հերետիկոսութեան արևելից, չէր և Ալոյիսիոս, որ գիտակ էր խորամանկութեանց Հայոց և ներկուռ լեզուի նոցա։

Իբրև լու եղև հարցն Լոբէլլեայ և Ռոսսեայ, որ ի բացակայութեան տեսչին ղեկավարէին առաքելութեանն՝ թէ եկեալ հասեալ է ի սահմանս Գոդոլեայ յաջորդն բռնաւոր, չոգան փութանակի առ արքայն Միքայէլ, որ յամէր դեռ ևս յԼվով, և խնդրեցին ի նմանէ հրաման՝ զի մի տացի թոյլ Թէոդորեայ յառաջ վարել զուղին. այլ մինչ յայտնեցաւ հրամանն արքունի և մինչ խնդրեցաւ գտաւ սուրհանդակ առ ի տանել զհրամանն արքունի՝ փոխեաց պալատն զկամս իւր, ջանիւք խորամանկութեան ազգականացն Թէոդորեայ, և այսու եգիտ նա ժամանակ և հնարս այց ելանելոյ Կամենեցի, Եազլովեցի և այլոց քաղաքաց, և խաչիւ և ոսկեղէն շղթայիւ, ըստ սովորութեան եպիսկոպոսացն Լատինացւոց՝ եկն եմուտ յԼվով և իջևանս կալաւ առ հարսինն, զոր մերժեալ էին տալ նմա ըստ օրինաց, որպէս զի բռնութեամբ զկոյսն յափշտակեսցէ և պղծեսցէ զհօտն Քրիստոսի։

Ոչ երբէք այնպէս քաջութեամբ խիզախեալ էր փոխանորդին, որոյ էր յոյս ընդունելոյ ի Ս. Աթոռոյն զյաջորդութիւնն, (և ոչ վրիպէր արդեօք յայսմ բանի, եթէ յամենայնի ցուցեալ էր նորա զնոյն փութաջանութիւն). քանզի

փակեաց զդրունս եկեղեցեացն Հայոց առաջի Վարդանովիչէ և աջակցութեամբ ամուսնաւոր եկեղեցականացն, զորս Հայ-կացոյց երդմամբք ուխտի՝ առ ոչինչ համարեալ զպատ-ճառս և զաղաչանս դատաւորացն Հայոց և զազգականաց նորա՝ ստիպեաց զնա ակամայ կամօք դիմել ի Վարշաւայ առ նուիրակն առաքելական, Մանուցցի։ Եկն եհաս Թէո-դորոս ի Վարշաւայ հանդերձ դատաւորաւ միով Հայոց, որում անուն էր Աւգուստովիչ, որ կարգեալ էր առ նորա ի պաշտօն գործակալի, և փոխանակ ջանալոյ հաճել յինքն զնուիրակն՝ այլ և այլ տարազուք արհամարհել կալաւ և անարգել զբացակայն Ալոյիսիոս և խնդրեաց ի նուիրակէն զրկել Թուղթ ի Հռովմ, Թէ յապա ժամանակին ոչինչ օգուտք լինելոց են յառնէն յայնպիսւոյ, զոր ատէին Հայք յոյժ յոյժ։ Իբրև ծանեաւ, Թէ աղաչանք իւր և ուղեկցին իւրոյ ոչ ազդեն և ոչ կակղեն զնուիրակն, որ պահանջէր յարքու-նեացն բարեհաճի յոյժ առ Թէոդորիոս, զմերժել վարել նորա յաշխարհէն՝ սկսաւ ապացուցանել, (այլ առանց յաջողու-Թեան) Թէ իսկ և իսկ կաԹոլիկ է կաԹողիկոսն, յայն սակս զի հանդերձեալ էր երբեմն երԹալ ի Հռովմ։ Հուսկ ուրեմն ըստ կարգադրուԹեան Ա. Ժողովոյն առաջի արարին նմա ընտրել զմին յերկոցունց աստի, կամ ուղևորել ի Հռովմ, կամ դառ-նալ անդրէն ի Հայաստան։ Թէպէտ և ոչ հաւանէր նա ոչ ընդ այս և ոչ ընդ այն, այլ ջանայր յոլով ժամանակս առ-նուլ հրաման բնակելոյ ի Լեհաստանի իբրև այր ոմն սոսկա-կան—յայտ է Թէ ի մտի եդեալ ունելով ներգործել անդ ի ծածուկ և նենգուԹեամբ,—բայց յետոյ ընտրեաց զառաջինն, ընդ որ հաճեցան ամենեքեան. այլ Թէ յե՞նչ միտս, այն յայտ-նի եղև յետ սուղ ինչ ժամանակի։ Մերժեաց էառ արձաԹ յառաքելական նուիրակացն ի պէտս ճանապարհի, մեկնեցաւ անտի ի Վենետիկ, ուրանօր ի մատրան միոջ հերձուածողաց մնացոյց պատարագ ըստ արարողուԹեան հերձուածողաց ա-ռաջի Թագակիր իշխանին Պոնսովսկեայ, բաշխողին ողորմու-Թեանց. անտի յուղի անկաւ ի Հալէպ, երկուցեալ յարդար պատժոցն, որոց ակն ունէր ի Հռովմ վասն ուրացմանն։ Թէ-պէտ և ի Սպահիա, ուրանօր բնակեալն է զարդիս, ուղղադոյնս

կենցաղավարէ, գովեալ ի Հ. քարոզչաց որ անդն են՝ այլ մեծի կասկածանաց է գործն. զի որ ի քանի մի նուագս ուրացաւ՝ դժուարին է նմա հաւատալ։

Ի պատճառս իրացս այսոցիկ Թէոդորեայ Վարդանովեչի, մտադիւրութեամբ ևս հեռամուտ եղեն ի Հռովմ խնդրոյ յաջորդութեանն Իլվովայ. թէպէտ և նախագոյն քան զառաքել Թէատին կրօնաւորացն ի Լեհաստան խորհեալ և հոգացեալ էին զայսմանէ, այլ ոչ յաջողէին բանքն վասն դժուարութեան ընտրելոյ զանձն պատշաճաւոր։ Ի թիւս ընտրելեացն Յովհաննէս Տրատտուսովիչ, երէցն Զամոստիէ քաղաքի, այլն կաթոլիկ և գիտուն յոյժ ոչ յարմարաւոր երևէր վասն ծերութեան հասակին և զի արքեպիսկոպոսն խեթիւ հայէր ի նա. սոյնպէս և ոչ ընդ փոխանորդն, եպիսկոպոսն Սերեմովիչ էին բարեհաճ, քանզի կասկածելի էր և ոչ անարատ ի վարս. և սակաւ ևս ընդ յիշատակեալն Ստեփան Վարդանովիչ, ազգականն բռնաւորին, որ ի սկզբան անդ համարեալ էր կաթոլիկ վասն ինչ ինչ հաղորդութեանց նորա ընդ քարոզիչս, այլ յետոյ ծանուցաւ գոլ յայտնի հերձուածող։ Վասն այսորիկ յանձն արարին Հ. Գալանոսի, որ հանդերձէրն գալ ի Լեհս՝ զի անդէն իսկ ի ժամանակի իւրում յԻլվով փոյթ արասցէ զայսմ գործոյ. բայց յընդունայն եղեն ջանք նորա, իբր զի Հայք ոմանք մեծատունք, որոց առաջի արար Հ. Գալանոս զաստիճանն՝ մերժեցին զայն, քանզի ընկալեալ էին զպատիւ ազնուականութեան Լեհացւոց։

Յորժամ ժամանեաց Նիկոլոսիոս ի Հռովմ՝ սիրելութեամբ մեծաւ ընկալաւ զնա արքեպիսկոպոսն, և դիւրաւ յինքն յանկոյց զնա, որ այր անոխակալ էր և անտես առնէր արկածից հակառակութեանց։ Տարուբերէր ի միտս իւր տեսուչն, եթէ զիարդ ի յառաջիկայսն վարեսցի. այլ իբրև ծանեաւ ի ժամ տեսակցութեան ընդ կարդինալացն, թէ բազումք ի նոցանէ հակամէտք են առնել զարքեպիսկոպոսն ի Լեհաստան, և իբրև ընկալաւ պատուիրան ի սրբազան կարդինալէն Կոլոննայէ, քարտուղարէ Ս. Ժողովոյն յայնմ ժամանակի, կազմել զուխտ դաշինն և զպայմանսն, զորս ընդունիլ

ունէր արքեպիսկոպոսն երդմամբ յառաջ քան զմեկնելն ի Հռովմայ՝ միացաւ բոլորովին ի կողմն արքեպիսկոպոսին յառաջ ևս ի այսպիսի Միաբանութեան, զոր հաստուցանէր արդեօք նմա արքեպիսկոպոսն, եթէ աղաւաղ էր միջնորդութեամբ համազգեաց իւրոց և իշխանաց, գեսպանաց և այլոց երևելի պաշտպանաց, առանց փութաջան աջակցութեան նորա։ Թէպէտ և խոհականութեան համարէր առնուլն զայս գործ՝ այլ վճարեցաւ. յայժ, քանզի գիտէր իսկ քաջ և տեղեկագոյն էր քան զամենեսեան՝ թէ յամառեալ պնդեալ է արքեպիսկոպոսն անդառնալի ի միտս և զի հանապազ միաստակար էր աստուածահաճոյ գործոց և լցեալ առ յայս։ Վասն որոյ հարկ էր նմա մեծաւս առնել զամենայն օգուտ անձին և զայնմանէ միայն հոգալ, որ ինչ ըստ կարծեաց նորա առաւել օգտակար էր Ս. Եթոռոյն. զի եթէ և արձակեալ իսկ էր ապա 'Սիկոլ՝ գէթ խնդրէր Ս. Ժողովն զեւս հնարից՝ թէ զիարդ զնա մերժեսցէ ի պաշտօնմանէն ի յայսպիսւ։ Իսկ յարձակելն անդ զարքեպիսկոպոսն զայս ինչ յուշի կալաւ Ս. Ժողովն, զի կատարեսցէ զխորհուրդս և զխնդրուածս իշխանացն Լեհացւոց, և պատժեսցէ զդատաւորս Հայոց, որք խռովութիւնս անդադար յարուցանէին վասն կալանաց արքեպիսկոպոսին այնու՝ զի ըստ աղաչանաց նոցա զարձուսցէ նոցա զլուծն, զոր կրէին յոյժ ծանր և անտանելի համարէին. այլ և զայն խնդրէր Ս. Ժողովն, զի յաջողեսցի գործ բնակարանի դպրաբանիցն, որ տեւեաց այնչափ ժամանակս մեծամեծ ճգամբք և խոչընդոտիւք, ընդունելով զայն շինութիւն յարքեպիսկոպոսէն իբրև նուէր ի մշտնջենաւոր վայելումն, որով խցցին բերանք չարաբանողացն և այնոցիկ, որք արհամարհէին զպայմանսն յիշատակելոյ ի վերոյ, կռուելս ընդ փոխանորդին. Հաւակ ուրեմն և զայս ինչ, զի ընտրելով զայր կաթոլիկ և կատարեալ ի գիտութեան յաստիճան յաջորդութեան Հայոց Լվովայ՝ այսու իսկ անհնարին արասցեն ամբառնալ յայն աստիճան բռնաւորին Վարդանովիչի և այլոց հաւատակցաց նորա արևելեայց։

Այսպէս տեսչին զայն գործ սովորականաւն իւրով փութաջանութեամբ՝ ընկալաւ ի պարգեւ մասին յարքեպիս-

կոպոսէն վասն մշտնջենաւոր ժամանակաց յօգուտ դպրանոցին զշինութիւնն՝ յորում էր դպրանոցն ի ժամանակի յայնմիկ, սոյնպէս և զհաւանութիւն կարդինալաց, հակառակելոց մինչև ցայն վայր՝ յընտրութիւն յաջորդի, և համոզեաց իսկ զարքեպիսկոպոսն, զի ինքնագիր խոնարհ խնդրագրով աղաչեսցէ զՍ. Հայրն կարգել նմա յաջորդ, ընդ որ ի զարմանս կրթեցան ամենեքեան։ Անդուլ և անդադար ճգամբ ներգործելով ի վերայ կարդինալաց և խնդրելով զաջակցութիւն դեսպանին և իշխանաց՝ յուսայր Տ. Ալոյիսիոս յընթացս ամսոց ինչ բարեյաջող յեղանակաւ հաստուցանել զգործն յըղձալին կատարած։ Այլ իբրև յետաձգեցաւ գործն վասն հիւանդութեան Կոլոննայ կարդինալին և ապա, իբրև հետաքննին լեալ ամբաստանութեանցն, որ զարքեպիսկոպոսէն, բազում յանցաւորութիւնս ի նմա եգիտ սոյն կարդինալ, արժանաւորս պատժոց, վասն որոյ և կարծեաց ի նմանէ զսէր իւր նախկին՝ յուսահատեցաւ Ալոյիսիոս և յոյժ տրտմեցաւ, զի հարկ եղև նմա և այլ ևս զերկեամ մի բովանդակ կալ մնալ ի Հռովմ ի միւս մեծ դպրանոցին։

Յամի Տեառն 1672, յորժամ զօրքն օսմանեան ընդ առաջնորդութեամբ սուլտանին Մուհամմէդի և մեծի վեզիրին Ահմէտի նուաճեցին առին զԿամենեցպոդոլսկ, զպատուարն քրիստոնէութեան յամսեանն Օգոստոսի, և ի Սեպտեմբերի սկիզբն արարին պաշարեալ զԼվով, որում պաշտպանէին Ս. Կոյսն և Ս. Միքայէլ և այլ պահապանք երկնաւորք՝ երկոքեան ընկերքն Ալոյիսեայ փախեան ի Կրակով քաղաք, ուրանօր մնացին գրեա թէ ամ մի հանդերձ չորեքումբք աշակերտօք, քանզի զմին ի նոցանէ մերժեալ էին ի դպրանոցէն յաղագս անյաջողութեան նորա, իսկ այլքն ցրուեալ վտարեալ էին անտի, տրտնջելով զուսուցչացն, որք ոչ գիտէին զլեզուն Հայոց։ Մինչդեռ տարակայ էին նոքա՝ զնորոգ շինութիւն դպրանոցին թափուրն ի վերակացուէ, յոր խնայեալն էր թշնամեացն՝ հրձիգ արարին թափառական զինուորք Լեհացւոց։ Սովաւ զեան մեծ եղև դպրանոցին, զի մատնեալ էին ի կորուստ խուցք փայտաշէնք յարմարաւորք թուով երեքտասան, զորս ի մօտոյ կառուցեալ էր Տ. Ռոսսի ի վերայ զինա-

ւոր դպրանոցն ըստ յանձնարարութեան Նիկոլիսեայ։ Այլ մեծագոյն եղեն չարիքն, զոր ծախեցին հարքն քարոզիչք ի պէտս ուղղոյն զամենայն արծաթ և զթոշակ օժանդակութեան և զանօթս և զայլ ամենայն իրս, և դարձեալ ապա յետս յԼվով ըստ հրամանի Ս. Ժողովոյն, և յետ հրդեհին զքարաշէն որմունս միայն դպրանոցին կանգունս գտեալ՝ ի խաւարչտին և յանձուկ ի տան միոջ ամփոփեցան ի քաղաքին, զոր փոխանորդն ըստ սովորական անգթութեան իւրում ոչ ետ նոցա ի բնակութիւն զնախկին տուն դպրանոցին. հուսկ ուրեմն յայտնի չարիս բարդեցաւ և այն՝ զոր ընդդէմ հրամանի Ս. Ժողովոյն ընկալեալ եղեն անդրէն ի դպրանոցն չորեքին աշակերտքն, որպէս ասեն, ըստ պահանջելոյ Բանուցցեայ, զոր խաբեալ էին պատիր տեղեկութեամբք զվիճակէ գործոյն։

Մինչդեռ ի Հռովմ էր Նիկոլիսիոս, յանձն առարին նմա քննել և ուղղագրել ըստ օրինակի Լատինացւոց զպատարագամատոյց գիրս Հայոց հանդերձ Սեբաստիանոսիւ գերմանացի կրօնաւորաւ ի կարգէն Դոմինիկեանց, որ քարոզիչ էր Հայոց ի Լվովինոյ և ըստ կարի հմուտ էր լեզուին Հայոց, քանզի կեցեալ էր ի Մեծն Հայս ամս երկոտասան, և հանդերձ Յովհաննէիւ, արդէ յաջորդաւն Հայոց Լվովայ և երկոքումբք քահանայիւք Հայոց, Բարսղաւ և Յովհաննու, թարգմանչօք Ս. Ժողովոյն։ Զայս գործ, որ այնչափ դժուարութեամբ սկսաւ ընդ հայեցողութեամբ Ս. կարդինալին Բոնի, որ նկրկուն էր յոյժ յարարողութիւնս պատարագի՝ զխաւորեցլին ըստ ուղղութեանցն, արարելոց ի Հ. Աղեքսանդրեայ Դալանոսէ ի Լեհաստանի, արտաքս միայն ընկենլով զփշատակութիւն անուան հերձուածող կաթողիկոսին, յաւելլով բառս յաղագս Հոգւոյն Սրբոյ, թէ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխի։ Զտպագրութիւն պատարագամատոյց գրոցն առ կախ ձգեցին առ ժամանակ մի, ցբովանդակ ուղղագրութիւն Ս. Գրոցն Հայոց, առ ինչ պիտոյ էին յոլովագոյն ժամանակ և ուղղիչք հմտագոյնք ևս, քան յիշատակեալքդ ի վերոյ Հայք, որք առ յոյժ սիրելոյ զլեզուն Լատինացւոց, զոր և ոչ քաջ իսկ գիտէին, և ազգաց գոլով համօրէն մատենագրութեանցն Հայոց նախնեաց, այլ և Հ. Դալանոսի՝ հնա-

ռեցին նորաստի իմն լեզու Հայկական, բռնաբար կցկցելով զ
նա ըստ օրինակի լատին լեզուի Թիւս ընդդէմ յատկութեան
լեզուին և խոնարհմունս և ստորմանս բաղդատութեանց և
այլ բազում ինչ, հակառակ պարզութեան լեզուին, որով փայ-
լի Հայերէնն: Զայս Թեթևամտութիւն պատանեկան աշխու-
ժի յանդիմանէին և դատապարտէին փոխանորդն Հայոց Իլ-
վովայ, որ հմուտ համարէրն յայսպիսի գործս, և հարքն Սե-
բաստիանոս և Եղիշէոս, այլև համօրէն աշակերտք և ուսու-
ցիչք պապական դպրանոցին, որ երկնչէին յոյժ, զի մի աղ-
ճատեսցին Ս. Գիրքն այնու լեզուաւն, (եթէ ոչ զգուշաւոր-
լեցին) յորժամ յանձն լեցի նոցա ուղղագրութիւն մատենից
Եղիշէոս, որ Թախանձէր անդադար, զի վախճան արաս-
ցեն գործոյ իւրոյ և արքեպիսկոպոսին՝ ըստ հրամանի Ս
կարդինալին Սոլոննայի գրել Թուղթս հանապազորդ: յոր
ապացուցանէր, թէ մարթ է անխաբ յուսալ յուղղութիւն
արքեպիսկոպոսին, եթէ զինքն (զԵղիշէոս) առաքեսցեն յԻլ-
վով հանդերձ յոլովապատիկ արժանաւոր օգնականօք, որպէս զ
ահ նոցա մեծապէս ևս ազդիցէ արքեպիսկոպոսին և հարկեաց
զնա բառնալ կենցաղավարել, և զի դժուարին իսկ է կալ-
ծել, թէ ծերունի ոք ամաց իբրև ութսնից, հոգս ու[illegible]
լով յանձին զորդւոց իւրոց, յետ բազում այնպիսի անյաջո-
ղութեանց՝ կարասցէ կրկին գալ ի վերայ ընդ Ս. Աթոռոյ
ընդ ալքային, ընդ նուիրական, ընդ քարոզիչսն, ընդ եկեղե-
ցականս և ընդ ժողովրդեանն, որ կաթոլիկ է արդէն: Եհնա-
կէր գարշել և յայն, թէ վնասակար յոյժ է Ս. Հաւա-
տոյն և միութեանն, յետ ընտրութեան կաթոլիկ յաջորդի
եթէ ոչ փակեսցին ամենևին դրունք առաջի Վարդապետաց
որ ի ձեռն խարդախութեան կարող է հալածել զկաթոլիկսն. և
չել յարևելից զհերձուածողս և համոզել զժողովուրդն Հայոց
Լեհաստանի դառնալ անդրէն ի հերձուածն: Այլ եթէ և զա-
ւանեսցի նա զհաւատս կաթոլիկաց, և ընծայեսցուցէ զանձն
կաթոլիկ՝ (որպէս առնեն ընդհանրապէս արևելեայք) յանդու-
սութիւն մատնէին արդեօք աշակերտք պապական դպրանոցի
ստանալ զի ի կաթողիկոսէն Հայոց է նոցա ակն ունել զպատու-
և եպիսկոպոսական Թագի: Գրէր երբեմն և ցուցանէր [illegible]

պաշտաման գաւազանն, զոր Հայրն էր արքեպիսկոպոսին երդմամբ առնուլ յանձն, նախ քան զմեկնումն իւր ի Հռովմայ, յորոց մէջի կարեւորք են սոքա, զի մի պահեսցէ ի տան իւրում կանայս կասկածելիս. մի վերադրեսցէ անձին իրաւունս ինչ իշխելոյ ի վերայ դպրանոցին եւ աշակերտացն. մի լիցի ամենեւին վրէժխնդիր այնոցիկ, որք հնարիւք հնարիւք սատար եղեն դատաւանն նորա ի Հռովմ. մի մուծանիցէ ամենեւին յեկեղեցիս քահանայս հերձուածողս կամ կասկածելիս եւ զորս ի հերձուածողաց անտի իցեն ձեռնադրեալք. զի ի բաց կորզեսցէ ուստի հայրն իցէ՝ զամենայն գիրս Հայոց հերետիկոսականս եւ մի տացէ զայնոսիկ ի ձեռս աշակերտաց, որպէս առայժմ միանգամ. զի յաճախակի յայց ելանիցէ եկեղեցեացն կամ ինքնին անձամբ կամ ի ձեռն այլ ուրուք, հանդիսացելոյ ի բարեպաշտութեան եւ հմտագունի ի գիտութիւնս. զի մի անտես արասցէ զեկեղեցիս, եւ մի թափուր թողցէ զնոսա ի քահանայից եւ ի Ս. պատարագէն, որպէս էին յեկեղեցիս Լիվոռնոյ որ յարուարձանին, նախ քան զգալուստ քարոզչացըն յԼիվոռն. զի զաստիճանս վարդապետութեան Հայոց տացէ լաւագունից աշակերտացն դպրանոցին. զի տացէ ի կիր զեկեղեցական մատեանսն, որ ի Հռովմ ուղղագրեալք են. տացէ թոյլ քարոզչացն ուսուցանել քահանայիցն Հայոց զբարոյական տեղիս (casus conscientiae). զի զայնոսիկ միայն ձեռնադրեսցէ՝ որք յաջողութեամբ հարցաքննեալ իցեն ի քարոզչացն. զի մի նեղեսցէ զժողովուրդն, պահանջելով արծաթ բազում վասն թաղման, պսակի, եւ այլն։

Այլ զի կարի դժուարին էր գտանել այր յարմարաւոր ի պաշտօն յաջորդի՝ յանձն արարաւ Ալոյիսեայ քանի մի անգամ, ցուցանել զոք յայնոցիկ՝ զորս ինքն ճանաչէր եւ արժանաւոր համարէր այնմ աստիճանի, զի ի բազմութեան ընտրելեաց դիւրագոյն եւս լիցի ընտրել ի նոցանէ զմի ոմն։ Այլ ի համար էարկ Ալոյիսիոս զուսումնաւոր աշակերտսն, որք առ հասարակ վասն գեղաբոյս հասակացն անպատշաճք էին եպիսկոպոսական աստիճանի, (թէպէտ եւ արժանաւորագոյնք եւս էին քան զայլսն), վասն որոյ եցոյց Ս. Ժողովոյն զերկուսին զայսոսիկ այս. պ. Պաւլիալովիչ Հայազն Լիվոռնեցի, որ

*

մտեալ էր ի կարգ Դոմինիկեան կրօնաւորաց (praedicatores) նախ քան զսկիզբն Միութեանն, այլ աստուածաբան եկեղեցի և քարոզիչ. զՔրիստոսատուրովիչ, զհայ երէցն Զամոստեայ, հանդիպացեալ ի փութաջանութեան վասն հաւատոյ և ի գիտութեան լատինական և հայացի ուսմանց, զորմէ ասէին՝ թէ կամիցէ լեալ թագուհւոյն Մարիամու Լուդովիկէի ամբառնալ զնա յաստիճան փոխանորդութեանն Իլվովայ. զՎերեմովիչ, փոխանորդն Հայոց ի ժամանակին յայնմիկ, եպիսկոպոս Բոգդանիոյ, ծննդեամբ իլվովեցի, ազգական արքեպիսկոպոսին, և յուսկ զսիրելին իւր զաշակերտ զՎարդան Յունանեան, արևելեայ Հայ ի Թորատ քաղաքէն, որոյ կացեալ ամս երկուս ի քաղաքական դպրանոցին Հռովմայ՝ յինքն յանկոյց զամենեսեան բարի բարի ձիրուք վարուց: Ծանոյց Ալոյսիոս ընտրողացն և զպարագայս ընտրութեան կամ մերժման ընտրելեացն, և թէպէտ ըստ երևութին նպաստաւոր լինէր աշակերտին իւրում, բայց և վասն փոխանորդին աշխատ յոյժ լինէր կամ առ այն՝ զի յուսայր, թէ փոխանորդին անցեալ զոլով զաւուրբք և ախտացեալ՝ ոչ բազում ժամանակս կեցցէ և զի դիւրագոյն ևս լիցի դեկավարել զնա, որ երկչոտ էր բնութեամբ, կամ առ այն՝ զի ակն ունէր յետ այնր աջակցութեան իւրոյ, խնդրել առնուլ ի նմանէ զտունն վասն բնակութեան դպրանոցին, կամ զի համարէր՝ (որպէս և սովորութիւն էր նորա զայս առակ ի կիր արկանել՝ թէ Լաւագոյն է որ ինչ յայտնի է) թէ ոչ ինչ կարասցէ Վերեմովիչն ստանալ առաքելութեանն, այլ մանաւանդ նըպաստաւոր լիցի նմա և պատուար մեծ վասն քարոզչացն ընդդէմ զաղտագողի ամբաստանութեանց և չարախօսութեանց: Իսկ արքեպիսկոպոսն, որպէս ընկալեալ էր պատուէր՝ եցոյց յանձնէ զընտրելի ոմն անյարմարաւոր, զՀ. Լուդովիկոս Թորոսովիչ ի կարգէն Դոմինիկեանց, զոր առ մերձաւոր ազգակցութեան միայն նախապատիւ դնէր ամենեցուն: Այլ իբրև ևս, թէ այն ընտրութիւն ոչ հաճի Ալոյսիոս, յորմէ ակն ունէր օգնութեան մեծի՝ ոչ ևս պաշտպանեաց ընտրելոյն իւրում: Յետ ժամանակաց ինչ ընկալաւ տեղեկութուղթս ի Լեհաստանէ, թէ մեռաւ յիշատակեալն Թորո—

տովիչ, և յայնժամ հետէ պնդիլ ևս կալաւ, զի ընտրեսցեն զմին յայնոցիկ, զորս ինքն ցուցեալ էր, ճարտար հնարիւք անձամբ առաջի առնէր արքեպիսկոպոսին զփոխանորդն, իսկ ի ձեռն բարեկամաց իւրոց և իշխանաւորաց՝ զՎարդան, քանզի գիտէր, թէ բարեհաճ է ընդ Վարդան Ս. Ժողովն։ Այլ յայտնապէս մերժեաց արքեպիսկոպոսն զփոխանորդն ասելով, թէ լաւագոյն ևս իցէ նմա մեռանել ի բանտի, քան հաւանել ընդ ամբարձումն փոխանորդին յայն պաշտօն. քանզի քաջ տեղեակ է ինքն, (ի ձեռն փաստից ինչ և նամակաց փոխանորդին, գրելոց առ նուիրակս, զորս կալեալ էր ինքն արքեպիսկոպոսն, ուրանօր իբրու թէ բացատրէր փոխանորդն խիստ և արհամարհական բանիւք զԹերութիւնս արքեպիսկոպոսին) թէ նա իցէ գլխաւոր հեղինակ կալանացն իւրոց. իսկ զերկոցունց զառաջնոց ընտրելեացն թերահաւատէր, գուցէ ոչ հնազանդեսցին նմա կամակարութեամբ յամենայնի, վասն որոյ և ընտրեաց յօրոգայթս՝ ինքնին առաջարկեաց զՎարդանն, և ըստ խորհրդոց Ալոյիսեայ, (որում գայս պատուիրեալ էր կարդինալն Սոլոնեայ) խնդրեաց իսկ և իսկ գրաւոր խնդրաւ զՍ. Ժողովն վասն Վարդանայ, ակն ունելով սովաւ ընդունել հրաման դառնալոյ յԻլովոյ։ Այլ յերկարեցաւ գործն վերջաւորին, քանզի թէպէտ և կարգեալ էին նոքա ժողովոյ վասն Խնդրոցս այսոցիկ՝ բայց ոչ գումարեցան ժողովքն, էր զի յաղագս հիւանդութեան կարդինալին Սոլոնեայ, էր զի պատճառանօք անկեալութեան գալստեան Վարդանովիչին ի Հռովմ կամ կատարածի պատերազմին Տաճկաց. և այսպէս ձգեցաւ գործն, մինչև կարդինալն Սոլոնեայ փոխեցաւ ի պաշտամանէ քարտուղարի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ ի պաշտօն անդամոյ Ս. Օֆֆիցիումին*), զորմէ լիցին մեզ բանք ի սորին։

Բայց ոչ վասն գործոց արքեպիսկոպոսին և՛ եթ եկեալ էր Ալոյիսեան ի Հռովմ, այլ մանաւանդ վասն հաստատելոյ զկենդանի գոյութեան դպրանոցին և զառաքելութեանն, որոց ոչ էր հնար հաստատուն կալ միայն առանց պատշաճաւոր վաստակաւորաց, որ վառեալք իցեն սիրովն Աստուծոյ, և ար-

*) Մի է յատենից Հռովմայ ժամանակին. Թարգ։

որինակ հրամայականք յաշխարհէ և ի մարմնոյ՝ (և ոչ ի վերին երկնից, որպէս առնեն կրօնաւորք բազումք) պատրաստականք լինելոյ ընդել զանձինս իւրեանց վասն Աւետարանին,—վասն որոյ աշխատ յոյժ եղև, զի զայս այսպիսիս կոչեցէ ի Լեհաստան։ Յայսր արար յանձնէ առ Ս. Ժողովն Թէատինեանց, թէ կարենքիցեն ընդ պարտիս ուղղոյ երից կամ չորից քարոզչաց։ Զայսմանէ բազում անգամ բանախօս եղև և կարդինալն Պալոմնայ ընդ Տ. Խնամակալի կարգին Թէատինեանց և խոստացաւ խնդրել և առնուլ վասն նոցա և զհամօրէն առաքելութիւնս Հայոց Լեհաստանի և Վալախիոյ, Մոսկովքամի և Լիվոնիոյ և յարևելս բովանդակ և յարևմուտս, բայց միայն զի զոյցեն ի միջի իւրեանց այս արժանաւորս յայն գործ։ Այլ իբրև Թուղթք Տ. Կարգապետին Գալիմբերտին զոր գրեաց առ անձնայն վանորայս և առ ուխտս միաբանութեանց՝ ընդունայնք եղեն, (զի Թէպէտ և արք ոմանք հաւանեցան ի հրաւէրն, այլ ոչ ոք ի նոցանէ ընկալեալ եղև, կամ առ ի չգոյէ պատշաճաւոր ուսման կամ առ այլոց պատճառաց) ապա մեկնեցաւ Աղոյիսիոս ի Կամբանիա ի Նեապոլիս, ուր եգիտ այս երիս. երկուք ի նոցանէ քահանայք էին և երրորդն յաշխարհական կարգէ։ Յետ ուսուցին ինչ նոցանեաց հրամայեցան քահանայքն ի խորհրդոց իւրեանց. իսկ երրորդն որ ի Տ. [illegible] կոչեցաւ, իբրև եւեն՝ Թէ բազում ժամանակ հայր է մնալ ուղևորութեանն Աղոյիսեայ ի Լեհաստան՝ զարձաւ և նա անդրէն ի Կամբանիա։ Պնդագոյն քան զնոա- եր ի խորհուրդս իւր պատանին Պաւղոս Աւգուստինո- Աղբագգեոյ ի Գինուայ քաղաքէ, յանձնական յոյժ և ճարտարանին, որ եկաց մնաց ի սուրբ խորհրդեանն առ մի ոք ջոյն և գրեաց զայսմանէ ոտնից Թուղթս առ իշխանաւորիցն և մնացն անշուշտ ի բանի իւրում, բայց ծնողք նորա պնդաճառանօք փառասիրութեան նորա խնդրեցին ի Տ. Կարդինալէն հրաման, զի կացցէ մնասցէ յԻտալիայ։ Յոյժ տըրմեցաւ ընդ այն Աղոյիսիոս և աշխատ սկսաւ լինել, զի զառաքելութիւնն փոխանակ Թէատինեան կրօնաւորաց յանձն առասցեն Հայր Բարնաբեանցն, որոց գործ է պատրաստել կղերիկոսս և աշակերտս դպրանոցաց, որք և ի Վ[illegible] հա[illegible]-

գիտացան ի սուրբ ասպարիզին։ Լինէր ի մէջ ապաջոյցս, թէ ոչ քա նուազագոյն ծախուք, այլ մեծագոյն ևս արդեամբ կարէին գործել ի Հայս Իտալիայ, և այսու զանձն մխիթարէր, թէ ընդ նոսա լիցի իբրև ընդ հայրենակիցս, մինչև ուսանելոյն նոքա զլեզուն Հայոց։ Այլ և զայս առաջարկութիւն միաբանելոյն սրբազան հայրն վասն կարևոր պատճառաց, ոչ կամեցեալ փոփոխութիւնս այսպիսիս մուծանել։ Վասն այսորիկ հանձնարարեաց Եղիսէոս Մնալով ի Հռովմ այնքան ժամանակս, առանց ինչ օգտից և կորուսանելով ի ժամանակին պատերազմին Օսմանեանց զյարմարաւոր առիթ ընծայելոյ զանձն ի գործն աստուածահաճոյ. և զի ոչ գիտէր, թէ զի՞նչ արդեօք վճիռ յարուցեն վասն նորա, (քանզի անլուր հասանէր Բանուցցի զկեանն նորա ի մէջ Հայոց վասն առաքելութեանն ծագելոյ ի ժողովրդեանն ընդդէմ սորա, իսկ իշխանաւորք նորա զամենայն ջան ի գործ արկանէին զի առաքեսցեն զնա ի Գաղղիա), վասն որոյ և սկսաւ հոգալ յոյժ զերծանել զայսցանէ և ածէր իսկ բազում անգամ զմտաւ զառնալ ծածկաբար ի Լեհաստան, մանաւանդ յորժամ լսէր, թէ վասն երկու ամաց կոչեցեալ էր ի Հռովմ այլ ոչ կամեցեալ արար ածել բարի համբաւոյն իւրոյ զաղտնի փախըստեանն առանց հրամանի իշխանութեանն՝ դիմեաց առ կարդինալն Սոլմինեայ և էառ ի նմանէ հրաման կալոյ առ ժամանակ մի ի Փլորենտիայ, թէպէտ և ինքն հանդերձեալ էր երթալ ի Լիվորնոյ, և չոգաւ իսկ անդր սակս տեսակցելոյ ընդ Հայս քաղաքին այնորիկ և լուեալ վերահասու լինելոյ, թէ չիցէ՞ արդեօք հնար փոխել անդր զդպրանոցն ըստ կամաց Թէադին կրօնաւորացն։ Այլ իբրև ծանեաւ անդ, թէ անհնարին է գործն, քանզի նուազունք են յոյժ թուով Հայքն, որ առ ժամանակ մի կեան անդ յաղագս գործոյ վաճառականութեան և բազմագոյն յընտանեաց իւրեանց՝ յուղի անկաւ անտի երթալ ի վանս իւրոյ կարգին, Ս. Մարիամու դէ Մոնտէ Նէրոյ, որ սակաւ ինչ մղոնիւք հեռագոյն էր ի Լիվորնոյ, կառուցեալ ի գեղեցիկ ծովեզերեայ վայրի, որպէս զի փոքր մի հանգիցէ ի վաստակոցն յանտառախիտ ի տեղւոջն։

Չև ևս մեկնեալ ի Փլորենտեայ ի Լիվորնոյ՝ ընկալեալ

եղև Աղոյիսիոս ի մեծ իշխանէն Տոսկանայի մեծաւ պատուով և սիրելութեամբ, որպէս սովորութիւն էր իշխանին։ Անդանօր դէպ եղև նմա խօսել ընդ եպիսկոպոսին Մարսիլեայ, զոր առաքեալ էր ամենաքրիստոնեայ թագաւորն արտաքոյ կարգի դեսպանութեամբ առ իշխանն Տոսկանայի՝ վասն Հայ տպարանի կաթողիկոսին Էջմիածնի, զոր սուղ ինչ յառաջ փոխեալ էր Ոսկանայ եպիսկոպոսին յԱմստերդամայ ի Մարսիլեայ, և թախանձագին խնդրէր ի դեսպանէն, զի մի տացի Հայոց թոյլ տպագրել ի կաթոլիկ պետութեան և ի վիճակի բարեպաշտօն եպիսկոպոսին գիրս յիմարականս ի մեծ վնաս կաթողիկէ հաւատոյն։ Ընկալեալ դեսպանին զբանս տեղեկութիւնս յաղագս տպարանին և Ոսկանայ, զոր կաթոլիկ համարէր՝ խոստացաւ զամենայն ջան ի գործ արկանել առ ի կատարել զայնպիսի օրինաւոր պահանջ։ Մինչդեռ հանդերձէր Աղոյիսիոս ելանել ի վանս Ս. Մարիամու դէ Մոնտէ Սէգրոյ, կոչեցաւ կարդինալն Սոլոննայ ի պաշտօն անդամոյ Օֆֆիցիումին իսկ ի պաշտօն քարտուղարի Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ կարգեցաւ Ռանուցցի, որ յայնմ ժամանակի առաքելական նուիրակ էր ի Լիսբոնայ, և փոխանակ նորա զայն նոր պաշտօն վարէր օգնականն քարտուղարի Հայրն Յենի, որ սիրով մեծաւ կոչեաց զԱղոյիսիոս ի Հռովմ զի, որպէս խոստանայրն՝ փութով վախճան տասցէ գործոյ նորա։ Ոչ դիւրին ինչ էր Աղոյիսեայ հրաժարել յընձայեալն հանգստենէ երանաւէտ միայնութեանն այնորիկ, երկուցեալ թէ նոր ինորոյ ձգձգեսցի անդրէն գործն. բայց զիջաւ ընդ բազմապատիկ թախանձագին խնդրուածս աշակերտաց իւրոց, որոց ի Լեհաստանի կային և որոց փոխեալ էին ի Հռովմ։ Յետ մտանելոյ Կազիմիրայ Մուրատովիչի ի քաղաքական դպրանոցն Հռովմայ, զոր էառ ընդ իւր Աղոյիսիոս, որպէս ի վերոյ ասացեալ է՝ եկն եհաս ի Հռովմ այլ ոմն աշակերտ դըպրանոցին Լվովայ, զինա թէ խափանելոյ յայնմ ժամանակի, և մինչև ցայսօր ուսանի ի Հռովմ ի բարձրագոյն դպրանոցի Ս. Ժողովոյն. և յառաջ քան զնա ժամանեցին Գէորգա (Աստուածատուր) Ներսէսովիչ ուսումնաւարտն, որ յետ յարձակելոյ Օսմանեանց ի վերայ բնիկ քաղաքին իւրոյ Ճազ-

լովեցի և աւերելոյ զհայրենի կալուածն, խնդրէր տեղի ինչ անդորր, ուր զօղեսցի, և Վարդան, որ յաջորդ է զարդիս և յառաջագոյն իսկ անուանեալ կոչէր Հռովմայեցի վասն երկարատև բնակելոյ նորա ի քաղաքին յայնմիկ: Զորեքին սոքա կարի համեստութեամբ և բարի բարի վարուք իւրեանց այնպէս յանկուցին յինքեանս զսիրտս ամենեցուն՝ մինչև Ս. կարդինալին Վոլոնեայի ոչ հանդուրժել ի գովութեանց և յաճախակի յայտ առնել, թէ դաստիարակեալ են նոքա յարգարև հրեշտակային վարս, ի պարծանս մեծ քաղաքացն: Այլ ընդ փութանակի դարձ Ալոյիսեայ ի Հռովմ ազդեաց մանաւանդ թուղթ մի, զոր ընկալաւ ի խնամակալէ ումեմնէ արքեպիսկոպոսին Հայոց, որ ոչ քաջ գիտէր զլեզուն Իտալացւոց վասն որոյ և յանձն արար առնն գրել զթուղթն յիտալացի լեզու: Այսու թղթովն, որ լի էր սպառնալեօք՝ կոչէր արքեպիսկոպոսն զԱլոյիսիոս, զի տացէ պատասխանի նմա, անծանօթին գրոց՝ զամենայն յօդուածոց ամբաստանութեանց, որ գտանին ի թուղթս նորա (Ալոյիսեայ) առ Ս. Ժողովն և առ նուիրակն Լեհաստանի, քանզի զայսմանէ միայն կախեալ կայ կատարած գործոյն իւրոյ: Զայրացեալ Ալոյիսեայ ընդ այս՝ գրեաց անդէն պատասխանի, թէ փութացի ի սուղ ժամանակի գալ և անձամբ բացայայտել զայս գործ: Եւ իսկ և իսկ յաւուրն անդ երկրորդի եմուտ ի նաւ և ժամանեաց ի Հռովմ յաջող հողմով ի ժամանակս ամառնային ջերմութեանցն սկսանելոյ և հաճութեամբ լուեալ զբացատրութիւնս արքեպիսկոպոսին յաղագս անճահութեան թըղթոյն՝ ըստ նախնի եռանդեանն իւրում բնակցել կալաւ ընդ օգնականի քարտուղարին Ցնենայ յաղագս կատարածի գործոյ քարոզչութեանն:

Յայնժամ կազմեաց Ալոյիսիոս ըստ պատուիրելոյ Ցնենայ այլ և այլ յիշատակագիրս. և կարգեաց առանձինն նիստ կարդինալաց յաղագս ածելոյ զգործն ի կատարած: Եւ այնմ ժողովոյ, յորում էին և կարդինալքն Ալտիէրի, Օրսինի, Վիդոնիուս և Կարաֆայ՝ առաջի սորա Ալոյիսիոս ի թիւս այլոց զհետագայ կէտս.

ա) Տեսուչն առաքելութեան առ Հայս Լեհաստանի և

մերձակայ աշխարհացն խնդրէ խոնարհաբար, զի նորոգեսցին օրէնքն 15-ի Նոյեմբերի 1664 ամին, որով արգելեալ էր դաւանել Հայոց ի Միութենէն ի Լատինականութիւն:

բ) Աղօթինի համարեցին բարեպաշտ կեանք Հայոց Լեհաստանի յօգուտ վանացն Լատինացւոց, եթէ չէցեն վաւերացեալք ի Նուիրակէն. քանզի այսու մանաւանդ զգալի ատելութիւն Հայոց առ Լատինացիս, զորս ատահս կոչեն:

գ) Յաւելցի Թոշակ փոխանորդին Հայոց, այնու զի հաւանեսցի նա պլլում տալ զիրաւունսն յաջորդութեան:

դ) Յիշատակեալ պատանին Վազիմիր առաքեսցի ի Լեհաստան զկնի լրիւ ի կատար ածելոյ զփիլիսոփայական ուսմունս և զքարոզական աստուածաբանութիւն.

ե) Պատուիրեսցի հարցն Թէատինեանց, զի զգուշաւորք եւս լիցին յընտրելն արս ի պաշտօն քարոզչութեան:

զ) Ընկալցին յառաքելութիւնն այնոքիկ և եթ արք, որք ունիցին զբաւոր վկայութիւնս ի Վարդապետին և խորհրդականացն կամ անդամոցն վասն բարի վարուցն և պատրաստականութեան ի մասին ուսմանց. քանզի անպատշաճութիւնք ծագին հանապազ յանփութութենէ քարոզչացն կամ վասն թերի ուսման նոցա ի գործս հաւատոյ:

է) Ս. Ժողովն տացէ առաքելական նուիրակին իրաւունս վտարելոյ յառաքելութենէն առանց երկարաձիգ հետազօտութեանց զքարոզիչսն անփոյթս և ոչ յաջողակս ի պաշտամունս իւրեանց:

ը) Յորժամ ոչ բաւիցէ սէրն Աստուծոյ ի բորբոքել ըզ-միտս քարոզչաց՝ խորհուրդ արասցեն ընդ իշխանաւորս Թէատինեանց յաղագս տալոյ արժանաւոր քարոզչացն, որք յետ տասնամեայ օգտակար պաշտամանց իւրեանց, ուսանելով զլեզուն Հայոց կամիցին անդրէն ի խուցս իւրեանց դառնալ՝ արտօնութիւնս ինչ, զոր օրինակ՝ իրաւունս ընտրելոյ բնակութիւն ըստ կամաց անձանց յոր և իցէ տան, որ սեփականութիւն իցէ կարգի իւրեանց, ըստ այսմ և մտանելոյ յոր և իցէ վարչութիւն հոգևոր. իրաւունս խոստովան առնելոյ զժողովուրդն ամենուրեք, առնլով միայն զհրաման եպիսկոպոսի տեղւոյն. իրաւունս մասնակցելոյ յերկուս աւագ վարչութիւ

յետ տասնամեայ պաշտաման, ի չորրի՝ յետ հնգետասանամեայ պաշտաման, իսկ յետ քսանամէին՝ յամենայնի։ Զի քարոզեսցէն, որ գան ի Հռովմ վասն գործոց իւրեք՝ յորժամ դարձցին անդրէն յառաքելութիւնն՝ տացի նոցա օգնական ի կարգէ կրօնաւորութեան նոցա. իսկ եթէ տեւուցէ առաքելութիւն լեցին՝ տացի նոցա տեղի բնակութեան ի վանս կարգի իւրեանց և պատիւ գոցեն իբրև իշխանաւորք սուրբ աշխարհաց. զի եթէ դարձցին ի կարգս կրօնաւորութեան իւրեանց այնուհետև, որ ամս ինն վայելեալ իցեն զպաշտօն տեսչութեան՝ տացին նոցա մշտնջենաւորէս արտօնութիւնք հարց խորհրդականաց։ Եւ վասն իւր յայտ արար Եղիսիոս, թէ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց հրաժարի յայց և յայլոց արտօնութեանց։

Թ) Պարտոր համարի, զի սահմանեսցին պատիժք վասն կրօնաւորաց, որ ծառայելով մարմնոյ, ջանան հանել և զայլս ի պաշտամանէ առաքելութեան պապին, զօգուտ կարգին իւրեանց նախադաս համարելով ընդհանուր բարեաց համօրէն քրիստոնէութեան։

Ժ) Համարի, թէ հարկ է հարցն Թէատինեանց հաստատել դպրանոցս վասն պատրաստելոյ զայրս, որք հանդերձին երթալ ի տեղի առաքելութեանն և մանաւանդ վասն ուսուցանելոյ նոցա զձև վիճաբանութեան և զայլ ուսմունս կարևորս. քանզի նոքա ըստ մեծի մասին անգէտք են լեզուաց և ճարտարախօսութեան, կամ եթէ յաջողեսցին իսկ յայտնել առաքելոյ՝ անփոյթք լինին ի վաստակել յայնմ ասպարիզի, յետ ծախելոյ Ս. Ժողովոյն արծաթ բազում ի պահել զնոսա և ի պէտս ուղևորին։ Տնօրէնք դպրոցացն լիցին տեսուչք, որք կարգեսցին ի Ս. Ժողովոյն։ Պատուիրեսցի խստիւ կարգին (Թէատինեանց), զի յառաջ քան զհանդիսաւոր երդումն նորընծային յայտնեսցի նմա նպատակ այսց դպրոցաց, և եթէ ոք ի նոցանէ ըստ ոգևորութեան Աստուծոյ կամիցի մտանել ի մի յայնցանէ՝ անդէն և անդ յետ երդմանցն առաքեսցի անդր. և եթէ կայցէ յոր ի դպրոցին և զկնի ամի միոյ մնայցէ՝ ի սուրբ խորհրդեան իւրում՝ տացէ զերդումն տասնամեայ պաշտաման յառաքելութեան անդ։

Յամսեանն Սեպտեմբերի, որ օր հինգերորդ էր՝ ժողովե-

ցան սրբազան կարդինալքն ի ցանկացեալն ի վաղնջուց հետէ ի նիստ վասն գործոց առաքելութեան Հայոց Լվովայ. կոչեցին և զՆիկոլայոս, որ տեղեկութիւնս ետ նոցա զամենայնէ և մանաւանդ զվարուց արքեպիսկոպոսին, զորմէ ոչ կամէր երաշխաւոր լինել. այլ յոյս արկանէր՝ թէ ուղղեսցի թերևս վասն զանցեալ հասակին և վասն երդմանցն՝ զոր ունէր երդնուլ և վասն կարևոր հարկի ընտրութեան յաջորդի։ Հաւանեցան կարդինալքն ընդ արտունութիւնս վասն քարոզչացն և զայլս թողին ի յարմարագոյն ժամանակ և կարգեցին՝ թոյլ տալ արքեպիսկոպոսին դառնալ յաթոռ իւր, գրելով յառաջագոյն առ Նուիրակն Լեհաստանի, զի ծանիցէ զմիտս արքային յաղագս կարգելոյ յաջորդի Հայոց, և առ կախ թողուլ զապագայ կարգադրութիւնս մինչև ընկալցին պատասխանի։ Ոչ հաւանեցան կարդինալքն ընդ առաջարկութիւն Ցեննայ, զի առաքեսցի յառաջագոյն Նիկոլայոս հանդերձ երկու ընկերօք, յորոց մին յաշխարհական կարգէ իցէ և միւսն կրօնաւոր, և զի գրով տացի տեղեկութիւն Հ. Վարդապետին յանուանէ Ս. Ժողովոյն վասն արտունութեանցն յիշատակելոց ի վերոյ։

Վասն նորոգ յետաձգութեանս վիշտ մեծ եղև արքեպիսկոպոսին և տեսչին, որք երկնչէին, թէ գուցէ յորժամ դարձցի քարտուղարն Ռանուցցի ի Պորտուգալիոյ՝ անվախճան ժամանակօք զգործն յերկարեսցէ։ Այլ հարկ էր հնազանդ լինել իշխանաւորացն ըստ առաջնումն։ Իսկ վասն արտունութեանցն ծագեցաւ գժտութիւն մեծ ընդ միաբանս կարգին և ընդ Նիկոլայոս, թէպէտ և ընդհանուր միայն բանիւք տեղեկացեալ էին միաբանքն վասն արտունութեանցն. բայց պախարակէին՝ զի քարոզիչքն (յետ պաշտամանն ի նշանակեալ ամս) կոչելոց են մասն ունել ի վարչութեանն։ Վասն որոյ խնդրեաց Նիկոլայոս ի սրբազան կարդինալացն, զի մի ի կիր տարցեն առ ժամանակ մի զայնպիսի միջոց փրկարար։

Ըստ առաջարկութեան Հ. Վարդապետի կարգեաց Ս. Ժողովն քարոզիչս երկուս վասն առաքելոյ ի Լեհաստան ընդ տեսչին, յորոց մին աշխարհական էր և միւսն եկեղեցական, երկոքին ի Մեդիոլան (Միլան) քաղաքէ. բայց առաջինն, քանզի դժգոհ էր վասն վերահաս յապաղմանն՝ խնդրեաց զի

արձակեսցեն զնա ի պաշտամանէն, զոր և կատարեցին։ Իսկ եպիսկոպոսն, որ ամս հինգ ի նորընծայութեան էր,— ըստ գովելի սովորութեանն Եւրոպէնեանց՝ արք յաշխարհական կարգէ չունէին իրաւունս տալոյ զհանդիսաւոր երդմունսն, մինչև կատարեսցին լրիւ ամք հինգ նորընծայութեան նոցա — ընկալաւ հրաման, զի նախ քան զմեկնելն իւր յԻլվով՝ յայց ելանիցէ բնիկ քաղաքին իւրում, թէպէտ և բազումք ի հայոց առ նախանձու ընդ բարի բարի յաջողակութիւնս նորա ոչ բարեհաճք էին ընդ նա· այլ վասն անյաջող ծովագնացութեանն յամեաց յոյժ յուղևորն, կորոյս թուղթս բազումս Նիկողոսեայ, և գրեա թէ մերկանդամ յետս դարձաւ, զերծեալ յաջողութեամբ բազդի ի բարբարոսաց անտի և ժամանեաց յԻլվով յետ ամսոյ միոյ անցանելոյ զկնի ժամանելոյ տեսչին անդր։ Անդ անդանօր ամ մի ողջոյն, ակն ունելով խոստացելոյն նմա ի Յեսեայ հրամանի վճարելոյ զուխտ երդմանցն. այլ եբրև ոչ ընկալաւ պատասխանի յաճախակի թղթոցն իւրոց առ քարտուղարն Ռանուչչի՝ թերահաւատեալ թէ ոչ են հաճ ընդ նմա, եդ ի մտի դառնալ յԻտալիայ, որ կորուստ մեծ էր վասն դպրանոցին, քանզի հարկ էր Նիկողոսեայ տալ նմա արծաթ ի պէտս ճանապարհին. (բայց ինքն Նիկողոս ոչ ընկալաւ զայն արծաթ ի Ս. Ժողովոյն, թէպէտ և խնդրեաց բազում անգամ)։ Այլ ոչ խոհեմութեան էր գործն Նիկողոսեայ, յոյր սակս և բազումք յանդիմանէին զնա, (թէպէտ և ոմանք որ անփորձքն էին՝ ջատագով էին նմա), քանզի էառ իւր ընկերակից զնորընծայ ոմն, յորոյ ի կեղծաւոր բարեպաշտութենէն խաբեցաւ ինքն, որ ճանաչէր զկեղծաւորութիւն, այլ դիւրաւ ի խաբս անկաւ այլոց։

Համարէր տեսուչն, թէ արհամարհեալ են արտօնութիւնքն գծագրեալք. այլ իբրև լուաւ, թէ իշխանաւորք իւր ունին ի մտի տալ քարոզչաց արտօնութիւնս ինչ, բայց այնոցիկ միայն, որոց արդարև լեալ իցէ քարոզիչ և ոչ՝ որոց առաքինն ի Լեհաստան յաղագս հանգանակաց՝ գրեաց անդէն առ Յենի թուղթ, թէ քանզի բանք էին զխնդրոյն, զոր բարձ ի թողլ արարեալ համարէր ինքն՝ վասն այսորիկ խնդրէ խոնարհութեամբ, զի արտօնութիւնքն, եթէ հաստատեսցին՝ տացին

առ հասարակ ամենայն քարոզչաց և զի մի տացէ թոյլ (Յենի) վեր ի վերոյ առնել պատասխանի ի վերայ առաքելութեանն Իլվովայ, վասն հետագայ պատճառաց.

Նախ, զի ոչ հաճոյագոյն ինչ է բնակել յԻլվով ի Ռուսաստանի քան ի Հնդիկս, քանզի մի և նոյն անյարմարութիւնք են ի ցրտոյ և ի տապոյ, ի մշտնջենաւոր ձմերան և ի մշտնջենաւոր ամարանւ։

Երկրորդ, զի մեծ է տեղի առաքելութեանն ի վտանգաւոր աշխարհս բարբարոսաց, իմա ի Սկիւթիա և ի Թրակիա և յայլս։

Երրորդ, զի գործ կրկին է առաքելութեանն,—քարոզութիւն և դպրանոցն. վասն որոյ և առաւել դժուարին է զայսոսիկ պէտս լնուլ քան զայլոց առաքելութեանց։

Չորրորդ, զի վասն առաքելութեանն Հնդկաստանի շատ է ուսումն չափաւոր, և զի մարթ է առաքել ի Մինգրելիա և զայս յաշխարհական կարգէ, ուրանօր բժշկութիւն է գործ Թէատինեանց. իսկ ի դպրանոցն Իլվովայ հարկ է առաքել արս ուք համբաւեալ իցեն ի կենցաղավարութեան և ի գիտութիւնս, որպէս զի յայսմ ամենեցուն փառս լիցին Աստուծոյ, որոց նմանողք եղիցին ժողովուրդքն։

Հաճոյ թուեցան յայս Յենեայ պատճառքն, այլ հաճոյագոյն ևս՝ թողուլ ձգել զգործն ապաստան ապագայ ժամանակաց։

Մինչդեռ միայն ալքեպիսկոպոսն անհամբերութեամբ պատասխանւոյ նուիրակին առ թուղթ Ա. Ժողովոյն՝ յանկարծակի ժամանեաց ի վերայ նորա փոթորիկ, որ միայն ահ ազդեաց նմա այլ ոչ վնաս, վասն քահանայի ուրումն Հայոց, որում անուն էր Գրիգոր, որդի Նախանգամին Կամենեցի։ Այն այս քահանայ կասկածելի գտաւ ի գործս հաւատոյ, քանզի միշտ հնարէր ծածկապատութեամբ խօսս տալ ի պատասխանիս, թէ ձեռնադրեալ իցէ նա, թէ ոչ, (մինչև ցայս վայր իսկ ժամանակի ոչ է յայտնի այս, թէպէտ և կերպիկս զինքն հոչէր)։ այսու թերևս խորհրդով, զի քահանայ զոլով իւր, մի պաշտեսցէ զկարգս աստուածպաշտութեան ըստ արարողութեան կաթողիկաց։ Սնեալ և ուսեալ էր նա ի Հայս և այլս քան

առաջնորդութեան Եղիսեայ կոչեցեալ էր ի Կամենից և վարէր առ արքեպիսկոպոսին զպաշտօն տեսչի, առ ի չգոյէ այլոց։ Միաբան ամենքը, թէ ոչ երբէք խոստովանի նա ի Հռովմ և ոչ հաղորդի Ս. Խորհրդոցն, և ի հերետիկոսութիւն համարելով զնա մոլորեալ՝ յայտ արարին զնմանէ Յենեայ և արկին զխնամն զարքեպիսկոպոսաւն, թէ պահէ այր հերետիկոս ի տան իւրում։ Յանձն առեալ օգնական քարտուղարին Եղիսեայ, զի անցէ զարքեպիսկոպոսն ի տուն նորա ի պատճառս այցելութեան. և առեալ զնա մեկուսի հանդերձ Եղիսեաւ և աբբայիւն Կոնչէնի, որոյ բարեկամ երկոցունցն լեալ՝ աջակից էր արքեպիսկոպոսին ի գործս նորա, յայտնեաց նմա զոր ինչ լուեալն էր վասն Գոլուբի, զոր ունէին ի մտի անել ի դատաստան (կամ յատեան հաւատաքննութեան), եթէ ճշմարտեսցին իրքն։ Եւ վասն յարմարաւոր դիպուածոյն մի բաս միոջէ թուեաց առաջի արքեպիսկոպոսին զամենայն անպատշաճ և զամբարիշտ գործս կենաց նորա, զորոց զորհանապազ զրէին Ս. Ժողովոյն նուիրակն, քարոզիչքն, չէզոք անձինք և նոքին իսկ Հռոմայք և ինքն Եղիսեիոս. յայտ արար հուսկ յետոյ, թէ արժանի է արքեպիսկոպոսն խստագունից պատժոց, եթէ ոչ կատարեսցէ յայնմհետէ, որ ինչ նմա անկն իցէ։ Այլ յայտնեաց միամտութեամբ, թէ կամի ինքն վախճան առնել գործոյ նորա ի կարի սուղ ժամանակի։ Յորդորեաց ապա զարքեպիսկոպոսն ծանրակշիռ բանիւք, զի ուղղեսցէ զվարս կենցաղավարութեան իւրոյ ըստ կամացն Աստուծոյ և առ ոտս նորա և վասն աշխատան հասակին և բարեկամացն, որք զամօթի հարկանէին արդեօք, եթէ տեսանէին զանձինս պատրեալս ի յուսոց իւրեանց, յետ այնչափ ճգանց և ջանից իւրեանց յաղագս առնելոյ հրաման, զի դարձցի նա ի տեղի իւր։ Զայս ամենայն և բազում ևս յիշատակութիւնս սիրելութեամբ լուեալ արքեպիսկոպոսն, և յաղագս յիշատակեալն Գողուբի յայտ արար խոնարհութեամբ, թէ կաթոլիկ է և յաճախ խոստովան լինի առ քահանայի ումեմն Հռոմայեցւոց Զաքարիա անուն, որ ի փաղնջոյ ժամանակաց հետէ բնակէ ի Հռովմ. Յետ սակաւ աւուրց եբեր արքեպիսկոպոսն և զգրաւոր վկայութիւն ի Զաքարիայ. այլ Աստուծոյ

է գիտելի, թէ հարազատ էր արդեօք թուղթն թէ կեղծ։ Եւ այսու վճարեցաւ գործն։

Այլ ոչ դիւրաւ վերջաւ Տ. Սարգսապետն Թէատինեանց ի սրտմտութենէն իւրմէ ի վերայ Աղէքսեայ վասն արտունութեանցն, զորս առաջի արար Աղէքսիոս. բայց ցուցեալ ի վերին երեսս՝ թէ ամենայնիւ գոհացեալ է ցածուն ջատագովութեամբն Աղէքսեայ՝ առաքեաց ի ծածուկ զՏ. Նուազ Խնամակալն առ կարդինալն Աստիէրի խնդրել ի նմանէ, զի խափանեսցէ զկարգն և զառաքելութիւնն առ ի չգոյէ արանց. քանզի, ասէր, սակաւաթիւ յոյժ գոլով միաբանիցն՝ չեն բաւական կատարել զպարտիս եղեալս ի վերայ նոցա։ Խստութեամբ յոյժ ընկալաւ կարդինալն զայրն, որ եկեալ էր առ նա այսպիսի դեսպանութեամբ. և թէպէտ այր քաղցրաբարոյ էր, բայց խիստ բանիւք հրամայեաց նմա դառնալ անդրէն առ Տ. Սարգսապետ։ Այլ և ինքն Աղէքսիոս ձայնակցէր իսկ սմա վասն խափանելոյ զառաքելութիւնն, եթէ ի յարմարագոյն ուրեք ժամանակի ծագեալ էր խնդիրն. քանզի ցանկայր հանապազ, զի յօգուտ ի կիր արկեալ զնախընծայ եռանդն որ յատուկ իւր է նորոգ հաստատութեանց, դիցէ ի վերայ Տ. քարոզչացն առանձինն պարտաւորութիւն ուսուցանելոյ զաշխարհական կղերիկոսն ի դպրանոցս. (քանզի այս ոչ է օրէն կրօնաւորաց կարգին Թէատինեանց ըստ սահմանեալ կանոնաց նոցա, այլ միայն վարեն նոքա կեանս ի վանորայս, պաշտեն զաստուածպաշտութեան խորհուրդս և կեան յառաքելական աղքատութեան), որ և յայն սակս յարմարագոյնք են յայս պաշտօն՝ զի միաբանութիւնն քարոզչաց Վարշաւայի ի լաւագունից և ի յաջողագունից սակի համարեալ էր յայնմ ժամանակի։ Այլ երկուցեալ՝ թէ գուցէ վասն իւրացն յամեսցէ այլ ևս ի Հռովմ, և յամենայն սրտէ իւրմէ ցանկացեալ դառնալ յԼվով, զի եթէ հնար ինչ իցէ, ածցէ անդ զգործն յառաջին վիճակն և ցուցցէ հայ ժողովրդեանն, որք կասկածէին ընդ վերադարձ նորա՝ զմշտնջենաւոր իւր սէր՝ լռեաց Աղէքսիոս ի վեր հանել զմիտս իւր, այլ գովեաց յոյժ զկարդինալն վասն ջանից նորա ի գործին յայնմիկ։

Իսկ իբրև յընթացս եօթանց եօթնեկաց ոչ եկն պատաս-

խանի ի Նուիրակէն Լեհաստանի և ժամանեաց ի Պորտուգա-լիոյ ի Հռովմ Բանուցցի նոր քարտուղարն Ս. Ժողովոյն՝ Խռովկեան յոյժ արքեպիսկոպոսն և տեսուչն, զի այր նոր և խստաբարոյ էր Բանուցցի ըստ համբաւոց, վասն որոյ և հաստատ յոյս նորա վասն հիմնաւոր կատարածի գործոյ նորա։ Ունէր ի մտի Եղիշէոս գնալ ի վանսն Մոնտէ Նէգրոյ, և անտի, յորժամ դէպ լիցի յարմարութեան՝ երթալ ի Բիւ-զանդիոն, իսկ անտի դառնալ յԻլվով և զամենայն գործս ի Նախախնամութիւնն առնել ապաստան։ Եւ յանկարծակի օգնեաց նմա Նախախնամութիւնն, որպէս առ հասարակ կան-խէ կատարել զխնդրուածս և զկամս ընտրելեաց իւրոց։ Յայլ ևս գործոց չարաց գործել, զի յայնոցիկ բարիքն ծագե-ցին. և ևս ի ձեռս տեսչին թուղթս կարևորս ի Լեհաս-տանէ, յորս նկարագրեալ էին ցաւալի վիճակ դպրանոցին յետ մեկնելոյ նորա անտի և տրտունջք զվարուց, զկենցա-ղավարութենէ և զսովորութեանց ընկերակցաց նորա, որք մնա-ցին անդ։ Բազում անգամ ասացեալ էր տեսչին առ վեր-տացն՝ թէ հարկ է ծառայի առաքելութեանն անարատ լինել և ազատ ամենևին ի նշուլից իսկ կասկածանաց. վասն որոյ ոչինչ քննելով զճշգրտութիւն տեղեկութեանցն՝ փութացաւ իսկոյն առ Տ. Նարգապետն, որ ամբոխեալ էր սակաւ մի զկնի յանդիմանութեան կարդինալին Ալտիէրի, և առաջի արար նմա զթուղթսն ի Լեհաստանէ։ Խռովեալ յոյժ Նար-գապետին՝ յանձն արար Եղիշէայ փութալ անդէն առ կար-դինալն Ալտիէրի և պատմել նմա զամենայն, մինչև զեկուցեալ նմա զիւր զայսոսիկ խափանեաց զդժբաղդութիւնն մեծ։ Ըստ այսմ յանձն արար Եղիշէայ, զի բարեպատեհ իւիք առթի-յայտնեսցէ կարդինալին, թէ յայն սակս կամէր Նարգապետն խափանել զառաքելութիւնն, զի գուշակէր անյարմարութիւնս ինչ, որք ծագէին անշուշտ՝ եթէ յանփորձ պատանիս մնայր ապաստան վարչութիւնն յոլով ժամանակս, այլև խնդրեսցէ զի փութով անդր առաքեսցի կամ ինքն Եղիշէոս կամ այլ ոք համազգոյն։ Կատարեաց իսկոյն Եղիշէոս զյանձն արա-րեալն նմա ի Նարգապետէն պաշտօն, լռեաց միայն զամբաս-տանութիւնն զընկերաց իւրոց, զոր յընդհանուր բանս պար-

փակեաց։ Միրով մեծաւ ընկալաւ զնա կարդինալն, որ Հաւանեցաւ յոյժ ընդ առաքելոցն պաշտպանին և խոստացաւ անուանել զայն մեծապէս առաջ ժողովոյն, յորում յանձնեալ էր Յեսու պաշտօն քարոզչութեան կարդինալին Բառնուցցի։ Յայտնեաց Սերգիոս զամենայն կարդինալին. Վարդապետութիւն և նախնին իւր Յեսուայ և իւր խնդրանքն ի Ս. Ժողովն, որ գումարեցաւ յ17-րդ աւուր Նոյեմբերի 1673 ամի, զի տացի նմա հրաման դառնալ յԻզմիր, և կարգեցին նմա ի ողորմութենէ քոյ սոփորութեան 60 դահեկան. այլ ամենեքին յանձն առին ի խնդրանսն վասն արքեպիսկոպոսին և այլոց. և ընդունելով աջակցութեամբ Յեսուայ զոր ինչ թարգմանաբար խնդրեցին, առնէին և առին անկաւ յուղի, մեկնեալ ուրախ ի Հռոմայ յ2-ն Դեկտեմբերի 1673 ամի։

Կարէ յոյժ նախանձեցաւ արքեպիսկոպոսն ընդ չու Սերգիոսայ, որ մխիթարէր զնա ասելով, թէ քանզի ի Լիւաւորնոյ յոյժ վերձակի են զործքն՝ մարթ է նմա (Սերգիոսայ) ի ռուզ ժամանակի խնդրել զհրամանս նորա ի Հայրենիս, առաւել թուղթս բարեխօսութեան յայլեայէն և յիշխանաց Լեհաստանի. Մխիթարեցաւ այսու արքեպիսկոպոսն և իւր նմա զհայրենիս թուղթս առ եկեղեցականս և առ զաւառորս Հայոց յորում կայր Ջերմաջերմ յանձնարարութիւն զնա նոցա և պատուէրներ, զի առ Հայրն տացի նմա ի գէտս դրամ պարտեցին ընդունարանն նախկինն որ ի քաղաքի անդ քանզի Հաւաքեալ տանն ըլեծուածն, որ յարուարձանի քաղաքին էր.

Հասեալ եհաս Սերգիոս ի Փլորենտիայ, դէպ եղև նմա տեսանել զկիշատակետալն ի վերայ գերեզմանին Բարոցցիոյ, որ կայր Միլաւո էր. և ի բարեպաշտ խոկնդրեան իւրում ընծայեցուցանելոյ զանձն ի գործ առաքելութեանն, թէպէտ և բազում ընդդիմանայքն էյամ, նա մանաւանդ եղբայր նորա, որ է ուսուցիչ փիլիսոփայութեան ի կարգէ Թէատինեանց։ Սարջայու Յոյժ Սերգիոսս, զի ոչ խնդրեաց ի յետին ժողովոյն կարգել զՍարգսեանս իւր ընկերակից. Այլ յայսմ երի օգնեաց նմա և առաքելական նուիրակն Նիւրոլս, այր մտացի և հանճարեղ, որ զինեաց ի պատմութիւն պատմութեան թուղթ առ Ռ. Վարդապետն։ Եայց բանզի կամեցաւ ծանուցեալ էր Սերգիոսայ ի բարե-

կամքն իւրմէ, Թէրնդունայն լեցին ջանք նորա և զի ոչ հաճեցի Տ. Կարապետն ի լրումն խնդրոյ նորա, յառաջագոյն ծանօթ գոլով այնմ գործոյ և Թերևս յիշելով զերս արտօնութեանցն, (և ի ճշմարտութիւն բանիցս համոզեցաւ իսկ Եղիշեա ի թղթոյ Կարապետին, զոր ընկալաւ ի Վենետիկ քաղաքի), վասն որոյ ոչ մնաց պատասխանւոյ թղթոյն, այլ ուղեկից եղև իշխանափայլ Տօրն Օգոստինեայ, արքի եպիսկոպոսին Գե-րմիչի, որ յետ ծանուցանելոյ ի Հռովմ զմահ արքայ-ին Միքայէլի, դարձ անդրէն առնէր ի Լեհաստան, և ընդ նմա յառաջ մատոյց զուգևորութիւնն: Ի Վենետիկ քաղա-քի դէպ եղև նոցա տեսանել զմարաջախտն Լեհաստանի ըն-Վիլևպոլսկի: Մեկնեցաւ անտի ի Վիեննայ, ուր ժամանեաց յ9-ն Յունվարի 1674 ամի, և ոչ գնացին ի տես կայսերու-հւոյն Էլեոնորայ, որպէս խոստացեալն էր յառաջագոյն՝ յայց ել միայն սրբազան կարդինալին Ալբրիցեայ, որ նուիրակ առա-քելական էր յայնմ ժամանակի, և եկն եհաս յԼւով 31-րդ աւուր Փետրուարի, ի մեծ խնդութիւն բարեկամաց իւրոց։

Ամիսք հինգ անցեալ էին ի վերայ, յորմէ հետէ դարձեալ էին քարոզիչքն յԼւով հանգերձ չորեքումբք աշակերտօքն ըստ առա-ջարկութեան Բանուցցեայ, որում զայն պատուիրեցին ի Հռով-մայ աղաչանօք Եղիշեայ: Եւ թէպէտ մարթ էր դիւրաւ նո-րոգել զշինութիւնն յարուարձանի քաղաքին ի գանձուց դպրա-նոցին, զոնէ զմի միայն մասն ի պէտս սակաւաթիւ անձանց դպ-րանոցին, և թէպէտ վասն բազում պատճառաց ևս քան զևս ի խափանումն Թևակոխէր դպրանոցն՝ սակայն վատառողջ յոյժ գոլով Տ. Լորէլլեայ՝ ոչ կամէր բնակել արտաքոյ քաղաքին, իսկ փոխանորդն ոչ առնոյր յանձն տալ զնախնին բնակարանն: Եւ ի վերայ այսորիկ ըստ խորհրդոյ կամ ըստ հրամանի նուիրա-կին Բանուցցեայ, որ ոչ կարի տեղեակ էր վիճակի գործոյն՝ ընկալան քարոզիչքն և այլ ևս չորեսին աշակերտս և եդին զնոսա ի տան միոջ ի վարձու կալելոյ, ի սենեակս անձուկս և անառողջարարս, յարակից աւագ եկեղեցւոյն Հայոց: Ու-րախ լինէին ընդ այս Թշնամիք քարոզչացն, Թէ բնակելով յայնկոյս տանցն Հայոց իբրև ի գաւառակի՝ ոչ խուսափես-ցին յանհրաժեշտն մահուանէ վասն խուռնամբոխն. և անմա-

քուր տեղւոջն աւերակի ի ծայր քաղաքին՝ և այլոց ևս բազմաց անյարմարութեանց: Իբրև եկն տեսուչն յԻլվով՝ ոչ հանդուրժեաց այլ գիրկս էարկ ընկերակցացն և աշակերտացն. սկսաւ ապա յանդիմանութիւնս բազումս կարդալ փոխանորդին վասն խստասրտութեանն, և հարցն՝ վասն անխոհեմութեան նոցա, զի ոչ միայն չարախօսողին զնոցանէ և, աւել իսկ, սպանչի նոցա (փոխանորդին) ետուն սիրով գումարս մեծ դրամոց առաքեալս ի Նուիրակէն, այլ և հակառակ հրամանի Ս. Ժողովոյն խնդրեցին յարքունեացն, ամբաստանել զնա և յանձն առնել նմա զպաշտօն յաջորդութեան, որ զեան մեծ է վասն դպրանոցին և վասն առաքելութեանն: Գանայրին ոմանք անմեղադիր առնել զփոխանորդն գէթ ըստ մասին, թէ ոչ վասն չարութեան խորհրդոց իւրոց արար զայն, (թէպէտ և կամէր նա միշտ, զի Թէադին կրօնաւորք անդրագոյն քան զտունս եկեղեցւոյն բնակեսցին), այլ մանաւանդ առ աչհի յիշատակելոյն ի վերոյ կրօնաւորին Ռեյնարդովիչի, ոչ կարի հաճ եղելոյ ընդ միութիւն եկեղեցւոյն, զոր ոչ կամեցաւ փոխանորդն վտարել ի տանէն յորում բնակեալն էր, վասն յարմարութեան դպրանոցին, երկուցեալ մանաւանդ ի մարդկանէ քան յԱստուծոյ: Յանձն արար Նկոյխիոս եկեղեցականացն և ժողովրդեանն զթուղթս արքեպիսկոպոսին, որպէս զի ընկալցի զնախնին բնակութիւն. բայց ոչ մնաց պատասխանւոյ նոցա, այլ ձեռնարկեաց զնորոգութիւն շինութեանն յարուարձանի քաղաքին և առ այս գործ ընկալաւ ի Նուիրակէն Ռոնվերոյ, որ սուղ ինչ յառաջ եկեալ էր անդր փոխանակ Ռանուցցեայ՝ նախ ոսկիս քսան ի համար ապագայ կիսամէին և երկրորդ անգամ նոյնչափ ևս՝ ի նուիրատուութեանց ժողովելոց, թէպէտ և վասն յարկին միայն ծածկելոյ շինութեանն պիտոյ էին դրամք առաւել յոյժ քան զոր ընկալաւ: Այլ անխոնջ ջանիւք Տ. Ռոսսեայ այնքան յաջողեցաւ նորոգութիւն շինուածոյն ի ձեռն յանօթ առեալ դրամոցն, զի զկնի յիսուն աւուրց յետ գալստեան տեսչին մարթ էր բնակել ի քանի մի սենեակս ներքնայարկին. բայց քանզի ցաւք ախտից ժամանեցին յաշակերտսն և ծառայսն հիւանդացաւ Տ. Աւգուստինոս Լոբէս՝ հարկեցան քարոզիչքն, ըստ բուռն խոր-

հրդոյ բժշկացն, յամենայնն անդ Մարտի փոխիլ ի նոր շէնութիւնն, որոյ թերակատար դեռ ևս էին յարկքն, զի այսու փրկեսցին զանձինս ի հիւանդութեանց և ի մահուանէ։ Բաժանեցին յիւրեանս զհոգն խնամելոյ հիւանդաց։ Ի տուէ և ի գիշերի խնամէին Ալոյսիոս և Ռոսսի զՀ. Լոբէլլ, որ վասն ծանրանալոյ հիւանդութեանն, հաղորդեցաւ Ս. Խորհրդոյն և փոխեցաւ յաշխարհն երջանիկ զհասարակ գիշերաւ 30-րդի աւուր Մարտի 1674 ամի, եօթանասնից և եօթանց ամաց։ Փառք էր այլն հայրենակցաց իւրոց, զի ներկուռ էր բազում գիտութեանց. այլ չէր նորա կոչումն քարոզչի։

Ի նմին աւուր, յորում ի մահիճս անկաւ Հ. Լոբէլլ, ի 16-րդի աւուր Մարտի, ժամանեաց յՈկվով յիշատակեալ նորընծայն աշխարհական, Ֆրանցիսկոս Ապրոցցիոյ, որում եթող Ալոյսիոս ի Վենետիկ քաղաքի ոսկիս տասն ի պէտս ուղևորութեանն ի Լեհաստան։ Եկն և հայեցաւ և որպէս ի վերոյ ասացաք՝ ոչ ժուժեալ մինչև ընդունիցի հրաման տալոյ զհանդիսաւոր երդմունսն, դարձաւ փութանակի յԻտալիայ, ընդ որ ոչ ոք տրտմեցաւ։

Կամեցեալ Ալոյսեայ կատարել, զոր ինչ խոստացեալն էր արքեպիսկոպոսին ի Հռովմ՝ պնդէր և թախանձէր զգաստաւորս Հայոց գրել առ Ս. Ժողովն և կարի խնդրել, զի դարձուսցեն նոցա զհովիւն իւրեանց, զոր և դժուարին եղև Ալոյսեայ կատարել, թէպէտ և յառաջագոյն քան զչափ սահմանի ցանկացողք էին այսմ պատուոյքն. իսկ փոխանորդն հիւանդանալ կեղծէր, այլ արդեամբ զանգիտէր յոյժ ի վերադարձէ արքեպիսկոպոսին, և վասն այսորիկ զուցէ ի հակառակ միտս գրէր առ Ս. Ժողովն։ Յայնմ ժամանակի ընկալաւ Ալոյսիոս ի Նորին Մեծութենէ արքային, թագակիր մարաջախտէն և զօրավարէն Ռուսաց թուղթս, ուր օծման մեծ եղեն, որպէս հաւանութեան է կարծել, կատարածի գործոյ արքեպիսկոպոսին, որ յայնչափ ժամանակս ոչինչ յառաջէր ի լրումն. քանզի ակնածէր յոյժ Առաքելական Աթոռն ի թղթոց արքային, յետ յաղթելոյ սորա Տաճկաց առ Խոտիմ քաղաքաւ և այլուր բազում անգամ, որոց աղագաւ յարգանս և պատիւ եգիտ արքայն յաշխարհս քրիստոնէից։

Թէպէտ և ոչ կարաց Եղիսէոս խնդրել առնուլ ի կարգէն իւրմէ իւր օգնական յաջորդ, որ և գլխաւոր պատճառք եղեն ուղևորութեանն իւրոյ ի Հռոմ, այլ ապաստան արար զամենայն յԱստուած և յանհատանելի Նախախնամութիւն նորա և եդ ի մտի առնել որ ինչ հնար իցէ նմա և մի՛ յոյժ հոգալ վասն ապագային: Ոչ սակաւ մխիթարութիւն էր նմա բարեհաճութիւնն Բոնվիզիոյ նուիրակին, որում յանձն արար զնա կարդինալն Ալտիէրի: Բայց սոյն այս այր, որ հետամուտ էր յոյժ պահելոյ զհամբաւ իւր բարի՝ կարի տրտմեցաւ վասն փոթորկին, զոր յարոյց յանկարծակի նոյն իսկ նուիրակն յաղագս Թղթոց ինչ բամբասանաց զհայոցն և զգալլիանոցէն, որ առաքեցանն ի Հռոմ մինչև մեկնել էր նորա անտի, զորս ընկալեալ Ս. Ժողովոյն առաքեաց անդրէն յետս առ նուիրակն, պահանջելով բացատրութիւնս վասն թղթոցն. իսկ նուիրակն յուղարկեաց զթուղթսն առ տեղւոջն և խստիւ պահանջ եդ ի վերայ, գրել մի ըստ միոջէ ճշմարտութեամբ զհետագայ կէտից.

ա) Ոչ ըստ ամենայնի պատշաճաւոր է ընտրութիւն տեղւոյն վասն բնակարանի դպրանոցին, քանզի մղոնաւ միով հեռի է ի քաղաքէն արուարձանն, յորում տեղւոջ կարեն քննութիւնս գործել զինուորքն և հրէայք, որ արդեամբք վնասեն աշակերտացն, այլ և անյարմար իսկ է վասն դժուարութեանց ստանալոյ զնիւթս պարէնի, զորս հարկ է գնոց առնուլ ի քաղաքին:

բ) Վարժիլ ունին աշակերտքն եկեղեցական արարողութեանց, երթալով զօրհանապազ ի մայր եկեղեցին Հայոց, առ ինչ ծախի բազում ժամանակ: Զայս տուն հրձիգ առնեն ընդհանրապէս թշնամիք ի ժամանակս պատերազմաց, որպէս և եղեն իսկ երիցս անգամ յընթացս 39 ամաց. վասն որոյ ստիպեալ աշակերտքն փախչել ի քաղաքն ի ժամանակս յարձակմանց թշնամւոյն, առ որ պիտոյ են ծախք նշանաւորք, մանաւանդ վասն կարասեացն փոխադրութեան:

գ) Հարկ է խստիւ յանդիմանել զաշակերտս և խորհել զեղանակէ ուսուցանելոյ զնոսա և պատրաստելոյ ի կոչումն հոգևոր. քանզի կասկածք են զնոցանէ, թէ ի վտանգի մեծի

են և վատթարանան օր ըստ օրէ, վասն անփութութեանն Հարցն, որք արձակեն զնոսա երկու երկու ի տունս մասնաւոր անձանց, ուրանօր ուտեն և ըմպեն և զուարճանան ընդ կանայս, զամուսնութենէ յաճախակի խօսակցելով. և յանդգնին իսկ ընդ պատուհանս դպրանոցին ցուցս հրապուրիչս և անվայելուչս առնել անցորդաց։

դ) Հանդիսացուցանեն ի դպրանոցին կատարելութիւնս կրթութեամբ մեծաւ ժամանակի, և կոչեն ի հանդէսն կանայս, որ տարփածուք են աշակերտացն, որպէս լինի առ հասարակ։

ե) Ի դպրանոցին զուսումն աւանդեն միայն ի լեզու Լատինացւոց, իսկ ի լեզու Հայոց կամ սակաւ յոյժ կամ բնաւին ոչ, և այն՝ վասն արտաքին ձևոյ։ Իսկ Հարք տգէտք են ամենևին լեզուին Հայոց, վասն որոյ և տրանջեն Հայք հանապազ, թէ վասն հայերէն լեզուի կառուցեալ է դպրանոցն և ոչ վասն լատիներէնի։

զ) Աշակերտքն տան երդումն միայն յորժամ հանդերձին ձեռնադրիլ ի քահանայութիւն, և զայս առնեն այնու միայն խորհրդով զի ընկալցին թոշակս օժանդակութեան։

է) Յոռեպէս մատակարարեն Հարքն և զրկեն զաշակերտսն ի մասին կերակրոց, հանդերձից և այլոց կարևոր իրաց։

ը) Համակ անուղղայք են աշակերտքն, զի ի զբօսանս երթան ընդ կանայս, որպէս և Հարքն, որք յաճախակի զնան ի խնջոյս ի տունս մասնաւորս։

թ) Մինչև ցայն վայր ոչ ոք ել ի դպրանոցէ անտի աշակերտ, որ օժանդակեալ իցէ ծառայման կաթողիկէ Հաւատոյն կամ արարեալ գործ ինչ այնպիսի, որով լիցի յոյս և վասն այնոցիկ, որք դեռ ևս ի դպրանոցի անդ իցեն։

ժ) Տժգոհ են յոյժ Հայք, զի հանեն ի նոցանէ զեկեղեցիս Թէատինեան կրօնաւորքն, որ և պատճառք լինին ատելութեան և հակառակութեան ի մէջ նոցա. վասն որոյ և յայտնեն Հայք, թէ ոչ երբէք տացեն թոյլ Հարցն երթալ ի Հայաստան։

Արտմեալ զայրացաւ Աղէքսիոս ընդ այսպիսի չարախօսութիւնն, որ հեռի էր յոյժ ի ճշմարտութենէ և ի հաւանականն գոլոյ. վիշտ մեծ էր նմա, զի պատուիրէր նուիրակն

ճշմարտութեամբ զիւրան գրել, իբրու թէ կասկածէին ընդ ուղղութիւն մտաց նորա յետ երկարատև փառաւոր ապացուցութեանցն և մօտալուտ վերադարձի նորա ի Հռովմայ, յորում վայրի պատուեցաւ մեծամեծ պատուօք և ոչ լուաւ յումեքէ ի սրբազան կարդինալացն այնպիսի թիւր ամբաստանութիւն զանձնէ իւրմէ. վասն որոյ վայրացեալ ըստ սովորականին՝ ի ձեռս Նուիրակին ելիք զպաշտօն տեսչութեանն, բայց որպէս պատուիրեալն էր նմա՝ պատասխանի արար յանդիմանութեանցն յայս միտս.

ա) Յայտ արար նախ, թէ ըստ ամենայնի յարմարաւոր է բնակարան դպրանոցին. Հազիւ նետընկեցիւ միով հեռի է ի պարսպաց քաղաքին. այլ վասն ընդարձակութեանն, բարձրութեան պարսպաց, առողջարար օդոյն, գեղեցիկ պարտիզացն և խաղաղութեանն, որ կարևոր է աշակերտաց՝ յարմարագոյն քան զամենայն համարեալ է տեղին ըստ խորհրդոյ իշխանաց Լեհացւոց և կարդինալացն Նէրլեայ և Մարեսկոտտեայ, որք եկեալ են անձամբ յայցելութիւն տան դպրանոցին. Թէ դիւրին է յոյժ առանալ նիւթս պարէնի, որ ըստ սովորականին առաւել դիւրագնի են յարուարձանի անդ քան ի քաղաքին։ Յրեաց և զգիտողութիւնն, թէ յընթացս 39 ամաց բազում անգամ հրձիգ արարեալ է թշնամեաց զտունն. քանզի յարկքն միայն վտանգեցան, այլ շինութիւնն համօրէն, որ աղիւսով և սրբատաշ վիմօք է կառուցեալ և ամրապինդ կամարօք յեռեալ՝ մնաց յամբողջութեան. իսկ զդեանս դիւրին է նորոգել ծախելով ոսկիս հարիւր. այլ հարկ էր ապաքէն զայնպիսի գումար դրամոց ծախել յեռամեայ կամ ի քառամեայ ժամանակի վասն ի վարձու ունելոյ ի քաղաքին բնակարան անձուկ և անառողջ։ Եւ ի վերայ այսր ամենայնի, չէ վտանգ շինութեանն ի Թաթարաց կամ յայլոց թշնամեաց, վասն քարաշէն պարսպացն ի ձև աշտարակաց, բայց միայն եթէ վտանգեսցի և քաղաքն. իսկ այս հազիւ ուրեմն պատահէ։ Այլ որ ինչ հայի յայն, թէ Հրէայք և զինուորք արգեամբ վնասեն աշակերտացն՝ զուր և անիրաւ է ամբաստանութիւնն և ոչ իսկ արժանի պատասխանւոյ, զի աշակերտքն իսկ և իսկ համեստութեամբ իւ-

րեանց եւ քաղցրութեամբ բարուցն սիրելի են առ հասարակ յաչս ամենեցուն, այլ եւ Հրէից:

բ) Ոչ ի քաղաքին եւ ոչ յարուարձանի անդ ոչ կարեն աշակերտք ուսանել զպարապողութիւնս Հայոց. քանզի հանապազօր իբրեւ զլուսին փոփոխին արարողութիւնք նոցա, առանց կարգաց եւ հիմանց, այլ միայն ըստ քմաց ախորժակի առն առն եկեղեցականի:

գ) Յաւուրս աւագ տօնից տան երբեմն իրաւունս աշակերտացն երթալ առ ծնողս իւրեանց եւ ճաշել ընդ նոսա. բայց ոչ այլ ոք զայս արտօնութիւն ունի եւ ոչ իսկ եղբայր հարազատ: Բայց քանզի ոչ պահանջեն իշխանաւորք, զի զրկեսցին սիրտք ծնողացն յայնպիսի արդարացի մխիթարութենէ՝ ոչինչ ապա նորատի են այս իրք. այլ ըստ օրինի միայնակեցաց, առաքեն զնոսա ընդ ընկերաց, զի առաւել եւս համեստք լիցին: Իսկ որ ինչ հայի ի կանայս կամ յամուսնութեան կապ՝ զայս բամբասանս հարկ է վերագրել չարամտութեան բամբասողին: Յօրէ անտի հիմնարկութեան դըպրանոցին չեղեւ օրինակ ինչ, զի աշակերտ ոք առաքելութեանն յամուսնութիւն մտանիցէ, բայց ի միոջն, որ էր ի քաղաքէն Զամոստեայ, որ իբրեւ աւարտեաց զուսման իւրոց զընթացս եւ դարձաւ ի հայրենիս իւր՝ ըստ թիւր խորհրդոց մօր իւրոյ մերժեաց զկարգ կրօնաւորութեան եւ ամուսնացաւ ընդ կնոջ ումեմն ի քաղաքէ նորա, որոյ ոչ երբէք լեալ էր յԻլվովի: Այլ որ ինչ վասն անկարգութեանց աշակերտացն են բանք՝ ստայօդք են բովանդակն, քանզի ի դաշտավայրի կառուցեալ է դպրանոցն եւ պատուհանքն հեռի են յոյժ ի պողոտայից հասարակաց:

գ) Ի դպրանոցին ոչ հանդիսացուցանեն կատակերգութիւնս կամ զայսպիսի իրս ինչ: Այլ ամօք ինչ յառաջ քան զպատերազմն Օսմանեանց, վասն կարեւոր ինչ պատճառաց, ըստ թոյլտուութեան Ս. Ժողովոյն հանդիսացուցին աշակերտքն սրբազան ողբերգութիւնս երկուս, ի հայ եւ ի լատին լեզուս, գրեա թէ առանց ծախուց, ընդ որս ուրախ եղեւ յոյժ քաղաքն համօրէն: Բայց չարամիտ կեղծիք են բամբասողին բանքն վասն կանանց եւ տարփածուաց: Այլ հարկ

է տեսել, զի յորժամ յառաջնումն անդ հանդիսի չեղև հնար զպիտանս դպրանոցին պահելոյ՝ խռնեցան ի նոյնս բազմութիւն ժողովրդոց, պլատաք և պլատեռք, հետաքրքիր յոյժ գոլով վասն անլուր տեսարանին ի մէջ Հայոց: Իսկ յերկրորդի նուագին, քանզի և կասկածք էին, թէ մի գուցէ տապալեսցի շինութիւնն խարխուլ՝ յազատ և յարձակ տեղւոջ հանդիսացուցին, ուր առ մայր եկեղեցւոյն Հայոց:

ե) Ուսմունքն աւանդին ի դպրանոցին ի լեզուս Հայոց և ի Լատինացւոց, իսկ աղօթքն ի ժամ սեղանոյ. և յայլ դէպս և փառաբանութիւնքն՝ ի լեզու Հայոց միայն. այլ խոստովան լինի տեսուչն, թէ չեն անտեղի տրտունջք Հայոց յայսմ մասին, վասն անփութութեան հայցն յուսանել զլեզու Հայոց, որ դիւրագոյնն է ի լեզուս արևելից:

զ) Ամենայն աշակերտք ի ժամ ձեռնադրութեան ընթեռնուն հրապարակաւ զդաւանութիւն հռովմէական հաւատոց. այլ զայս ինչ հարկ է ի միտ առնուլ, զի յերդնուլն իւրեանց առաջի տեսչին՝ յանձն առնուն, զի մի փոխեսցին յայլ կրօն և մի մտցեն ի վանս Լատինացւոց, ըստ պատուիրանի Ս. Ժողովոյն: Յայտնի է ապաքէն, թէ ոչ դնեն (Հայքն) ի վերայ աշակերտաց նորանոր լուծս, ոչ ունելով հրաման յիշխանաւորացն իւրեանց:

է) Վասն անձկութեան դրամոց դպրանոցին սակաւապէտ են մատակարարութիւնք կերակրոց աշակերտացն. բայց ոչ դժգոհ ինչ են սոքա, և ոչ իսկ կարող են դժգոհ լինել, զի ի միոջէ սեղանոյ ուտեն ամենեքեան, զոր ինչ և տեսուչն. իսկ հաց և գարեջուր զիա թէ ի մի և ի նոյն տեսակէ մատակարարի նոցա անպակաս, քանզի ի կանուխ պահու ընդունին զնախաճաշիկն:

ը) Բացէ ի բաց մերժէ տեսուչն զչարամիտ և զանհիմն զամբաստանութիւն, զոր բամբասողն անամօթաբար յարուցանէ ի վերայ աշակերտացն. քանզի ոչ միայն հեռի են նոքա յայնպիսի անառակութեանց, այլ և գովասանաց մեծաց են արժանի վասն զեղեցիկ բուսոյ բարուց և համեստութեան հեզութեան և հնազանդութեան. զի յայրուսն զիա թէ հ...

սակի անտրտունջ կրեն զպատիժս զանից ձաղկչի և զաւազանաց, և զարմանալի իմն փութաջանութեամբ կատարեն զպատուէրս իշխանաւորի իւրեանց, ընդ որ յակնիւս կրթի փեպուշն։ Յըզբօսանս ելանեն ամենեքեան ի միասին և գնան յայնպիսի տեղիս, յորս սակաւ յաճախէ ժողովուրդն, որպէս զի վայելեսցեն յազատութեան. այլ այս դուն ուրեք պատահի, զի են նոցա և սրահք զուարճալիք և պարտէզք։ Իսկ որ ինչ ի հայրն Հայրի՝ ճշմարիտ է, զի հարկեալ են նոքա յաճախակի երթալ ի խնջոյս անդամոց ծերակուտի և միշխանաց գրեա թէ ակամայ կամօք, իբր զի ձանձրանան յոյժ ի խնջոյսն երկարաձիգս. վասն որոյ և ցանկան ի սրտէ, զի յայնմհետէ մի ևս տացի նոցա թոյլ երթալ ի խնջոյս. քանզի առանց այսպիսի հրամանի դժուարին է նոցա մերժել զհրաւիրանսն։

թ) Յայնմ կարճառօտ ժամանակի եղէն ի դպրանոցէն քահանայք բազումք ուսեալք և օրինակելի վարուք և բազում քարոզիչք բանիւն Աստուծոյ. սոքա նշանաւոր են և առ Լեհացիս, որք զօհ են յոյժ ընդ նոսա, իսկ Ռուսք նախանձին. սովաւ որպէս զլոյսն արեգական երևելի է յաջողութիւն դպրանոցին, ոչ միայն ի գիտութեան, այլ և յօրինակելի վարս, ի փութաջանութեան և ի հաւատս, յորս երբեմն քան զչափն զանցանեն անխոհեմաբար. վասն որոյ և ծագեցան խռովութիւնք ոչ սակաւ ի ժողովրդեանն Հայոց Իլվովայ վասն կարի ջերմեռանդըն քարոզութեանց՝ թէ ի մոլորութեան խարխափէին Հայք մինչև ցՄիութիւնն, որ մուծաւ ի նոսա յետ գալստեան Հայրցըն, սոյնպէս և յՌապլովկց քաղաքի՝ վասն կշտամբելոյ զկաթողիկոսն Հայոց թէ հերձուածող է, ի Պոզչայցի և յայլ ևս տեղիս՝ վասն չափազանց ջերմեռանդութեան երիցուն և ուսումնասիրին, որ զՀայս անոպայ, որք ի նկարծ ժամանակաց հետէ եկեալ էին ի Մոլդաւիոյ՝ կամէր ստիպաւ բռնազբօսել զի ընթերցցին հրապարակաւ յեկեղեցւոջ զդաւանութիւն կաթոլիկ հաւատոց։ Այլ և ինքն Ս. Ժողովն և կարդինալն Սոլոննայ վկայեցին անշուշտ վասն իւրացս այսոցիկ, որք գիտեն թէ խնդութեամբ ընկալեալ եղեն ի դպրանոցն Հռով-

մայ աշակերտք ոմանք դպրանոցին, որոց չև ևս յաւարտ ածեալ էր զուսմունս իւրեանց։

Հուսկ և ժ) Ոչ կրօնաւորաց կարգին Թէատինեանց (որք ոչ որպէս Թէատինք, այլ իբրև մշակք առաքելական՝ գործեն յայգւոջ Տեառն) և ոչ քարոզչաց հանեալ է ի Հայոց եկեղեցի մի և ոչ իսկ խորհին հանել, որպէս բազում անգամ յայտ արարին. քանզի պատրաստք են ձեռամբք իւրեանց կառուցանել տաճարս ի նորոյ, այնու միայն զի ծառայեսցեն զՍ. Միութիւնն։ Այլ ընդհակառակն, յայտնի է ամենեցուն այս ինչ, զի զքանալիս եկեղեցւոյ յանուն Ս. Խաչին, որ յարակից է դպրանոցին՝ պահէ քահանայ ոք ազգաւ հայ ընդհանրապէս. և քանզի փակեալ են դրունք եկեղեցւոյն ըստ մեծի մասին՝ հարկեալ են ապա քարոզիչքն երթալ զօրհանապազ ի քաղաքն վասն զպատարագս մատուցանելոյ, զի մի գայթակղութիւն լիցի ի ժողովրդեանն, ըստ օրինակի. որպէս եղև յաւուրս տեսչութեան Հ. Սարացիոլեայ յաղագս մատուցանելոյ պատարագին ի մատրանն յօրինելոյ ի տան։ Յայսմ մատրան աղօթեն աշակերտքն ընդ առաւօտս և ընդ երեկոյս, մարզելով հանապազօր յերգեցողութիւնս եկեղեցւոյ։ Յանկալի է արդարև, զի տացին հարցն փականք եկեղեցւոյն և թոյլ տացի նոցա կատարել անդ զպաշտօնն աստուածային հանդերձ աշակերտօքն, այլ պահելով զարարողութիւնս հայաստանեայց. իսկ Հայքն արևելից ուրախ լիցին անշուշտ, տեսանելով անդ յամբողջութեան պահեալ զարարողութիւնս իւրեանց առանց փոփոխմանցն, զորս մուծին արքեպիսկոպոսն և փոխանորդն, որք յարարողութեանցն Լատինացւոց և Հայոց յօրինեցին խառնուած ինչ արարողութեան, իբրու թէ զայծիսն յօդիս փոխեցին։ Այլ պակաս են արդարև համօրէն ամբաստանութեանն սպառնալիք Հայոց, որով զհայսն կամին զարհուրեցուցանել, (բայց ո՞վ արդեօք առասպելեացն ունկն դնիցէ), թէ ոչ երբէք տացեն նոցա թոյլ երթալ ի Հայաստան. չեն ինչ նոքա պահապանք ծովու և ճանապարհաց, և վասն այսր գործոյ չէ ինչ հարկ առնուլ հրաման ի նոցանէ կամ անցագիր։ Մի է պատասխանի վասն այսր ամենայնի, թէ Շաղփաղփութիւնք են։

Դաս ապա զկնի նկարագիր կենցաղավարութեան աշակերտաց պապին, որով վարէին ի ժամանակս տեսչութեան Տ. Եղիսեայ. քանզի ընդ այլով իշխանութեամբ այլազգ էր մասամբք ինչ։

Զարթուցանեն զաշակերտս յառաջնում ժամու նախ քան զծագել արեւու. յետ կէս ժամու ի ձայն զանգակի ժողովին ի մատուռն յաղօթս առաւօտու, զոր յօրինեաց Տ. Գալանոս ի լատին լեզու և Եղիսէոս փոխադրեաց ի լեզու Հայոց։

Յետ առաջնոյ աղօթիցն առաւօտու գնան աշակերտք ի խուցս իւրեանց կազմել և յարդարել զանկողինս և զայլ ինչ, և զկնի այսորիկ հարկանի զանգակ առաջին վասն երկրորդ աղօթիցն առաւօտու, զոր երգեն և որ նման է երգոց մերոց Երեւագալի և Օրհնութեանց. յայսոսիկ աղօթս ժողովին աշակերտքն զկնի երկրորդ զանգակին կամ ի մատուռն անդր կամ յեկեղեցին, եթէ անդ լիցի քահանայն հայ, լուսարար եկեղեցւոյն։

Զկնի Օրհնութեանցն նախաճաշիկ է, յորում մատակարարի հաց սեաւ ի հաճարոյ, որով վարին և հայքն առ ի չգոյէ ստացուածոց։

Ի նախաճաշէ մինչև ի ճաշ ուսանին ի խուցս խուցս յուսումնարանի ի լեզու Հայոց կամ ի Լատինացւոց, իւրաքանչիւր ըստ կարի յաջողակութեան իւրոյ։

Ժամու միով յառաջ քան զօրհասարակն հարկանի առաջին զանգակ ճաշու, և յետ կէս ժամու՝ երկրորդ զանգակ։ Երեք են տեսակք կերակրոց ճաշու, որ են թան մսոյ, միս եփեալ և ձու ընդ պանրի և պտղոց՝ եթէ առ ձեռն գտանիցին, կամ այլ ինչ նմանօրինակ։ Այնպէս և ի կէսօրաճաշին երեք են տեսակք կերակրոց, բայց փոխանակ եփեալ մսոյ տան միս տապակեալ։

Յետ ճաշու կարգեալ է ժամ մի վասն հանգստեան, և յայսմ պահու, եթէ չիցէ ձմեռն՝ գործեն աշակերտքն յածուս իւրեանց, քանզի իւրաքանչիւրում ի նոցանէ է իւր ածու սեփական։

Ըստ վանական սովորութեան լռութիւն ունին աշակերտքն ի ժամ ճաշու, այլ լսեն ընթերցմունք Ս. Գրոց ի

լեզու Հայոց և ապա ի լեզու Լեհացւոց և սակաւ մի ի լեզու Իտալացւոց վասն նորեկ քարոզչաց, որք ոչ գիտեն զ-լեզուն Լեհացւոց: Յերկրորդէ սեղանոյն, որ մատակայարէ յետ ընդհանուր սեղանոյն, ուտեն ընթերցողն և սպասաւորն սեղանոյ *): Ի լեզու Հայոց կատարեն աղօթք և մաղթանք գոհացողականք նախ և զկնի ճաշու, զհետ որոց գայ այլ աղօթք, ընդարձակ իբրև երեք «Հայր մերք», և ապա աղօթք Ողջունի Ս. Կուսին Մարիամու **) զոր երգեն ծունր եդեալ:

Զկնի հանգստեանն, ի հարկանել զանգակին երթայ աշակերտ՝ իւրաքանչիւր ի խուց իւր յուսումն, որպէս յառաւօտու անդ, մինչև հարկանիցի զանգակ ուսումնարանին, որով կոչին նոքա ի դասս փիլիսոփայութեան և աստուածաբանութեան. իսկ ժամք ուսմանց յաւելուն և նուազին ըստ պահու և ժամանակի տարւոյն. բայց վասն քերականացն ***) և այլոց, ովք երկու են կամ երեք թուով՝ ոչ եղև հնար կարգելոյ ուսումնարան յատուկ, այլ իւրաքանչիւրում ի նոցանէ առանձինն աւանդին ուսմունքն:

Յամարան, այն է ի զատկէ մինչև ի վերայ հասանել ցրրտոցն, տուեալ լինի աշակերտացն հասարակօրէն ժամ մի հանգստեան ի 22-րդի ժամուն, հանգոյն առաջնոյն:

Յամարան ի 22-րդի և ի կէս ժամու հնչի զանգակ վասն յարդարելոյ զսեղանն. ի 23-րդի ժամու նստին ի սեղան նովին կարգաւ լռութեան և ընթերցման որպէս ի ժամ ճաշու: Իսկ ի ձմերան փոխին ժամանակքն ճաշու և ընթրեացն ըստ երկարութեան տուընջեան և գիշերոյ: Յետ ընթրեացն տուեալ լինի հանգիստ կարճառօտ մինչև ցաւարտ երկրորդի սեղանոյն՝ ըստ կամաց իշխանաւորին. յետ որոյ հնչի զանգակն և ժողովին աշակերտքն ի մատուռն վասն հանգստեան աղօթից, ուր են աղօթք խաղաղականք, խոկմունք և մաղթանք առ Ս. Աստուածածինն, և այլք: Ի վերջին կոչնակէ անտի մին-

*) Իմանալի է, թէ ընթերցողն և սպասաւորն ուտեն զկնի ամենեցուն:

**) Ave Maria.

***) Այնոցիկ, որ ուսանին զքերականութիւն: Թարգմ.

չև ցխախման առաջին աղօթիցն առաւօտու միւսոյ աւուր լուսաթիւն պահքի խառնիւ։

Ոչ մատուցանի պատարագ հանապազ ի նշանակեալ ժամանակին, այլ յորժամ կամիցի հայ քահանայն մատուցանել ըստ արարողութեան Հայոց եկեղեցւոյն, որ յարակից է գերեզմանոցին՝ երթան աշակերտքն ի պատարագն։ Այնպէս և ընթրատօնակսն կատարեն աշակերտքն ի դպրանոցի անդ յաւուրս տօնից և կիւրակէից, կամ երթան ի մայր եկեղեցին Հայոց։

Ոչ պահեն ի դպրանոցին զտօնս Լատինացւոց, այլ զՀայոցն, և եթէ և յաւուրս տօնից խոստովանեալ լինին աշակերտքն ի մեղացն և հաղորդին ի ժամ հանդիսաւոր պատարագին, ըստ օրինակի այլոց և աշխարհականք հաղորդին Ս. Խորհրդոց, հակառակ սովորութեան արևելեայց։

Յամենայն աւուրս կիւրակէից և տօնից Հայոց երթան աշակերտքն ի մայր եկեղեցին Հայոց ի յոյժ կանուխ պահու համեստութեամբ և բարեկարգութեամբ, երկու երկու ի կարգի, և և զկնի նոցա երթայ ոմն ի հարցն։ Զգենուն անդ շապիկս և ապա հարկանին յաստուածպաշտութեան, յաղօթս, ի մեծաշուք թափօրս, ի հանդիսաւոր կամ ի պարզ պատարագս և յայլ արարողութիւնս մինչև ցվերջ. դառնան անտի ի տուն և. և զկնի ճաշու երթան անդրէն յեկեղեցի, եթէ ի տօնս եղեալ իցէ Ս. Խորհրդոյն կամ իցէ տօն երևելի. իսկ յայլ դէպս ի դպրանոցի անդ երգեն զժամս խաղաղականն, և հանգչին ապա, կամ գուն ուրեք երթան ի զբօսանս հանդերձ հարբքն։

Յընթացս ամաց ինչ պահէին Հարքն ոչ միայն զպահս Լատինացւոց, այլ և զՀայոց, ըստ խստութեան արևելեայց և ոչ զձուկն իսկ ուտէին։ Այլ ապա եթէ յաճախեցին հիւանդութիւնք յանձինս բնակչացն՝ ըստ միջնորդութեան Տ. Անջելոյ Պեկէրեանց ի կեր սկսան ուտել հարքն և աշակերտք զձուկն. և այնպէս թուլացեալք ի նախնի ջերմեռանդութենէն՝ թողին հարքն ըստ մեծի մասին ի կամս Հայոց պահել զյաճախակի և զերկարաձիգ զպահս Հայոց, այլ ինքեանք շատանան միայն լատինականօքն։

Յաւուրս չորեքշաբաթու յիւրաքանչիւր եօթնեկի յետ

օրհասարակի կարգեալ են ժամք հանգստեան վասն վանական խաղուց ըստ օրինի կրօնաւորաց, որպէս գնդախաղ այլ և այլ եղանակաւ, սագրինձ, և այլն։

Լինէին երբեմն խաղք և ի սերտարանին, այլ միայն ի նախընթաց աւուր պահոցն Հայոց, որ տևէ եօթնեակ մի և կոչի Փոքր Բարեկենդան։ Յայսմ աւուր յաւելուն յերեսն տեսակս կերակրոց և զչորրորդն, կամ այլ ինչ այսպիսի, իսկ փոխանակ սովորական ըմպելեացն տան սակաւ ինչ մեղրաջուր։

Բաժանեալ են ի մէջ աշակերտաց պաշտամունք այլ և այլք, զորս վարեն փոփոխակի յընթացս միոյ եօթնեկի. զոր օրինակ, ընթերցող ի ժամ սեղանոյ. կարգապահ, որոյ գործ է հսկել ի վերայ բարեկարգութեան դպրանոցին, կամ անձամբ կամ ի ձեռն սպասաւորի, յարդարել զսերտարանն, զսրահսն, զսանդուխս և զայլ տեղիս հասարակաց. հոգացող ի վերայ մաքրութեան արտաքնոցին. սափրիչ, որոյ գործ է գերծել զկրօնաւորական պսակն ընկերաց (այն է զգագաթունս). սեղանապետ, վասն հոգալոյ զպէտս սեղանոյն. պահապան, առ ի հսկել ի վերայ հրոյ ի գիշերի, որ վասն երկարատև հրսկմանն՝ յետոյ քան զայլս ելանէ յանկողնոյ, և այլք։

Ի վերայ այսց պաշտամանց են և այլ պաշտամունք ինչ անփոփոխք և մշտատևք, զոր օրինակ քննիչ, որում պարտին հնազանդել երբեմն իշխանաւորի։ Հայր նա միշտ ի վարս աշակերտացն և հսկող է բարոյեցն, որ երբեմն նշմարէ անկարգութիւն ինչ վարուց՝ զեկուցանէ զայն իսկոյն տեսչին և ըստ թոյլատուութեան կամ ըստ հրամանի նորա պատժէ զյանցաւորսն. կարգապահ է նա յեկեղեցւոջ, ուրանօր ամենեքեան զհրամանէ նորա կախեալ կան։ Եթէ մեկնեցի ոք յեկեղեցւոյ կամ ի դասարանէ կամ ի հասարակաց ննջարանէ առանց տեղեկութեան նորա, յորժամ բացակայ իցէ տեսուչն կամ պարապեալ՝ յանցանք մեծ համարի այնմ։ Իսկ եթէ դիպեսցի ինչ և նա ոչ զեկուսցէ զայնմանէ տեսչին՝ նմա զիջին յանցանքն և պատիժ վասն յանցանացն։ Է և հանդերձապահ, որ խնամ ունի կարկատանաց հանդերձից և բաժանելոյ որոց պէտք իցեն, այլ և վասն սպիտակեղինաց, առ ի ժողովել և տալ ի լուացումն և բաժանել յետ լուաց-

մանն. Հոգաբարձու կոշկաց. Հիւրընկալ. Հիւանդապետ, վասն խնամելոյ զՀիւանդս. Մատենադարանապետ. Քարտուղար, և այլն։

Բաց ի ժամուց Հանգստեան խօսել ունին աշակերտքն յայն լեզու, զոր նշանակէ Հայր տեսուչն կամ քննիչն, իմա յԻտալացւոց, Լատինացւոց, Տաճկաց կամ յաշխարհիկն Հայոց և կամ յայլ լեզուս ըստ պիտոյից իւրաքանչիւրոյն ի նոցանէ. երբեմն պատուիրի նոցա խօսել զամիս մի նշանակեալ ի լեզու մի, և ի միւսում ամսեանն յայլ լեզու—զի որ գիտէն խօսել Հայերէն՝ խօսի ի լեզու Լատինացւոց, և որ զԼատինացւոցն գիտէ քաջ՝ խօսի ի սովորական լեզու Հայոց։ Այն սակս կոչեմ սովորական լեզու, զի զայս լեզու ժողովրդական միայն ի ձեռս խօսից վարժութեանց մարթ է ուսանել, իսկ զգրաւոր լեզուն ի ձեռն գրոց, որ ծանօթագոյն է քան զաշխարհիկն. այլ զլեզուն ժողովրդական Հարկ անշուշտ է գիտել վասն խօսակցելոյ ընդ այս արեւելեայս, ուր տգէտք են գրաբառին։ Եթէ ոք ի կիր արկցէ բառ ինչ յարգելեալն լեզուէ, ընդունի յընկերէն որ նշմարեացն զյանցանսն՝ նշան մի փայտեայ, որ ընդհանրապէս կոչի Նշաւակ. և եթէ ոչ կարասցէ մինչև ցերեկոյն տալ զփայտն այլում ումեք, որոյ զանցեալ իցէ ըստ նմին օրինակի՝ ի ժամ Համարոյ երեկոյին ընդունի ի քննչէն Հարուածս երիս թեթեւս ի ձեռս իւր։

Յանցաւորք պատժին գանիւ ձաղկչի կամ խարազանի ըստ սովորութեան Լեհացւոց կամ որ հաւաստի ևս է Գաղղիացւոց։

Ի դպրանոցս Լեհացւոց կրտսերքն միայն ըմպեն գան ձաղկչաւ, այլ որ աւագքն են՝ պատժին խարազանաւ. Իսկ Ալոյիսիոս ըստ սովորութեան աշխարհին իւրոյ, ուր զպարտաւորս միայն պատժեն խարազանաւ, որ ծանրագոյն և խըստագոյն ևս համարի՝ ետ հրաման զի առանց խտրոցի հասակի կամ վիճակի՝ զամենեսեան առ հասարակ միով յեղանակաւ պատժեսցեն մեղմով, և այն ի ձեռն աշակերտացն, եթէ միայն ոչ ըմբոստք լինիցին։ Եթէ կոչեցեալ է ոք զի զպատիժսն կրեսցէ՝ եթէ յանցաւոր իցէ նա, կամ եթէ անմեղ՝ ոչ ունի իրաւունս ջատագովելոյ զանձն. քանզի ջատագո-

փութիւն անձին համարի յանցանք կարեոր. իսկ լաց և ողբ նուաղագոյն համարի յանցանք. այլ կարէ լալ աշակերտն յետ պատժոց, բայց առանձինն կամ միայն առաջի Տ. տեսչին, և կամ յորժամ չիցէ յանցեալ աշակերտին, այլ ի վերայ կայ զպատուհասն կատարել վասն մեռուցանելոյ զզանկութիւն մարմնոյ: Այլ յերեկլի տեղւոջ կախեալ կայ զորմոյ տախտակ, յորոյ վերայ նշանակեալ կան պատիժք ի լեզու Տ.այսոց, որոց այս են գլխագիր և բովանդակութիւն:

Սահմանեալ պատիժք ի դպրանոցի պատին:

Որ ոք ասիցէ Երդնում յանուն Աստուծոյ, (որպէս սովորութիւն է առ Լեհացիս) ընդունի պատիժ երիւք հարուածովք:

Որ ոք ի լեզու իւր ասիցէ Սատանայ՝ երիցս անգամ համբուրէ զգետինն:

Որ ոք կոչեսցէ զընկերն պոռնկորդի, (յիշոց, որպէս հանապազ ի կիրս արկանեն Լեհացիքն) ընդունի հարուածս երիս:

Որ ոչ հնազանդեսցի քննչին յեկեղեցւոջ՝ ընդունի հարուածս եօթն, իսկ եթէ արտաքոյ եկեղեցւոյ՝ հարուածս հինգ:

Որ ոչ հնազանդեսցի փոխանակի քննչին (աւագ աշակերտին ի տարակայ գոլն քննչի)՝ յառաջնումն նուագի ի սերտարանի ի ժամ ճաշու ընթեռնու զՅանցանսն, (թուի թէ իցէ աղօթք ինչ) յերկրորդումն նուագի ըմպէ գան ըստ սահմանելոյ քննչին:

Որ ոչ հնազանդեսցի հարցն՝ ըմպէ գան ըստ սահմանելոյ նոցա, որչափ և կամիցին. իսկ որ ոչն հնազանդեսցի Տ. ուսուցչապետի և տեսչի առաքելութեանն՝ յառաջնումն նուագի ըմպէ գան բազում, և յերկրորդումն վտարի ի դպրանոցէն:

Որ ոչ փոյթ ունիցի զգաստական գրոց (liber lectionis), այլ թողուցու ի սերտարանի՝ ընդունի հարուածս երիս: Նմանմակալ խաղուցն, որ ոչ փոյթ ունիցի զխաղական իրաց, (տարբինձ և այլն) ընդունի պատիժ ըստ սահմանելոյ իշխանութեանն:

Որ ոք առանց հրամանի արտաքս ելցէ ի խցէն՝ յառաջնումն նուագի հնգիցս համբուրէ զգետինն, իսկ յերկրորդումն ընդունի հարուածս երիս։

Որ ոք ձեռամբ խաղ առնիցէ ընդ այլում կամ հարկանիցէ զնա, յառաջնում նուագի հնգիցս համբուրէ զգետինն, իսկ յերկրորդումն պատժի երիւք հարուածովք։

Որ ոք ունիցի զնշանն փայտեայ (վասն ի կիր արկանելոյ զլեզու արգելեալ) և ոչ եկեսցէ առ քննիչն յընդունել զսահմանեալ զերիս հարուածսն՝ յառաջնումն նուագի ընդունի հարուածս եօթն, յերկրորդումն ընթեռնու զյանձնառութիւն յանցանացն իւրոց, իսկ յերրորդումն՝ զան հարկանի երիցս անգամ։

Եթէ ընթերցողն ի սեղանատան յառաջ քան զվախճան եօթնեկի կարգին իւրոյ ոչ ունիցի գրեալ պատրաստական գէթ տողս եօթանասուն ի Ս. Գրոցն Հայոց՝ ընդունի հարուածս եօթն։ (Նոյն այս սահմանեալ է առ ի չգոյէ գլոց)։

Որ ոք վնասեսցէ կամ բեկանիցէ զիր ինչ այլոյ կամ դըպրանոցին՝ ի սեփական գոյից իւրոց տուժէ զվնասն, եթէ ընչեղ իցէ. իսկ եթէ ոչ կարիցէ՝ ընդունի պատիժ ըստ կարևորութեան վնասուն։

Որք պաշտօնակալք, որք անփութութեամբ զգործս իւրեանց կատարիցեն՝ ընդունին պատիժ ըստ սահմանելոյ քննչին։

Եթէ ոչ պահիցէ սպասաւոր սեղանոյն զհանդերձսն, զորս առ սպասաւորութեամբն զգենու՝ յառաջնումն նուագի պատժի երիւք ձաղկչօք, յերկրորդումն երիւք հարուածովք։

Որ ոք առեալ հրաման արտաքս (ի կարիս) ելանելոյ և գնասցէ առանց ինչ պիտոյից յայլ տեղի՝ յառաջնումն ձաղկիչ մի ընդունի, յերկրորդումն՝ հարուածս երիս։

Որ ոք առանց հրամանի ի տուէ ննջիցէ ի սենեկի՝ ծունր եդեալ ի ննջարանին ընթեռնու սաղմոսս հինգ։

Եթէ կարգապահն յեօթնեկի կարգին իւրոյ ոչ յարդարեսցէ գէթ մի անգամ անձամբ, կամ ոչ հրամայեսցէ սպասաւորին յարդարել զերևելի տեղիս շինութեանն՝ հարուածս երիս ընդունի։

Որ ոք առանց հրամանի երթիցէ ի խոհանոցն՝ հարուածս

երիս ընդունի, բայց ի սեղանապետէն, որ պատժի նովին յեղանակաւ, յորժամ առանց ինչ հարկի երթիցէ անդր։

Որ ոք առանց հրամանի ընկողմանեսցի յանկողին ընկերին իւրոյ՝ հարուածս երիս ընդունի։

Զմի և նոյն պատիժ ընդունի՝ որ ոք կորուսցէ զփայտեայ նշաւակսն։

Որ արտաքս ելանիցէ յեկեղեցւոյ առանց հրամանի՝ ընդունի հարուածս հինգ։

Եթէ գիշերապահ ի քուն մտանիցէ մինչ վառի ճրագն՝ ձաղկի անորոշ թուով հարուածոց։

Որ ոք առանց պատշաճ հրամանի առցէ վերս այլոց՝ ընդունի հարուածս հինգ ձաղկչաւ, եթէ աննշան ինչ իցէ իրն. իսկ եթէ կարևորագոյն իցէ, զոր օրինակ գլխարկ կամ զգեստ այլ կամ ինչ հանդունատիպ՝ հարուածս երիս ըմպէ։

Որ ոք առանց հրամանի և առանց հարկի երթիցէ յեկեղեցւոյ ի խորանն կամ վանս սպաս հարկանելոյ սրբոյ պատարագին՝ (զի այս պատճառք բարեպաշտութեան առիթ լինի անճահութեան) ընդունի յառաջնում նուագի հարուածս հինգ ձաղկչաւ, իսկ յերկրորդումն՝ երիս հարուածս։

Եթէ ոք կոչեսցի յիշխանաւորէն կատարել զպատիժն յընկեր իւր, և անփոյթ լիցի ի պաշտօնին՝ փոխանակ յանցաւորին ինքն ընդունի հարուածս երիս։

Որ ոք յեկեղեցւոջ կագս յարուցէ՝ հանդերձ յանցաւորաւն ընդունի պատիժ ըստ կարևորութեան յանցանացն. որ ոք ի նոցանէ առաւել իցէ յանցաւոր՝ ձաղկի առանց որոշման քանակի, իսկ եթէ արտաքոյ եկեղեցւոյ իցէ կագն՝ ըստ սահմանելոյ քննչին տնօրինի ատիճան պատժոյն։

Եթէ ոք յաշակերտաց ի դատարկութեան զօրն անցուցեալ է կամ ոչ զդասսն ասացեալ կամ ոչ ցուցեալ զվարժութիւնս դասուց, և ոչ յայտնեսցէ քննիչն զյանցանս նորա՝ ընդունի քննիչն պատիժ յառաջնումն նուագի հարուածս երիս ձաղկչաւ. յերկրորդումն՝ ի սերտարանի խոստովան լինի զյանցանսն. իսկ յերրորդումն՝ ընդունի հարուածս եօթն։

Յերկարէր ուրեօք յոյժ գործն, եթէ թուէաք մի ըստ

միոջէ զվարժութիւնս աշակերտացն, զուսմունսն, որ աւանդին, զխոկմունս կրօնականս, զպօրգորս, զքարոզութիւնս ի սերտարանի, զմաղթանսն ի պատիւ Ս. Կայէտանի յաւուրս չորեքշաբաթու, Ս. Գրիգորի՝ ի Հինգշաբաթու, Ս. Լեւոնի Մեծի և Արքուհւոյն Պուղխերիայ կայսրուհւոյն, զորս նորոգեն Հերետիկոսքն արևելեայք վասն գումարելոյ նոցա և պաշտպանելոյ Ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի պատիւ Ս. Ժողովոյն Քաղկեդոնի և չորեցունց ուղղափառ ժողովոցն Հայոց, Տարսոնին տանեմ, Սսոյ, Ատանայի և Խերինալեայ, ի պատիւ սերովբէական երգոց, առ ի ցրել զառասպելս Հերետիկոսութեանց, զորս յօդեալ են արևելեայք, զմաղթանս յաւուր Համբարձման Տեառն, զորս կատարեն ի միջօրէի առ ի հայցել զօրհնութիւն Յիսուսի Քրիստոսի, որ յերկինս համբարձաւ, ըզմաղթանսն ի 1-ն Հոկտեմբերի ի յիշատակ լրման Միութեանն բովանդակ Հայոց Լեհաստանի, յետ միանալոյ ժողովրդեանն Կամենեցի յամին 1666, և զայլս, զորոց մարթ է ընդանել լիուլի տեղեկութիւնս ի զեկուցմանց հարց քարոզչացն։ Այսքան բաւ լիցի վասն դպրանոցին և կանոնաց նորա և կարգաց կենցաղավարելոյ յայնմ։

Հաճոյ յոյժ թուեցաւ Ջատագովութիւնն Նուիրակին Ռոնվեզեայ, որ համոզեցաւ լիովին ի չարամտութիւն բամբասողին. այլ դժգոհ էր վասն ցասմանն Եղիսեայ և փութալոյ նորա հրաժարել ի պաշտամանէն, որ ըստ բանի նորա՝ ոչ ի կամս Եղիսեայ է ապաստան, այլ Ս. Ժողովոյն։ Բայց խորհուրդ ետ նմա բարեկամաբար, զի բարւոք խորհեսցի և մի՛ գործեսցէ ինչ շարժեալ ի կրից, ընդ որ զարմացին ամենեքեան. քանզի ոչ ոք կարծէր, թէ անարգանք ինչ եղեն նմա ամբաստանութիւնքն կամ ստուեր արկցեն ի վերայ [illegible] վաստակոց նորա. իբր զի ամբաստանութիւնքն էին [illegible] ընկերաց նորա, ի տարակայ գոլն նորա. վասն որոյ և խորհրդաբար ի վերայ եդ զպատուէրն (զոր անարգութիւն անձին համարէր տեսուչն), որպէս զի դիւրագոյն լիցի նմա զանձն ջատագովել առաջի ընկերացն, եթէ լսէին նոքա, թէ՞ զրկեալ է տեսուչն չար ինչ գնացանէ, և կարող լիցի ասել՝ թէ առ հարկի պատուիրանին զրեալ է զայն։ Ընդ այս

բռնաւորութիւն առնն ականաւորի հռչակաւոր մխիթարեցաւ Եղիազարոս, վասն որոյ և յետոյ եկաց ի խորհրդոցն հրաժարե-լոյ ի պաշտամանէ տեսչութեանն, այլ խնդրեաց թախանձա-գին ի նուիրակէն, զի եթէ դիպեսցի իր ինչ այսպիսի յապա-գայ ժամանակս՝ առանձինն և գաղտնի թղթով զեկուսցի նմին, որպէս զի մի առ տգիտութեանն կրկին անգամ մեղիցէ։

Յայնմ ամի, որ 1674-րդ էր մարդեղութեան Տեառն՝ վասն սխալական տոմարին, զոր դեռ ևս ունէին Հայքն միաբանք՝ մեծ պահքն Հայոց հնգիւք եօթնեկօք յառաջեցին քան զԼատինացւոցն. այլ նուիրակն հրամայեաց քարոզչացն, զի թողուցուն զկարգ պահոցն Լատինացւոց և վարեսցին պահովքն Հայոց յօրինակ միաբանութեան։

Ի սկզբան անդ միւսոյ ամին 1675, յ17-րդի աւուր Յունվարի, ըստ առաջարկութեան Եղիազարայ հաճեցաւ փո-խանորդն Հայոց, զի ի բաց հանցէ աղօթք ինչ յիշատակու-թեան եպիսկոպոսաց բազմաց և կաթողիկոսաց, մանաւանդ որոց ի հերձուածի վախճանեցան. որովհետև զայս աղօթս հազիւ երբեմն երգէին և զայն ի տունս ոմանս՝ վասն որոյ խու-սափեցաւ յաչաց Եղիազարայ և այլոց Հայոց, որք ոչ գիտէին զերգս և զվարդապետութիւն Հայոց։

Իսկ արքեպիսկոպոսն Նիկոլ թախանձէր յոյժ յոյժ, զի վախճան արասցէն գործոյ իւրում, և իբրև ընկալաւ ի Վար-շաւէ ջանիւք. նուիրակին Բոնվիզեայ զհաստատութիւնն ապագայ յաջորդին ի նորոյ արքայէն Յովհաննու Գ, որ ընտ-րեցաւ յաջողութեամբ ի 21-ն Մայիսի 1674 ամի՝ հանդի-սիւ մեծաւ ձեռնադրեաց յայնժամ ըստ հրամանի պապին զՎարդան Յունանեան առաջի երկուց քահանայից Հայոց, և խնդրեաց և ընկալաւ հրաման լինել նմա յաջորդ արքեպիս-կոպոսին Հայոց Իլվովայ, ունելով տիտղոս եպիսկոպոսի Տարփանու, յանուն քաղաքի միոյ յԱսիայ in partibus infi-delium։ Եւ ապա անդէն յուղէ արկղին զնոսա, տալով նոցա դրամ ի պէտս ճանապարհին, արծաթս 500 արքեպիս-կոպոսին և 50՝ յաջորդին։ Այլ իբրև պակասէր դրամն յա-ջորդին՝ կարգեցին նմա և այլ ևս յիսուն արծաթ՝ ի թոշակէ նորա հարիւր արծաթոյ, զոր ունէր ընդունել ամ

ըստ անձ. իսկ արքեպիսկոպոսին կարգեցին ամի ամի ապ-
ծանթս 300, այն է 200, զոր ունէր նա յառաջ քան զգալն
իւր ի Հռոմ և 100՝ վասն ընծայելոյ մշտնջենաւոր ժա-
մանակաւ ի պէտս Ս. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ
զտունն յարուարձանի քաղաքին Իլվովայ, յորում հաստա-
տեալ է այժմ դպրանոցն: Թէպէտ և պատուիրեաց Ս. Ժո-
ղովն գնալ նոցա ի միասին, զի մի արքեպիսկոպոսն, որ
ստիպաւ մանաւանդ քան ի կամաւոր բերմանէ սրտի իւրոյ
ձեռնադրեաց զյաջորդն՝ խռովութեանց իրիք պատճառք
լիցի կանխելով յԻլվով յառաջ քան զյաջորդն—այլ անդէն
յարեաւ խռովութիւն ընդ նոսա և գնաց իւրաքանչիւր ի
ճանապարհ իւր առանձինն. վասն այսորիկ իբրև ժամանեաց
արքեպիսկոպոսն ի Կրակով յամսեանն Յուլիսի, եկաց մնաց
յաջորդն ի Վենետիկ քաղաքի եօթնեակս երիս առ ի չգոյէ
դրամոց և բազում քարոզութեամբք իւրով յեկեղեցւոջն Հայ-
ոց եցոյց զջերմեռանդութիւն հաւատոցն իւրոց և ոչ սակաւ
անգամ պաշտեաց զաստուածպաշտութեան զկարգս ըստ ամե-
նայն ուղղութեանց կաթոլիկաց, որ ազդեաց արդարև ի հեր-
ձուածողս քաղաքին: Եւ իբրև ժամանեաց ի Կրակով չև ևս
մեկնեալ էր անտի արքեպիսկոպոսին առ ահի յարձակման
Ակիւթացւոց*) ի ժամանակս բորբոքելոյ պատերազմին Տաճ-
կաց: Իսկ յետ երևելի յաղթութեանն, զոր արար արքայն Յով-
հաննէս բռամբ միով Լեհացւոց ընդդէմ քառասուն հազարաց
Տաճկաց, յորժամ ազատեցաւ Իլվով և տեղի ետուն վտանգ
և երկիւղ ի թշնամեացն յետ ամօթապարտ փախստեան
ջոլրացն Տաճկաց և Ակիւթացւոց, զորս յետ ազատութեան
ամրոցին Տրեմբովլէի հալածականս առնէին սակաւաձեռն
գունդք (Լեհացւոց)՝— եկին երկոքեան յԻլվով յ2-րդի
աւուր Հոկտեմբերի, արքեպիսկոպոսն և յաջորդն: Աւուրբ
միով յառաջ քան զգալուստ արքեպիսկոպոսին ընդ առաջ
ել նմա Ալոյիսիոս յՕտանով և ընկալեալ եղև անդ սիրով
մեծաւ և զգիշերն ողջոյն կեցին ի միասին. իսկ վաղ քաջ
առաւօտն եկն Տ. Յոսէփ ընդ փոխանորդին Հայոց հան-

*) Հաւանականութեան թուի՝ Թաթարաց: Թարգմ:

դերձ վեցաձի կառօք դեսպանին Գաղղիոյ՝ արքայական եպիսկոպոսին Մարսիլեայ, որ ի ժամանակի յայնմիկ կեայր ի դըպրանոցին. եկին և համօրէն աշակերտք դպրանոցին ձիով, և Ձայք բազումք, զորս նստուցանէին եկեղեցականքն և դատաւորք Հայոց ի կառս և ի սայլս իւրեանց, այլ և համօրէն պատանիք Հայոց կազմեալք յաղեղն և ի կապարճ. առաւել ևս շքեղ եղև հանդէսն, զի հայ ոմն պարսկաստանցի, Ռոզգան բէգ (Աստուածատուր բէգ) անուն նորա, որ առաքեալ էր ի Կազիմիրայ արքայէն առ շահն Պարսից և եկեալ էր յայնմ ժամանակի հանդերձ դեսպանաւն Պարսից՝ եւ ընդ առաջ արքեպիսկոպոսին արտաքոյ արուարձանին Լվովայ, զգեցեալ հանդերձ ծանրագնի և գլխարկ յեռեալ մարգարտով և ադամանդիւք ըստ շռայլութեան արևելից. երթային զհետ բազմութիւն սպասաւորաց, որք ունէին ի դրօշակս հանդերձից զանգակս և օղակս պողպատեայս, որ ձայն ախորժելի հնչեցուցանէին ի շարժել արանցն. իսկ զառաջեաւ նորա տանէին դրօշս, հաստատեալս ի ծագ նիզակաց: Օկնի սակաւապէտ նախաճաշի, զոր պատրաստեալ էր դատաւորացն ի դաշտի՝ եմուտ արքեպիսկոպոսն ի քաղաք ըստ ամենայն՝ բարեկարգութեան, շուրջ պատեալ ի համօրէն սպասաւորաց իւրոց, առաջի ամբոխի ժողովրդոց, որոց հրապուրեալ ի նորութիւն. տեսլեանն՝ խռնեալ էր ի փողոցսն և ի պատուհանս: Յառաջեաց այսպէս արքեպիսկոպոսն ի մայր եկեղեցին Հայոց և նստաւ անդրէն յաթոռն առաջնորդութեան, յորմէ վտարեալ էր ամս վեց և աւուրս մետասան: Իբրև երգեցին Լատինացիք զոյգ ընդ երգեհոնի զTe Deum-ն (Զքեզ Աստուած փառաւորեմք) և Հայք՝ երգս գոհացողականս, ասաց մի ոմն յաշակերտաց դպրանոցին ճառ ողջունի ի լեզու հայ: Մի ոմն յաշխարհականաց խօսեցաւ ճառ վասն նորա ի լեզու Լեհացւոց և նմանեցոյց զնա արեգական և գեղեցիկս յայս արար, թէ բազմայան ճառագայթք նորա, յաւելով ի նա նորոյ փառքին, ակնարկելով այսու ի ձեռնադրութիւն յաջորդին: Այս ամենայն թուեցան քարոզչացն նշանք բարեյաջողք վասն գեղեցիկ յաջողուածոյ դժուարին գործոյն. և ի վերայ այսր ամենայնի զարմանային և ընդ խոհեմութիւն դատաւորացն,

որք զյաջորդն և զփոխանորդն ընկալան քաղաքավար դիմօք թէպէտ և սառնութեամբ սրտի, զի կարի յուսացեալք էին նոքա, թէ յապագային—քանզի յուժի էր դեռ ևս արքեպիսկոպոսն և առողջ—ի ձեռս իւրեանց առցեն զյաջորդն, ընդ որ, վասն անգէտ գոլոյն լեզուին Լեհացւոց և վասն արտաքին դիմացն և այլոց ինչ պատճառաց, ոչ դիւրաւ արդեօք հաւանէին պալատն և հայքն։ Կրօնաւորն միայն Բեռնարդովէչ խնդիւ ի նա հայեցեալ և անտեղի սրախօսութեամբ զանձին իւրոյ զտգիտութիւն և զնախանձ յայտ արար։

Ի 27-րդի աւուր նորին Հոկտեմբերի առաջի արար Ալոյիսիոս զարքեպիսկոպոսն և զյաջորդն Թադուհւոյն, որ սիրելութեամբ բազմաւ ընկալաւ զնոսա, թէպէտ և քաջ էր տեղեակ կենցաղավարութեան և բարոյից արքեպիսկոպոսին և հակառակէր միշտ վերադարձի նորա և յաճախակի խոհեմութեամբ յորդոր լինէր առ Ալոյիսիոս, զի զգուշաւոր լիցի յոյժ յայսմ իրի, զորմէ ստորջանալոց է ապա։

Այս արքեպիսկոպոսն յաջորդին սենեակ մի մեծ ի նախկին բնակարանի դպրանոցին. և անդ կեայր յաջորդն ընդ պատանւոյ ումեմն Հայոց ի Պարսկաստանէ, Պօղոս Պիրամամ անուն նորա, որդի մեծատան ուրումն վաճառականի և հաւատարմատարի շահին Պարսից յԻտալիայ, որ ի Վենետիկ քաղաքի յարեցաւ ի յաջորդն զանխուլ ի հօրէ իւրմէ, զի թեւակոխեսցէ յուսմունս. այլ ի սենեկի անդ կարի ծանր հիւանդացաւ յաջորդն, կամ վասն փոխելոյ կլիմային կամ վասն անսովոր ցրտոյն, զի ոչ լուցանէր նա հուր ի սենեկի իւրում, իբրու թէ առ ի չգոյէ դրամոց վասն փայտի. (սակայն էր նորա արծաթ գաղեալ)։ Խռովեցան յոյժ ընդ այս հայքն, ոչ միայն առ ահի մահու առն, այլև կասկածին թէ գուցէ գրաւեսցէ յինքն արքեպիսկոպոսն զգոյս նորա և մանաւանդ զճոխութիւն տառիցն Հայոց տպագրութեան, եթէ, մեռանէր նա ի թեմի արքեպիսկոպոսին։ Մեղադիր յոյժ լինէին հայքն փոխանորդին Հայոց, զի կելով հուպ առ յաջորդն՝ ոչ կոչեաց զնա առ ինքն առ ժամանակ մի վասն խնամելոյ զնա. այլ ի քմեղս լինէր նա, թէ գուցէ կասկած տարակուսի լինէր, թէ դեղեալ իցէ զյաջորդն, եթէ մեռանէր նա։ Իսկ իբրև ապա-

քինել սկսաւ յաջորդն օգնութեամբ Աստուծոյ, բժշկաց, քարոզչաց և աշակերտաց, որք ի տուէ և ի գիշերի փոփոխակի կարգաւ խնամէին զնա՝ խնդրեաց արքեպիսկոպոսն յԱլոյիսեայ, զի ածցեն զնա ի դպրանոցն. Հաւանեցաւ ընդ այս տեսուչն, այլ եդ պայման, զի հատուսցէ հիւանդն զամենայն ծախս, զոր առնիցեն հայրքն ի պահել և ի խնամել զնա, մանաւանդ զի հատոյց նուիրակն յաջորդին զթոշակն, զոր կարգեալ էր նմա Ա. Ժողովն, որպէս յիշատակեցաք ի վերոյ։

Թէպէտ և իրաւամբ պարտաւոր համարէր զինքն արքեպիսկոպոսն Ալոյիսեայ վասն մեծագունից բարեացն վերադարձի իւրոյ յԻտալիոյ, զորմէ այնքան աշխատ եղև ինքն՝ այլ քանզի խտիրք մեծ էին ընդ կէտս նպատակաց երկոցունցն—զի Ալոյիսեայ աստուածահաճոյ էին նպատակք, իսկ արքեպիսկոպոսին՝ օգուտ անձին,—վասն այսորիկ ոչ երկարատև եղև հաշտութիւն միաբանութեան նոցա։ Յաճախագոյն ևս լինէին ապաքէն հակառակութիւնքն, եթէ չէր երկիւղ Ալոյիսեայ յանդիմանել ըստ արժանւոյն, եթէ յայտնեալ լինէր, թէ ի նախնի կարգ կենցաղավարութեան դարձաւ արքեպիսկոպոսն, և արքեպիսկոպոսին՝ վասն բարեհաճութեան Թագուհւոյն ընդ Ալոյիսիոս և մեծագոյն ևս երկիւղ զրկելոյ ի թոշակէն, որ կարգեալ էր նմա։ Այլ հովիւն բարի ի սուղ ժամանակի դարձաւ անդրէն ի նախկին սովորութիւնն իւր։ Պատճառք գժտութեանցն եղև այս ինչ. Յաշակերտացն Հայոց դպրանոցին Լվովայ, եկելոց ի Հռովմ երևելի եղեն թող զյաջորդն՝ և այլ ևս երկուք—Կազիմիր Մուրադովիչ ի Կամենիցէ և Դէոդատ (Աստուածատուր) Ներսեսովիչ յՅազլովեցէ, գովելիք վարուք, յոյժ մտացիք, ցյք յոյս մեծ ազդէին վասն ապագային։ Առաջինն ի նոցանէ յետ աւարտելոյ զընթացս ուսման իւրոյ ի դպրանոցին Հռովմայ դարձ արար յԼվով սուղ ինչ ժամանակաւ յառաջ քան զգալուստ արքեպիսկոպոսին, ձեռնադրեցաւ ի փոխանորդէն կիսասարկաւագ և յամսեանն Մարտի յիշատակեալն 1675 ամի՝ սարկաւագ, և ապա ի 29-ն Դեկտեմբերի ձեռնադրեցաւ յարքեպիսկոպոսէն քահանայ, և գովելի յեղանակաւ վարէր զպաշտօն իւր ի մայր եկեղեցւոջն Հայոց, քարոզելով, կատարելով զկարգս աստուածպաշտու-

թեան և զամենայն պարտիս բարեպաշտութեան քահանայական կարգին. և ունէր ի մտի յետ մերձակայ խաղաղութեան երկրին դառնալ ի բնիկն իւր քաղաք ի Կամենից և կամ երթալ այլուր վասն ծառայելոյ զԱ. Միութիւնն։ Իսկ երկրորդն, Դէոդատ, զոր առ ժամանակ մի յամեցուցին ի փոքր Լեհաստանի ըստ կարգեալ թոշակի յաղագս կորովաբան ճարտարախօսութեանն՝ ապա մեծահոգ ջանիւք Ալոյսեայ փոխեցաւ ի քաղաքն Բրոդի ի Վոլինի առ մայրն այրիացեալ և առ ազգականս իւր, ուր յետ աւերման Եազլովեցի փոխեալ էին անդր ի բնակութիւն. աստանօր ի սուղ ժամանակի այնպէս հիացոյց քարոզութեամբք իւրովք զաւազանին Լեհացւոց՝ զի իշխանն Դեմետրիոս, որ մեծ Հեթման է զարդիս, ետ նմա վիճակ կարի շահաւէտ,—զհովուութիւն եկեղեցւոյն Լեվարդովցի մերձ ի Լիւբլին, վարելոյ ըստ արարողութեան Հռովմէական Եկեղեցւոյն։ Վասն որոյ եկն Դէոդատ յԼվով ընդ իշխանին Դեմետրեայ յամսեանն Նոյեմբերի նորին 1675 ամի, կոչեցեալ գրով անշուշտ յարքեպիսկոպոսէն, որ այն ինչ դարձեալ էր յԻտալիոյ և կոչէր առ ինքն զամենայն քահանայս Հայոց յայլոց քաղաքաց, զի եկեսցեն, ի հարկէ ոչ ունայն ձեռամբք, յայտնել նմա զհնազանդութիւն, և մասամբ՝ զի խորհեսցին ընդ Ալոյսեայ վասն նորոյ վիճակի։ Իսկ իբրև Դէոդատ, որ տնանկ էր ինքն, ետ անյագ հովուելն ի պատճառս շնորհավաճառութեան զմի միայնն զոր առ իւր ունէր զօսկին՝ յարոյց ի վերայ իւր զցասումն արքեպիսկոպոսին, որ դարձոյց առ նա զօսկին և դժուարաւ թոյլ ետ նմա կալ առաջի իւր։ Իսկ Ալոյսիոս յորդոր եղև առ արքեպիսկոպոսն, զի յայց ելցէ [blot]իշխանին և շնորհ ունիցի նմա վասն վիճակին, զոր առաջարկեաց նա Դէոդատայ։ Եւ չոգաւ արդարև արքեպիսկոպոսն յայցելութիւն իշխանին, բայց ոչ միայն լռեաց շնորհակալու գոլ, այլ ընդմիջեալ տմարդօրէն զԱլոյսիոս, որ խօսէր ընդ նորա առաջի բազմութեան աւագանւոյն՝ յայտ արար, թէ չէ հարկ Հայոց ընդունել զվիճակս Լատինացւոց, և ոչ կամէր համոզել յայս ինչ՝ թէ թէպէտ և ցանկալի է յոյժ, զի հրատարակեսցի հրաման Ա. Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ 15-ի ամսեանն Նոյեմբերի 1664 ամի,

որով արգելեալ է Հայոց մտելոց ի միութիւնն փոխել յայլ դաւանութիւն՝ այլ մինչ չեւ է հրատարակեալ հրամանն, ազատ է անձնիւր ոք թողուլ զդաւանութիւն իւր և ընդունել զհռովմէականն, որ կատարելագոյն է և անվկանդ, նա մանաւանդ Դէոդատ, որոյ ընկալեալ է ի Հռովմ լիովին թոյլատուութիւն պատարագս մատուցանելոյ ըստ արարողութեան Հռովմէական Եկեղեցւոյ։ Այլ և Դէոդատայ իսկ և իսկ ոչ ի մտի եդեալ էր թողուլ զդաւանութիւն իւր. այլ ընդհակառակն խոստացաւ, զի յընթացս ամի յաճախակի գայցէ ի մերձաւորագոյնն վիճակին իւրում ի քաղաքն Զամոստիէ յեկեղեցին Հայոց ի մեծամեծ տօնս (զորս տօնեն Հայք և Լատինք յայլ և այլ ժամանակս) և թէ ի սուղ ժամանակի գալոց են և մայր իւր և քոյրն ամուսնացեալ, որք կարօտին յօգնութիւն նորա։ Վասն հրապարակական վիճաբանութեանն առաջի իշխանին արքեպիսկոպոսն և Ալոյիսիոս ոչինչ իւիք զանձինս նախատեալս համարէին. քանզի երկոքեան ևս ջանային ջատագովել փաստից իւրեանց վասն Դէոդատայ և ընդդէմ նորա, այլ ըստ սովորականին յաղթող հանդիսացաւ Ալոյիսիոս, զի յորժամ կարի յայսմ պնդեցին Հ. Ռոսսի, որ կոչեցաւ յԱլոյիսեայ և այլք երկու պալատականք, կոչեցեալք յիշխանէն՝ տեղի ետ արքեպիսկոպոսն և հաւանեցաւ ի վերին երեսս, բայց և ընդ այն իսկ յոյժ ուրախ եղեն Հայքն։

Այլ կարի ծանրագոյն և երկարատև եղև դժգոհութիւն ընդ նոսա յաղագս անարգելոյ արքեպիսկոպոսին հրապարակաւ զյաջորդն։ Նա զսոսա տեսուչն և չոգաւ առ արքայն, որ յետ բազմաթիւ յաղթութեանցն յՈւկրայնի դարձ առնէր ի Ժողկիւ, որ երիւք մղոնիւք հեռի է յԼվովայ, և առաջի արար զնոսա արքային յ12-րդի աւուր Դեկտեմբերի 1675 ամի, համոզելով յառաջագոյն զարքեպիսկոպոսն, որ ոչ կամէր առնուլ ընդ իւր զյաջորդն, մոռացեալ թէ քանի շնորհս եգիտ նա առաջի արքունեացն և մանաւանդ առաջի դեսպանին Դաղլեայ ջանիւքն Ալոյիսեայ։ Այլ յետ վերադարձի նոցա ի Ժողկիւէ, երբ և եկին տեսուչն և յաջորդն առ արքեպիսկոպոսն ի 25-ն Դեկտեմբերի յաւուր նախատօնակի ուխտօրէին Անարատ Յղու-

թեանն Ս. Կուսին Մարիամու*), զի ածցեն զնա ըստ սովորութեան մեծաւ պատուով ի նախատօնակն Հանդիսաւոր՝ անգիտեմ թէ յորոց պատճառաց դրդեալ արքեպիսկոպոսին, առաջի համօրէն եկեղեցականացն և խուռն ժողովրդեանն ի մեծ գայթակղութիւն ամենեցուն կորզեաց խլեաց ի կրծից յաջորդին զխաչն, զոր կրեն առ հասարակ ամենայն եպիսկոպոսունք ի Լեհաստանի, ասելով թէ չէ նմա օրէն կրել խաչ առաջի իւր առանց հրամանի իւրոյ։ Զայրացեալ ընդ այս Նիկոլիսեայ՝ յայտ արար, թէ ամենայն եպիսկոպոսունք ի Լեհաստանի ունին իրաւունս կրելոյ խաչ. այլ, յաւել նա, ոչ ումեք տուեալ է թոյլ ի կիր արկանել զգեստս կարդինալաց և պապին, զոր օրինակ նայն առնէ, այպն եղեալ ամենեցուն։ Իսկ արքեպիսկոպոսն պնդէր, (այլ ամենեւին ստութեամբ) թէ ընկալեալ է նորա առ այս թոյլտուութիւն ի պապէն յՈւրբանոսէ Ը. և յաւելլով բանս նախատանաց՝ սպառնալիս ևս եդ ի վերայ, թէ ընկենուցու արտաքս զաշակերտսն և զհարսն ի շինութենէն որ յարուարձանի։ Յերկարէր անշուշտ կագն, այլ տեսեալ Նիկոլիսեայ, թէ առաջի կան կարգք աստուածպաշտութեան և տօնն մերձակայ՝ ջանացաւ ընկճել զմոլեգնութիւն և զայրոյթ իւր։ Յետ այսորիկ կամեցեալ արքեպիսկոպոսին զգուել զՆիկոլիսիոս՝ կոչեաց զնա հանդերձ հարբն Ռոսսեաւ ի հարցաքննութիւն երկուց աշակերտաց, զորս ունէր ձեռնադրել ի քահանայս։ Ցուցեալ Նիկոլիսեայ ի վերին երեսս, թէ ոչ կամի գնալ՝ չոգաւ ապա առ նա, մի՛ զի կարգեաց այսու արքեպիսկոպոսն քննութիւն յառաջ քան զձեռնադրութիւն, ընդ որ ոչ հաւանէր նախ քան զերթալ իւր ի Հռովմ. և կրկին՝ զի առաջի քարոզչացն առնէր զհարցաքննութիւնն, ընդդէմ սովորութեան փոխանորդին, որ ոչ առնէր այսպէս։ Յուշ առնել սկսաւ արքեպիսկոպոսին Նիկոլիսիոս քաղցրութեամբ առանձինն, թէ քանի՛ շնորհս եգիտ նա, և զայն ինչ՝ թէ սաստկապէս անարգեաց հրապարակաւ ոչ միայն զեպիսկոպոսն յաջորդ, այլ մանաւանդ զինքն՝ որ պաշտպանեացն նմա,

*) Հեղինակն գրէ ըստ Նոր տոմարի, իսկ Հայք վարին հնով, վասն որոյ 25-րդ օր ամսոյ ըստ Նոր տոմարի՝ գայ յ12-ն հնոյ տոմարին, որ նախատօնակ է ուխտօրէի յիշատակեալ տօնին, կատարելոյ յ8-ն Դեկտեմբերի։ Թարգմ։

նոյնպէս և զՍ. Ժողովն, որոյ սպասաւոր համարի յաջորդն։ Վասն որոյ արտասուաթոր աչօք հայցել սկսաւ Եղիսէոս, զի առ սէր իւր ցբարեկամն (զԵղիսէոս), զխնդիր իւրաւանցն յայլ ինչ ժամանակ թողցէ և դարձուսցէ ի յաջորդն զխաչն, զոր կորզեաց ի նմանէ, և տացէ հրաման կրկին զայն։ Սիրելութեամբ պատասխանի արար արքեպիսկոպոսն, թէ ոչ երբէք մոռասցի զբարերարութիւնս զորս եգիտ. այլ զխաչն ոչ դարձոյց յետս։ Խորհեցաւ Եղիսէոս ոչ ևս խօսիլ զերացս զայսոցիկ մինչև եկեալ իցէ Նուիրակն նոր, որում, յետ կարգելոյ Բոնվիզեայ ի Նուիրակութիւն Վիէննայի՝ հանապազ ակն ունէին հասանել ի Պրակով. (Բոնվիզեոյ ի մեկնելն իւր եթող զփոխանորդութիւն նուիրակութեանն առ ժամանակ մի ի Տուցցի)։

Վասն որոյ իբրև ի վախճանի 1676 ամի հայրն եղև տեսչին գնալ ի տես նորոյ կարդինալին Ֆրանցիսկոսի Մարտելլեայ, որ ժամանեալն էր յայնժամ ի Պրակով, վասն գործոց առաքելութեանն՝ ի ժամ հրաժեշտի ընդ արքեպիսկոպոսին խնդրեաց ի նմանէ երկրորդ անգամ դարձուցանել զխաչն առ յաջորդն. և յայսմ նուագի հաւանեցաւ արքեպիսկոպոսն ընդ խնդիր նորա, քանզի իմաստնաբար խորհեցաւ, թէ օգտակար էր խաղաղութեամբ վախճան առնել վիճիցն իւրոց ընդ Եղիսէեայ, յառաջ քան զմեկնիլ երթալ նորա յարքունիս և առ նուիրակն։

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ա

Բ

Զ

Է

Թ

Ժ

Ի

Լ

Ղ

Մ

Յ

Ն

Վ

Տ

Ր

Ց

Փ

Ք

Օ

Ֆ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ